॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(ऋग्वेदस्य)

भगवत्सायणाचार्यकृत-'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ययुतम्।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमिश्रीसत्यव्रतशर्म्मणा

यथामति संशोध्य सटीक्य च सम्पादितम्।

॥ तृतीयभागः ॥

(पञ्चमषष्ठपञ्चिकात्मक)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८५३-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यन्त्रितो मुद्रितम् ॥

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

अथेह खलु पञ्चमषष्ठपञ्चिकाद्वयात्मके ऽस्मत्कल्पिते ऐतरेय-तृतीयभागे आदितश्चतुरध्याय्यां द्वादशाहविधिः समाम्नातः; ततोऽध्यायेनैकेन अग्निहोत्रविधिर्बोधितः, प्रसङ्गसङ्गत्यान्ततो ऽत्रैव व्याहृतिब्रह्मत्वविवेकश्चोपदिष्टः; ततः पञ्चभिरध्यायैः प्रधानतो होतृहोत्रकगोचरं शस्त्रादिकं वर्णितम्।

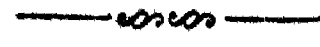
तदेतस्यैतरेयकस्यादितः पञ्चविंशत्यध्यायाः एकाहाहीनसत्र-लक्षणसर्वविधयागविषया इति पञ्चपञ्चिकात्मक आद्यो यागकाण्डः, तत एषा पञ्चाध्यायी षष्ठपञ्चिका तु शस्त्रकाण्ड इति सुवचम्।

इह हि शस्त्रकाण्डे शिल्पविधिप्रकरणे (३३८-३७६ पृ०) वालखिल्याना मसङ्गच्छुतेः, ततः (३८५-४०१ पृ०) कुन्ता-पादीनां शंसनविधेश्चावगम्यत एवैषां मन्त्राणा मपि ऋक्संहि-तान्तर्गतत्वम्, किञ्चास्मद्दृष्टे ऋक्परिशिष्टे समुपलब्धपाठाना मपि देवनीथपदाना मेतद्ब्राह्मणे प्रपठ्य विधानात् (४०७ पृ०) शाखा-न्तरीयत्व मेवेति। अथ पञ्चैकपदाविधादावपि (३२९ पृ०) एव मेवास्ति किञ्चिच्चिन्तनीय मिति शम्॥

कलिकाता। संवत् १९५२।

सामश्रमी श्रीसत्यव्रतशर्म्मा।
(सम्पादकः)

॥ अथ सङ्केताक्षरसूची ॥

अनु० सू० … अनुपदसूत्रम् ।	शु० … शुद्धीत्यादिः ।
आप० श्रौ० आपस्तम्बश्रौतम् ।	ना० वृ० नारायणकृता वृत्तिः ।
आर० आ० आरण्यार्चिकः ।	प० अ० ख० पञ्चिकाया: अ० ख० ।
ऋ० अनु० ऋग्वेदानुक्रमणी ।	पञ्च० सू० … पञ्चविधसूत्रम् ।
ऋ० प० … ऋक्परिशिष्टः ।	महा० आ० महानाम्न्यार्चिकः ।
गौ० ध० सू० गौतमधर्मसूत्रम् ।	शाङ्खा० ब्रा० शाङ्खायनब्राह्मणम् ।

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ पञ्चमपञ्चिका ॥

---

* प्रथमद्वितीयाह्नयोः ग्रहादिनिरूपणमागतं पूर्वाध्याये ।

॥ अथ षष्ठपञ्चिका ॥

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूची ॥

* यद्यप्यस्मत्पृष्ठीतेषु सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु एव मेवास्ति पाठः, परं मेषः स्यात् लिपिकर-प्रमादप्रवाहज इत्याकलम्; "धिष्ण्यप्रशस्तक्लृप्तिसूक्तम्"—इत्येवम्पाठेनैवेह भवितव्य मिति सुधीभिराकलनीयम्।

मानसः (ग्रहः) * १४१ (पद मिद मिहैव १३ पृ० १० पङ्क्त्यनन्तरं निवेश्यम्)

श्रीः ... १४० (पद मिद मिहैव १५ पृ० २३ पङ्क्त्यनन्तरं निवेश्यम्)

---

* एष चेहैवाग्रे षष्ठे खण्डे सुव्यक्तः—"ते वा यह मग्टह्णत"–इत्यादिना (१५३,१५७पृ०)। उद्गातृगेयं मानसं स्तोत्रं तु विहित मेवं सामब्राह्मणे— "प्रत्यञ्चः प्रपद्य सर्पराज्ञ्या ऋग्भिः स्तुवन्ति०—० मनसोपावर्त्तयति, मनसा हिङ्करोति, मनसा प्रस्तौति, मनसोद्गायति, मनसा प्रतिहरति, मनसा निधन मुपयन्त्यसमाप्तस्य समाप्त्यै"–इति ता० ब्रा० ४.९.९। मानसस्य दशमाहाङ्गताधिकरणं च मीमांसादर्शने द्रष्टव्यम् (जै० सू० १० अ० ६ पा० ३४–४४ सू० १३ अधि०)। उद्धृतं च तत् तै० सं० ७.३.१ भाष्ये (ए० सो० सु० ३२९पृ०)। "एतैः स्तोत्रैर्वाचिकी स्तुतिः क्रियते, 'ताभिः' सार्पराज्ञीभिरत्र मानसग्रहस्य प्रवर्त्तमानत्वात् मनसा स्तुतिं कुर्युः"–इति च सा० भा० तत्रैव (३२७ पृ०)॥

॥ अथेहालोच्यस्थानसूची ॥

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
आहननं	आहनस्यं	४१६	१८
उतेमाशु	उते माशु	४०७	१०
तदेषाभियज्ञगाथा	तदेषाभि यज्ञगाथा	१८३	३, ९
"	"	१८६	८
"	"	१९२	१४
नेतसन्न विचे०	नेत सन्नविचे०	४०७	५, ६
पते	ऽप ते	१५४	१७
"	"	१६०	११
पत्वा	पत्त्वा	४०७	१०
वहुरासिवर्णो	वहुराविर्णो	५७	१२
शिथिरं	शिथिरं	२९९	६
सूक्तांनुवन	सूक्तानुवचन	२५९	९

अथेहापराण्यप्येव मकिञ्चित्कराण्यशुद्धानि पदानि स्युः, तानि त्वादर्श मनपेक्ष्यैव मतिमद्भिरनायासशोध्यानीति शम् ॥

अथ

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ पञ्चमपञ्चिका ॥

(तत्र)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय महर्वहन्ति सप्तदश स्तोमो वैरूपं साम जगती छन्दो यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछन्दसं राध्नोति य एवं वेद यद्वै समानोदर्कं* तत्तृतीयस्याह्नो रूपं यदश्ववद्यदन्तवद्यत्पुनरावृत्तं यत्पुनर्निनृत्तं यद्रत-वद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोको ऽभ्युदितो यद्वैरूपं यज्जागतं यत् कृत मेतानि वै तृतीयस्याह्नो रूपाणि युक्ष्वा हि देवहूतमाँ अश्वाँ अग्ने † रथीरिवेति तृतीयस्याह्न आज्यं भवति देवा वै तृतीयेनाह्ना स्वर्गं लोक मायं-स्तानसुरा रक्षांस्यन्ववारयन्त ते विरूपा भवत विरूपा

---

* 'समानोदर्क' ख, ङ।

† 'तमाँ अश्वाँ अग्ने' क, 'तमाँ अश्वा२ अग्ने' ख, 'तमाँ३ अश्वाँ अग्ने' ग, 'तमाँ२ अश्वाँ ।२ अग्ने' घ, 'तमाँ अश्वाँ३ अग्ने' ङ। 'तमा७् अश्वा७्' ठ।

भवतेति भवन्त आयंस्ते यद्विरूपा भवत विरूपा भवतेति भवन्त आयंस्तद्वैरूपं सामाभवत्तद्वैरूपस्य वैरूपत्वं विरूपः पाप्मना भूत्वा पाप्मान मप हते य एवं वेद तान् ह स्माग्वेत्रागच्छन्ति स मेव सृज्यन्ते तानश्वा भूत्वा पद्भिरपाघ्नत यदश्वा भूत्वा पद्भिरपाघ्नत तदश्वाना मश्वत्वं मश्नुते यद्यत्कामयते य एवं वेद तस्मादश्वः पशूनां जविष्ठस्तस्मादश्वः प्रत्यङ् पदा हिनस्त्यप पाप्मानं हते य एवं वेद तस्मादेतदश्ववदाज्यं भवति तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपं वायवायाहि वीतये वायो याहि शिवा दिव इन्द्रश्च वायवेषां सुताना मा मित्रे वरुणे वय मश्विनावेह गच्छत मा याह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियास्विति त्र्यौष्णिहं प्रउगं समानोदर्कं* तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपं तं त मिद्राधसे मह त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ निन्रूत्तवत् त्रिवत्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूप मिन्द्र नेदीय एदिहीत्यच्युतः प्रगाथः प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यो निन्रूत्तवांस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूप

* समानोदर्कं ख, ज।

मग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप इति धाय्या अच्युता न किः सुदासो रथं पर्यासनरीरमदिति मरुत्वतीयः प्रगाथः पर्यस्तवांस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपं त्यमू षु वाजिनं देवजूत मिति ताक्ष्यौ ऽच्युतः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भिन्नान्याहुर्देवतास्तोमसामच्छन्दांस्यह्नस्तस्य तस्यापि यस्याम् ।
विद्वद्वाक्यादुत्तरं स्यात् समानं स्वान्स्वांल्लोकान्निन्निकोणेष्वहस्सु ॥
सिद्धानि शस्त्राणि षडेव होत्राण्याज्येन सूक्तप्रउगे तृचाश्च ।
मरुत्वतीये प्रतिपत्-तृचौ च धाय्याः प्रगाथाश्च तथैव सूक्तम् ॥
निष्केवल्ये स्तोत्रियः पृष्ठयोनिर्योनिस्थाने स्व-स्व-सामप्रगाथः ।
ताक्ष्यात् सूक्तात् पूर्वं मन्ये तु नित्ये स्यात् स्यात् सूक्ताज्जातवेदस्य मध्यत्॥
छन्दोगानां वैश्वदेवात् पुरस्तादाग्निमारुतमाहभुसूक्तानि चैव ॥
राथन्तर मयुग्मं स्याद् बृहत्सामेतरद्भवेत् ।
वैरूपादि द्वितीयं स्यात् तृतीयादिष्वनुक्रमात् ॥

अथेन्द्रपूर्वौ निहवः प्रगाथो धाय्याश्च तार्क्ष्यं च समान मह्नाम्।
स्यात् स्यात् तथा जातवेदस्य मयं छन्दोम आयस्त्वाहकस्तृतीयः॥

अथ द्वादशाहान्तर्गतस्य नवरात्रस्य तृतीय महर्निरूपयति—"विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय महर्वहन्ति, सप्तदश स्तोमो वैरूपं साम जगतीच्छन्दः"—इति। देवतासु मध्ये विश्वे देवाः, स्तोमानां मध्ये सप्तदशः, साम्नां मध्ये वैरूपं, छन्दसां मध्ये जगती, तान्येतानि तृतीयस्याह्नो निर्वाहकाणि। यद्यपि पृष्ठ्ये षडहे प्रथमतृतीयपञ्चमान्यहानि राथन्तराणि, द्वितीयचतुर्थषष्ठान्यहानि बार्हतानि; तथापि रथन्तर-बृहत्सामसम्बन्धः साधारणो वैरूपादिसामसम्बन्धो विशेषस्तृतीयेऽहनि; सत्यपि हि रथन्तरपृष्ठे वैरूपं साम द्वितीयत्वेन प्रयुज्यते, अतो वैरूपस्यैतस्मिन्नहनि असाधारणत्वान्निर्वाहकत्व मुच्यते॥ वेदनं प्रशंसति—"यथादैवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद"—इति। उक्तदेवतादीनां वेदिता एतान्यतिक्रम्य तत्प्रसादेन समृद्धो भवति॥

एतस्याह्नः सम्बन्धिषु मन्त्रेषु पूर्ववल्लिङ्गानि निरूपयति—"यद्वै समानोदर्कं तत् तृतीयस्याह्नो रूपं, यदश्ववद्यदन्तवद्यत् पुनरावृत्तं यत् पुनर्निनृत्तं यद्रतवद्यत् पर्यस्तवद्यत् त्रिवद्यदन्तरूपं, यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते, यदसौ लोकोऽभ्युदितो यद्वै-रूपं यच्छागतं यत् क्षत मेतानि वै तृतीयस्याह्नो रूपाणि"—इति। उदर्कः समाप्तिः, समान उदर्कः तुल्या समाप्तिर्यस्य मन्त्रभागस्य तत् 'समानोदर्कम्'; तादृशं यदेवास्ति, तत् तृतीयस्याह्नो 'रूपं' निरूपकम्, लिङ्ग मित्यर्थः। अश्वशब्दोपेतम् 'अश्ववत्'; अन्तशब्दोपेतम् 'अन्तवत्'; पठितस्यैव पुनः पाठः 'पुन-

रावृत्तम्'; पुनरपि नितरां 'वृत्तं' नर्त्तनं 'पुनर्निवृत्तं', स्वरविशेषेणाक्षराणां पुनःपुनरावर्त्तनेन वा नर्त्तनसादृश्यम्। पुनरावृत्ते पठितस्यैव पादस्यावृत्तिः, अत्र तु स्वराक्षरमात्रस्येति विशेषः। 'इन्तवत्'-इति धात्वर्थमात्र मत्र विवक्ष्यते। 'पर्यस्तवत्'-इति पर्यासशब्दवत्। 'त्रिवत्'-इति त्रिशब्दोपेतम्। 'अन्तरूपम्'-इति अन्तशब्दोपेतम्; पूर्वं मुक्तस्यैवाय मनुवादः; अथवा पुनर्वचनं प्राधान्यप्रतिपादनार्थं तदीयार्थपरिग्रहार्थं वा। उत्तमे पादे देवताया अभिधानं, स्वर्गलोकस्य कथनं, वैरूपसामसम्बन्धित्वं, जगतीच्छन्दस्सम्बन्धित्वं, भूतार्थप्रत्ययोपेतः करोतिधातुर्धातुमात्रं वा, एतानि सर्वाणि तृतीयस्याह्नो रूपाणि॥

इदानी माज्यशस्त्रं विधत्ते—"युक्ष्वा हि देवहूतमाँ अश्वाँ अग्ने रथीरिवेति (सं० ८.७५.) तृतीयस्याह्न आज्यं भवति"-इति॥

तदेतच्छस्त्रं प्रशंसितु माख्यायिका माह—"देवा वै तृतीयेनाह्ना स्वर्गं लोक मायंस्तानसुरा रक्षांस्यन्ववारयन्त; ते विरूपा भवत विरूपा भवतेति भवन्त आयंस्ते यद्विरूपा भवत विरूपा भवतेति भवन्त आयंस्तद्वैरूपं सामाभवत्तद्वैरूपस्य वैरूपत्वम्"-इति। यदा देवाः तृतीय महरनुष्ठाय तेन स्वर्गं लोकं गताः, तदानी मसुरा रक्षांसि च 'तान्' देवान् 'अनु'गम्य स्वर्गप्रवेशो यथा न भवति तथा 'अवारयन्त' निवारितवन्तः। ततः 'ते' देवास्तानसुरान् प्रति 'विरूपाः' विरुद्धरूपोपेता भवतेति शपित्वा 'भवन्तः' स्वेन रूपेणैवाविर्भवन्तः 'आयन्' स्वर्गं प्रत्यागच्छन्। विरूपा भवतेति वीप्सा सर्वदेवोक्तिद्योतनार्था, असुरशापेऽत्यन्त मादरार्था वा। 'ते' देवाः यस्मात् कारणादसुरान् प्रति विरूपत्वं शापं दत्तवन्तः, तस्मादसुराणां 'तद्' विरुद्धं रूपं वैरूपाख्यं सामाभवत्,—

विरूपोक्तिसम्बन्धादेव तस्य वैरूपं नाम सम्पन्नम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—"विरूपः पाप्मना भूत्वा पाप्मान मप हते य एवं वेद" -इति। वेदिता पूर्वं केन चित्पाप्मना विरुद्धरूपयुक्तो भूत्वापि पश्चाद्वेदनसामर्थ्यात्तं पाप्मानम् 'अप हते' विनाशयति ॥

प्रासङ्गिकं वैरूपशब्दनिर्वचनं कृत्वा प्रकृत मेवोपाख्यानशेष माह—"तान्ह स्मान्वेवागच्छन्ति, स मेव सृज्यन्ते; तानश्वा भूत्वा पद्भिरपाघ्नत ; यदश्वा भूत्वा पद्भिरपाघ्नत, तदश्वाना मश्वत्वम्"-इति। देवशापात् कुरूपत्वं प्राप्ता असुराः पुनरपि 'तान्' देवान् 'अनु' पश्चादागच्छन्त्येव, न तु परित्यजन्ति। आगत्य च देवैः 'संसृज्यन्त एव', न तु दूरे तिष्ठन्ति। तदानीं देवाः सर्वेऽप्यश्वरूपधारिणो भूत्वा पृष्ठत आगच्छतः तानसुरान् पद्भिः 'अपाघ्नत' स्वकीयपादताडनैर्हतवन्तः। यस्मादेव मश्वा भूत्वा पद्भिर्हतवन्तः, तस्माल्लोकेऽपि पादताडनकुशलानां चतुष्पदाना मश्वनाम सम्पन्नम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—"अश्नुते यद्यत् कामयते य एवं वेद"-इति ॥

देवैरश्ववेषकृतं व्यापार मिदानीन्तनेष्वश्वेषु दर्शयति—"तस्मादश्वः पशूनां जविष्ठस्तस्मादश्वः प्रत्यङ् पदा हिनस्ति" -इति। यस्मादश्वरूपैः देवैर्वेगेन गमनं पद्भिस्ताडनं चाचरितम्, तस्माल्लोकेऽपि पशूनां मध्ये ऽश्वोत्यन्तवेगवान्, 'तस्माद्' तस्मादेव कारणात् लौकिकोऽश्वः 'प्रत्यङ्' पृष्ठतः पादेन पुरुषं 'हिनस्ति' ताडयति ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—"अप पाप्मानं हते य एवं वेद"-इति ॥

शुच्याहोति सूक्तं प्रशस्याज्यविधिर्निगमयति—"तस्मादेतदश्वदाज्यं भवति तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"-इति।

यस्मादश्वस्य ईदृशो महिमा, तस्मात् 'अश्ववत्' अश्वशब्दोपेतं "युक्ष्वा हि"-इति सूक्तं (सं० ८. ७५.) तृतीये ऽहन्याज्यशस्त्रं भवति । यदश्ववदिति पूर्वलक्षणस्योक्तत्वादिद मश्वशब्दोपेतं सूक्तं तृतीयस्याह्नो रूपकम् ॥

'अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते—"वायवा याहि वीतये, वायो याहि शिवा दिव, इन्द्रश्च वायवेषां सुताना, मा मित्रे वरुणे वय, मश्विनावेह गच्छत, मा याह्यद्रिभिः सुतं, सजूर्विश्वेभिर्देवेभि, रुत नः प्रिया प्रियास्वित्यौष्णिहं प्रउगं समानोदर्कं तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"-इति । "वायवा याहि वीतये"-इत्येका (सं० ५.५१.५.), "वायो याहि शिवा दिवः"-इत्यादिके द्वे ऋचौ (सं० ८.२६.२३,२४.), मिलित्वा सोऽय मेकस्तृचः ; "इन्द्रश्च वायवेषां सुतानाम्"-इत्यादिके द्वे ऋचौ (सं० ५.५१.६,७.), तृचत्वसम्पादनाय तयोरन्यतरा द्विरावर्त्तनीया ; "आ मित्रे वरुणे वयम्"-इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.७२.१-३.); "अश्विनावेह गच्छतम्"-इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.७५.७-९.) ; "आ याह्यद्रिभिः सुतम्"-इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.४०.१-३.) ; "सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः"-इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.५१.८-१०.) ; "उत नः प्रिया प्रियासु"-इत्यादिकस्तृचः (सं० ६.६१.१०-१२.) ; त एते सप्त तृचाः उष्णिक्छन्दस्काः । तत्सर्व मौष्णिहं प्रउगशस्त्रं कुर्यात् । तत्र समानोदर्कत्वं तृतीयस्याह्नो लिङ्गम् । आ मित्रे वरुण इति सूक्ते तिसृष्वृक्षु "नि बर्हिषीत्यादिकोऽन्तिमः पाद एक एव । अश्विनावेहेति सूक्तेऽपि "हंसाविवेत्यादिकोऽन्तिमः पाद एक एव । आ याहीति सूक्तेऽपि "वृषन्निन्द्रेत्यन्तिमः पाद एक एव । सजूर्विश्वेभिरिति तृचेऽपि "आ याह्यग्न इत्य-

न्तिमः पाद एक एव। एवं कतिपयेषु समानोदर्कत्वं लिङ्गम् * ॥

अथ मरुत्वतीयशस्त्रस्य तृचद्वयं विधत्ते—"तं त मिद्राधसे मह, त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ, निनृत्तवत् त्रिवत् तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"-इति। "तं त मित्यादिकस्तृचो मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत् (सं० ८.२२.६—८.); तस्योपक्रमे 'तं तं'-इति द्विरावृत्तः शब्दो नृत्तगततालानुकरणसदृशः, अन्ते च 'कृष्टीनां नृतुः'-इति नर्त्तनवाची शब्दः श्रूयते; तदिदं निनृत्तवल्लिङ्गम्। "त्रय इन्द्रस्य"-इत्यय मनुचरस्तृचः (सं० ८.२.७–९.); तस्यादौ त्रिशब्दश्रवणात् इदं त्रिवल्लिङ्गम्॥

अथ प्रगाथद्वयं विधत्ते—"इन्द्र नेदीय एदिहीत्यच्युतः प्रगाथः; प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यो, निनृत्तवांस्तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"-इति। "इन्द्र नेदीयः"-इतिप्रगाथस्य (सं० ८.२३.५,६.) पूर्वयोरप्यह्नोर्विहितत्वादच्युतत्वम्। अथ प्रग्रथनेन तृचत्वं सम्पादयितुं चतुर्थः पादः षष्ठः पादश्च त्रिस्त्रिरभ्यस्यते, तस्य नृत्तसमानत्वादयं प्रगाथो निनृत्तलिङ्गवान्। एवं ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथेऽपि (सं० १.४०.५,६.) द्रष्टव्यम्। यद्वा यस्मिन् 'इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा'-इत्योकारस्य त्रिरभ्यासो नृत्तसमानः॥

अन्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—"अग्निर्नेता, त्वं सोम क्रतुभिः, पिन्वन्त्यप इति धाय्या अच्युताः"-इति। यद्यप्यच्युतत्वं द्वितीयस्याह्नो लिङ्गं †, तथाप्यत्र वाचनिकः प्रयोगो द्रष्टव्यः॥

---

* वायवा याहीत्यस्या ऋचि, इन्द्रश्चेति तृचेऽन्तिमं वाक्यम् 'अभि प्रयः'-इति समानम्; उत नः प्रियेति तृचे तु समानोदर्कत्वं वचनादेव।

† २भा० ४१७ पृ० १७पं० द्रष्टव्यम्।

अथान्यं प्रगाथं विधत्ते—"न किः सुदासो रथं पर्यास नरीरमदिति मरुत्वतीयः प्रगाथः, पर्यस्तवांस्तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"–इति । अस्मिन् प्रगाथे 'यस्य मरुतः'–इति तृतीयपादे श्रवणादयं मरुत्वतीयः; अत्र 'पर्यास'–इतिश्रुतत्वादयं पर्यस्तलिङ्गवान् (सं० ७.३२.१०,११.) ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—"त्र्यर्यमा मनुषो देवतातेति सूक्तं त्रिवत् तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"–इति । आदौ त्रिशब्दस्य श्रुतत्वात् त्रिवल्लिङ्गयुक्त मिदं सूक्तम् (सं० ५.२९.१,२.) ॥

अथ निष्केवल्यशस्त्रे स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ विधत्ते—"यद् द्याव इन्द्र ते शतं, यदिन्द्र यावतस्त्व मिति वैरूपं पृष्ठं भवति राथन्तरेऽहनि तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"–इति । वैरूपसाम्ना निष्पाद्यं तृतीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रम्; तस्य च साम्न आधारभूतो "यद् द्यावः"–इति (सं० ८.७०.५,६.) प्रगाथः स्तोत्रियः, "यदिन्द्र"–इति (सं० ७.३२.१८,१९.) प्रगाथोऽनुरूपः । तदुभयं रथन्तरसामसम्बन्धिनि तृतीयेऽहनि युक्तम् । प्रथमतृतीयपञ्चमान्यहानि राथन्तराणि *; रथन्तरसाम्ना पृष्ठस्तोत्रस्य गातव्यत्वात् । वैरूपसाम्नाप्यत्र पृष्ठस्तोत्रं गातव्यम्; वैरूपशाक्वरयोः रथन्तरपुत्रत्वेन † तदीयेऽहनि युक्तत्वात् । तस्मात् तृतीयेऽहनि एतत् प्रगाथद्वयं शंसनीयम्; वैरूपसामसम्बन्धस्य तृतीयदिवसलिङ्गस्य विद्यमानत्वात् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—"यद्वावानेति (सं० १०.७४.६.) धाय्याच्युता"–इति । सर्वेष्वहःस्वच्युतत्वं सर्वस्याप्यह्नो लिङ्गं भवतीति तृतीयेऽहन्यपि तद्युक्तम् ॥

* २भा० ३९७ पृ० '*' द्रष्टव्यम् । † २भा० ३९६, ३९७ पृष्ठयोः द्रष्टव्यम् ।

अपरं प्रगाथद्वयं विधत्ते—"अभि त्वा शूर नोनुम इति रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति ; राथन्तरं ह्येतदहरायतनेन" -इति। "अभि त्वा शूर"-इत्येषा (सं० ७.३२.२२.) रथन्तरसाम्नो योनिः *; तां पूर्वोक्ताया धाय्याया 'अनु' पश्चात्, 'निवर्त्तयति' शंसेदित्यर्थः। एतच्च तृतीय महः 'आयतनेन' स्थानेन 'राथन्तरम्' अयुग्माना मह्नां रथन्तरसम्बन्धित्वात् ॥

अथान्यप्रगाथं विधत्ते—"इन्द्र त्रिधातु शरण मिति साम-प्रगाथस्त्रिवांस्तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"-इति। अवत्यस्य वैरूपसाम्नः सम्बन्धी "इन्द्र त्रिधातु"-इति (सं० ६.४६.९,१०.) प्रगाथः ; स च त्रिशब्दयुक्तत्वात् त्रिवान्। अतो लिङ्गसद्भावात् तृतीयेऽहनि योग्यः ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते— "त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्ष्योऽच्युतः"-इति। तार्क्ष्यनाम्नः सूक्तविशेषस्याच्युतत्वं सर्वदिनसम्बन्धि लिङ्गम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकविंशाध्याये) प्रथमः खण्ड ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्तं समानोदर्कं तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपं तदु सजनीयं

* २आ० २९४ पृ० १८ पं० '*' द्रष्टव्यम्।

मेतद्वा इन्द्रस्येन्द्रियं यत्पजनीय मेतस्मिन् वै शस्य-
मान इन्द्र मिन्द्रिय मा विशति तद्वाप्याहुश्छन्दो-
गास्तृतीये ऽहनि बह्वृचा इन्द्रसेन्द्रिय शंसन्तीति
तदु गार्त्समद मेतेन वै गृत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामो-
पागच्छत्स परमं लोक मजयदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम
गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद तत्सवितुर्वृ-
णीमहे ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रति-
पदनुचरौ राथन्तरे ऽहनि तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो
रूपम् तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्र मन्तो
वै महदन्तस्तृतीय महस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो
रूपम् घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते इति द्यावापृथि-
वीयं घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधेति पुनरावृत्तं पुन-
र्निनृत्तं तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूप मनश्वो
जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्यार्भवं रथस्त्रिचक्र इति
त्रिवत् तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम् परावतो ये
दिधिषन्त आप्य मिति वैश्वदेव मन्तो वै परावतो-
ऽन्तस्तृतीय मह स्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्
तदु गाय मेतेन वे गयः प्लातो * विश्वेषां देवानां
प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोक मजयदुप विश्वेषां

---

* 'प्लावी' च, ङ, भाष्यमप्यतथ ।

देवानां प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद वैश्वानराय धिषणा मृतावृध इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदन्तो वै धिषणाऽन्तस्तृतीय महस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम् धारावरा मरुतो धृष्णवोजस इति मारुतं बह्वभिव्याहृत्यं मन्तो वै बहन्तस्तृतीय महस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम् जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्याच्युता त्व मग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरिति जातवेदस्यं पुरस्तादुदर्कं * तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम् त्वं त्व मित्युत्तरं चाह मभिवदति सन्तत्यै सन्ततैस्त्र्याहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति ॥ २ ॥

अथ निविद्धानीयं सूक्तं विधत्ते—"यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्तं समानोदर्कं तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"—इति। अस्मिन् सूक्ते "वृष्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः"—इत्यन्तिमः पादः सर्वास्वृक्षु (१—१५.) समानः। तस्मादिदं सूक्तं (सं० २.१२.) समानोदर्कलिङ्गोपेतम् ॥

एतत्सूक्तं प्रशंसति—"तदु सजनीय मेतद्वा इन्द्रस्येन्द्रियं यत् सजनीय मेतस्मिन्वै शस्यमान इन्द्र मिन्द्रिय मा विशति"—इति। 'तदु' तच्च सूक्तं 'सजनीयं' सजनशब्दोपेतं 'स जनास इन्द्रः'—इतिश्रुतत्वात्। बहुजनयुक्तत्व मेवैक मुत्कर्षकारणम्। किञ्च यत्

* 'दुदर्क' ङ।

'सजनीयं' सूक्तमस्ति, एतदेवेन्द्रस्येन्द्रिय मुच्यते। कथं तत्? उच्यते— पुरा कदाचिदेतस्मिन्नेव सूक्ते शस्यमाने सति 'इन्द्रियं' चक्षुरादिपाटवम् 'इन्द्रं' देव माविशति। तस्मादिन्द्रियप्रवेशे हेतुत्वादिदं प्रशस्तम् ॥

शाखान्तराध्येतृप्रसिद्ध्या प्रशंसति—"तद्धाप्याहुश्छन्दोगास्तृतीये ऽहनि बह्वृचा इन्द्रस्येन्द्रियं शंसन्तीति"—इति। 'तद्ध' तस्मिन्नेव सजनीयसूक्ते 'छन्दोगाः' छन्दांसि गायन्तीति सामवेदिनः, परस्पर मेव माहुः,—पृष्ठ्यस्य षडहस्य तृतीयेऽहनि 'बह्वृचाः' ऋग्वेदाध्यायिनो होतारः इन्द्रस्य सम्बन्धीन्द्रियरूपं सजनीयसूक्तं शंसन्तीति। अतोऽस्य सूक्तस्येन्द्रियप्रदत्वप्रसिद्धिर्महती ॥

ऋषिसम्बन्ध मुपजीव्य प्रशंसति—"तदु गार्त्समद मेतेन वै गृत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोक मजयत्"—इति। गृत्समदो नाम कश्चिदृषिस्तेन दृष्टत्वादिदं सूक्तं 'गार्त्समदम्'। कथ मिति, तदुच्यते—'एतेनैव' सजनीयसूक्तेन गृत्समदाख्यो महर्षिः इन्द्रं तोषयित्वा, तस्येन्द्रस्य प्रियं स्थानं प्राप्य, ततः स तेनेन्द्रेणानुगृहीत उत्तमं लोकं जितवान् ॥ वेदनं प्रशंसति—"उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद"—इति ॥

वैश्वदेवस्य शस्त्रे तृचद्वयं विधत्ते—"तत्सवितुर्वृणीमहे ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ, राथन्तरेऽहनि तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"—इति। "तत्सवितुः"—इति तृचः (सं० ५.८२.१–३.) प्रतिपत्, स च रथन्तरसाम्नः सम्बन्धी; "अद्या नो देव सवितः"—इति (५.८२.४–६.) अनुचरः। तदेतदुभयं रथन्तरसम्बन्धिन्यस्मिन् योग्यम् ॥

सवितृदेवताकं सूक्तान्तरं दर्शयति—"तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रम्"-इति। 'तत्' एतत् 'सावित्रं' सवितृदेवताकम् (सं० ४.५३.)। तत्र हि सवितुर्देवस्य सम्बन्धि 'वार्यं' वरणीयं 'महत्' अधिकं तेज इत्ययमर्थः श्रूयते; अतः सवितृसम्बन्धश्रवणात् सावित्रम् ॥

पूर्वत्र तृचे रथन्तरसम्बन्धरूपं लिङ्गमुक्तम्, अत्र तु लिङ्गान्तरं दर्शयति—"अन्तो वै महदन्तस्तृतीय महस्तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"-इति। अत्र प्रथमपादे महच्छब्दोऽस्ति; महच्च वस्तु काम्यमानानां वस्तूना मन्तो भवति,—न खलु महतोऽप्यधिकं केनचित् क्वचित् किञ्चिदधिकं काम्यते; तादृशस्याभावात्। तस्मान्महद्वस्त्वेवान्तो भवति। इदञ्च तृतीय महः प्रथमस्य त्र्यहस्यान्तः। 'अन्तः' अन्तत्वसाम्यात् तृतीयेऽहनि "तद्देवस्य"-इत्यादिकं योग्यम्। यद्यप्यन्तशब्दोऽत्र नास्ति, तथाप्युक्तनीत्यान्तशब्दार्थस्य सद्भावादन्तवल्लिङ्ग मस्ति ॥

तृचान्तरं विधत्ते—"घृतेन द्यावापृथिवी अभि वृते इति (सं० ६.७०.) द्यावापृथिवीयं घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधेति पुनरावृत्तं पुनर्निनृत्तं तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"-इति। द्यावापृथिवीदेवताकत्वं विस्पष्टम्। घृतश्रियेत्यादिः द्वितीयः पादः; तत्र घृतशब्दस्य पुनःपुनरावृत्तिरेकं लिङ्गम्; तया चावृत्त्या नृत्तगततालानुकरण प्रतीतं पुनर्निनृत्तं लिङ्गान्तरम् ॥

ऋभुदेवताकं सूक्तान्तरं विधत्ते—"अनश्वो जातो अनभीशु रुक्थ्य इत्यार्भवं (सं० ४.३६.); रथस्त्रिचक्र इति त्रिवत्, तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"-इति। द्वितीयस्या ऋचश्चतुर्थपादे

"ऋभवो वेदयामसि"–इतिश्रवणात् ऋभुदेवताकत्वम्। प्रथमाया ऋचो द्वितीयपादे "रथस्त्रिचक्रः"–इति त्रिशब्दोपेतं लिङ्गम् ॥

बहुदेवताकं सूक्तान्तरं विधत्ते—"परावतो ये दिधिषन्त आप्य मिति (सं० १०.६३.) वैश्वदेवम्; अन्तो वै परावतोऽन्तस्तृतीय महस्तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"–इति। द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्द्ध एवं पठ्यते—"विश्वा हि वो नमस्यानि वन्द्या नामानि देवा उत यज्ञियानि वः"–इति। तत्र देवा इति यद् बहुवचनम्, अत्र प्रथमाया ऋचश्चतुर्थपादे "देवा आसते"–इति बहुवचनम्; तेन वैश्वदेवं बहुदेवताक मिदम्। परावत इत्यनेन शब्देन दूरदेशोऽभिधीयते; स च निवासदेशापेक्षयान्तो भवति; तृतीयं मह्श्च त्र्यहस्यान्तः; अतः पूर्ववत् अर्थतोऽन्तवल्लिङ्ग मस्ति ॥

तदेतत् वैश्वदेवसूक्तं प्रशंसति—"तदु गाय मेतेन वै गयः प्लातो विश्वेषां देवानां प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोक मजयत्"–इति। 'तदु' तदेतत्सूक्तं 'गायं' गयेन दृष्टं प्लवनामकस्य पुत्रो गयनामको महर्षिः 'एतेन' परावत इत्यादिसूक्तेन विश्वेषां देवानां प्रियं स्थानं प्राप्य तैरनुगृहीत उत्तमं लोकं जितवान् ॥ वेदनं प्रशंसति—"उप विश्वेषां देवानां प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद"–इति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपत्सूक्तं विधत्ते—"वैश्वानराय धिषणा मृतावृध इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद् (सं० ३.२.१.); अन्तो वै धिषणान्तस्तृतीय महस्तृतीयेऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"–इति। अत्र धिषणेत्यन्तःकरणवाचकः श्रूयते; अन्तःकरणं च भूम्यादेरन्तं प्राप्तुं शक्नोति। तथा चान्यत्र श्रूयते—"न वा इमा मश्वरथो न वाश्वतरीरथः सद्यः पर्य्याप्तु मर्हति; मनो वा इमां सद्यः

पर्य्याप्तु मर्हति"–इति। 'अन्तः' सहसा भूम्याद्यन्तप्राप्तिहेतुत्वात् 'धिषणा'-शब्दोऽन्तस्योपलक्षकः। अन्तस्तृतीय मित्यादि पूर्ववत् ॥

मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते—"धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजस इति मारुतं बह्वभिव्याहृत्य मन्तो वै बह्वन्तस्तृतीय महस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्"–इति। मारुतत्व मत्र विस्पष्टम्। बहुविधम् 'अभि व्याहृत्यम्' अभिव्याहरणीयं शंसनीय मृग्जातं यस्मिन्सूक्ते तद् 'बह्वभिव्याहृत्यम्'; अत्र हि पञ्चदशर्चाः शंसनीया इति बहुत्वम्, बहूनां देवाना मभिव्याहरणीयानां विद्यमानत्वाद्बहुत्वम्। तस्य बहुत्वस्य अनेकत्वद्वित्वापेक्षयान्तत्वम्; अतोऽन्तवल्लिङ्ग मस्ति (सं० २.३४.) ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—"जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १ ९९.) जातवेदस्याच्युता"–इति। अच्युतत्वं सर्वेषा मह्नां साधारणं लिङ्गम् ॥

जातवेदोदेवताकं सूक्तं विधत्ते –"त्व मग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरिति (सं० १.३१.) जातवेदस्यं पुरस्तादुदर्कं तृतीये ऽहनि तृतीयस्याह्नो रूपम्; त्वं त्व मित्युत्तरं त्वाह मभिवदति सन्तत्यै"–इति। यद्यपि त्वमग्न इत्यग्निरेव देवता प्रतीयते; तथाप्यसौ जातवेदः-शब्दवाच्यो भवति; जातस्य सर्वस्य जगतो वेदितृत्वात्। तस्मादेतत्सूक्तं 'जातवेदस्यम्'। तच्च 'पुरस्तादुदर्कम्' उदर्कशब्दो ऽवसानवचनः; अवसानं च विच्छेदः। सोऽपि द्विविधः,—पुरस्तादुपरिष्टाच्च; उपक्रमात् पूर्वं शंसनीयस्याभावात् अयं पूर्वकालीनो विच्छेदः पुरस्तादुदर्क इत्युच्यते। शंसनात् पूर्वकालीनो ऽविच्छेदः उपरिष्टादुदर्कः। समानोदर्कत्वं च तृतीयस्याह्नो लिङ्ग[illegible]म्। तत्रोपरिष्टादुदर्कसाम्यं सजनीयादिषूदाहृतम् (१२ पृ०);

अत्र पुरस्तादुदर्कसाम्यं लिङ्गत्वेनोदाह्रियते। तथा ह्यस्मिन् सूक्ते सर्वास्वप्यृक्षु "त्व मग्ने"–इति पदद्वयं समाम्नातम्, तदिदं समानोदर्कत्व मेकं लिङ्गम्। असकृदभिधानादेव पुनरावृत्तलिङ्गं च वक्तुं शक्यम्। किञ्च लोके कञ्चित्पुरुषं सम्बोध्याभिमुखीकृत्य त्व मिति वदन्ति; एव मत्रापि उत्तरत्राह मभिमुखीकृत्यैव प्रत्यृचं त्वं त्व मिति शब्दः प्रयुज्यते, तच्च प्रथमद्वितीययोस्त्र्यहयोश्च 'सन्तत्यै' विच्छेदराहित्याय भवति॥ वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति—"सन्ततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति"–इति। 'ये' पुरुषाः प्रत्यृचं त्वं-शब्दैः सूचितं त्र्यहयोः सातत्यं विद्वांसो ऽनुतिष्ठन्ति, ते पुरुषाः 'सन्ततैः' परस्परसम्बद्धैः, अत एव विच्छेदरहितैस्त्र्यहैरनुतिष्ठन्ति, तेषां विघ्नो न भवतीत्यर्थः॥ २॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(एकविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः॥ २॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

आप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते छन्दांसि तृतीये-ऽहन्येतदेव तत उच्छिष्यते वागित्येव तदेतदक्षरं त्र्यक्षरं वागित्येक मक्षर मक्षर मिति त्र्यक्षरं स

एवैष उत्तरस्त्र्यहो वागेकं गौरेकं द्यौरेकं ततो वै वागेव चतुर्थं महर्वहति तद्यच्चतुर्थं महन्न्यूङ्खयन्त्ये-तदेव तदक्षर मभ्यायच्छन्त्येतद्वर्धयन्त्येतत्प्रविभाव-यिष्यन्ति चतुर्थस्याह्न उद्दात्या अन्नं वै न्यूङ्खो यदेऽळवा अभिगेष्णाश्चरन्त्यथान्नाद्यं प्रजायते तद्यच्चतुर्थं महन्न्यू-ङ्खयन्त्यन्न मेव तत्प्रजनयन्त्यन्नाद्यस्य प्रजात्यै तस्माच्चतुर्थ महर्जातवद् भवति चतुरक्षरेण न्यूङ्खयेदित्याहु-श्चतुष्पादा वै पशवः पशूना मवरुध्यै त्र्यक्षरेण न्यूङ्खये-दित्याहुस्त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषा मेव लोकाना मभिजित्या एकाक्षरेण न्यूङ्खयेदिति ह स्माह लाङ्गलायनो ब्रह्मा मौद्गल्य एकाक्षरा वै वागेष वाव सम्प्रति न्यूङ्खं न्यूङ्खयति य एकाक्षरेण न्यूङ्खयतीति द्व्यक्षरेणैव न्यूङ्खयेत् प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्माद् द्व्यक्षरेणैव न्यूंखयेन्मुखतः प्रातरनुवाके न्यूंखयति मुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति मुखत एव तदन्नाद्यस्य यजमानं दधाति मध्यत आज्ये न्यूंखयति मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति मध्यत एव तदन्नाद्यस्य यज-मानं दधाति मुखतो मध्यन्दिने न्यूंखयति मुखतो

वै प्रजा अन्न मदन्ति मुखत एव तदन्नाद्यस्य यज-मानं दधाति तदुभयतो न्यूङ्खं परिगृह्णाति सवनाभ्या मन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै ॥ ३ ॥

: द्वादशाहमध्यवर्त्तिनो नवरात्रस्य "त्रयश्च वा एते त्र्यहाः"–इति यत्पूर्व मुक्तम् *, तत्र प्रथमस्त्र्यहो ऽभिहितः। स च पृष्ठ्यषडहस्य पूर्वो भागः; अथ तस्योत्तरो भागो नवरात्रे मध्यमस्त्र्यहो वक्तव्यः, तस्मिंश्च यत्प्रथम मह स्तत् नवरात्रे चतुर्थ महर्भवति। तत्र शस्त्र-क्लृप्ति मुपरिष्टाद्विधास्यन्ते; आदौ तावत् न्यूङ्खो वक्तव्यस्तदर्थं प्रस्तौति—"आप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते छन्दांसि तृतीये ऽहन्ये-तदेव तत्र उच्छिष्यते वागित्येतदेतदक्षरं त्र्यक्षरं वागित्येक मक्षर मक्षर मिति त्र्यक्षरम्" इति। पूर्वोक्तेषु त्र्यहस्सु त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशाख्याः 'स्तोमाः' 'आप्यन्ते' समाप्ता इत्यर्थः। तथा गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीत्येतानि 'छन्दांसि' 'आप्यन्ते' समाप्तानि। तत ऊर्द्धम् 'एतदेव' वक्ष्यमाणम् 'उच्छिष्यते' पूर्व मनुक्तत्वात् उत्क-र्षेणावशिष्यते। तस्यैवावशिष्टस्य 'वागिति' निर्देशः। एवकारस्तु पूर्वोक्तदेवताव्यावृत्त्यर्थः। 'अग्निर्वै देवता'–'इन्द्रो वै देवता'–'विश्वे वै देवा देवता'–इत्येवं तस्य तस्याह्नो निर्वाहकं देवतात्रयं पूर्व मुक्तत्वात् † नावशिष्टम्; वाग् देवता पूर्व मनुक्तत्वादवशिष्टा। तस्य वाचकं 'वागिति एतत्' शब्दरूपं 'तदेतदक्षरं' वकारादि-वर्णात्मकं पुनरपि 'त्र्यक्षरं' त्रिभिरक्षरैरुपेतम्। कथ मेतदिति? तदेतत् स्पष्टीक्रियते—वागित्युक्ते सत्येकाक्षरं भवति; वकार-

* २भा० २६९पृ० द्रष्टव्यम्। † २भा० ४००,४१२पृ० अत्र च १पृ० द्रष्टव्यम्।

गकाराभ्यां युक्तस्याकाराक्षरस्य एकत्वात् ; तदेवाक्षर मिति वाग्देवतानाम्नोच्चार्यमाणं त्र्यक्षरं भवति ; अतो वाग्देवताया नामनि एकरूपत्वं त्रिरूपत्वं च सम्पन्नम् ॥

तत्र रूपत्रयसम्पत्तौ प्रयोजन माह—"स एवैष उत्तरस्त्र्यहो वागिकं गौरेकं द्यौरेकम्"–इति । वाग्देवताया अक्षरशब्देन व्यवहारे सति योऽयं मकारादीनां त्रयाणां समूहः, स एष एव 'उत्तरस्त्र्यहः' चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठाहरूपोऽभवत् । उत्तरस्याहस्त्रयस्य निर्वाहकं देवतात्रयस्वरूपं सम्पन्न मित्यर्थः । तत्र लोकत्रय-प्रसिद्धा या वाग्देवता, तदेकं स्वरूपम् ; या च गौर्देवता, तद्द्वितीयं स्वरूपम् ; यापि द्यौर्देवता, तत्तृतीयं स्वरूपम् ॥

एवं सति किं फलित मित्याशङ्क्य फलितं दर्शयति—"ततो वै वागेव चतुर्थं महर्वहति"–इति । यस्माद्देवतात्रयं निष्पन्नम्, 'ततो वै' तस्मादेव कारणाद् वागेव प्रथमदेवता मध्यमत्र्याहस्य प्रथमं नवरात्रापेक्षया चतुर्थं महर्वहति ॥

एतस्मिन्नहनि न्यूङ्खं विधत्ते—"तद्यच्चतुर्थं महन्न्यूङ्खयन्त्येतदेव तदक्षर मभ्यायच्छन्त्येतद्वर्धयन्त्येतत्प्रविभावयिषन्ति चतुर्थस्याह्न उक्त्यै"–इति । यस्मात् कारणाद्वागेव चतुर्थस्याह्नो निर्वाहिका, तस्मात् कारणाद्यदि चतुर्थं महरूपे तानि 'न्यूङ्खयन्ति' ओकारस्य सूत्रोक्तप्रकारेणोच्चारण विशेषं कुर्य्युः, तदानी मेतदेव वागित्येतदक्षरं देवताया वाचकम् 'अभि'लक्ष्य 'आयच्छन्ति' उद्यमं कुर्वन्ति । न केवल मुद्यमः किन्त्वेतदक्षरं 'वर्धयन्ति', वृद्धिप्रकार एव 'प्रविभावयिषन्ति'–इत्यनेन स्पष्टीक्रियते, प्रभुत्वं विभुत्वं वाक्षरस्य कर्त्तु मिच्छन्ति । प्रभुत्वं सामर्थ्यम्, विभुत्वं विशालत्वम् ॥

न्यूंखस्वरूप माश्वलायनेन वर्णितम्—"चतुर्थेऽहनि प्रातरनुवाकं प्रतिपद्यर्द्धर्चाद्यो न्यूंखो द्वितीयं स्वर मोकारं त्रिमात्र मुदात्तं त्रिस्तस्य तस्य चोपरिष्टादपरिमितान् पञ्च वार्द्धौकाराननुदात्तानुत्तमस्य तु त्रीन् पूर्व मक्षरं निहन्यते न्यूंख्यमाने"- इति (श्रौ० ७.११.१–५.)। अस्याय मर्थः—"चतुर्थेऽहनि प्राप्ते सति प्रातरनुवाकस्य येय मृक् प्रथमास्ति, तस्या ऋचो यौ द्वावर्द्धर्चौ तयोरर्द्धर्चयोर्यावादी, तयोराद्योर्न्यूंखः कर्त्तव्यः। नितरा मत्यन्तविषमप्रकारेण 'ऊङ्खनम्' उच्चारणं 'न्यूंखः'*। कथ मिति, तदेव स्पष्टीक्रियते—"आपो रेवतीः क्षयथा"-इति (सं० १०.३०.१२.) प्रातरनुवाकस्य प्रतिपत्। तस्याः पूर्वार्द्धस्यादौ योऽयं द्वितीयस्वरः ओकारः पकारादूर्द्धभावी, तं त्रिमात्रोपेत मुदात्तस्वरयुक्तं त्रिवार मुच्चारयेत्। त एते त्रय ओङ्कारा: सम्पद्यन्ते। तत्रैकैकस्योकारस्योपरि पुनरप्योकारा अर्द्धस्वरूपा ह्रस्वमात्रा अपरिमिताः पञ्च वोच्चारणीयाः। ते चार्द्धौकाराः सर्वेऽप्यनुदात्ताः। उत्तमस्य तु त्रिमात्रस्योकारस्योपरि त्रीनर्द्धौकारानुच्चारयेत्। तेष्वर्द्धौकारेषु प्रथम मक्षरं 'निहन्यात्' अत्यन्तनीचस्वरेणानुदात्तं कुर्यादिति। एवं सति उदात्तास्त्रिमात्रास्त्रय ओकारा अर्द्धौकारास्त्रयोदश इत्येव मोकाराः षोडश सम्पद्यन्ते। प्रथमद्वितीययोस्त्रिमात्रयोर्मध्ये पञ्चानुदात्ता अर्द्धौकाराः; द्वितीयतृतीययोस्त्रिमात्रयोर्मध्ये पञ्चानुदात्ता अर्द्धौकाराः; तृतीयस्य त्रिमात्रस्योपरिष्टादनुदात्ता अर्द्धौकारास्त्रयः; सोऽय मुच्चारणविशेषो न्यूंख इत्युच्यते। सोऽयं न्यूंखश्चतुर्थस्याह्नः 'उद्यत्यै' उद्यमनाय सर्वस्मादुत्कर्षाय भवति॥

---

* "तदपि निदर्शनायोदाहरिष्याम:—"आपो३ ओ ओ ओं ओ ओ ओ३ ओ ओ ओं

त मिमं न्यूंखं प्रशंसति—"अन्नं वै न्यूंखो यदेळवा अभि गेष्णाश्चरन्त्यथान्नाद्यं प्र जायते, तद्यच्चतुर्थ मह्नन्यूंखयन्त्यन्न मेव तत्प्र जनयन्त्यन्नाद्यस्य प्रजात्यै; तस्माच्चतुर्थ मह्नर्जातवद्भवति"—इति। योऽय मुक्तो न्यूंखोऽस्ति, तदेतत् 'अन्नं वै' अन्नसाधनत्वादन्नस्वरूप मेव। कथ मेतदिति, तदुच्यते—इळ-शब्दोऽन्नवाची, तद्येषां कर्षकाणा मस्ति, ते कर्षकाः 'इळवाः'। ते च वर्षन्तं पर्जन्यम् 'अभि'लक्ष्य 'गेष्णाः' हर्षेण गायन्तो यदाचरन्ति, अथ तदानी मन्नाद्यं प्रजायते। सकालवृष्टिसमृद्धिं च दृष्ट्वा कर्षका हृष्यन्ति, हृष्टाश्च गायन्तीति यदस्ति, तत्सदृश मिदं चतुर्थेऽहनि न्यूंखरूप मुच्चारणम्। अतो ऽमेनोच्चारणेनान्न मुत्पादयन्ति। तदेव मन्नाद्यस्य 'प्रजात्यै' उत्पादनार्थं सम्पद्यते। 'तस्मात्' अन्नप्रजातियुक्तत्वादेव चतुर्थ मह्नः 'जातवद्भवति'। जातवत्त्व मेतस्मिन्नहनि मन्त्रवचनेनोपरिष्टाद् वक्ष्यते॥

न्यूंखस्य मन्त्रमध्ये स्थानविशेषं विधत्ते—"चतुरक्षरेण न्यूंखयेदित्याहुश्चतुष्पादा वै पशवः पशूना मवरुद्ध्यै"—इति। मन्त्रे योऽय मादो चतुरक्षरो भागस्तेन 'न्यूंखयेत्' चत्वार्यक्षराण्युच्चार्य तदन्ते यथोक्तं न्यूंखं प्रयुञ्ज्यादिति केचिद्याज्ञिका आहुः। चतुस्सङ्ख्या पादचतुष्टयोपेतानां पशूनां प्राप्तिर्भवतीति तदभिप्रायः॥

पक्षान्तरं विधत्ते—"त्र्यक्षरेण न्यूङ्खयेदित्याहुस्त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषा मेव लोकाना मभिजित्यै"—इति। पूर्ववद् व्याख्येयम्॥

ओ ओ३ ओ ओ ओ रेवतीः त्वयया हि वस्वः क्रतुश्च भद्रं विश्वयामृतञ्च। रायी३ ओ ओ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ३ स्थः स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद् गृणते वयोधो३ मापो३"—इति आ० श्रौ० ७.११.७।

पक्षद्वय मुक्त्वा तृतीयपक्षं विधत्ते—"एकाक्षरेण न्यूङ्खयेदिति ह स्माह लाङ्गलायनो ब्रह्मा मौद्गल्य एकाक्षरा वै वागेष वाव सम्प्रति न्यूङ्खं न्यूंखयति य एकाक्षरेण न्यूंखयतीति"–इति। लाङ्गलाख्यस्य महर्षेः पौत्रो 'लाङ्गलायनः'; मुद्गलाख्यस्य पुत्रो 'मौद्गल्यः', स च 'ब्रह्मा' इत्येतन्नामको ब्राह्मणः। स ह्येक मक्षर मुच्चारय-न्न्यूंखयेदिति। तत्किम्? तत्रेय मुपपत्तिः,—येयं वागहर्देवतेति पूर्व मुक्ता, सेय मेकाक्षरा; तथा सति यः पुमानेकाक्षरेण न्यूंखयति, एष एव सम्प्रति सम्यक् न्यूंख मनुतिष्ठति। अक्षरसङ्ख्याया देवतानुसारित्वादिति तस्य महर्षेरभिप्रायः॥

तदेतत् पक्षत्रय मङ्गीकृत्य स्वाभिप्रेतं पक्षं विधत्ते—"द्व्यक्षरेणैव न्यूङ्खयेत् प्रतिष्ठाया एव; द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति; तस्माद् द्व्यक्षरेणैव न्यूङ्खयेत्"–इति। एवकारः पूर्वोक्तपक्षत्रयव्यावृत्त्यर्थः। 'प्रतिष्ठाया एव' यजमानस्य प्रतिष्ठार्थ मेव हि द्विसङ्ख्या; द्वाभ्यां पादाभ्या मवस्थितत्वात् पुरुषो 'द्विप्रतिष्ठः'। स्पष्ट मन्यत्॥

प्रातरनुवाके विशेषेण स्थानं विधत्ते—"मुखतः प्रातरनुवाके न्यूंखयति; मुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति, मुखत एव तदन्नाद्यस्य यजमानं दधाति"–इति। प्रातरनुवाके मुखत अर्द्धर्चस्यादौ द्वितीयस्मिन्नक्षरे न्यूंखयेत्। प्रजानां सर्वासां मुखेनैवान्नादनात्। तथा सति यजमान मन्नाद्यस्य 'मुखत एव' समीप एव स्थापयति॥

आज्यशस्त्रे स्थानविशेषं विधत्ते—"मध्यत आज्ये न्यूङ्खयति; मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति, मध्यत एव तदन्नाद्यस्य यजमानं दधाति"–इति। 'मध्यतः' तृतीयपादे इत्यर्थः। तथा चाश्वला-

यन आह—"अग्निं न स्ववृक्तिभिरित्याज्यम् * ; तस्यां समावर्जं तृतीयेषु पादेषु न्यूङ्खः"–इति (श्रौ० ७.११.८.९.)। अन्नं हि मध्यभागे धृतम् । तत्र प्रजां 'धिनोति' प्रीणयति । ततस्तत्पाठेनान्नाद्यस्य मध्यतो धारणे यजमानम् अवस्थापयति ॥

माध्यन्दिने सवने स्थानविशेषं विधत्ते—"मुखतो मध्यन्दिने न्यूङ्खयति, मुखतो वै प्रजा अन्नमदन्ति, मुखत एव तदन्नाद्यस्य यजमानं दधाति"–इति । 'मुखतः' अर्धर्चादौ । तथा चाश्वलायनो मरुत्वतीयं निष्केवल्यञ्च निरूप्य पश्चादिदमाह—"श्रुधीहवीयस्य तु † तृच आदेरर्धर्चादिषु न्यूङ्खः"–इति (श्रौ० ७.११.२८.) ॥

सवनद्वयगतं न्यूङ्खं प्रशंसति—"तदुभयतो न्यूङ्खं परिगृह्णाति सवनाभ्यामन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै"–इति । 'उभयतः' प्रातस्सवने माध्यन्दिनसवने च ‡ ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(एकविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

* "अग्निं न स्ववृक्तिभिः"–इति सं० १०.२१.१ ।

† "श्रुधी हव मिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्र"–इति सं० २.११.१ ।

‡ "नूङ्खाः षोडश ओकारास्तत्र केचिदुदात्ताः केचिदनुदात्ताः"–इति पा० १.२.३४ । "न्यूङ्खयन्ते अधि पक्व आमिषि"–इति (सं० १०.९४.३.) ऋचो व्याख्याने 'न्यूङ्खयन्ते—शब्दविशेषं कुर्वन्ति'–इति सा० भा० । साङ्ख्या० ब्रा० २२.६ ; २५.१२ । साङ्ख्या० श्रौ० १०, ५.११ ; १२.१३.१,५,७ । कात्या० श्रौ० १,८.१९ । द्रष्टव्यं पुनः ६.१९,२९ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

वाग्वै देवता चतुर्थ महर्वहत्येकविंश स्तोमो वैराजं सामानुष्टुप् छन्दो यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछन्दसं राध्नोति य एवं वेद यद्वा एति च प्रेति च तच्चतुर्थस्याह्नो रूपं यद्धेव प्रथम महस्तदेतत्पुनर्यच्चतुर्थं यद्युक्तवद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिबवद्यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते यदयं लोको ऽभ्युदितो यज्जातवद्यद्धववद्यच्छुक्रवद्यद्वाचो रूपं यद्वैमदं यद्विरिफितं यद्विच्छन्दा यदूनातिरिक्तं यद्वैराजं यदानुष्टुभं यत्करिष्यद्यत्प्रथमस्याह्नो रूप मेतानि वै चतुर्थस्याह्नो रूपाण्यग्निं न स्ववृक्तिभिरिति चतुर्थस्याह्न आज्यं भवति वैमदं विरिफितं विरिफितस्य रूपं चतुर्थेऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं मष्टर्चं पाङ्क्तम् पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशूना मवरुद्ध्यै ता उ दश जगत्यो जगत्प्रातस्सवन एष चाहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपं ता उ पञ्चदशानुष्टुभ आनुष्टुभं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपं ता उ विंशतिर्गायत्र्यः पुनः प्रायणीयं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपं तदेतदस्तुत मशस्त मयातयामसूक्तं यज्ञ एव साक्षात्तद्यदेतच्चतुर्थस्याह्न आज्यं

भवति यज्ञादेव तद्यज्ञं तन्वते वाच मेव तत्पुनरुप-
यन्ति सन्तत्यै सन्ततैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं
विद्वांसो यन्ति वायो शुक्रो अयामि ते विहि होत्रा
अवीता वायोः शतं हरीणा मिन्द्रश्च वायवेषां सोमा-
ना मा चिकितान सुक्रतू आ नो विश्वाभिरूतिभिस्
त्य मु वो अप्रहण मप त्यं वृजिनं रिपु मम्बितमे
नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउग मेति च प्रेति च शुक्रवच्च-
तुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं तं त्वा यज्ञेभिरीमह
इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदीमह इत्यभ्यायाम्य मिवै-
तदहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूप मिदं वसो सुत मन्ध
इन्द्र नेदीय एदिहि प्रैतु ब्रह्मणस्पति रग्निर्नेता त्वं
सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपः प्र व इन्द्राय बृहत इति
प्रथमेनाह्ना समान आतानश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो
रूपं श्रुधी हव मिन्द्र मा रिषण्य इति सूक्तं हववच्च-
तुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो
रणायेति सूक्त मुग्रं सहोदा मिह तं हुवेमेति हव-
वच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं तदु त्रैष्टुभं तेन
प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्य-
वते *इमं नु मायिनं हुव इति पर्यासो हववांश्चतुर्थे

---

* "भाष्यावस" वा ।

ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं ता उ गायत्र्यो गायत्र्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति यस्मिन् निविद्धीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेरिति वैराजं पृष्ठं भवति बार्हते ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं यद्वावानेति धाय्याच्युता त्वा मिद्धि हवामह इति बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति बार्हतं ह्येतदहरायतनेन त्व मिन्द्र प्रतूर्त्तिष्विति सामप्रगाथो ऽशस्तिहा जनितेति जातवांश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्यो ऽच्युतः ॥ ४ ॥

चतुर्थ महर्विधत्ते—"वाग्वै देवता चतुर्थ महर्वहत्येकविंश स्तोमो वैराजं सामानुष्टुप् छन्दो यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद"–इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

चतुर्थस्याह्नो गमकानि मन्त्रगतानि लिङ्गानि दर्शयति—"यद्वा एति च प्रेति च तच्चतुर्थस्याह्नो रूपं, यद्ध्येव प्रथम महस्तदेतत्पुनर्यच्चतुर्थं यद्युक्तवद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिबवद्यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते यदयं लोकोऽभ्युदितो यज्जातवद्यद्धववद्यच्छुक्रवद्यद्वाचो रूपं यद्वैमदं यद्विरिफितं यद्विच्छन्दा यदूनातिरिक्तं यद्वैराजं यदानुष्टुभं यत्करिष्यद्यत्प्रथमस्याह्नो रूप मेतानि वै चतुर्थस्याह्नो रूपाणि"–इति । आकारः प्रशब्दश्चेति यदेव पूर्वत्र प्रथम

स्याङ्गो निरूपक मुक्तम् *, तदन चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् । प्रथमस्त्र्यहापेक्षया प्रथम मह: पूर्वं यदुक्तम्, तदेतत्पुनरपि मध्यमत्र्यहापेक्षया प्रथम महरुच्यते ; अतो नवरात्रापेक्षया यत् चतुर्थं, तस्य त्र्यहापेक्षया प्रथमत्वात्प्रथमस्याङ्गो लिङ्गान्यत्र योग्यानि ; तत एव तद्युक्तवदित्यारभ्यायं लोकोऽभ्युदित इत्यन्तानि पूर्वोक्तान्येवाभिहितानि † । 'जातवत्' जनिधातुयुक्तम् । 'हववत्' इति ह्वयतिधातुयुक्तम् । 'शुक्रवत्' शुक्रशब्दयुक्तम् । 'वाचो रूपं' वाक्प्रतिपादकशब्दयुक्तम् । 'वैमदं' विमदाख्येन महर्षिणा दृष्टम् । रिफतिधातु: क्लेशार्थे वर्त्तते ; विशेषक्लेशेन न्यूङ्खेनोच्चारितम् 'विरिफितम्' । 'विच्छन्दा:' इति विविधच्छन्दसा युक्तम् । तदूनं चातिरिक्तं च 'ऊनातिरिक्तम्' अक्षरह्रासवृद्धी इत्यर्थ: । वैराजाख्यसामसम्बद्धं 'वैराजम्' । अनुष्टुप्छन्दस्सम्बद्धम् 'आनुष्टुभम्' । जातवदित्यादीनि अत्र विशेषलिङ्गानि । भविष्यदर्थवाचिप्रत्ययोपेतं धातुरूपं 'करिष्यत्'–इत्युच्यते । अत्र यन्नूतनं यच्च पूर्वोक्तं प्रथमस्याङ्गो रूप मस्ति, तानि सर्वाण्यपि चतुर्थस्याङ्गो निरूपकाणि ॥

इदानी माज्यशस्त्रं विधत्ते—"आग्निं न स्ववृक्तिभिरिति चतुर्थस्याह्न आज्यं भवति ; वैमदं विरिफितं विरिफितस्य ऋषेश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"–इति । आग्नि मित्यादिकं (सं० १०.२१.) सूक्तं 'वैमदं' विमदाख्येन महर्षिणा दृष्टम् । 'विरिफितं' न्यूङ्खरूपेण विशेषक्लेशेनोच्चारितम् । अत एव 'विरिफितस्य' विशेषक्लेशरूपतया युक्तस्य विमदाख्यस्य महर्षे: सम्बन्धि ।

* २ भा० ४०० पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

† १ भा० ४०० पृ० ८—१० पं० द्रष्टव्यम् ।

अतो विमर्देन दृष्टत्वं विरिफितत्वञ्चेति लिङ्गद्वयसद्भावाच्चतुर्थे ऽहन्येतत्सूक्तं योग्यम् ; तस्माच्चतुर्थस्याह्नो निरूपकम् ॥

ऋक्सङ्ख्यां छन्दश्चोपजीव्य सूक्तं प्रशंसति—"अष्टर्चं पाङ्क्तम् ; पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशूना मवरुद्ध्यै"—इति । ऋक्सङ्ख्या-त्वत्रोपयुज्यते । यत् किञ्चिच्छन्दोयोगात् 'पाङ्क्तम्' । पूर्वोक्त-हविष्पङ्क्त्यादिभिः * यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् । चतुर्भिः पादैर्मुखेन च, पञ्चावयवैः 'पशवः पाङ्क्ताः' । तस्मादेतच्छंसनं पशुप्राप्त्यै भवति ॥

जगतीद्वारा पुनः प्रशंसति—"ता उ दश जगत्यो जगत्प्रातः-सवन एष त्र्यहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपम्"—इति । 'ता उ' तास्तु सूक्तगता अष्टावृचो 'दश जगत्यः' सम्पद्यन्ते । कथं सम्पत्तिरिति, तदुच्यते— सूक्तस्याद्यन्तयोर्ऋचोस्त्रिरावृत्त्या द्वादश पङ्क्तयो भव-न्ति ; पङ्क्तिश्चैकचत्वारिंशदक्षरा ; ततो मिलित्वा अशीत्यधिक-चतुःशताक्षराणि सम्पद्यन्ते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां दशसङ्ख्याकानां तावन्त्येवाक्षराणि । एवं जगतीसम्पत्तिः । जगतीच्छन्दोयुक्तं प्रातस्सवनं यस्य मध्यमस्य त्र्यहस्य सोऽयं 'जगत्-प्रातस्सवनः' । पूर्व मेव छन्दसां विवादो जगत्याः प्रातस्सवन-स्थान मुक्तम् † । अतः प्रातस्सवने जगतीसम्बन्धश्चतुर्थस्याह्नो निरूपकः ॥

अनुष्टुप्सम्बन्धेन प्रशंसति—"ता उ पञ्चदशानुष्टुभ आनुष्टुभं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपम्"—इति । तास्तु दश जगत्यः 'पञ्चदशानुष्टुभः' सम्पद्यन्ते । तथाहि,— अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती ; द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् ; तथा सत्येकैका जगती सार्धानुष्टुप्-

* १ भा० ३९२ पृ०, २ भा० १०५ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† २ भा० १३५ पृ० ४ खं० द्रष्टव्यम् ।

भवति। अहश्चैतदनुष्टुभः सम्बन्धि ; अनुष्टुभो निर्वोढृकत्वस्योक्तत्वात् *। तेनेदं सूक्तं अनुष्टुब्द्वारा चतुर्थस्याह्नो निरूपकम् ॥

गायत्रीद्वारा प्रशंसति—"ता उ विंशतिर्गायत्र्यः पुनः प्रायणीयं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपम्"-इति। तास्तु दश जगत्यः पुनरपि प्रत्येकं द्वेधा विभज्यमाना चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्र्यो विंशतिर्भवन्ति। गायत्रीसम्बन्धश्चान्यत्र—"प्रायणीयं प्रथम महर्गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीय महः"-इतिश्रुत्यन्तरात्। इदं चाहर्मध्यमे त्र्यहे प्रथमत्वात् प्रायणीयम्। अतो गायत्री द्वारा सम्बन्धस्य वक्तुं शक्यत्वादेतत्सूक्तं (सं० १०.२१.) चतुर्थस्याह्नो निरूपकम् ॥

सारयुक्तत्वेन पुनः प्रशंसति—"तदेतदस्तुत मशस्त मयातयामसूक्तं यज्ञ एव साक्षात् तद्यदेतच्चतुर्थस्याह्न आज्यं भवति, यज्ञादेव तद् यज्ञं तन्वते ; वाच मेव तत्पुनरुपयन्ति सन्तत्यै"-इति। 'तदेतत्' आग्नि मित्यादि सूक्तम् (सं० १०.२१.), उद्गातृभिः पूर्व मस्तुतं होतृभिरप्यशस्तम् ; तस्मात् 'अयातयामं' गतसारं न भवतीति साक्षाद् यज्ञ एव ; यज्ञमध्ये सारत्वात्। तथा सति यद्येतत्सूक्त मत्राज्यं भवेत्, तदानीं यज्ञरूपादेव सूक्ताद् यज्ञरूप महः 'तन्वते' विस्तारयन्ति, किञ्चाहर्देवतां 'वाच मेव' तेन सारयुक्तेन पुनः प्राप्नुवन्ति। तच्च मध्यमस्य त्र्यहस्य 'सन्तत्यै' विच्छेदराहित्याय भवति ॥

वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति—"सन्ततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति"-इति। पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते—"वायो शुक्रो अयामि ते, विहि

* 'चतुर्थ मह्नर्वहति ०—० अनुष्टुप् छन्दः'-इत्युक्तिः २५ पृ० २ पं० द्रष्टव्या।

होता अवीता, वायो शतं हरीणा, मिन्द्रश्च वायवेषां सोमाना, मा चिकितान सुक्रतू, आ नो विश्वाभिरूतिभिस्, त्य मु वो अप्रहण, मप त्यं वृजिनं रिपु, मम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउग मिति च प्रेति च शुक्रवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"—इति। वायो शुक्र इत्याद्य' प्रतीकम् (सं० ४.४७.१.)। विहि होता इति (सं० ४.४८.१.) द्वितीयम्। वायो शत मिति (सं० ४.४८,५.) तृतीयम्। इन्द्रश्चेति (सं० ४.४७.२.) चतुर्थम्। आ चिकितानेति (सं० ५.६६.१.) पञ्चमम्। आ नो विश्वाभिरिति (सं० ८.८.१.) षष्ठम्। त्य मु व इति (सं० ६.४४.४.) सप्तमम्। अप त्य मित्यष्टमम् (सं० ६.५१.१३.)। अम्बितम इति (सं० २.४१.१६.) नवमम्। अत्राद्यैस्त्रिभिः प्रतीकैरेकस्तृचः, इतरैः षट्प्रतीकैः षड्चाः। एतत्सर्वं मनुष्टुप्छन्दस्कं प्रउगशस्त्रं कार्य्यम्। अत्र आकारः, प्रशब्दः, शुक्रशब्दश्चेति लिङ्गानि द्रष्टव्यानि। वायो इत्यत्र शुक्रवल्लिङ्गम्। विहि होत्रेत्यस्या मृचि 'वायवा चन्द्रेण"—इत्याकारः। वायोः शत मित्यत्र "रथ आ यातु"—इत्याकारः। इन्द्रश्चेत्यत्र द्वितीयस्या मृचि "आ यातम्"—इत्याकारः। आ चिकितानेत्यत्र, आ नो विश्वाभिरित्यत्राकारौ स्पष्टौ। त्य मु वो अप्रहण मित्यत्र प्र-शब्दः। अप त्यं वृजिन मित्यत्र तृतीयस्या मृचि "आ सुगम्"—इत्याकारः। अम्बितम इत्यत्र "प्रशस्ति मम्ब"—इति प्र शब्दः। अतो लिङ्गसद्भावेन चतुर्थेऽहनि योग्यत्वात् इदं सर्वं चतुर्थस्याह्नो निरूपकम्॥

मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदं विधत्ते—"तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति (सं० ८.६८.१०.) मरुत्वतीयस्य प्रतिपदीमह इत्यभ्यायाम्य मिवैतदहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपम्"—इति। अत्र यद्येतदीमह

इति पद मस्ति, तद् याचामह इत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते ; याञ्चा च दीर्घकालेन फलप्रदा ; तस्मादेतदह: 'अभ्यायाम्य मिव' अभितो दीर्घं कर्त्तव्य मिव प्रयोगबाहुल्येन दृश्यते। तेन याञ्चार्थवाचि-धातुद्वारेण दीर्घत्वेन साम्यप्रतीतेरिदं मन्त्रवाक्यं चतुर्थस्याह्नो निरूपकम् ॥

मन्त्रान्तराणि विधत्ते—"इदं वसो सुत मन्ध (सं० ८. २.१.), इन्द्र नेदीय एदिहि (सं० ८.५३.५.), प्रैतु ब्रह्मणस्पति (सं० १.४०.३.), रग्निर्नेता (सं० ३.२०.४.), त्वं सोम क्रतुभि: (सं० १.९१.२.), पिन्वन्त्यप: (सं० १.६४.६.), प्र व इन्द्राय बृहत (८.८९.३.) इति प्रथमेनाह्ना समान आतानश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"–इति। 'आतान:' शस्त्रकृप्ति: । सा चेदं वसो सुत मित्यादिका। अस्मिन् चतुर्थेऽहनि पूर्वोक्तेन प्रथमेनाह्ना समा-नात्साम्यं चैकं लिङ्गम् ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—"सुधी हव मिन्द्र मा रिषण्य इति (सं० २.१०.) सूक्तं हववच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"–इति। हवशब्दोपेत मेतस्याह्नो विशेषलिङ्ग मिति पूर्व मुक्तम् ॥

अन्यस्मिन्नपि सूक्ते तल्लिङ्गं दर्शयति— "मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणायेति (सं० ३.४७.) सूक्त, मुग्रं सहोदा मिह तं हुवेमेति हववच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"–इति। मरुत्वानित्यस्य सूक्तस्य "उग्रम्"–इत्यादिरन्तिम: पाद: ; तत्र "हुवेम"–इति हव-शब्दार्थवाची धातुर्दृश्यते ; अतो लिङ्गसद्भावादह्नो निरूपकम् ॥

एतत्सूक्तं प्रशंसति—"तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवत"-इति। 'तदु' तत्तु सूक्तं त्रिष्टुप्-छन्दस्कम्। प्रतिष्ठितानि पदानि प्रतिनियताक्षरसङ्ख्यायुक्ता: पादा:

यस्मिन् सूक्ते तत्सूक्तं 'प्रतिष्ठितपदम्'। तादृशेन तेन सूक्तेन 'सवनं' माध्यन्दिनसवनगतं मरुत्वतीयशस्त्रं 'दाधार' धारितवान् भवति। एतेन सूक्तेन स्वयम् 'आयतनात्' स्वकीयगृहात् कदाचिदपि न प्रच्यवते ॥

अन्त्यं तृचं विधत्ते—"इमं नु मायिनं हुव इति पर्यासो हुववांश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्" -इति। इमं न्वित्यादिस्तृचविशेषः (सं० ८.७६.१–३.) परितः पूर्वोक्तानां मन्त्रे प्रक्षेपणीयः। तत्र "हुवे" -इति हवशब्दार्थो धातुरस्ति, अतश्चतुर्थस्याह्नो निरूपकस्तृचः॥

तदेतत्प्रशंसति—"ता उ गायत्र्यो गायत्र्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति"-इति। 'ता उ' ताः सूक्तगता ऋचः गायत्रीच्छन्दस्काः गायत्र्यश्च 'एतस्य' मध्यमस्य त्र्यहस्य 'मध्यन्दिनं' सवनं वहन्ति। पूर्वोक्तनिर्वाहक्रमेण जगत्याः प्रातस्सवनवाहित्वं गायत्र्या माध्यन्दिनसवनवाहित्वं च दर्शितम् ॥

अस्मिन् तृचे निविद्धानं विधत्ते—"तद्धैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते; तस्माद्गायत्रीषु निविदं दधाति"-इति। 'यस्मिन्' छन्दसि 'निविद्' पदसमूहः प्रक्षिप्यते, तदेतत् छन्दो "वहति" सवनस्य निर्वाहकं भवति। तस्मान्निर्वहणाय तासु गायत्रीषु निविदं दध्यात् ॥

अथ वैराजसामसम्बद्धं तृचद्वयं विधत्ते—"पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा, श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेरिति वैराजं पृष्ठं भवति, बार्हते ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"-इति। पृष्ठस्तोत्रसाधनस्य वैराजसाम्नः आधारः "पिबा सोमम्"-इत्यादि (सं० ७.२२.१–३.) स्तोत्रियस्तृचः, "श्रुधी हवम्"-इत्याद्यनुरूपः (सं०

७.२२.४–६.); अतो वैराजसामसम्बन्धो लिङ्गम्। किञ्च बृह-त्साम्नो ऽपत्यं वैराजसाम, इदं चाहर्युग्मरूपत्वात् बृहत्सामसम्बन्धि; अतोऽपि कारणात् अस्मिन्नहनि एतत् तृचद्वयं युक्तम् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—"यद्वावानेति धाय्याच्युता"–इति। अच्यु-तत्वं सर्वसम्बन्धि लिङ्ग मित्युक्तम् ॥

तस्मात्तृच ऊर्ध्व मन्यं प्रगाथं विधत्ते--"त्वा मिद्धि हवामह इति (सं० ६.४६.१,२.) बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति; बार्हतं ह्येतदहरायतनेन"–इति। त्वा मिद्धीत्यस्या मृचि बृहत्साम उत्पन्नम्; तस्मादेतं योनिभूतं प्रगाथं पूर्वोक्तधाय्याम् 'अनु' पश्चात् शंसेत्। 'एतदहरायतनेन' युग्माहस्वरूपस्थानेन 'बार्हतं' बृह-त्सामसम्बन्धं लिङ्ग मित्युक्तम् ॥

वैराजसाम्नः सम्बन्धिनं प्रगाथं विधत्ते—"त्व मिन्द्र प्रतूर्त्ति-ष्विति (सं० ८.९९.५,६.) सामप्रगाथः"–इति॥

तत्र लिङ्गं दर्शयति—"अशस्तिहा जनितेति जातवांश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"--इति। उक्ते प्रगाथे तृतीयपादोऽयम्। अत्र "अशस्तिहा जनिता"–इति; ततोऽयं जातवान्। 'जनि'-धातुयुक्तं जातवत्त्वं चैतस्याह्नो लिङ्गम् ॥

त्य मू ष्विति सूक्तविशेषस्याच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—"त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्ष्यो ऽच्युतः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं वैमदं विरिफितं विरिफितस्य रूपेश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं सुधमस्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तं सुरुं गंभीरं जनुषाभ्युग्र मिति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते त्य सु वः सत्रासाह मिति पर्यासो विश्वासु गीर्ष्वायत मित्यभ्यायाम्य मिवैतदहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपं ता उ गायत्रो गायत्रो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वै तच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्मात् गायत्रीषु निविदं दधाति विश्वो देवस्य नेतुम् तत्सवितुर्वरेण्य मा विश्वदेवं सत्पति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ बार्हते ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूप मा देवो यातु सविता सुरत्न इति सावित्र मेति चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम् प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं प्रेति चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम् प्र ऋभुभ्यो दूत मिव वाचमिष्य इत्यार्भवं प्रेति च वाच मिष्य इति च चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम् प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति

वैश्वदेवं प्रेति च शुक्रवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपं वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद्दितो जात इति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं क ईं व्यक्ता नरः सनीळा इति मारुतं न किर्ह्येषां जनूंषि वेदेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्याच्युताग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति जातवेदस्यं हस्तच्युती जनयन्तेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपं ता उ विच्छन्दसः सन्ति विराजः सन्ति त्रिष्टुभस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूप मह्नो रूपम् ॥ ५ ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

विमदेन महर्षिणा दृष्टं न्यूङ्खसहितं सूक्तं विधत्ते—"कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति (सं० १०.२२.) सूक्तं वैमदं विरिफितं विरिफितस्य ऋषेश्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"-इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—"युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तमुग्रं गभीरं जनुषाभ्युग्र मिति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो

रूपम्”-इति । युध्मस्येति (सं० ३.४६.) सूक्ते “उरु गभीरम्” -इति यः पादः, तत्र “जनुषा”-इतिश्रवणात् ‘जातवत्’ जनि-धातुयुक्तं लिङ्गमस्ति ॥

सूक्तगतं छन्दोऽवलम्ब्य प्रशंसति—“तद् त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-पदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते”-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

तृतीयं तृचं विधत्ते— “त्य मु वः सत्रासाह मिति (सं० ८.८१.७-९.) पर्यासो विश्वासु गीर्ष्वायत मित्यभ्यायाम्य मिवै-तदहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपम्”-इति । परितः प्रक्षेपणीयः ‘पर्यासः’ अन्तिमस्तृचः । तस्मिन् “विश्वासु”-इति यः पादः, तत्र आयत मिति शब्दो दीर्घत्ववाचकः श्रूयते । अहश्चैतत् ‘अभ्या-याम्य मिव’ प्रयोगाधिक्याददतिदीर्घ मिव; अतोऽत्र दीर्घत्वं लिङ्गम् ॥

छन्दो द्वारा प्रशंसति— “ता उ गायत्रो गायत्रो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्वैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते; तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति”-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

शस्त्रान्तरं विधत्ते— “विश्वो देवस्य नेतुस्, तत्सवितुर्वरेण्यम्, आ विश्वदेवं सत्पति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ; बार्हते ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्”-इति । “विश्वो देवस्य”-इति (सं० ५.५०.१.) ऋगेका, “तत्सवितुः”-इति (सं० ३.६२.१०, ११.) द्वे ऋचौ । एष तृचो बृहत्सामसम्बन्धी, वैश्वदेवस्य प्रतिपत् । “आ विश्वदेवम्”-इति (सं० ५.८२.७-९.) तृचो ऽनुचरः । अह्नो युग्मत्वाद् बार्हतत्वम्; बृहत्सामसम्बन्ध एव मन्त्रलिङ्गम् ॥

सवितृदेवताकं सूक्तं विधत्ते— "आ देवो यातु सविता सुरत्न इति (सं० ७.४५.) सावित्र मेति चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्" –इति। आकारोऽत्र लिङ्गम् ॥

प्र-शब्दलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते—"प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति (सं० ७.५३.) द्यावापृथिवीयं; प्रेति चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"–इति ॥

प्र-शब्दो वाक्सम्बन्धश्चेति लिङ्गद्वयोपेतं सूक्तं विधत्ते— "प्र ऋभुभ्यो दूत मिव वाच मिष्य इत्यार्भवं; प्रेति च वाच मिष्य इति च चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"–इति। ऋभुदेवताकत्वं स्पष्टम्। प्र-शब्दो वाक्सम्बन्धश्च प्रेति चेत्यादिना प्रदर्श्यते ॥

प्र-शब्देन शुक्र-शब्देन चोपेतं सूक्तान्तरं विधत्ते—"प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति (सं० ७.३४.) वैश्वदेवं; प्रेति च शुक्रवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"–इति। अत्र बहुदेवताकत्वाद् वैश्वदेवत्वम् ॥

नानाविधच्छन्दोयुक्तत्वरूपं लिङ्गान्तरं दर्शयति— "ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपम्"–इति। 'ता उ' तासु सूक्तगता ऋचो 'विच्छन्दसः' विविधच्छन्दोयुक्ताः; तत्रैकविंशतिः द्विपदाः सन्ति, अवशिष्टाश्चतुष्पदाः सन्ति; 'तेन' विच्छन्दस्त्वेन अह्नो निरूपकम् ॥

शस्त्रान्तरस्थं प्रतिपत्सूक्तं विधत्ते—"वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद्; इतो जात इति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"–इति। तस्य सूक्तस्य (सं० १.९८.) प्रथमाया ऋचस्तृतीयपादे "इतो जातः"–इतिश्रवणाज्जातवच्छब्दोपेतं लिङ्ग मस्ति ॥

मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते—"क ईं व्यक्ता नरः सनीळा इति मारुतं; न किर्ह्येषां जनूंषि वेदेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"-इति। अस्मिन् सूक्ते (सं० ७.५६.) तृतीयस्या मृचि * "मरुद्भिरस्तु"-इतिश्रवणान्मारुतम्। न किर्ह्वीत्यादिकः प्रथमायाः † ऋचस्तृतीयः पादः। तत्र "जनूंषि"-इति 'जनि'धातुयुक्तत्वं लिङ्गम् ॥

विविधच्छन्दस्त्वयुक्तं लिङ्गान्तरं दर्शयति—"ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपम्"-इति। अस्मिन् सूक्ते एकादश द्विपदाः, इतराश्चतुष्पदाः ‡ ॥

अच्युतत्वलिङ्गोपेता मृचं विधत्ते—"जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १.९९.) जातवेदस्याच्युता"-इति ॥

जातवेदोदेवताक मन्यत् सूक्तं विधत्ते—"अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति (सं० ७.१.) जातवेदस्यं; हस्तच्युती जनयन्तेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्"-इति। जातस्य जगतो वेदितृत्वात् अग्निरेव 'जातवेदाः'। हस्तच्युतीत्यादिः द्वितीयः पादः; तत्र "जनयन्त"-इतिश्रवणाज्जनिधातुयुक्तं लिङ्गम् ॥

विविधच्छन्दोरूपं लिङ्गान्तरं दर्शयति—"ता उ विच्छन्दसः सन्ति विराजः सन्ति त्रिष्टुभस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूप मह्नो रूपम्"-इति। अत्राष्टादश विराजः, इतरास्त्रिष्टुभः ॥

---

* पञ्चम्या मृचीति वक्तु मुचितम्।

† द्वितीयाया इति वक्तव्यम्; न हि प्रथमा ऋक् चतुष्पदा।

‡ क ईं व्यक्ता इति पञ्चविंशत्यृचं सूक्तम्। तत्र आद्या एकादश द्विपदाः, विंशत्यपरा विराजः; शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः। तदिह यदुक्तं पुरस्तात् 'तृतीयस्या मृचि'-इति, यच्चोक्तं 'प्रथमाया ऋचः'-इति, तदुभय मेव भाष्यकारस्यैतस्य भ्रम मावेदयतीति स्फुटम्।

अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(एकविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ गौर्वै देवता पञ्चम महर्वहति त्रिणव स्तोमः शाक्वरं साम पङ्क्तिश्छन्दो* यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद यद्वै नेति न प्रेति यत्स्थितं यत्पञ्चमस्याह्नो रूपं यद्वेव द्वितीय महस्तदेतत्पुनर्यत्पञ्चमं यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदन्तर्वद् यद्वृषण्वद् यद्वृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते यदन्तरिक्ष मभ्युदितं यद्दुग्धवद् यदूधवद् यद्धेनुमद् यत्पृश्निमद् यन्मद्वद् यत्पशुरूपं यदध्यासवद्विक्षुद्रा इव हि पशवो यज्जागतं जागता हि पशवो यद्बार्हतं बार्हता हि पशवो यत्पाङ्क्तं पाङ्क्ता हि पशवो यद्वामं वामं हि पशवो यद्विषमद्विर्हि पशवो यद् वपुष्मद् वपुर्हि पशवो यच्छाक्वरं यत्पाङ्क्तं यत्कुर्वद् यद् द्वितीयस्याह्नो रूप मेतानि वै पञ्चमस्याह्नो रूपाणीम मू षु वो अतिथि मुषर्बुध मिति पञ्चमस्याह्न आज्यं

* "पंक्तिश्छन्दो" घ, ङ ।

भवति जागत मध्यासवत्पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्च-मस्याह्नो रूपं मा नो यज्ञं दिविस्पृश मा नो वायो महे तने रथेन पृथुपाजसा बह्वः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनो देवं देवं वो ऽवसे देवं देवं बृहदु गायिषे वच इति बार्हतं प्रउगं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं यत्पाञ्चजन्यया विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्पाञ्चजन्ययेति पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं मिन्द्र इत्सोमपा एक इन्द्र नेदीय एदिह्युत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ऽग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपो बृहदिन्द्राय गायतेति द्वितीये-नाह्ना समान आतानः पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं मवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति सूक्तं महत्पाङ्क्तं पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूप मित्था हि सोम इन्मद इति सूक्तं महत्पाङ्क्तं पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूप मिन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति सूक्तं महत् त्रैष्टुभं तेन प्रति-ष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्व इति पर्यासो नेति न प्रेति पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं ता उ गायत्रो गायत्रो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वै-

तच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति ॥ १ (६) ॥

अथ नवरात्रापेक्षया पञ्चमं, मध्यमत्र्यहापेक्षया द्वितीय महर्विधत्ते—"गौर्वै देवता पञ्चम महर्वहति त्रिणव स्तोमः शाक्वरं साम पङ्क्तिश्छन्दो यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद"-इति । पूर्वत्र वागेकं गौरेकं द्यौरेक मिति देवताया रूपत्रय मुक्तम्; तत्र वागात्मकं रूपं चतुर्थेऽहन्युक्तम्, पञ्चमस्याह्नो गौरेव देवता निर्वाहिका। स्तोमानां मध्ये त्रिणवो निर्वाहकः । तस्य त्रिणवस्य स्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव माम्नातम्—"नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया, नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः सपञ्चभिः ; नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिः ; वज्रो वै त्रिणवः"-इति * । अस्याय मर्थः । एकस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्त्तनीयः ; तत्र प्रथमायास्त्रिः पाठः, द्वितीयायाः पञ्चकृत्वः पाठः, तृतीयस्याः सकृदेव पाठः । द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, द्वितीयस्याः त्रिः पाठः, तृतीयस्याः पञ्चकृत्वः पाठः । तृतीयपर्याये प्रथमायाः पञ्चकृत्वः पाठः, द्वितीयस्याः सकृत्पाठः, तृतीयस्यास्त्रिः पाठः । एव मावृत्ताभिः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाभिर्ऋग्भिस्त्रिणवः स्तोमो भवति । अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

पञ्चमस्याह्नो मन्त्रलिङ्गानि दर्शयति—"यद्वै नेति न प्रेति यत् स्थितं यत्पञ्चमस्याह्नो रूपम्"-इति । आकारः प्र-शब्दस्य नात्र

---

* ता० ब्रा० ३प्र० १,२ ख० ।

लिङ्ग मिति नकारद्वयेन प्रतिषिध्यते। यत्तु 'स्थितं' तिष्ठति-धात्वर्थरूप मप्रचलितं तत् पञ्चमस्याह्नो निरूपकम् ॥

द्वितीयेऽहन्युक्तं लिङ्गजातं पञ्चमेऽहन्यतिदिशति— "यद्वेव द्वितीय महस्तदेतत् पुनर्यत्पञ्चमम्"-इति। नवरात्रापेक्षया यत्पञ्चम महर्विद्यते, तत् पृथङ् न भवति, किन्तु यदेव द्वितीय महस्तदेव पञ्चमत्वेन पुनः क्रियते ; तत्रत्यं लिङ्गजात मत्रानु-सन्धेय मित्यर्थः * ॥

तानि लिङ्गानि दर्शयति—"यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदन्तर्वद्यद् वृष-ण्वद् यद् वृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते यदन्तरिक्ष मभ्युदि-तम्"-इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथ विशेषलिङ्गानि दर्शयति— "यद्दुग्धवद् यदूधवद्यद्धेनु-मद्यत्पृश्निमद्यन्मद्वद्यत्पशुरूपं यदध्यासवद् विक्षुद्रा इव हि पशवो, यज्जागतं जागता हि पशवो, यद्बार्हतं बार्हता हि पशवो, यत्पाङ्क्तं पाङ्क्ता हि पशवो, यद् वामं वामं हि पशवो, यद्वविष्मद्धविर्हि पशवो, यद्वपुष्मद्वपुर्हि पशवो, यच्छाक्करं यत्पाङ्क्तं यत्कुर्वद्, यद् द्वितीयस्याह्नो रूप मेतानि वै पञ्चमस्याह्नो रूपाणि"-इति। दुग्धोधधेनुपृश्निमच्छब्दैरुपेतं यद्यदस्ति, तत्सर्वं लिङ्गम्। तथाविधं पशुरूपं यदस्ति, तदपि लिङ्गम्। पशुरूपस्य बहुविधत्व मेव यद-ध्यासवदित्यादिना प्रपञ्च्यते। अधिकपादस्य प्रक्षेपः 'अध्यासः'। प्रकृतौ यावदस्ति, तावतोऽप्यधिकपादोपेतम् 'अध्यासवत्' ; पशूना मपि चतुर्भ्यः पादेभ्योऽधिकं मुख मेकं परिगण्यते ; अतो ऽध्यासवत् पशुरूपं भवति। तदेव 'विक्षुद्रा इव'-इत्यनेन स्पष्टी-क्रियते। विविधाः क्षुद्राः 'विक्षुद्राः' ; एकस्मादन्यो न्यूनः,

* २भा० ४१४पृ० २पं० द्रष्टव्यम्।

तस्मादप्यन्यो न्यूनः ;—गजापेक्षया अश्वः क्षुद्रः, तदपेक्षया महिषः क्षुद्रः, ततो गौः, ततोऽजेत्येवं पशुषु क्षुद्रत्वं द्रष्टव्यम्। 'जागतं' जगतीसम्बद्धं यदस्ति, तदपि पशुरूपम्; सोमाहरणप्रसङ्गे * जगत्याः पशूना मानीतत्वाज्जागतत्वम्। तथा 'बार्हतं' बृहतीसम्बद्धं पशुरूपम्; पशुविषये छन्दसा माजिधावने † बृहत्या विजयेन पशूनां बार्हतत्वम्। पङ्क्तिच्छन्दस्सम्बद्ध मपि पशुरूपम्; पङ्क्तिमुखेन पञ्चावयवैः उपेताः पशवः पाङ्क्ताः। यत् 'वामं' रमणीयं सूक्तं स्वरवर्णादिभिः श्राव्यं भवति, तदपि पशुरूपम्; लोकेऽपि गवाश्वादिपशव इति यदस्ति, तद् 'वामं' रमणीयं दृश्यते। 'हविष्मद्' हविःसञ्ज्ञोपेतं यदस्ति, तदपि पशुस्वरूपम्; पशवो हि देवतासम्बद्धहविःस्वरूपेण हूयन्ते। 'वपुष्मद्' वपुःसञ्ज्ञोपेतं यदस्ति, तदपि पशुस्वरूपम्; पशवो हि वपुःपुष्टाङ्गा भूत्वा दृश्यन्ते। "विदा मघवन्"—इत्यादिषु महानाम्नीषूत्पन्नं 'शाक्वरं' साम ‡; तत्सम्बद्ध मेकं लिङ्गम्। पाङ्क्तमिति यत् पुनर्वचनं, तत् पञ्चसङ्ख्यायुक्तं; पूर्वत्र पङ्क्तिच्छन्दःसम्बद्ध मिति विशेषः। 'कुर्वत्'—इति वर्त्तमानार्थवाचिप्रत्ययोपेतं धातुमात्रं विवक्षितम्। एतच्च द्वितीयस्याह्नो रूप मिति पूर्व मुक्तम् §। एवं च सति यानि द्वितीयेऽहन्युक्तानि लिङ्गानि, यानि चात्र नूतनानि, एतानि सर्वाण्यपि पञ्चमस्याह्नो निरूपकाणि द्रष्टव्यानि॥

* २ भा० ११६ पृ० १७पं०—११७ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम्।

† १ भा० २५७ पृ० १०पं० द्रष्टव्यम्।

‡ सामसंहितासु महानाम्नीसाम पृथगेव ग्रन्थः; तच्चारण्यकाध्ययनान्तेऽध्यापयन्ति

§ २ भा० ४१६ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम्।

आज्यशस्त्रं विधत्ते — "इम मू षु वो अतिथि मुषर्बुध मिति पञ्चमस्याह्न आज्यं भवति ; जागत मध्यासवत्पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। इम मू ष्वित्यादि सूक्ते (सं० ६. १५.) ; जगतीच्छन्दोयुक्ता आद्या नवर्चः शंसनीयाः *। तत्र तृतीयस्या ऋचि जगतीच्छन्दस्केभ्यः चतुर्थपादेभ्योऽधिकः पादो "भरद्वाजाय सप्रथः"–इत्येषः समाम्नायते। अतोऽधिकपादयुक्तत्वादिद मध्यासवल्लिङ्गं तत्र पशुस्वरूपम् ; पशोरपि पादचतुष्टयादधिकस्य मुखस्य विद्यमानत्वात्। तदेतल्लिंगयुक्तं पञ्चमे ऽहनि विनियोक्तुं युक्तं योग्यम् ; तस्मादेतत्पञ्चमस्याह्नो 'रूपं' निरूपकम् ॥

अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते — "आ नो यज्ञं दिविस्पृश, मा नो वायो मह्े तने, रथेन पृथुपाजसा, बह्वः सूरचक्षस, इमा उ वां दिविष्टयः, पिबा सुतस्य रसिनो, देवं देवं वो ऽवसे देवं देवं †, बृहदु गायिषे वच इति बार्हतं प्रउगं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। आ नो यज्ञ मिति (सं० ८.१०१.९,१०.) द्वे ऋचौ, आ नो वायो इत्येका (सं० ८.४६.२५.), सोऽयं प्रथमस्तृचः ; रथेनेत्यादिः (सं० ४.४६.५–७.) द्वितीयः, बह्व इत्यादिः (सं० ७. ६६.१०–१२.) तृतीयः, इमा उ वा मित्यादिः (सं० ७.७४.१–३.) चतुर्थः, पिबा सुतस्येत्यादिः (सं० ८.३.१–३.) पञ्चमः, देवं देव मिति (सं० ८.२७.१३–१५.) षष्ठः, बृहदिति (सं० ७.९६.१–३.) सप्तमः। तदेतत्सप्तकं बृहतीच्छन्दोयोगाद् 'बार्हतम्'। अतो लिंगसद्भावात्पञ्चमेऽहनि योग्यतया तस्य निरूपकम् ॥

---

* इम मू षु व इत्येकोनविंशत्यृचं सूक्तम्। तत्रादितो नवर्चं एवात्र शंसनीया भवन्ति, "इम मू षु वो अतिथि मुषर्बुध मिति नवाज्यम्"–इति कल्पोक्तः (७.१२.)।

† द्वादशसूक्तीयर्चो ग्रहणवारणायेह पादाधिकप्रतीकग्रहणम्।

अथ शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं विधत्ते —"यत्पाञ्चजन्यया विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्पाञ्चजन्ययेति पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नोरूपम्" –इति। अस्मिंस्तृचे प्रथमाया मृचि (सं० ८.६३.७.) पाञ्चजन्य-येति पदे पञ्चशब्दयोगो लिंगम् ॥

अथ द्वितीयेनाह्ना समानत्वलिंगयुक्तं शस्त्रकृप्तिं विधत्ते— "इन्द्र इत्सोमपा एक (सं० ८.२.४.), इन्द्र नेदीय एदिहि (सं० ८.५३.५.), उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (सं० १.४०.१.), ऽग्निर्नेता (सं० ३.२०.४.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.९१.२.), पिन्वन्त्यपो (सं० १.६४.६.), बृहदिन्द्राय गायतेति (सं० ८.८९.१.), द्वितीये-नाह्ना समान आतानः, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"- इति। 'आतानः' शस्त्रकृप्तिः ॥

अथ मदशब्दलिंगेन पञ्चपादोपेतपाङ्क्तत्वलिंगेन चोपेतं सूक्तं विधत्ते— "अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति (सं० ८.३६.) सूक्तं मद्वत् पाङ्क्तं पञ्चपदं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"- इति। अत्र द्वितीयपादे "पिबा सोमं मदाय"–इतिश्रवणात् इदं सूक्तं मद्वद्भवति। पञ्चपादाः विस्पष्टाः * ॥

तादृश मेवान्यत्सूक्तं विधत्ते—"इत्था हि सोम इन्मद इति सूक्तं (सं० १.८०.) मद्वत्पाङ्क्तं, पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति ॥

पुनरपि मदशब्दलिंगोपेतं त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तं विधत्ते— "इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति (सं० ६.४०.) सूक्तं मद्वत्त्रैष्टुभं ;

* अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः, पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो। यं ते भागमधारयन्, विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रय', समप्सुजिन्मरुत्वा॰ इन्द्र सत्पते"–इति।

तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"-इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

आकारप्रशब्दवर्ज्जितमरुत्वतीयशस्त्रस्यान्ते प्रक्षेपणीयं तृचं विधत्ते—"मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्व इति पर्यासो नेति न प्रेति पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"-इति। परितो प्रक्षेपणीयः पर्यासः ॥

तस्मिंस्तृचे निविद्धानं विधत्ते— "ता उ गायत्रो गायत्रो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्निविद्धीयते; तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति"-इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (६) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

महानाम्नीष्वत्र स्तुवते शाक्वरेण साम्ना राथन्तरे ऽहनि पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपमिन्द्रो वा एताभिर्महानात्मानं निरमिमीत तस्मान्महानाम्न्यो ऽथो इमे वै लोका महानाम्न्य इमे महान्त इमान्वै लोकान् प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्वमशक्नोद्यदिदं किं च यदिमाल्लोकान् * प्रजापतिः सृष्ट्वेदं

* "यदिमान् लोकान्' क, ञ, ठ; "यदिमांलोकान्" ख, ग, ङ, ज; "यदिमाल्लोकान्" घ, ट; "यदिमाँल्लोकान्"-इत्येव व्यवहारसम्मतः।

सर्वं मशक्नोद्यदिदं किञ्च तच्छक्वर्योऽभवंस्तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वं ता ऊर्ध्वाः सीम्नो ऽभ्यसृजत यदूर्ध्वाः सीम्नो ऽभ्यसृजत तत्सिमा अभवंस्तत्सिमानां सिमात्वं स्वादोरित्था विषूवत उप नो हरिभिः सुत मिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपो वृषण्वान् पृश्नि-मान्महान्वृधन्वान् पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं यद्वावानेति धाय्याच्युताभि त्वा शूर नोनुम इति रथन्तरस्य योनि मनु निवर्तयति राथन्तरं ह्येतदह-रायतनेन मो षु त्वा वाघतश्चनेति सामप्रगाथो ऽध्यासवान् पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्योऽच्युतः॥ २ (७)॥

अथ शाक्वरसामसम्बन्धेन लिंगेन युक्ता ऋचो विधत्ते— "महानाम्नीष्वत्र स्तुवते शाक्वरेण साम्ना राथन्तरे ऽहनि पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। "विदा मघवन्"–इत्यादयो नव ऋचो महानाम्नीसञ्ज्ञकाः *। तासूद्गातारः शाक्वराख्येन साम्ना † स्तुवते ; अहश्चेद मयुग्मत्वाद्राथन्तरम् ; शाक्वरं साम च रथन्तररूपजन्यत्वाद्राथन्तरम् ; अतोऽत्र ता ऋचो योग्याः॥

'महानाम्नी'-शब्दं निर्वक्ति— "इन्द्रो वा एताभिर्महाना-त्मानं निरमिमीत, तस्मान्महानाम्न्यो ऽथो इमे वै लोका महा-

* सा० महा० आ० १—९ ; ऐ० आ० ४. १—१५ ।

† तच्च साम चतुर्भ्यो गानग्रन्थेभ्यः पृथगेवाम्नातम् ।

नाम्ना इमे महान्तः"-इति। पुरा कदाचिदिन्द्रः स्वय मेव ऐश्वर्यादिगुणैर्महान् भविष्यामीति विचार्य "विदा मघवन्"-इत्यादिभिर्ऋग्भिः स्वात्मानं गुणैर्महान्तं निर्मितवान्। तस्मान्महत्त्वनिर्माणसाधनत्वान्महानाम्नीशब्दवाच्याः सम्पन्नाः। अपि च महानाम्नो भूरादिलोकत्रयस्वरूपाः; लोकाश्च महान्तः; तस्मादप्यासां महानाम्नीत्वम्॥

ननु शक्करीषूत्पन्नं साम शाक्कर मिति वक्तव्यं,— शक्करी च सप्तपादोपेता; न चैता ऋचस्तथाविधाः, किन्तु पादचतुष्टयोपेता अनुष्टुभः; तत् कथ मासां शक्करीत्व मित्याशङ्क्य शक्तिप्रदत्वाच्छक्करीत्व मिति निर्वचनं दर्शयति— "इमान्वै लोकान् प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्व मशक्नोद्यदिदं किञ्च; यदिमांल्लोकान् प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्व मशक्नोद्यदिदं किञ्च, तच्छक्कर्यो ऽभवंस्तच्छक्करीणां शक्करीत्वम्"-इति। पुरा प्रजापतिः "विदा मघवन्"-इत्यादिका महानाम्नीरनुसन्धाय, तदात्मकान् लोकान् (प्रजापतिः) सृष्ट्वा, ताभिर्महानाम्नीभिरनुगृहीतं, पश्चादेषु लोकेषु यत् किञ्चित् स्थावरजङ्गमप्राणिजातं स्रष्टव्य मस्ति, तत्सर्वं स्रष्टु मशक्नोत् शक्तिमानभूत्*। यस्मादेवं प्रजापतिरकरोत्, तस्माच्छक्तिहेतुत्वात् एता ऋचः शक्करीनामकाः अभवन्। अनेन प्रकारेण तासां शक्करीत्वं सम्पन्नम्॥

प्रकारान्तरेण महानाम्नीः प्रशंसति— "ता ऊर्ध्वाः सीम्नो ऽभ्यसृजत; यदूर्ध्वाः सीम्नो ऽभ्यसृजत, तत्सिमा अभवंस्तत्सिमानां सिमात्वम्"-इति। या एता महानाम्न्यः सन्ति, ताः 'सीम्न ऊर्ध्वा अभ्यसृजत' "अग्नि मीळे"-इत्यारभ्य "यथा वः सु सहासति"-

* "शक्तिमानभूत्"-इति क, ख, ग।

इत्यन्ता दाशतयीनां सीमा ; तस्याः 'सीम्नः' ऊर्ध्वभाविनीः कृत्वा प्रजापतिः अभितः सृष्टवान् ; अत एवैताः संहिताः संहितायां नाम्नायन्ते किन्तु आरण्यकाण्डे * आम्नायन्ते । अथवा नवैता ऋचस्त्रिवेदेभ्य उपरि स्थितत्वेन प्रयुज्यन्ते । तथा चाश्वालयन आह— "शाक्वरं चेत्पृष्ठं महानाम्न्यः स्तोत्रियस्ता अध्यर्द्धकारं नव प्रकृत्या तिस्रो भवन्ति"–इति (श्रौ० ७.१२.१०.) । अस्याय मर्थः । यदा शाक्वर साम्ना पृष्ठस्तोत्रं निष्पाद्यते, तदानीं महानाम्ना ऋचः स्तोत्रियस्तृचो भवति । तासु 'प्रकृत्या' स्वभावेन नवसङ्ख्याकास्तथापि तिस्रः कर्तव्या । अध्यर्द्धकार मिति अत्रोपाय उच्यते । अधिकेनार्द्धेन युक्ता मेका मृच मेक मर्द्धर्चं कृत्वेत्युक्तं भवति । ततस्त्रयाणा मर्द्धर्चाना मेकार्द्धत्वे सति तिस्र ऋचो भवन्तीति । सोऽयं सीम्न : उल्लङ्घनप्रकारः । यस्मात्सीम्नः ऊर्ध्वाः सतीः प्रजापतिरसृजत, तस्मात् 'सिमा'-इत्येतन्नामका अभवन् । महानाम्नीना मनेन प्रकारेण सिमानामकत्वं विज्ञेयम् † ॥

स्तोत्रिय मुक्त्वानुरूपं तृचं विधत्ते— "स्वादोरित्था विषूवत, उप नो हरिभिः सुत, मिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपो वृषण्वान् ऋग्मिमान्महद्वान्वृधन्वान् पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति । स्वादोरित्यादिरध्ययनप्रकारेणैकस्तृचः (सं० १.८४.१०.) उप न इत्यादिर्द्वितीयः (सं० ८.९३.३१.) इन्द्रं विश्वा इति (सं०

* चतुर्थे इति शेषः ।

† अथ सामब्राह्मणयोः—"इन्द्रः प्रजापति मुपाधावत् वृत्रं हनानीति, तस्मा एतच्छन्दोभ्य इन्द्रियं वीर्यं निर्माय प्रायच्छदेतेन शक्नुहीति; तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वम् । सीमान मभिनत् तत् सिमा । मङ्क्त्रा मकरीत् तन्मङ्क्त्रा । महान् घोष आसीत्तन्महानाम्न्यः"–इति ता० ब्रा० १३.४ । "ऐन्द्रो महानाम्न्यः प्रजापतेर्वा विष्णोर्वा विश्वामित्रस्य वा सिमा वा मङ्क्त्रा वा शक्वर्यो वा"–इति आर्षे० ब्रा० ३.२९ ।

१.११.१.) तृतीयः; एतत्त्रयं मिलित्वा पूर्वोक्तस्तोत्रियसादृश्या-दनुरूपस्तृचो भवति। तत्र स्वादोरित्येतस्मिन् "वृष्णा मदन्ति"-इति वृषण्वत्वं च दृश्यते, "सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः"-इति पृश्नि-मत्त्वम्, "इदं विश्वा अवीवृधन्"-इति वृधन्वत्वम्; तान्येतानि पञ्चमे ऽहनि योग्यत्वात् पञ्चमस्य गमकानि ॥

अच्युतत्वलिङ्गेन धाय्यां विधत्ते—"यद्वावानेति (सं० १०.७४.६.) धाय्याच्युता"-इति ॥

तां धाय्या मनु रथन्तरसामयोनेः शंसनं विधत्ते—"अभि त्वा शूर नोनुम इति (सं० ७.३२.२२.) रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्त-यति; राथन्तरं ह्येतदहरायतनेन"-इति। अयुग्मत्वादह्नो रथ-न्तरायतनत्व मेतदेव तल्लिङ्गम् ॥

शाक्वरसामसम्बन्धि-सामप्रगाथं विधत्ते— "मो षु त्वा वाघ-तश्चनेति (सं० ७.३२.१.) सामप्रगाथो ऽध्यासवान्; पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"-इति। ऋग्द्वय मेव सर्वत्र प्रगाथस्य स्वरूपम्; अत्र तु "रायस्कामः"-इत्येषा (सं० ७.३२.३.) द्विप-दाधिकत्वेन प्रक्षिप्ता *; तस्मादयं प्रगाथो ऽध्यासवान्। तच्च पशुरूपत्वात् पञ्चमे ऽहनि योग्यम् ॥

अच्युतत्वलिंगेन सूक्तविशेषं विधत्ते— "त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्ष्यो ऽच्युतः"-इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वाविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (७) ॥

---

* तदयं प्रगाथसूत्र एवेति फलितम्। "मोषु त्वा वाघतश्चनेति सद्विपद उपसम-

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथेति सूक्तं पाङ्क्तं पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं मिन्द्रो मदाय वावृध इति सूक्तं महत्पाङ्क्तं पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं सत्रा मदासस्तव विश्वजन्या इति सूक्तं महत्त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते त मिन्द्रं वाजयामसीति पर्यासः स वृषा वृषभो भुवदिति पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं ता उ गायत्र्यो गायत्र्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति तत्सवितुर्वृणीमहे ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ राथन्तरे ऽहनि पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूप मुदु ष्य देवः सविता दमूना इति सावित्रं मा दाशुषे सुवति भूरि वाम मिति वामं पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं रुवद्धोक्षेति पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूप मृभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेत्याभवं वाजो वै

स्येद् द्विपदाम्"–इति आश्व० श्रौ० ७.३। सामसंहितायां तु (उ० आ० ८.२.९.१,२.) तृच एवेत्यस्य सामप्रगाथत्व मव्याहतम्।

पशवः पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिरिति वैश्वदेवं मध्यासवत्पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं हविष्पान्तमजरं स्वर्विदीत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद्धविष्मत्पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्त्विति मारुतं वपुष्मत्पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्याच्युताग्निर्होता गृहपतिः स राजेति जातवेदस्यं मध्यासवत्पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम् ॥(३)८ ॥

पञ्चपादोपेततया पाङ्क्त्वलिङ्गयुक्तं सूक्तं विधत्ते— "प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथेति (सं० ८.३७.) सूक्तं पाङ्क्तं; पञ्चपदं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति ॥

मदशब्देन पाङ्क्त्वेन च लिङ्गद्वयेनोपेतं सूक्तं विधत्ते— "इन्द्रो मदाय वावृध इति (सं० १.८१.) सूक्तं मद्वत्पाङ्क्तं ; पञ्चपदं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति ॥

मदिधातुलिङ्गकं त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तं विधत्ते— "सत्रा मदासस्तव विश्वजन्या इति (सं० ६.३६.) सूक्तं मद्वत् त्रैष्टुभं ; तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"–इति ॥

शस्त्रान्ते प्रक्षेपणीयं तृचं विधत्ते – "त मिन्द्रं वाजयामसीति (सं० ८.९३.७–९.) पर्यासः ; स वृषा वृषभो भुवदिति पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति । स वृषेत्यादिस्तृतीयः पादः ; तत्र वृषभशब्दश्रवणात् पशुरूपत्वम् ॥

तस्मिंस्तृचे निविद्धानं विधत्ते— "ता उ गायत्रो गायत्री वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्धैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्निविद्धीयते; तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति"–इति ॥

वैश्वदेवशस्त्रस्य तृचद्वयं विधत्ते— "तत्सवितुर्वृणीमहे, अद्या नो देव सवितरिति, वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ; राथन्तरे ऽहनि पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। "तत्सवितुः"–इति (सं० ५.८२.१–३.) तृचः प्रतिपत्, "अद्या नः"–इति (सं० ५.८२.४–६.) तृचोऽनुचरः; तावुभौ रथन्तरसम्बन्धिनौ। अहस्यायुग्मत्वात् राथन्तरम्; एवं लिङ्गं सम्पादनीयम् ॥

रमणीयत्ववाचकेन वामशब्दलिंगेन युक्तं तृचं विधत्ते— "उदु ष्य देवः सविता दमूना इति (सं० ६.७१.४–६.) सावित्रम्; आ दाशुषे सुवति भूरि वाम मिति वामं पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। सावित्रत्वं स्पष्टम्। "आ दाशुषे" –इति चतुर्थः पादः; तत्र "भूरि वामम्"–इति वामशब्दरूपं लिङ्गं पशुरूप मस्ति ॥

पशुवाचकेनोक्षशब्दरूपेण लिंगेन युक्तं चतुरृचं विधत्ते— "मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति (सं० ४.५६.१–४.) द्यावापृथिवीयं; रुवद्धोक्षेति पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। रुवदित्यादिश्चतुर्थः पादः; तत्रोक्षेति पुङ्गवाभिधायकः शब्दोऽस्ति ॥

ऋभुदेवताकं सूक्तं विधत्ते— "ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं (सं० ४.३४.); वाजो वै पशवः पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। पशोर्हविष्ट्वेन देवतान्नत्वादन्नं वाजः; वाजशब्दः पशुरूपं लिङ्गम् ॥

अभ्यासलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— "स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिरिति (सं० ६.४८.) वैश्वदेव मभ्यासवत्पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। त्रिष्टुप्छन्दस्के सूक्ते "विश आ देवीः" –इत्येकः पादोऽधिकः प्रक्षिप्यते *; सोऽय मभ्यासो लिङ्गम् ॥

अस्त्वाऽन्तरस्य प्रतिपदं सूक्तं विधत्ते— "हविष्पान्त मजरं स्वर्विदीत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद्धविष्मत्पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। हविःशब्दोपेतत्व मत्र (सं० १०.८८.) लिङ्गम् ॥

वपुःशब्दोपेतं मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते— "वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्त्विति (सं० ६.६६.) मारुतं; वपुष्मत्पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। "मरुतो वावृधन्त"–इतिश्रवणात्तत्सूक्तं मारुतम्; वपुः-शब्दलिङ्गं तु स्पष्टम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते— "जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १.९९.१.) जातवेदस्याच्युता"–इति ॥

अभ्यासलिंगेन युक्तं जातवेदोदेवताकं तृचं विधत्ते— "अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति (६.१५.१३–१५.) जातवेदस्या मभ्यासवत्पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"–इति। त्रिष्टुप्छन्दकस्य तृचस्यावसाने "ता तरेम"–इत्यधिकः पादोऽभ्यासः † ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (८)॥

---

* "विश आ देवीरभ्यश्नवाम"–इति सं० ६.४९.१५।

† "ता तरेम तवावसा तरेम"–इति सं० ६.१५.१५।

देवक्षेत्रं वा एतद्यत्षष्ठ महर्देवक्षेत्रं वा एत आगच्छन्ति ये षष्ठ महरागच्छन्ति न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति नर्तुर्ऋतोर्गृहे वसतीत्याहुस्तद्यथायथ मृत्विज ऋतुयाजान् यजन्त्यसम्प्रदायं तद्यथर्तूनृतून् कल्पयन्ति यथायथं जनतास्तदाहुर्नर्तुप्रैषैः प्रेषितव्यं नर्तुप्रैषैर्वषट्कृत्यं वाग्वा ऋतुप्रैषा आप्यते वै वाक् षष्ठ ऽहनीति यदृतुप्रैषैः प्रेष्येयुर्यदृतुप्रैषैर्वषट्कुर्युर्वाच मेव तदाप्तां श्रान्ता मृक्णवहीं वहराविणी मृच्छेयुर्यद्वै भिर्न प्रेष्येयुर्यद्वै भिर्न वषट्कुर्युरच्युताद्यज्ञस्य च्यवेरन्यज्ञात्प्राणात्प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्मा ईयु* स्तस्मादृग्मेभ्य एवाधि प्रेषितव्य मृग्मेभ्यो ऽधि वषट्कृत्यं तं न वाच माप्तां श्रान्ता मृक्णवहीं वहराविणीं मृच्छन्ति नाच्युताद्यज्ञस्य च्यवन्ते न यज्ञात् प्राणात् प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्मायन्ति ॥ (४) ६ ॥

अथ षष्ठ महरारभ्यते— "देवक्षेत्रं वा एतद्यत् षष्ठ महर्देवक्षेत्रं वा एत आगच्छन्ति, ये षष्ठ महरागच्छन्ति"-इति । द्वादशाह-मध्ये नवरात्रान्तर्गते पृष्ठ्यषडहे यत् षष्ठ महरस्ति, तदेतत् 'देवक्षेत्रं वै' देवानां निवासस्थान मेव। एवं सति 'ये' यजमानाः षष्ठ महरनुतिष्ठन्ति, एते देवानां निवासस्थान मागच्छन्ति ॥

* "इयु" ङ, भा०–घ ।

अथास्मिन् षष्ठेऽहनि ऋतुप्रैषेषु ऋतुयाज्यासूक्ते कञ्चिद् विशेषं विधातुं प्रस्तौति – "न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्त्तु-र्ऋतोर्गृहे वसतीत्याहुस्तद्यथायथ मृत्विज ऋतुयाजान् यजन्त्य-सम्प्रदायं तद्यथर्त्वृतून्कल्पयन्ति यथायथं जनताः"–इति। देवाः सर्वेऽपि अन्योऽन्यस्य गृहे वासं नैव कुर्वन्ति ; किन्तु स्वस्व एव गृहे। एवं च सत्यृतुरप्यृतोरन्यस्य स्थाने न वसति, किन्तु सर्वोऽपि वसन्ताद्यृतुः स्वस्व एव स्थाने निवसति। तस्मात् कारणात् यथायथं स्वस्वस्थान मनतिक्रम्य सर्वोऽप्यृत्विजः ऋतुयाजान् यजेयुः ; 'असम्प्रदायम्" अन्यस्मै अदत्त्वा। अय मर्थः— ऋतुग्र-हाणां प्रचारो यदा वर्त्तते, तदानीं मैत्रावरुणः प्रैषसूक्तगतेन मन्त्रेण होत्रादीन् प्रेष्यति, अन्ते च याज्यया वषट् कुर्वन्ति ; अध्वर्युयजमानौ तु प्रेषितौ स्वस्वयाज्यां होत्रे प्रयच्छतः। तदिदं प्रकृतावनुष्ठानम्। अत्र तु तौ होत्रे न प्रयच्छतः, किन्तु स्वय मेव याज्यां पठत इति। तथा सति 'यथर्त्तु' तं त मृतु मनतिक्रम्य सर्वानृतूनृत्विजः 'कल्पयन्ति' स्वस्वप्रयोजनसमर्थान् कुर्वन्ति। ऋतूनां तथा कल्पने सति 'जनताः' जनसमूहः 'यथायथं' स्वं स्वं स्थान मनतिक्रम्य व्यवस्थिताः सुखिनो भवन्ति। एव मृतुयाजा अत्र प्रस्तुताः। तत्रैतच्चिन्त्यते,— कि मृतुयाजेषु प्रैषवषट्कारौ प्रकृति-वन्न कर्त्तव्या वुत कर्तव्यौ ? आहोस्वित्प्रकारान्तरेण कर्तव्यौ ? इति ॥

तत्र तावदकरणपक्ष मुपन्यस्यति— "तदाहुर्नर्तुप्रैषैः प्रेषि-तव्यं नर्तुप्रैषैर्वषट्कृत्यं, वाग्वा ऋतुप्रैषा आप्यते वै वाक् षष्ठे ऽह-नीति"–इति। ऋतुयाज्यार्थं मैत्रावरुणेन पठितव्या मन्त्राः 'ऋतुप्रैषाः'। तैः प्रैषमन्त्रैर्होत्रादीन् प्रति च न प्रेषितव्यम्,—

"होता यक्षदिन्द्रम्"-इत्यादिभिः * प्रेषणं न कर्त्तव्यम्। होत्रादिभिश्च ऋतुप्रैषमन्त्रैर्न वषट् कर्तव्यं, याज्यात्वेन न पठितव्या इत्यर्थः। तत्रेय मुपपत्तिः— ये ऋतुप्रैषाः, ते सर्वेऽपि 'वाग्वै' वाग्रूपैव ; वाक् च षष्ठे ऽहनि 'आप्यते' समाप्यते ; न हि समाप्तायां वाचि मन्त्रप्रयोगो युज्यत इति निषेधवादिना मभिप्रायः॥

तेषा मेव मत माश्रित्य विधिवादिनां पक्षे दोषं दर्शयति— यदृतुप्रैषैः प्रेष्येयुर्यदृतुप्रैषैर्वषट्कुर्युर्वाच मेव तदाप्तां आन्ता मृक्णवहीं वहराविणी मृच्छेयुः"-इति। य ऋतुप्रैषास्तत्पूर्वको वषट्कारश्चानुष्ठीयेरन्, तदानीम् 'आप्तां' समाप्तां वाच मेव ऋच्छेयुः। कीदृशीं वाचम्? 'ऋक्णवहीम्'। 'वहः' बलीवर्दस्य लाङ्गलादिवहनप्रदेशः, 'वृक्णः' भग्नः, "व्रजो भञ्जे"-इति धातुः। वृक्णो भग्नो वहो वहनप्रदेशो यस्या वाचः, सा 'ऋक्णवही', श्रान्तत्वाद्यज्ञभारं वोढु मशक्तेत्यर्थः। 'वहराविणीम्' अशक्यवहननिमित्तो रावो रोदनरूपो ध्वनिर्यस्याः, सा 'वहराविणी' तादृशीम्; उपद्रवद्वययुक्तां कृत्वा वाचं विनाशयेयुः॥

एव मनुष्ठानपक्षे दोष मुक्त्वा निषेधपक्षे व्यवस्थिते सति विधिवादी स्वाभिप्रेत मनुष्ठानं हृदि निधाय निषेधपक्षे बाध मुपन्यस्यति— "यद्देभिर्न प्रेष्येयुर्यद्देभिर्न वषट् कुर्युरच्युताद्यज्ञस्य च्यवेरन्यज्ञात्प्राणात्प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्मा ईयुः"-इति। 'यद्' यदि वा 'एभिः' मन्त्रैर्न प्रेष्येयुः, यदि वा एभिर्मन्त्रैर्याज्यामन्त्रैर्न वषट् कुर्युः। तदानी मृत्विजो यज्ञस्य 'अच्युतात्' अविनष्टात्प्रयोगात् 'च्यवेरन्' विनश्येयुः, यज्ञप्रयोगः साङ्गो न भवेदित्यर्थः। किञ्च तस्माद्यज्ञात् स्वकीयप्राणात् 'प्रजापतेः' स्वकीययजमाना-

* २भा० २२९—२४३ पृ० द्रष्टव्यः।

द्रवादिपशुभ्यश्च 'जिह्मा ईयुः' ऋत्विजः सर्वेऽपि कुटिला भूत्वा गच्छेयुः, यज्ञप्राणयजमानपशुभ्यो भ्रष्टा भवेयुरित्यर्थः ॥

इत्थं विधिनिषेधपक्षयोरुभयोरपि बाध मुक्त्वा प्रकारान्तरेण अनुष्ठानं सिद्धान्तयति— "तस्मादृग्मेभ्य एवाधि प्रेषितव्य मृग्मेभ्योऽधि वषट्कृत्यं; तं न वाच मासां श्रान्ता मृक्णवहीं वहराविणी मृच्छन्ति ; नाच्युताद्यज्ञस्य च्यवन्ते, न यज्ञात्प्राणात्प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्मायन्ति"—इति। यस्मादनुष्ठानपक्षे श्रान्ता मित्याद्युक्तदोषः, परित्यागपक्षे तु अच्युतादित्याद्युक्तदोषः, 'तस्माद्' दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरेणानुष्ठेयम्। प्रकृतौ हि मैत्रावरुणः तं प्रैषमन्त्रं पठित्वा होतर्यजेत्यादिना प्रेष्यति ; होत्रादयश्च तत ऊर्ध्वं याज्यां प्रैषरूपा मेव पठित्वा, तदन्ते वौषडिति वषट् कुर्वन्ति ; अत्र तु न तथा कर्त्तव्यम्। किं तर्हि ? 'ऋग्मेभ्यः' एव 'अधि' ऋक्शिरस्केभ्यो होत्रादिविषयप्रैषेभ्य एवोर्द्ध्वं मैत्रावरुणो होतर्यजेत्यादिना प्रेष्येत्, होत्रादयश्च तथैव ऋग्मेभ्योऽधि वषट्कृत्य "तुभ्यं हिन्वानः"—इत्याद्यृक्शिरस्कैः प्रैषैः यजेयुः। तथा सति प्रकृतिवदनुष्ठानाभावाद् वाच मासा मित्यादिरनुष्ठानपक्षे प्रोक्तो दोषो न भवति ; अनुष्ठानपरित्यागस्याप्यभावात् प्रतिषेधपक्षे प्रोक्तोऽच्युतादित्यादिदोषोऽपि न भविष्यति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

पारुच्छेपीरुपदधति पूर्वयोः सवनयोः पुरस्तात्प्रस्थितयाज्यानां रोहितं वै नामैतच्छन्दो यत्पारुच्छेप मेतेन वा इन्द्रः सप्त स्वर्गाल्लोकानरोहद्रोहति सप्त स्वर्गाल्लोकान् * य एवं वेद तदाहुर्यत्पञ्चपदा एव पञ्चमस्याह्नो रूपं षट्पदाः षष्ठस्याथ कस्मात्सप्तपदाः षष्ठे ऽहञ्छस्यन्त इति षड्भिरेव पदैः षष्ठ महराप्नुवन्त्यपच्छिद्येवैतदहर्यत्सप्तमं तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारभ्य वसन्ति वाच मेव तत्पुनरुपयन्ति सन्तत्यै सतन्तैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति ॥ (५) १० ॥

अथ सवनद्वये कांश्चिद्विशेषान्विधत्ते — "पारुच्छेपीरुपदधति पूर्वयोः सवनयोः पुरस्तात्प्रस्थितयाज्यानां रोहितं वै नामैतच्छन्दो यत्पारुच्छेप मेतेन वा इन्द्रः सप्त स्वर्गाल्लोकानरोहत्"—इति । प्रातस्सवने माध्यन्दिनसवने च याः 'प्रस्थितयाज्याः' चोदकेन प्रकृतितः प्राप्ताः, तासां पुरस्तात् 'पारुच्छेपीः' परुच्छेपाख्येन महर्षिणा † दृष्टा ऋचः उपदध्युः ;— एकैकां पारुच्छेपी मग्र मुक्त्वा पश्चादेकैकां प्रस्थितयाज्यां पठेत् । "इष-

---

* इह सर्वत्रैव पूर्ववत् (४८ पृ० "*") पाठभेदाऽवगन्तव्यः ।

† "परुच्छेप ऋषिः ; पर्ववच्छेपः, परुषिपरुषि शेपोऽस्येति वा"—इति निरु० १०. ४. ५. । "परुच्छेपो दैवोदासिः"—इति ऋ० अनु० ।

म्निद्र वृषपाणास इन्दवः"—इत्याद्याः (सं० १.१३९.६.), "पिबा सोम मिन्द्र सुवान मद्रिभिः"—इत्याद्याश्च (सं० १.१३०.२.), पारुच्छेप्यः ऋचः * सूत्रकारेण विस्पष्ट मुदाहृताः †। पारुच्छेपीष्वृत्तु यच्छन्दोऽस्ति, तदिदं रोहितनामकम्। कथ मिति, तदुच्यते— 'एतेन' पारुच्छेपीयेन छन्दसा पुरा कदाचिदिन्द्रः 'सप्त स्वर्गान् लोकान् अरोहत्' उत्तमाधमभोगावस्थानविशेषांश् सप्तसङ्ख्याकान् स्वर्गान् रोहत्यनेन छन्दसेति 'रोहितं' नाम सम्पन्नम् ॥ वेदनं प्रशंसति— "रोहति सप्त स्वर्गाल्लोकान् य एवं वेद"—इति ॥

तस्मिन् छन्दसि चोद्य मुद्भावयति— "तदाहुर्यत्पञ्चपदा एव पञ्चमस्याह्नो रूपं षट्पदाः षष्ठस्याथ कस्मात्सप्तपदाः षष्ठेऽहञ्छस्यन्त इति"—इति। सङ्ख्यासाम्यात्पञ्चपदोपेता ऋचः पञ्चमेऽहनि युक्ताः, षट्पदोपेताः षष्ठेऽहनि; पारुच्छेप्यस्तु सप्तपदोपेताः, अतः षष्ठेऽहनि तच्छंसन मयुक्त मिति चोद्यवादिना मभिप्रायः ॥

तत्रोत्तर माह— "षड्भिरेव पदैः षष्ठ महराप्नुवन्त्यपच्छिदेवैतदहर्यत्सप्तमं, तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारभ्य वसन्ति, वाच मेव तत्पुनरुपयन्ति मन्त्यै"—इति। एकैकस्या मृचि य एते प्रथमभाविनः षट् पादास्तैः सर्वैर्यदा षष्ठ महराप्नुवन्ति, तदानी मुपरितनं यत्सप्तम मह्स्तत् 'अपच्छिदेव' पृथक्त्वेन तस्य विच्छेदं कृत्वैव प्राप्नोति; तस्माद् विच्छिन्नं सप्तम महस्तेन सप्तमेन पादेनाभिमुख्येनोपक्रम्य वसन्ति। तथा सति विच्छिन्नां वाच मेव पुनरपि

* ताः सर्वाः सं० १.१२७—१३९ सूक्तगताः द्रष्टव्याः।

† "षष्ठस्य प्रातस्सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तात्"—इत्युपक्रम्य 'वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दवः' ०—० 'पिबा सोम मिन्द्र सुवान मद्रिभिः' ०—० पारुच्छेप्यः"—इति आश्व० श्रौ० ८.१.१-११।

प्राप्नुवन्ति । तच्च मध्यमयोस्त्र्यहयोः सन्तत्यै सम्पद्यन्ते ॥ वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति —"सन्ततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति"–इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१०) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

देवासुरा वा लोकेषु एषु समयतन्त ते वै देवाः षष्ठेनैवाह्नैभ्यो लोकेभ्यो ऽसुरान् प्राणुदन्त तेषां यान्यन्तर्हस्तीनानि वसून्यासंस्तान्यादाय समुद्रं प्रौप्यन्त त एतेनैव छन्दसा ऽनुहायान्तर्हस्तीनानि वसून्याददत तद्यदेतत्पदं पुनःपदं स एवाङ्कुश आसञ्जनाया ऽऽद्विषतो वसु दत्ते निरेनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद ॥ (६) ११ ॥

पारुच्छेपीयं छन्द उपाख्यानेन प्रशंसति —"देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त; ते वै देवाः षष्ठेनैवाह्नैभ्यो लोकेभ्यो ऽसुरान् प्राणुदन्त ; तेषां यान्यन्तर्हस्तीनानि वसून्यासंस्तान्यादाय समुद्रं

प्रैष्यन्त ; त एतेनैव छन्दसा ऽनुहायान्तर्हस्तीनानि वसून्याददत ; तद्यदेतत्पदं पुनः पदं स एवाङ्कुश आसञ्जनाय"–इति। देवाश्चासुराश्च लोकविषये यदा 'समयतन्त' सङ्ग्राम मकुर्वत, तदानीं 'ते' देवाः षष्ठ महरनुष्ठाय, तत्सामर्थ्येन असुरान् लोकेभ्यो निस्सारितवन्तः। तदानीं 'तेषाम्' असुराणां सम्बन्धीनि 'वसूनि' धनानि बहून्यासन्। कीदृशानि ? 'अन्तर्हस्तीनानि' हस्तिनां गजाना मुपरि भारवहनाय स्थापितानि ; यद्वा स्वकीयस्य हस्तस्यान्तर्मध्ये गोप्यत्वेन स्थापितानि 'अन्तर्हस्तीनानि'। तानि सर्वाण्यादाय असुरा 'समुद्रं प्रैष्यन्त' समुद्रं गतवद्भिरसुरैः तस्मिन् समुद्रे तानि धनानि प्रक्षिप्तानि। 'ते' देवाः एतत्पारुच्छेपीयं छन्दोऽनुष्ठाय, तस्मात्सामर्थ्यात् 'अनुहाय' पृष्ठतो गत्वा हस्तिना मुपरि स्थितानि तदीयहस्ते ऽवस्थितानि वा सर्वाणि धनानि 'आददत' स्वीकृतवन्तः। समुद्रमध्यस्थितानां धनाना माकर्षणे किं साधन मिति, तदुच्यते –'तत्' तत्र पारुच्छेपीयास्वृक्षु यदेतत्पदपाठोऽस्ति कीदृशम् ? 'पुनःपदं' षट्सु पादेषु समाप्तेषु पुनः पश्चादुच्चार्यमाणः * "सुमृळीको न आ गहि"–इत्येवंविधः सप्तमः पादः †, स एव धनानाम् 'आसञ्जनाय' आसक्तानि कृत्वा समाकर्षणाय अङ्कुशोऽभूत् ; यथा लोके अङ्कुशेनाकृष्यते, तद्वत्सप्तमेन पादेनासुरधनान्याकृष्टानि ॥

वेदनं प्रशंसति— "आ द्विषतो वसु दत्ते निरेन मेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद"–इति। वेदिता 'द्विषतः' शत्रोः

* "अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्ते, यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति ; तत परुच्छेपस्य शीलम्"–इति निरु० १०. ४. ५।

† "ऋषभिन्द्र० –०सुमृळीको न आ गहि"–इति सं० १.१२९.६। इहागहिपदाभ्यासः।

सम्बन्धि 'वसु' धनं सर्वमादत्ते; एवं च 'द्विषन्तं' भ्रातृव्यं लोकेभ्यो 'निर्णुदते' निस्सारयति ॥ ६ ॥

इतिश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (११) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

द्यौर्वै देवता षष्ठ महर्वहति। त्रयस्त्रिंश* स्तोमो रैवतं सामातिच्छन्दाश्छन्दो यथादेवत मेनेन। यथास्तोमं यथासाम। यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद। यद्वै समानोदर्कं † तत्षष्ठस्याह्नो रूपं। यद्ध्येव तृतीय महस्तदेतत्पुनर्यत्षष्ठं। यदश्ववद्यदन्तवद्यत्पुनरावृत्तं यत्पुनर्निवृत्तं। यद्रतवद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते। यदसौ लोको ऽभ्युदितो। यत्पारुच्छेपं यत्सप्तपदं। यन्नाराशंसं यन्नाभानेदिष्ठं यद्रैवतं यदतिच्छन्दा। यत्कृतं यत् तृतीयस्याह्नो रूप। मेतानि वै षष्ठस्याह्नो रूपाण्ययं जायत मनुषो धरीमणीति। षष्ठस्याह्न आज्यं भवति। पारुच्छेप मति-

* "त्रयस्त्रिंशः" क ; वैकल्पिकः ।

† "समानोदर्क्यं" ख, ङ ; वैकल्पिकः । एव मुत्तरत्रापि

च्छन्दाः सप्तपदं * षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतय आ वां रथो नियुत्वान् वक्षदवसे सुषुमा यात मद्रिभिर्युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विना अवर्मह इन्द्र वृषन्निन्द्रा ऽस्तु श्रौषठ्ठो-षु णो अग्ने शृणुहि त्व † मीळितो ये देवासो दिव्येकादश स्थेय मददाद्रभस मृणाच्युत मिति प्रउगं पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं स पूर्व्यो महाना मिति मरुत्वतीयस्य प्रतिप-दन्तो वै महदन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं त्रय इन्द्रस्य सोमा ‡ इन्द्र नेदीय एदिहि प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्व-न्त्यपो नकिः सुदासो रथ मिति तृतीयेनाह्ना समान आतानः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं यं त्वं रथ मिन्द्र मेधसातय इति सूक्तं पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं स यो वृषा वृष्ण्येभिः स मोका इति सूक्तं समानोदर्कं षष्ठे ऽहनि षष्ठ-स्याह्नो रूप मिन्द्र मरुत्व § इह पाहि सोम मिति सूक्तं तेभिः साकं पिबतु वृत्रखाद इत्यन्तो खादोऽन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं तद् त्रैष्टुभं

* "सप्तमपदं" क; अशुद्धः। † "त्वा" क; अशुद्धः। ‡ "सोम" क, ग; अशुद्धः। § "मरुत्वा" क; अशुद्धः।

तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनाद्देवैतेन न प्रच्यवते ऽयं ह येन वा इद मिति पर्यासः स्वर्मरुत्वता जित मित्यन्तो वै जित मन्तः षष्ठ मह: षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं ता उ गायत्र्यो गायत्र्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वै तच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ * इद्रे वतस्तोतेति रैवतं पृष्ठं भवति बार्हते ऽहनि षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं यद्वावानेति धाय्याच्युता त्वा मिद्धि हवामह इति बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति बार्हतं ह्येतदह-रायतनेनेन्द्र मिद्देवतातय इति सामप्रगाथो निनृत्तवान् षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्यो ऽच्युतः ॥ ७ (१२) ॥

इदानीं षष्ठ महर्विधत्ते—"द्यौर्वै देवता षष्ठ महर्वहति त्रयस्त्रिंश स्तोमो रैवतं सामातिच्छन्दाश्छन्दो यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद"–इति। पूर्वत्र वागेकं गौरेकं द्यौरेक मिति यत्तृतीयं देवतास्वरूप मुक्तम् †, सेयं देवता षष्ठ महर्निर्वहति। तथा स्तोमानां मध्ये त्रयस्त्रिंशस्तोमो निर्वाहकः। तस्य स्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव माम्नायते— "एकादशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एकया, एकादशभ्यो

* "रेवां" क, ख, ग, घ, ट ; व्यावहारिकः।

† १८,२० पृष्ठे द्रष्टव्यं ।

हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिङ्करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंशः" इति * (ता० ब्रा० ३.३–७. ख०)। अस्याय मर्थः— एक एव तृच-स्त्रिभिः पर्य्यायैरावर्त्तनीयः ; तत्र प्रथमे पर्य्याये प्रथमायास्त्रि-रभ्यासः, मध्यमायाः सप्तकृत्वोऽभ्यासः, उत्तमायाः सकृत्पाठः ; द्वितीयपर्य्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, मध्यमायास्त्रिरभ्यासः, उत्त-मायाः सप्तकृत्वोऽभ्यासः ; तृतीयपर्य्याये प्रथमायाः सप्तकृत्वो-ऽभ्यासः, मध्यमायाः सकृत्पाठः, उत्तमायास्त्रिरभ्यास ; एवं त्रय-स्त्रिंशस्तोमनिष्पत्तिरिति। "रेवतीर्नः सधमादे"–इत्यस्या मृचि उत्पन्नं साम 'रैवतम्' †। गायत्र्यादिभ्यः छन्दोभ्योऽक्षरैरधि-कत्वाद् 'अतिच्छन्दाः'–इति कस्यचित् छन्दसो नामधेयम्। अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अत्र शस्त्रगतमन्त्रलिङ्गानि दर्शयति— "यद्वै समानोदर्कं तत्षष्ठस्याह्नो रूपं ; यद्ध्येव तृतीय मह्नस्तदेतत्पुनर्यत्षष्ठं ; यदश्व-वद्यदन्तवद्यत्पुनरावृत्तं यत्पुनर्निनृत्तं यद्रतवद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्य-दन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोको ऽभ्युदितः"– इति। 'समानोदर्कं' तुल्यसमाप्तिकं यदस्ति, तत्षष्ठस्याह्नो रूपम्। 'यद्धि एव' यदप्यन्यत् पूर्वत्र प्रथमे त्र्यहे तृतीय मह्नरस्ति, तत् पुनरत्रानुसन्धेयम् ;— यदिदानीं षष्ठ मह्नः प्रस्तूयते, तत् तदेव भवति ; पूर्वस्मिंस्तृतीयेऽहनि, यद्यल्लिङ्ग मुक्तं, तत् षष्ठेऽपि द्रष्टव्य मित्यर्थः। यदश्ववदित्यादिना यदसौ लोकोऽभ्युदित इत्यन्तेन तान्येतानि लिङ्गानि दर्शितानि ‡ ॥

---

* त्रयस्त्रिंशस्तोमस्य विष्टुतयः पञ्च ; तत्राद्या समन्तांशाख्या, सैवेयम्।

† २ भा० ३१४ पृ० "||" द्रष्टव्यम्। ‡ १ पृ० ११ पं० द्रष्टव्यम्।

अथ विशेषलिङ्गानि दर्शयति— "यत्पारुच्छेपं यत्सप्तपदं यन्नाराशंसं यन्नाभानेदिष्ठं यद्रैवतं यदतिच्छन्दा यत्कृतं यत् तृतीयस्याह्नो रूप मेतानि वै षष्ठस्याह्नो रूपाणि"–इति। परुच्छेपेन दृष्टं 'पारुच्छेपम्'। सप्तभिः पादैरुपेतं 'सप्तपदम्'। नराशंसाख्यसम्बन्धि 'नाराशंसम्'। नाभानेदिष्ठेन दृष्टं 'नाभानेदिष्ठम्'। रैवतसामसम्बन्धि 'रैवतम्'। सप्तभ्यश्छन्दोभ्योऽधिकाक्षरा 'अतिच्छन्दाः'। भूतार्थवाचिप्रत्यययुक्तं धातुमात्रं 'कृतं' तदप्युक्त मनुक्तं वा तृतीयस्याह्नो निरूपकम्। एतानि सर्वाणि षष्ठस्याह्नो निरूपकाणि वेदितव्यानि॥

अथाज्यशस्त्रं विधत्ते— "अयं जायत मनुषो धरीमणीति (सं० १.१२८.) षष्ठस्याह्न आज्यं भवति, पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"–इति। परुच्छेपेन दृष्टत्व मेकं लिङ्गम्, अतिच्छन्दस्त्वं द्वितीयम्, सप्तपादोपेतत्वं तृतीयम्; एतेन लिङ्गत्रयेण षष्ठस्याह्नो निरूपकम्॥

अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते— "स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतय आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवसे सुषुमा यात मद्रिभिर्युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनावर्मह इन्द्र वृषन्निन्द्रास्तु श्रौषळोषु णो अग्ने शृणुहि त्वा मीळितो ये देवासो दिव्येकादश स्थेय मददाद्रभस मृणच्युत मिति प्रउगं, पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"–इति। "स्तीर्णं बर्हिः"–इत्याद्यस्तृचः (सं० १.१३५.१–३.); "आ वां रथः"–इति (सं० १.१३५.४–६.); द्वितीयः "सुषुमा यातम्"–इति (सं० १.१३७.१–३.) तृतीयः; युवां स्तोमेभिः"–इति (सं० १.१३९.३–५.) चतुर्थः; "अवर्मह:" –इति (सं० १.१३३.६–७.) द्वे ऋचौ, "वृषन्निन्द्र"–इत्येका

(सं० १.१३९.६.), उभाभ्यां पञ्चमस्तृचः; "अस्तु श्रौषट्"-इत्येका (सं० १.१३९.१.), "ओ षू णः"-इत्येका (सं० १.१३९.७.), "ये देवासः"-इत्येका (सं० १.१३९.११.), एतत्त्रितयः षष्ठः; "इय मददात्"-इति (सं० ६.६१.१-३.) सप्तमः। इत्येतत्सर्वं प्रउगशस्त्रं कुर्य्यात्; लिङ्गानि पूर्ववत् ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं तृचं विधत्ते—"स पूर्व्यो महाना मिति (सं० ८.६३.१.) मरुत्वतीयस्य प्रतिपदन्तो वै महदन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"-इति। अत्र महाना मिति महच्छब्दः पादस्यान्ते दृश्यते, षष्ठं चाहः पृष्ठ्याख्यस्य षडहस्यान्तो भवति, तस्मादन्तत्वलिङ्गेन षष्ठेऽहनि योग्यम्; यद्वा महतोऽप्यधिकस्थानस्याभावात् महदन्ते इति अन्तवत्वं व्याख्येयम् ॥

तृतीयेनाह्ना सह समानं शस्त्रकृमियुक्तं मन्त्रजातं दर्शयति—"त्वय इन्द्रस्य सोमा (सं० ८.२.), इन्द्र नेदीय एदिहि (सं० ८.५३.), प्र नूनं ब्रह्मणस्पति (सं० १.४०), रग्निर्नेता (सं० ३.२०.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.९१.), पिन्वन्त्यपो (सं० १.६४.), नकिः सुदासो रथ मिति (सं० ७.३२.) तृतीयेनाह्ना समान आतानः; षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"-इति ॥

परुच्छेपेन दृष्टं सूक्तं दर्शयति—"यं त्वं रथ मिन्द्र मेधसातय इति (सं० १.१२९.) सूक्तं पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"-इति ॥

तुल्यावसानत्वलिङ्गोपेतं सूक्तं दर्शयति— "स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका इति (सं० १.१००.) सूक्तं समानोदर्कं, षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"-इति। "मरुत्वान् नो भवतु"-इत्यस्य चतुर्थपादस्य सर्वास्वृक्षु विद्यमानत्वात्समानोदर्कत्वम् ॥

तृचात्मकं सूक्तान्तरं विधत्ते— "इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोम मिति (सं० ३.५१.७-९.) सूक्तं; तेभिः साकं पिबतु वृत्रखाद इत्यन्तो वै खादोऽन्तः षष्ठ मह:; षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"-इति। अस्मिन् सूक्ते "तेभिः साकम्"-इत्यादिकस्तृतीयस्या मृचि तृतीयः पादः। तत्र वृत्रं खादति भक्षयतीति 'वृत्रखादः'; तेन भक्षणेन वृत्रस्यावसानं मरणं सम्पद्यते। तस्मात् खादो वृत्रस्यान्तः; षष्ठस्यान्तत्वं पूर्व मेवोक्तम्; अतोऽन्तवत्वलिङ्गम्। यद्यपीदं सूक्तं न भवति *, तथापि सूक्तस्थानापन्नत्वात्सूक्त मित्युक्तम् ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति — "तदु त्रैष्टुभं; तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"-इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

शस्त्रस्यान्तिमं तृचं विधत्ते — "अयं ह येन वा इद मिति (सं० ८.६५.) पर्यासः; स्वर्मरुत्वता जित मित्यन्तो वै जित मन्तः षष्ठ मह:, षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"-इति। "स्वर्मरुत्वता जितम्"-इति द्वितीयः पादः, तत्र भूतार्थवाचि-क्त-प्रत्ययान्तो जयतिधातोरेकं लिङ्गम्; किञ्च जयस्य युद्धावसानत्वाज्जित मिति शब्दोऽन्तप्रतिपादकः, तदेतदन्तवत्त्व मपरं लिङ्गम् ॥

अत्रावस्थितच्छन्दःप्रशंसाद्वारा निविद्धानं विधत्ते— "ता उ गायत्र्यो, गायत्र्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति, तदेतच्छन्दो वहति, यस्मिन्निविद्धीयते; तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधाति"-इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

* अस्ति दाशतय्यां तृतीयस्य चतुर्थे चर्षणीधृत मिति द्वादशर्चं त्रयोदशं सूक्तम्; तदीयतृतीयतृचस्यैवात्र ग्रहण मिष्टम्। तदेतत् "षष्ठेऽहनि षष्ठस्य"-इति खण्डे (८.१.) आश्वलायनेन स्पष्टीकृतम्,—"इन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयम्"-इति।

रैवतसामसाध्यपृष्ठस्तोत्रस्याधारभूतं स्तोत्रियं तृच मनुरूपञ्च तृचं विधत्ते—"रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवत स्तोतेति रैवतं पृष्ठं भवति, बार्हते ऽहनि षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"–इति। "रेवतीर्नः सधमादे"–इति (सं० १.३०.१३–१५.) स्तोत्रियस्तृचः, "रेवान्"–इत्यनुरूपः (सं० ८.२.१३–१५.), रैवतं साम बृहत्साम्न उत्पन्नम् *, अहश्च युग्मत्वाद्बार्हतम् †, सोऽयं बृहत्सम्बन्धो भवति लिङ्गम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गोपेता मृचं विधत्ते— "यद्वावानेति (सं० १०.७४.६.) धाय्याच्युता"–इति ॥

तां धाय्या मनु बृहत्साम्नो योनिभूतं प्रगाथं विधत्ते— "त्वामिद्धि हवामह इति (सं० ६.४६.१,२.) बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति; बार्हतं ह्येतदहरायतनेन"–इति। अह्नो बार्हतत्वं पूर्वमेवोक्तम्, तदेवात्र बृहत्सामसम्बन्धरूपं लिङ्गम् ॥

रैवतसामसम्बन्धिनं सामप्रगाथं विधत्ते— "इन्द्र मिद्देवतातय इति (सं० ८.३.५,६.) सामप्रगाथो निनृत्तवान्, षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"–इति। अस्य प्रगाथस्य सर्वेष्वपि पादेषु 'इन्द्र'-शब्दावृत्तेस्तालध्वनिसदृशत्वान्निनृत्तवल्लिङ्गम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गकं सूक्तविशेषं विधत्ते—"त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति (सं० १०.१०८.) तार्क्ष्यो ऽच्युतः"–इति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१२) ॥

---

* २ भा० २९५ पृ० १० पं० द्रष्टव्यम्। † २ भा० ३९७ पृ० टिप्पणी द्रष्टव्या।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

ऐन्द्र याह्युप नः परावत इति सूक्तं पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं प्र घा न्वस्य महतो महानीति सूक्तं समानोदर्कं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूप मभूरेको रयिपते रयीणा मिति सूक्तं रथ मातिष्ठ तुविनृम्ण भीम मित्यन्तो वै स्थित मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवत उप नो हरिभिः सुत मिति पर्यासः समानोदर्कः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं ता उ गायत्र्यो गायत्र्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्दैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं दधात्यभि त्यं देवं सवितार मोण्योरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदतिच्छन्दाः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं तत्सवितुर्वरेण्यं दोषो आगादित्यनुचरोऽन्तो वै गत मन्तः षष्ठ महः षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूप मुदु ष्य देवः सविता सवायेति सावित्रं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थादित्यन्तो वै स्थित मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयं समानोदर्कं षष्ठे ऽहनि षष्ठ-

स्याह्नो रूपं किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आ जगन्नुप नो वाजा अध्वर मृभुक्षा इत्यार्भवं नाराशंसं विवत् षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूप मिद मित्था रौद्रं गूर्तवचा ये यज्ञेन दक्षिणाया समक्ता इति वैश्वदेवम् ॥ ८ (१३) ॥

पारुच्छेपत्वादिलिङ्गत्रयोपेतं सूक्तं विधत्ते —"एन्द्र याह्युप नः परावत इति (सं० १.१३०.) सूक्तं, पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"—इति ॥

तुल्यसमाप्तिकत्वलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते—"प्र घा न्वस्य महतो महानीति (सं० २.१५.) सूक्तं, समानोदर्कं षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"—इति। "सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार"—इत्यस्य चतुर्थपादस्य बहुषु ऋक्षु * विद्यमानत्वात्समानोदर्कत्वम् ॥

तिष्ठतिधातुरूपलिङ्गयुक्तं सूक्तं विधत्ते — "अभूरेको रयिपते रयीणा मिति (सं० ६.३१.) सूक्तं, रथ मा तिष्ठ तुविनृम्ण भीम मित्यन्तो वै स्थित मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्" —इति। "अभूरेकः"-इत्यस्य सूक्तस्य पञ्चम्या मृचि "रथ मा तिष्ठ"—इति द्वितीयः पादः ; तत्र स्थितशब्दार्थवाची तिष्ठतिधातुर्विद्यते, स च गतिनिवृत्तिरूपत्वादन्तो भवति ; षष्ठस्याह्नोऽन्तत्वं पूर्व मुक्तम् ; अतोऽन्तवत्त्वं लिङ्गम् ॥

तत्रत्यं छन्दः प्रशंसति—"तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"—इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

---

* प्र घा न्वस्येति दशर्चं सूक्तम् ; तत्र द्वितीयाद्यृक्षु सर्वत्रैवास्यैव पादः।

निष्केवल्यस्य शस्त्रस्यान्तिमं तृचं विधत्ते—"उप नो हरिभिः सुत मिति पर्यासः, समानोदर्कः, षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"—इति। तिसृष्वप्यृक्षु "उप नो हरिभिः"—इति पादस्यैकत्वात् समानोदर्कत्वम् ॥

तत्र निविद्धानं विधत्ते— "ता उ गायत्री, गायत्रो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्निविद्धीयते; तस्माद्गायत्रीषु निविदं दधाति"—इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदिका मृचं विधत्ते— "अभि त्यं देवं सवितार मोण्योरिति * वैश्वदेवस्य प्रतिपदतिच्छन्दाः, षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"—इति। अतिच्छन्दस्त्व मत्र लिङ्गम् ॥

प्रतिपच्छेष मृग्द्वय मनुचरतृचं च विधत्ते—"तत्सवितुर्वरेण्यं; दोषो आगादित्यनुचरोऽन्तो वै गत मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"—इति। "तत्सवितुः"—इति (सं० ३.६२.१०, ११.) द्वे ऋचौ, प्रतिपच्छेषभूतौ; "दोषो आगात्"—इत्येष सूक्ते पठितः † तृचो ऽनुचरः। अत्र भूतार्थवाची 'गमि'धातुर्योऽस्ति, तस्यार्थः आगादितिशब्देनोच्यते। भूतार्थवाचित्वाद्गतं गमनसमाप्तिरन्तो भवति। तदेतदन्तवत्त्वं लिङ्गम्। यस्मादत्र सूत्रकारो ऽभित्य मित्येका मृचं तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ मिलित्वा प्रतिपत्तृचत्वेनोक्त्वा दोषो आगादित्यादिकस्तृचो ऽनुचर इत्युक्तवान् ‡, तस्मादस्माभिस्तत्सवितुरिति वाक्यं पूर्वशेषत्वेन विच्छेदनीयम् ॥

* सा० छ० आ० ५.२.३.८; यजु० वा० सं० ४. २५; अथ० सं० ११.४.२।

† आश्व० श्रौ० ८, १.१८ (सा० छ० आ० २.२.४.३.)।

‡ "अभि त्यं देवं सवितार मोण्यो रित्येका, तत् सवितुर्वरेण्य मिति द्वे; दोषो

सवितृदेवताकं सूक्तं विधत्ते— "उदु ष्य देवः सविता सवायेति (सं० २.३८.) सावित्रं, श्वश्वत्तमं, तदपा वह्निरस्थादित्यन्तो वै स्थित मन्तः षष्ठ मह: षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"-इति। श्वश्वत्तम मित्यादि द्वितीयः पादः; तस्मिन्नस्थादिति भूतार्थवाचिप्रत्ययान्तस्तिष्ठतिधातुः श्रुतः, तच्च स्थितत्वं गमनस्यान्तः। तदिद मन्तवत्त्वं लिङ्गम् ॥

तुल्यसमाप्तिकलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— "कतरा पूर्वा कतरा परायोरिति (सं०१.१८५.) द्यावापृथिवीयं, समानोदर्कं, षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"-इति। द्वितीयस्या ऋचः चतुर्थे पादे "द्यावा रक्षतं पृथिवी"-इत्युक्तत्वादिदं सूक्तं द्यावापृथिवीयम्; तत्र 'द्यावा रक्षतम्'-इतिपादस्य बहुषु ऋक्षु विद्यमानत्वात्समानोदर्कत्वम् ॥

ऋभुदेवताकं सूक्तद्वयं विधत्ते— "किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नुप नो वाजा अध्वर मृभुक्षा इत्यार्भवं, नाराशंसं त्रिवत्, षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"-इति। "किमु श्रेष्ठः"-इत्यस्मिन् (सं० १.१६१.) सूक्ते त्रयोदश ऋचः शंसनीयाः; तत्र चतुर्थ्या ऋचः प्रथमपादे "चकृवांस ऋभवः"-इतिश्रुतत्वादिद मार्भवम्। "उप नः"-इति (सं० ४.३७.) सूक्ते चतस्रः; तत्र प्रथमपादे "ऋभुक्षाः"-इतिश्रुतत्वादपि आर्भवम्। ऋभवो हि नरा मनुष्याः; अत एव मनुष्यानन्तः प्रवेशयितु मसहमाना अग्निवस्वादयः सोमपानवेलाया मृभून् निःसारितवन्तः। एतच्च "आर्भवं

आगाद् बृहद् गाय द्युमद्वेद्याथर्वण। स्तुहि देवं सवितारम् ॥ त मु ष्टुह्यन्तः सिन्धुं सूनुं सत्यस्य युवानम्। अद्रोघवाचं सुशेवम् ॥ स घा नो देवः सविता साविषद् वसुपतिः। उभे सुक्षिती सुधातुरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ"-इति आश्व० श्रौ० ८.१.१८।

शंसत्यृभवो वै देवेषु"–इत्यादुपाख्यानेन* तुल्य मवगम्यते । ते च नराः ऋभवः 'शस्यन्ते' कथ्यन्ते अस्मिन् सूक्ते, तं नाराशंसम्, तदेकं लिङ्गम् ; तथैव "उप नो वाजाः"–इतिसूक्तस्य तृतीयाया मृचि "तुरदायम्"–इति त्रिशब्दः श्रुतः ; तदेतत्त्रित्वं द्वितीयं लिङ्गम् ॥

अथ बहुदेवताकं सूक्तद्वयं विधत्ते — "इद मित्था रौद्रं गूर्तवचा, ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इति वैश्वदेवम्"–इति । "इद मित्था"–इत्येकं सूक्तम् (सं० १०.६१.), "ये यज्ञेन"–इत्यपरम् (सं० १०.६२.) ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१३) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

नाभानेदिष्ठं शंसति नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्त्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्य मभाक्तेत्येत मेव निष्ठाव मववदितार मित्यब्रुवं स्तस्माद्धाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निष्ठावोऽववदितेत्येवाचक्षते स पितर मेत्याब्रवीत् त्वां ह वाव मह्यं तताभाक्षुरिति तं पिताब्रवीन्मा पुत्रक तदादृथा अङ्गिरसो

---

* २ भा० १९५ पृ० ६ ख० द्रष्टव्यः ।

वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्र मासत ते षष्ठं षष्ठ मेवाहरागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि शंसय तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वर्यन्तो दास्यन्तीति तथेति तानुपैत्प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधस इति त मब्रुवन् किङ्कामो वदसीतीद मेव वः षष्ठ मह: प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यद्वा एतत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तन्मे स्वर्यन्तो ऽदत्तेति तथेति तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहन्यशंसयत् ततो वै ते प्र यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकं तद्यदेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि शंसति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै तं स्वर्यन्तो ऽब्रुवन्नेतत्ते ब्राह्मण सहस्र मिति तदेनं समा कुर्वाणं पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोत्थायाब्रवीन्मम वा इद मम वै वास्तुह मिति सो ऽब्रवीन्मह्यं वा इद मदुरिति त मब्रवीत्तद्वै नौ तवैव पितरिप्रश्न इति स पितर मैत् तं पिताब्रवीन्ननु ते पुत्रकादू३रित्यदुरेव म इत्यब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं मम वै वास्तुह मित्यादितेति तं पिता ब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तत्तु स तुभ्यं दास्यतीति* स पुनरेत्याब्रवीत्तव ह वाव किल भगव

* "तत्तुभ्यं स दास्यतीति" क ; "तत्तु स तुभ्यं दास्यतीति" ग, घ, ञ ।

इद मिति मे पिताहेति सोऽब्रवीत्तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्य मवादीरिति तस्मादेवं विदुषा सत्य मेव वदितव्यं स एष सहस्रसनिर्मन्त्रो ऽयं नाभानेदिष्ठ उपैनं सहस्रं नमति प्र षष्ठेनाह्ना स्वर्गं लोकं जानाति य एवं वेद ॥ ९ (१४) ॥

पूर्वोक्ते सूक्तद्वये लिङ्गं दर्शयति— "नाभानेदिष्ठं शंसति" –इति। नाभानेदिष्ठाख्यः कश्चिन्महर्षिः, तेन दृष्टम्, पूर्वोक्तं (७१ पृ० ६ पं०) सूक्तद्वयं 'नाभानेदिष्ठं' तच्छंसेत्। अतो महर्षि-सम्बन्ध एवात्र लिङ्गम् ॥

तदेतत्सूक्तद्वयं प्रशंसितु मुपाख्यान माह— "नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्य-मभाक्तेत्येत मेव निष्ठाव मववदितार मित्यब्रुवंस्तस्माद्धाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निष्ठावो ऽववदितेत्येवाचक्षते"–इति। मनोः पुत्रो-नाभानेदिष्ठो नाम बालको गुरुगृहे 'ब्रह्मचर्यं वसति' उपनीतः सन् वेद मध्येतुं तत्र तिष्ठति; तदानीं तस्य ज्येष्ठभ्रातरो मनोः पितुर्धनं स्वार्थं विभजन्तः तं बालकं 'निरभजन्' भागरहित मकु-र्वन्। बालोऽयं ब्रह्मचारी वेद मेवाभ्यस्यतु किं तस्य धनेनेति मत्वा भागं न दत्तवन्तः। तदानीं 'सः' नाभानेदिष्ठः 'एत्य' वेदाभ्यासं कृत्वा समागत्य भ्रातॄनिद मब्रवीत्,— हे भ्रातरः! मह्यं 'किम् अभाक्त' किं नाम वस्तु भागत्वेन यूयं पृथक्कृतवन्त इति। ते च भ्रातरः 'एत मेव' मनुं पितरं हस्तेन प्रदर्श्य हे नाभानेदिष्ठ! वयं न जानीमस्त्व मेव पृच्छेत्यब्रुवन्। कीदृशं मनुम्? 'निष्ठावं'

धनविभागादेर्धर्मरहस्यं निःशेषेण स्थितिनिर्णयो निष्ठा, सा यस्मिन्नस्ति स निष्ठावः ; तादृशं धर्मरहस्यस्य निर्णेतार मित्यर्थः । 'अववदितार' ज्येष्ठपुत्रस्यैतावत् द्वितीयस्यैतावदन्यस्यैतावत् इत्यवच्छिद्य वदितुं समर्थोऽववदिता तादृशम् । अय मर्थः— अयं मनुः धर्मशास्त्रकर्त्तृत्वाद्धर्मरहस्यनिर्णयवान् पितृत्वेन तवैतावदित्यवच्छिद्य वक्तुं समर्थश्च, तस्मान्मदीयो भागः क इति मनु मेव पृच्छेत्यब्रुवन् । यस्मादस्य भ्रातर एव मुक्तवन्तः, तस्मादिदानी मपि पितरं पुत्रा इत्यनेन प्रकारेण आचक्षते । केन प्रकारेणेति, सोऽभिधीयते— अयं पिता 'निष्ठावः' निर्णयवान्, अस्यैतावदित्यवच्छिद्य वदिता चेति ॥

तत ऊर्ध्वं नाभानेदिष्ठस्य कृत्यं दर्शयति— "स पितर मेत्याब्रवीत्,— त्वां ह वाव मह्यं तताभाक्षुरिति ; तं पिताब्रवीन्मा पुत्रक तदादृथा,— अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्र मासते, ते षष्ठं षष्ठ मेवाहरागत्य मुह्यन्ति, तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि शंसय ; तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं, तत्ते स्वर्यन्तो दास्यन्तीति ; तथेति"- इति । 'सः' नाभानेदिष्ठः भ्रातृभिस्तथोक्तः सन् पितरं प्रत्यागत्येद मब्रवीत्,— हे पितर्मह्यं 'त्वां ह वाव' त्वा मेव भ्रातरः सर्वेऽपि 'अभाक्षुः' भाग मकार्षुः, अतो मदीयो भागस्त्वय्यस्ति, तं मे देहीत्यभिप्रायः । ततः 'तं' नाभानेदिष्ठं 'पिता' मनुरेव मब्रवीत्,— हे 'पुत्रक' बालक ! भ्रातॄणां वचनं 'मा आदृथाः' तस्मिन्वचने आदरं माकार्षीः । नास्त्येव मद्धस्ते त्वदीयो भागः, सर्व मपि धनं त्वद्भ्रातृभिर्गृहीतम् । तव तु धनप्राप्त्यर्थ मेक मुपायं कथयिष्यामि,— अङ्गिरोनामका महर्षयः 'इमे' समीपदेशवर्त्तिनः स्वर्गार्थं सत्र मनुतिष्ठन्ति, ते पुनः पुनः सत्र मुप-

क्रम्य, तदा तदा प्राप्तं तत्तत् षष्ठ मेवाहरागत्य तत्र तत्र मन्त्रनाहुत्य 'मुह्यन्ति' भ्रान्ताः सन्तः सत्रसमाप्ति मप्राप्य सर्वदा क्लिश्यन्ति; 'तान्' महर्षीन् षष्ठेऽहनि त्वं गत्वा 'इद मित्था'–इति, "येन यज्ञ"–इति चैते उभे सूक्ते शंसय; ततः "तेषाम्" ऋषीणां 'यत्' सहस्रसङ्ख्याकं धनं 'सत्रपरिवेषणं' सत्रार्थं परितः सम्पादित मस्ति, तत्सर्वं मनुष्ठाना दूर्ध्व मवशिष्टं धनं 'ते' तुभ्य मङ्गिरसो महर्षयः स्वर्गं प्राप्नुवन्तो दास्यन्ति इति। 'तथा' अस्त्विति तत् पितृवचनं नाभानेदिष्ठोऽङ्गीचकार॥

अङ्गीकारादूर्द्ध्वं किं कृतवानित्याशङ्क्य तद्वृत्तान्तं दर्शयति— "तानुपैत्प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधस इति; त मब्रुवन्, किङ्कामो वदसीतीद मेव वः षष्ठ महः प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यद्वा एतत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं, तन्मे स्वर्यन्तो दत्तेति; तथेति; तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहन्यशंसयत्,— ततो वै ते प्र यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकम्" –इति। 'तान्' अङ्गिरसो महर्षीन् 'उपैत्' नाभानेदिष्ठसमीपं प्राप्तवान्, प्राप्य च "प्रतिगृभ्णीत"–इत्यादिमन्त्रपादेनैव महर्षीणा मग्रे किञ्चिद्वचन मुक्तवान्। तस्य पादस्याय मर्थः— हे 'सुमेधसः' शोभनमेधायुक्ता अङ्गिरसः! 'मानवं' मनोः पुत्रं नाभानेदिष्ठाख्यं मां 'प्रतिगृभ्णीत' यूयं स्वीकुरुतेति। तथा वदन्तं नाभानेदिष्ठं प्रति मुनय इद मब्रुवन्,— हे नाभानेदिष्ठ! 'किङ्कामः' कीदृगपेक्षया युक्तः सन्नस्मान् प्रत्येवं वदसि? इति। ततः स नाभानेदिष्ठो ऽब्रवीत्— हे महर्षयः! 'वः' युष्माक मिद मेव षष्ठ महः 'प्रज्ञापयानि' प्रकर्षेण बोधयामीति; 'अथ' बोधनानन्तरं 'सत्रपरिवेषणं' भवद्भिः सत्रार्थं सम्पादित मनुष्ठाना दूर्ध्व मवशिष्टं यदेतत्सहस्रसङ्ख्याकं धन मस्ति, तत् सर्वं यूयं 'मे' मह्यं

स्वर्गं प्रति गच्छन्तो दत्तेति। 'तथेति' मुनिभिरङ्गीकृते सति 'तान्' मुनीन्, 'एते' उभे सूक्ते षष्ठे ऽहन्यशंसयत्; तत एव 'ते' मुनयो यज्ञं प्रकर्षेण 'अजानन्' ज्ञातवन्तः; तदनुष्ठानेन स्वर्गं लोक मपि प्राजानन् ॥

सूक्तद्वयं प्रशस्य तद्विधिं निगमयति— "तद्यदेते सूक्ते (सं० १०.६१,६२.) षष्ठे ऽहनि शंसति, यज्ञस्य प्रज्ञात्यै, स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै"-इति। यस्मात्सूक्तद्वयशंसनेनाङ्गिरोभिर्यज्ञः स्वर्गश्च प्रज्ञातः, तस्माद्धोता तदुभयं शंसेत्, तच्च यज्ञस्वर्गयोरवगमाय भवति ॥

पुनरपि सूक्तयोर्महिमानं दर्शयितु मुपाख्यान मेवाह — "तं स्वर्यन्तो ऽब्रुवन्नेतत्ते ब्राह्मणसहस्र मिति, तदेनं समाकुर्वाणं पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोत्थायाब्रवीन्मम वा इदं मम वै वास्तुह मिति; सो ऽब्रवीन्मह्यं वा इद मदुरिति; त मब्रवीत्तद्वै नौ तवैव पितरि प्रश्न इति; स पितर मैत्तं पिताब्रवीन्ननु ते पुत्रकादुश्रित्यदुरिव म इत्यब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं मम वै वास्तुह मित्यादितेति; तं पिताब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तत्, स तुभ्यं दास्यतीति; स पुनरेत्याब्रवीत्तव ह वाव किल भगव इद मिति मे पिताहेति; सो ऽब्रवीत्तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्य मवादीरिति"-इति। 'तं' नाभानेदिष्ठं 'स्वर्यन्तः' स्वर्गं प्राप्नुवन्तो ऽङ्गिरसो ऽब्रुवन्,—हे 'ब्राह्मण' नाभानेदिष्ठ! 'एतद्' गोसहस्रं यज्ञभूमावशिष्टं 'ते' तुभ्यं दत्त मिति शेषः। अत्र शाखान्तरानुसारेण गोसहस्र मित्यर्थो लभ्यते। शाखान्तरे चैव माम्नायते—"ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव आसन् तानस्मा अददुः"-इति (तै० सं० ३.१.९.५.)। 'तद्' गोसहस्रं 'समा-

कुर्वाणं' सम्यगात्मसात्कुर्वन्तम् 'एनं' नाभानेदिष्ठं कश्चित्पुरुषो यज्ञभूमेरुत्तरतः 'उपोत्थाय' समीप एवोत्थितो भूत्वेद मब्रवीत्,— कीदृशः पुरुषः ? 'कृष्णशवासी' अतिशयेन कृष्णं मलिनं वस्त्रं 'कृष्णशं' तद्वस्ते आच्छादयतीति कृष्णशवासी *। अत्रायं मलिनवस्त्रः पुरुषः पशुस्वामी रुद्र इत्यवगन्तव्यम्। तथाच शाखान्तरे पठ्यते— "तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आगच्छत्"-इति (तै० सं० ३.१.९.५.)। स रुद्रः कि मब्रवीदिति, तदभिधीयते— हे नाभानेदिष्ठ ! 'इदं' पशुसहस्रं ममैव। स्वतन्त्रेय मुपपत्तिः। 'वास्तुहं' वास्तौ यज्ञभूमौ हीनं कर्मान्ते परित्यक्तं वास्तुहम्, तादृशं सर्वं ममैव स्व मिति सर्वत्र सम्प्रतिपन्नम्। इत्येवं पुरुषेणोक्तः, स नाभानेदिष्ठः पुनरेन मब्रवीत्,— हे रुद्र ! मह्य मेवेदं सहस्र मङ्गिरसो दत्तवन्त इति। तं तथा वदन्तं नाभानेदिष्ठं पुनः पुरुषो ऽब्रवीत्,— हे नाभानेदिष्ठ ! 'तद्वै' तस्मिन्नेव त्वदीयं मदीय मिति सन्देहे सति 'नौ' आवयो रुभयोरपि 'तवैव पितरि' मनौ निर्णयार्थं प्रश्नोऽस्त्विति। ततः 'सः' नाभानेदिष्ठः पितरं प्रष्टुम् 'एत्' आगतवान्। स पिता तेन पृष्टस्त मब्रवीत्,— हे 'पुत्रक' बालक ! तुभ्य मङ्गिरसो महर्षयः 'अदुः' ननु दत्तवन्तः किम् ? 'प्लुतिः प्रश्नार्था। एवं पिता पृष्टः स नाभानेदिष्ठो 'मे' मह्यम् 'अदुरेव' दत्तवन्त एवेत्यब्रवीत्। तर्हि कस्तत्र विचारः ? इत्याशङ्किते स नाभानेदिष्ठ एव मुवाच,— ते महर्षयो दत्तवन्त एव किन्तु तद्गोसहस्रं कश्चित् पुरुषो मलिनवस्त्रः सन् यज्ञभूमेरुत्तरत उत्थाय, 'इदं' गोसहस्रं ममैव स्वं, यज्ञवास्तौ हीनत्वादि-

---

* अस्मन्मते तु 'कृष्णशवासी'–इत्यस्य व्याख्यानं कृष्णवर्णः शवखादकश्च कृष्णशवासी कश्चिदनार्यः, 'रुद्रः' भयानकाकृतिः स्यात्। शवयोरैकत्वं छान्दसम्।

त्यभिधाय 'आदिता' आदानं कृतवान्, अपहृतवानित्यर्थः। तथा ब्रुवन्तं पुत्रं प्रति पिता अब्रवीत्,— हे 'पुत्रक' शिशो! 'तद्' यज्ञवास्तौ हीनं गोसहस्रं तस्यैव रुद्रस्य स्वम्, पशुपतित्वात् यज्ञावशिष्टस्वामित्वाच्च; किन्तु तथा सत्यपि तव हानिर्नास्ति, 'सः' रुद्रः 'तद्' गोसहस्रं तुभ्यं दास्यतीति। यज्ञकाले तत्सर्व मङ्गिरसां धनं भवति, समाप्ते तु यज्ञे यदवशिष्टं तस्य तु रुद्र एव स्वामीति नाङ्गिरसां दातु मधिकारोऽस्तीत्यभिप्रायः। तथा रुद्रवचनं शाखान्तरे एव माम्नायते— "न वै तस्य त ईशत इत्यब्रवीद्यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तदिति"–इति (तै॰ सं॰ ३. १.९.६.)। ततो दास्यतीति वचनं श्रुत्वा 'सः' नाभानेदिष्ठः पुनरपि रुद्रस्य समीप मेत्येद मब्रवीत्,— हे 'भगवन्' पूज्य! रुद्र! 'तव ह वाव किल' तवैव सर्वम् 'इदं' स्व मिति मदीयः पिता प्राहेति। ततः 'सः' रुद्रो ऽब्रवीत्— हे नाभानेदिष्ठ! 'तत्' सर्वं तुभ्य मेव ददामि, यस्त्वं सत्य मेवावदीः, न त्वनृत मुक्तवानसि; तस्मात्परितोषात् सत्यवादिने तुभ्य मेव ददामि इति *॥

इत्य मुपाख्यानं परिसमाप्य प्रसङ्गात् पुरुषार्थत्वेन सत्यवदनं विधत्ते—"तस्मादेवं विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्"–इति। 'एवं विदुषा' सत्यस्य श्रेयोहेतुत्वं जानता॥

उपाख्यानस्य सर्वस्य तात्पर्य्यं दर्शयति—"स एष सहस्रसनि-र्मन्त्रो ऽयन्नाभानेदिष्ठः"–इति। नाभानेदिष्ठेन महर्षिणा दृष्टो यो मन्त्रसमूहः, स एषः 'सहस्रसनिः' सहस्रसङ्ख्याकस्य वसुनः सनिर्लाभो यस्मिन्मन्त्रे सोऽयं सहस्रसनिः॥

* सं॰ १०. ६१. ६२. सूक्तयोः सोपक्रमं सायणीयं भाष्यं सर्वं मिहालोच्यम्। शाङ्खा॰ ब्रा॰ २८. ४। ता॰ ब्रा॰ २०. ९. २।

वेदनं प्रशंसति—"उपैनं सहस्रं नमति प्र षष्ठेनाह्ना स्वर्गं लोकं जानाति य एवं वेद"—इति। 'एनं' वेदितारं सहस्रसङ्ख्याकं धनम् 'उपनमति' प्राप्नोति, स च कालान्तरे षष्ठ महरनुष्ठाय तेन स्वर्गं प्रजानाति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ९ (१४) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते नाभानेदिष्ठं वालखिल्या वृषाकपि मेवयामरुतं* तानि सहैव शंसेद् यदेषा मन्तरियात्तद्यजमानस्यान्तरियाद्यदि नाभानेदिष्ठं रेतो ऽस्यान्तरियाद्यदि वालखिल्याः प्राणानस्यान्तरियाद्यदि वृषाकपि मात्मान मस्यान्तरियाद्यद्येवयामरुतं† प्रतिष्ठाया एनं च्यावयेद् दैव्ये च मानुष्ये च नाभानेदिष्ठेनैव रेतो ऽसिञ्चत्तद्वालखिल्याभिर्व्यकरोत् सुकीर्त्तिना काक्षीवतेन योनिं व्यहापयद्दुरौ यथा तव शर्मन् मदेमेति तस्मा-

* "०मारुतं" क, ङ; अशुद्धः। † "०मारुतं" ङ; अशुद्धः।

ज्यायान्त्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनस्ति ब्रह्मणा हि स क्लृप्त एवयामरुतैतवै करोति तेनेदं सर्वमेतवै क्लृतमेति यदिदं किञ्चाहस्य कृष्णमहरर्जुनं चेत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदहस्याहस्येति पुनरावृत्तं पुनर्निनृत्तं षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं मध्वो वो नाम मारुतं यजत्रा इति मारुतं बह्वभिव्याहृत्य मन्तो वै बह्वन्तः षष्ठमहः षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्याच्युता स प्रत्नथा सहसा जायमान इति जातवेदस्यं समानोदर्कं षष्ठेऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपं धारयन् धारयन्निति शंसति प्रस्रंसाद्वा अन्तस्य बिभाय तद्यथा पुनराग्रन्थं पुनर्निर्ग्रन्थं मन्तं बध्नीयान्मयूखं वान्ततो धारणाय निहन्यात्ताद्दक्तद्धारयन् धारयन्निति शंसति सन्तत्यै सन्ततैर्ह्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति ॥ १०(१५)॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

अथ नाभानेदिष्ठीयेन सूक्तद्वयेन सह पठितव्यानि मन्त्रान्तराणि विधत्ते— "तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते,— नाभानेदिष्ठं वालखिल्या वृषाकपिमेवयामरुतं तानि सहैव शंसेद्"—इति। 'तान्येतानि' वक्ष्यमाणानि चतुर्विधमन्त्रजातानि 'सहचराणि'

प्रयोगकाले सहैव वर्त्तन्ते इत्येवं याज्ञिका आचक्षते। तत्र 'नाभानेदिष्ठं' सूक्तद्वयं यदस्ति (सं० १०.६०,६१.), वालखिल्यैर्महर्षिभिर्दृष्टाः "अभि प्रवः सुराधसम्"-इत्याद्या वालखिल्यनामका मन्त्रा ये सन्ति (सं ८.४६-५६.), वृषाकपिनाममहर्षिणा दृष्टं "वि हि सोतोरसृक्षत"-इति (सं० १०.८६.) सूक्तं यदस्ति, एवयामरुन्नाम्ना महर्षिणा दृष्टं "प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवः" -इति सूक्तं (सं० ५.८६.) यदस्ति ; तानि चत्वारि सहैव शंसेत् ॥

सहशंसनाभावे बाधं दर्शयति— "यदेषा मन्तरियात्तद्यजमानस्यान्तरियात्" -इति। यदि कथञ्चित् 'एषां' चतुर्णां मध्ये एकमपि 'अन्तरियात्' अन्तरितं लुप्तं कुर्य्यात्तदानीं यजमानस्य सम्बन्धि श्रेयः 'अन्तरियात्' विनाशयेत् ॥

सामान्याकारेण बाध मुक्त्वा पुनर्विशेषाकारेण बाधं दर्शयति—"यदि नाभानेदिष्ठं, रेतोऽस्यान्तरियात्; यदि वालखिल्याः, प्राणानस्यान्तरियात् ; यदि वृषाकपि, मात्मान मस्यान्तरियात् ; यद्येवयामरुतं, प्रतिष्ठाया एनं च्यावयेद्दैव्यै च मानुष्यै च" -इति। यद्ययं होता नाभानेदिष्ठमन्त्रान्विलोपयेत्, तदानी मस्य यजमानस्य पुत्राद्युत्पादकं रेतो विलोपयेत् । वालखिल्यानां मन्त्रराये यजमानस्य प्राणविच्छेदः। वृषाकपिसूक्तस्यान्तराये यजमानस्य 'आत्मानं' मध्यदेहं विच्छिन्द्यात्। एवयामरुतस्यान्तराये यजमानं दैव्या मानुष्याश्च प्रतिष्ठायाः प्रच्यावयेत्। अविघ्नेन कर्मसमाप्तिर्दैवी प्रतिष्ठा ; तत्साधनभूतधनादिसम्पत्तिर्मानुषी प्रतिष्ठा ॥

अन्तराये बाध मुक्त्वा, तदनुष्ठाने लाभं दर्शयति — "नाभानेदिष्ठेनैव रेतो ऽसिञ्चत्तद्वालखिल्याभिर्व्यकरोत्, सुकीर्तिना काक्षीवतेन योनिं व्यहापयदुरौ यथा तव शर्मन्मदेमेति, तस्माज् ज्याया-

न्समन् गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनस्ति; ब्रह्मणा हि स क्लृप्त एवयामरुतैतवै करोति, तेनेदं सर्व मेतवै कृत मेति यदिदं किञ्च"–इति। अत्र मन्त्रसमूहात् यजमानस्य नूतनं जन्म वर्ण्यते; यद्वा पुत्रोत्पादनं वर्ण्यते। यन्नाभानेदिष्ठं सूक्तद्वय मस्ति, तेनैव होता रेतः सिक्तवान् भवति। यास्तु वालखिल्या ऋचस्ताभिस्तद्रेतो 'व्यकरोत्' विकृतं गर्भाकार मकरोत्। कक्षीवां-नित्यभिहितः कश्चिदृषिः, तस्य पुत्रः सुकीर्त्तिनामकः; तेन दृष्टम् "अप प्राच इन्द्र"–इति (सं० १०.१३१.) सूक्त मपि तन्नामकम्। तच्च वृषाकपिसूक्तात् 'प्रागेव' समीपे शंसनीयम्। तेन सुकी-र्त्तिना होता योनिं 'व्यहापयत्' गर्भनिर्गमाय विवृत्त मकरोत्। अत एव तस्या ऋचश्चतुर्थपादे "उरौ यथा"–इत्यादिराम्नायते। तस्याय मर्थः—हे इन्द्र! यथा जनः 'उरौ' विस्तीर्णे 'शर्मन्' शर्मणि सुखहेतौ गृहे विस्रम्भेण तिष्ठति, तथा तव प्रसादाद् वयं विस्तीर्णे योनिप्रदेशे 'मदेम' सङ्कोचाभावेन हृष्यास्म इति*। एष पादो योनिविवृतेर्गमकः। यस्मादनेन विवृत्तिः कृता, तस्मा-ल्लोके जायमानो गर्भो 'ज्यायान् सन्' योनिद्वारापेक्षयात्यन्तं प्रौढः सन्नपि, स्वापेक्षया 'कनीयांसम्' अत्यल्पं सन्तं योनिं 'न हिनस्ति' न विनाशयति। यस्माद् 'ब्रह्मणा' सुकीर्त्तिनामकेन मन्त्रेण 'सः' योनिः 'क्लृप्तः' निर्मितः, तस्मादविनाशो युक्तः। एवयामरुतनाम-केन सूक्तेन यजमानम् 'एतवै' सर्वत्र गन्तुं समर्थं करोति। 'यदिदं किञ्च' जगदस्ति, तदिदं सर्वं 'तेन' सूक्तेन 'एतवै कृतं' गन्तुं समर्थं कृतं सत्, पश्चाद् 'एति' गच्छति; तस्मादिद मेव सूक्तं यजमान-स्यापि गमनसामर्थ्यं प्रयच्छति॥

* एतेनैव भाष्यकारेणास्य पादस्य संहितायां मन्यविधोऽर्थः कृतः।

अग्निमारुतशस्त्रस्य प्रतिपत्सूक्तं विधत्ते— "अहश्च कृष्ण महरर्जुनं चेत्याग्निमारुतस्य (मं० ६. ९.) प्रतिपदहश्चाहश्चेति पुनरावृत्तं पुनर्निनृत्तं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"–इति। अहःशब्दोऽत्र पुनः पुनः पठ्यमानत्वात् पुनरावृत्त मित्युच्यते; तालध्वनिसमानत्वाच्च पुनर्निनृत्त मिति लिङ्गद्वयम् ॥

• मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते— "मध्वो वो नाम मारुतं यजत्रा इति (मं० ७.५७.) मारुतं बह्वभिव्याहृत्य मन्तो वै बह्वन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"–इति। अस्मिन् सूक्ते मरुद्विषय मभिव्याहरणीय मर्थजातं बह्वस्ति, बहुत्वञ्च एकत्वद्वित्वापेक्षया, सङ्ख्याया मवसानत्वादन्तो भवति, तदेतदन्तवत्वं लिङ्गम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते— "जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (मं० १.९९.) जातवेदस्याच्युता"–इति ॥

जातवेदोदेवताकं सूक्तं विधत्ते— "स प्रत्नथा सहसा जायमान इति (मं० १.९६.) जातवेदस्यं समानोदर्कं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याह्नो रूपम्"–इति। "देवा अग्निम्"–इत्यस्य चतुर्थपादस्य सर्वास्वप्यृक्षु पठितत्वात् समानोदर्कत्वम् ॥

धारयन्नित्येतत्पुनः पुनः पठितस्यानुवादेन तदभिप्रायं सदृष्टान्तं दर्शयति—"धारयन्धारयन्निति शंसति, प्रस्रंसाद्वा अन्तस्य बिभाय; तद्यथा— पुनराग्रन्थं पुनर्निग्रन्थं मन्तं बध्नीयाऽमयूखं वान्ततो धारणाय निहन्यात्तादृक्तद्यद्धारयन्धारयन्निति शंसति सन्तत्यै"–इति। होतास्मिन् सूक्ते चतुर्थेषु पादेषु "धारयन् धारयन्"–इति पुनः पुनः पठित्वा शंसति; तस्य कोऽभिप्राय इति, सोऽभिधीयते— 'अन्तस्य' शस्त्रस्यावसानप्रदेशस्य 'प्रस्रंसात्' प्रकर्षेण स्रंसनात् शैथिल्यादयं होता 'बिभाय' भीतिं प्राप्तवान्।

स्रंसनपरिहारार्थं दृष्टान्तो ऽभिधीयते— तद्यथा लोके रज्जुं निर्मिमाणः पुरुषः 'पुनराग्रन्थ'' पुनःपुनराग्रथ्याग्रथ्य 'पुनर्निग्रन्थ'' पुनःपुनर्निग्रथ्यनिग्रथ्य तस्या रज्जोरन्तं बध्नीयात्, दीर्घाया रज्ज्वा अग्रं सूक्ष्मं पुनः पृष्ठतः प्रत्याकृष्य वेष्टनं कृत्वा ग्रथनं नाम, तस्य दृढीभावो निग्रथन मकरोत्। अन्योऽपि दृष्टान्तोऽभिधीयते— यथा वा लोके चर्मकारः आर्द्रस्य चर्मणः सङ्कोचनिवारणाय भूमौ तत्प्रसार्य्य दृढ माकृष्य चर्मणोऽन्ते 'मयूखं' शङ्कुं चर्मणो धारणाय 'भूमौ निहन्यात्' दृढं भूमिप्रविष्टं कुर्य्यात्; होतुः पुनर्धारयन्निति शंसनं यदस्ति, तदेतत्तादृशं पूर्वोक्तदृष्टान्तसमानं द्रष्टव्यम्। तदेतच्छंसनं यज्ञस्य सन्तत्यै भवति ॥

वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति — ''सन्ततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति''–इति पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ अभ्यासो ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

इतिश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (१५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

———

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यद्वा एति च प्रेति च तत्सप्तमस्याह्नो रूपं यद्ध्येव प्रथम मह्नस्तदेवैतत्पुनर्यत्सप्तमं यद्युक्तवद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिबवद्यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते यदयं लोको ऽभ्युदितो यज्जातवद्यदनिरुक्तं यत्करिष्यद्यत्प्रथमस्याह्नो रूप मेतानि वै सप्तमस्याह्नो रूपाणि समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदिति सप्तमस्याह्न आज्यं भवत्यनिरुक्तं सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते न समुद्रः क्षीयते तद् यदेतत्सप्तमस्याह्न आज्यं भवति यज्ञादेव तद् यज्ञं तन्वते वाच मेव तत्पुनरुपयन्ति सन्तत्यै सन्ततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्त्याप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते छन्दांसि षष्ठे ऽहनि तद् यथैवाद आज्येनावदानानि पुनः प्रत्यभिघारयन्त्ययातयामताया एव मेवैतत् स्तोमांश्च छन्दांसि च पुनः प्रत्युपयन्त्ययातयामतायै यदेतत्सप्तमस्याह्न आज्यं भवति तद् त्रैष्टुभं त्रिष्टुप् प्रातःसवन एष

वाह आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्रयाभिर्यासि दाश्वांस मच्छा नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद् ये वायव इन्द्र माद-नासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रं प्र यद्वां मित्रा-वरुणा स्पूर्धन्ना गोमता नासत्या रथेना नो देव शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र चोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउग मेति च प्रेति च सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहः आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुत मन्ध इन्द्र नेदीय एदिहि प्रैतु ब्रह्मण-स्पति रग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपः प्र व इन्द्राय बृहत इति प्रथमेनाह्ना समान आतानः सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं कया शुभा सवयसः सनीळा इति सूक्तं न जायमानो नशते न जात इति जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं तदु कयाशुभीय मेतद्वै सञ्ज्ञानं सन्तनिसूक्तं यत्कया-शुभीय मेतेन ह वा इन्द्रो ऽगस्त्यो मरुतस्ते सम-जानत तद्यत्कयाशुभीयं शंसति सञ्ज्ञात्या एव तद्वा-युष्यं तद्योऽस्य प्रिय * स्यात्कुर्यादेवास्य कयाशुभीयं

* "प्रिय" क, ट।

तद् त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतना-देवैतेन न प्रच्यवते त्यं सुमेषं महया स्वर्विद मिति सूक्त मत्यन्न वाजं हवनस्यदं रथ मिति रथवत्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं तद् जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते त्रैष्टुभानि च जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्ध्यै त्वा मिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति * बृहत्पृष्ठं भवति सप्तमे ऽहनि यदेव षष्ठस्याह्नस्तद्यद्वै रथन्तरं तद्वै रूपं यद् बृहत् तद्वैराजं यद्रथन्तरं तच्छाक्वरं यद् बृहत्तद्रैवतं तद् यद्बृहत्पृष्ठं भवति बृहतैव तद् बृहत्प्रत्युत्तभ्नुवन्त्यस्तोमकृन्तत्राय यद्रथन्तरं स्यात्कृन्तत्रं स्यात्तस्माद् बृहदेव कर्त्तव्यं यद्वावानेति धाय्याच्युता ऽभि त्वा शूर नोनुम इति रथन्तरस्य योनि मनु निवर्तयति राथन्तरं ह्येतदहरायतनेन पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः पिबवान्त्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्यो ऽच्युतः ॥ १ (१६) ॥

* "इति च" क।

द्वादशाहगते नवरात्रे त्रयस्त्र्यहाः। तत्र प्रथमद्वितीयौ त्र्यहा-वुक्तौ * ; तावता पूर्वः षळहो समाप्तः। यस्तु तृतीयस्त्र्यहस्तत्र यानि त्रीण्यहानि, तानि छन्दोमनामकानि। तत्र प्रथमं नव-रात्रापेक्षया सप्तमं यदहरस्ति, तत्र मन्त्रलिङ्गं दर्शयति— "यद्वा एति च प्रेति च तत्सप्तमस्याह्नो रूपं; यद्येव प्रथम महस्तदेवैतत् पुनर्यत्सप्तमम्"-इति। नवरात्रे प्रथम मह्यदिष्टशलिङ्गोपेतं तदेवै-तत् पुनरनुसन्धीयमानं यत्सप्तम महस्तद्भवति॥

तान्यतिदिष्टानि लिङ्गानि दर्शयति— "यद्युक्तवद्यद्रथ-वद्यदाशुमद्यत्पिबवद्, यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते, यदयं लोको ऽभ्युदितः"-इति। एतानि प्रथमादह्नोऽत्रातिदिष्टानि लिङ्गानि †॥

नूतन मपि लिङ्गं दर्शयति—"यज्जातवद्यदनिरुक्तम्"-इति। 'जातवत्' 'जनि'धातुयुक्तम्। 'अनिरुक्तम्' अस्पष्टदेवताकम्॥

अतिदिष्टेन लिङ्गजातेन सह सर्वं लिङ्गजात मुपसंहरति— "यत्करिष्यद्यत्प्रथमस्याह्नो रूप मेतानि वै सप्तमस्याह्नो रूपाणि"-इति। भविष्यदर्थवाचिप्रत्ययान्तं धातुमात्रं 'करिष्यत्' इत्युच्यते। एतस्मान्यच्च यत्प्रथमस्याह्नो लिङ्गजात मस्ति, तेन सह सर्वाणि एतानि सप्तमस्याह्नो रूपाणि॥

आज्यशस्त्रं विधत्ते— "समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदिति सप्त-मस्याह्न आज्यं भवत्यनिरुक्तं, सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"-इति। निःशेषेण स्पष्ट मुक्तं देवतास्वरूपं 'निरुक्तम्', तद्विपरीतम् 'अनिरुक्तम्'। समुद्रादिसूक्ते (मं० ४. ५८.) न काचिद्देवता

---

* २ भा० ४००० पृ०—३ भा० ९० पृ०।

† २ भा० ४००० पृ० ८ पं०।

विसृष्टा ; तस्मादिदंलिङ्गसद्भावात्सप्तमे ऽहनि योग्यतया सप्तमस्याह्नो निरूपकम् ॥

तदेतत्सूक्तं प्रशंसति— "वाग्वै समुद्रो ; न वै वाक् क्षीयते, न समुद्रः क्षीयते ; तद्यदेतत्सप्तमस्याह्न आज्यं भवति, यज्ञादेव तद्यज्ञं तन्वते ; वाच मेव तत्पुनरुपयन्ति सन्तत्यै"-इति । समुद्रादूर्मिरित्यत्र यः समुद्रः प्रोक्तः, सोऽयं वाक्स्वरूप एव ; तयोर्वाक्समुद्रयो रक्षय्यत्वसाम्यादेकैकस्य वस्तुनः कविभिर्बहुधा वर्ण्यमानत्वात् नास्ति वाचः क्षयः, समुद्रेऽपि जलं न शुष्यति । तस्मात् समुद्रस्य वाग्रूपत्वाद्यदेतत्समुद्रादिति सूक्त मत्राज्य शस्त्रं भवति, तदानीं वाङ्निष्पाद्यमन्त्रात्मकात् 'यज्ञादेव' अनुष्ठानरूपं 'यज्ञ' 'तन्वते' विस्तारयन्ति । तद्विस्तारे च मन्त्राणां बहूनां पठितव्यत्वात् पुनःपुनर्वाच मेव प्राप्नुवन्ति । तच्च यज्ञसन्तत्यै सम्पद्यते ॥ वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति— "सन्ततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अस्मिन्नाज्यशस्त्रे यं घृतस्य नाम गुह्य मिति यो घृतशब्दः श्रुतः, त मभिप्रेत्य तद्दृष्टान्तपूर्वक माज्यशस्त्रं प्रशंसति— "आप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते छन्दांसि षष्ठे ऽहनि, तद्यथैवाद आज्येन।पदानानि पुनः प्रत्यभिघारयन्त्ययातयामताया, एव मेवैतत्स्तोमांश्च छन्दांसि च पुनः प्रत्युपयन्त्ययातयामतायै यदेतत्सप्तमस्याह्न आज्यं भवति"-इति । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्या ये स्तोमाः, ते सर्वेऽपि षष्ठेऽहनि 'आप्यन्ते' समाप्ताः । गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्यतिच्छन्दोऽभिधानि सर्वाणि छन्दांसि च समाप्तानि । तथा सति 'तद्यथैवादः' वक्ष्यमाणं निदर्शनं तथैव सप्तमस्याह्नः प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या । किं निदर्शन मिति,

तदुच्यते— यथा दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशादिद्रव्याण्यवदाय पश्चात्तान्यवदानस्थानानि आज्यस्थाल्या आज्येन पुनः प्रत्यभिघारयन्ति। किमर्थ मिति, तदुच्यते— 'अयातयामतायै' गतसारत्वपरिहाराय, पुनरपि हविष्ट्वयोग्यतार्थम्। एव मेवैतस्मिन् सप्तमे ऽहनि स्तोमान् छन्दांसि च पुनरपि 'प्रत्युपयन्ति' प्रतिपाद्यानुतिष्ठन्ति। तथा सत्यनुष्ठितस्य पुनरनुष्ठानं चर्वितचर्वणसमान मिति 'यातयामत्वं' गतसारत्वं भवेत्। अतो यदेतत्समुद्रादूर्मिरित्यादिकं सप्तमस्याह्न आज्यं भवति, तदेतद् 'अयातयामतायै' पुनरपि सारत्वसिध्यर्थं भवति। तस्मिन्सूक्ते "घृतस्य नाम गुह्यम्" —इति (सं० ४.५८.१.) घृतशब्दस्य विद्यमानत्वात् प्रत्यभिघारणसाम्यं भवति। यद्यपि त्रिवृदादयः स्तोमाः सप्तमे ऽहनि पुनर्नानुष्ठीयन्ते, तथापि चतुर्विंशादयश्छन्दोमनामकाः * अनुष्ठास्यन्ते। तस्मादयातयामत्वं स्तोमत्वसाम्येनाभिहितम् ॥

आज्यशस्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— "तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्-प्रातःसवन एष त्र्यहः"—इति। 'तदु' तदपि "समुद्रादूर्मिः"—इत्यादिकं शस्त्रं त्रिष्टुप्-छन्दस्कम्; प्रातस्सवने त्रिष्टुप्छन्दो यस्मिंस्तृतीयत्र्यहे सोऽयं 'त्रिष्टुप्प्रातस्सवनः'। यथा प्रथमस्य त्र्यहस्य प्रातस्सवने गायत्री, यथा वा मध्यमस्य त्र्यहस्य प्रातस्सवने जगती, एव मुत्तमस्य त्र्यहस्य प्रातस्सवने त्रिष्टुप् अवगन्तव्याः। एतच्छन्दसां विवाहे निरूपितम् † ॥

अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते— "आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्रयाभिर्याहि दाश्वां स मच्छा नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं प्र

* इहैवाग्रे क्रमाद् व्यक्तीभविष्यन्ति।

† २ भा० पृ० ८ पं० ५ पं०।

सोता जोरी अध्वरेष्वस्थाद् ये वायव इन्द्र मादनासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रं प्र यद्वां मित्रावरुणास्पूर्धन्ना गोमता नासत्या रथेना नो देव शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र चोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउग मेति च प्रेति च सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं, तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहः” –इति। “आ वायो भूष”–इति (सं० ७.९२.१.) प्रथमं यत् प्रतीकं, तस्मिन्नाकारो लिङ्गम्; “प्र याभिः”–इति (सं०७.९२.३.) द्वितीयं, तत्र प्रशब्दो लिङ्गम् ; “आ नो नियुद्भिः”–इति (सं० ७.९२.५.) तृतीयं, तस्मिन्नाकारः ; “प्र सोता”–इति (सं० ७. ९२.२.) चतुर्थे प्रशब्दः ; “ये वायव इन्द्र”–इति (सं० ७.९२.४.) पञ्चमं, तत्र द्वितीयपादे “आ देवासः”–इत्याकारः ; “या वां शतम्”–इति (सं० ७.९१.६.) षष्ठं, तस्य तृतीयपादादौ आकारः श्रुतः ; “प्र यद्वाम्”–इति सप्तमे (सं०६.६७.९–११.) प्रशब्दः ; “आ गोमता”–इत्यष्टमे (सं० ७.७२.१–३.) आकारः ; “आ नो देव”–इति (सं० ७.३०.१–३.) नवमे ऽप्याकारः ; “प्र वो यज्ञेषु” –इति (सं० ७.४३.१–३.) दशमे प्रशब्दः ; “प्र चोदसा”–इत्येकादशेऽपि (सं० ७.९५.१–३.) प्रशब्दः। अत्राद्यैः षड्भिर्द्वौ तृचौ*, इतरे पञ्च तृचाः। तदेतत्सर्वं प्रउगशस्त्रं मुक्तलिङ्गसद्भावात् सप्तमे ऽहनि योग्यम्। अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

शस्त्रकॢप्तिसप्तत्वलिङ्गकान् मन्त्रान् विधत्ते— “आ त्वा रथं यथोतय (सं० ८.६८.१.) इदं वसो सुत मन्ध (सं० ८.२.१.) इन्द्र नेदीय एदिहि (सं० ८.५३.५.) प्रैतु ब्रह्मणस्पति (सं० १.

* तथा आश्वलायनः—“आ वायो भूष०—०सहस्र मित्रेत्रकपातिनः”–इति ८.९.२

४०.३.) रग्निर्नेता (सं० ३.२०.४.) त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १. ९२.२.) पिन्वन्त्यपः (सं० १.६४.६.) प्र व इन्द्राय बृहत (सं० ८.८९.३.) इति प्रथमेनाह्ना समान आतानः सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"–इति ॥

अथ जातलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते — "कया शुभा सवयसः सनीळा इति (सं० १.१६५.) सूक्तं, न जायमानो नशते न जात इति जातवत्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"–इति । अस्य सूक्तस्य नवम्या मृचि "न जायमानः"–इत्यादिकस्तृतीयः पादः, तत्र 'जात'शब्दोपेतत्वं लिङ्गम् ॥

एतत्सूक्तं प्रशंसति — "तदु कयाशुभीय मेतद्वै सञ्ज्ञानं सन्तनि सूक्तं, यत्कयाशुभीय मेतेन ह वा इन्द्रो ऽगस्त्यो मरुतस्ते समजानत, तद्यत्कयाशुभीयं शंसति सञ्ज्ञात्या एव"–इति । 'तदु' तत्सूक्तं 'कयाशुभ'शब्दोपेतत्वात् कयाशुभीयनामकम् । अस्त्वेवम्, किं तत् ? इति चेत्, उच्यते— एतदेव कयाशुभीयनामकं सूक्तं 'सञ्ज्ञानम्' परस्परैकमत्यसाधनम्; किञ्चैतत्सूक्तं 'सन्तनि' सन्तानकरं प्राणाना मविच्छेदेन दीर्घायुष्यकारणम् । यदेतत्कयाशुभीय सूक्त मस्ति, एतदनुष्ठानेनैवेन्द्रागस्त्यमरुतो ये सन्ति, 'ते' सर्वे 'समजानत' सञ्ज्ञानं परस्परैकमत्यं प्राप्नुवन् । तथा सत्येतच्छंसनं विप्रतिपन्नाना मैकमत्यार्थं सम्पद्यते ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "तद्वायुष्यं तद्योऽस्य प्रिय स्यात्कुर्यादेवास्य कयाशुभीयम्"–इति । 'तदु' तत्तु सूक्त मायुष्करम्, सन्तनीतिपूर्वमुक्तत्वात् । तथा सत्यस्य यजमानस्य यः पुत्रादिः प्रियः स्यात्, तस्यायुर्वृद्ध्यर्थं कयाशुभीयसूक्तं कुर्यादेव ॥

पुनरपि छन्दो द्वारा प्रशंसति—"तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-

पदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"–इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

रथलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते – "त्वं सुमेषं महया स्वर्विद मिति (सं० १.५२.) सूक्तं मत्यन वाजं हवनस्यदं रथ मिति रथवत्सप्तम ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"–इति । "त्वं सुमेषम्"–इतिसूक्तस्य "अत्यं न वाजम्"–इति तृतीयः पादः, तत्र रथशब्दः श्रूयते ॥

तस्मिन् सूक्ते निविद्धानं विधत्ते— "तद् जागतं, जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्निविद्धीयते ; तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति"–इति । अस्य सूक्तस्य जगतीच्छन्दस्कत्वाज्जागतत्वम् ; तास्च विवाहक्रमेणोत्तरे त्र्यहे माध्यन्दिने सवने निर्वाहकत्वादस्मिन्माध्यन्दिनसवनगते शस्त्रे ; तत्सवननिर्वाहकतया जगतीच्छन्दस्कास्वृत्तु निविदं प्रक्षिपेत् ॥

पूर्वोक्तं त्रिष्टुप्छन्दः, इदानी मुच्यमानं जगतीच्छन्दश्च मिलित्वा प्रशंसति— "मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते, त्रैष्टुभानि च जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्ध्यै"–इति । यथा परस्परविलक्षणयोः स्त्रीपुरुषयोर्मेलने मिथुनं भवति, एवं छन्दोद्वयमेलने मिथुनत्वम् ; गवाश्वादिपशवश्च मिथुनरूपाः,—चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्याश्छन्दोमाः, पशुसाधनत्वात्पशुरूपाः ; तस्माच्छन्दोमयुक्ते ऽस्मिंस्त्र्यहे छन्दोद्वयानुष्ठानं पशुप्राप्त्यै भवति । 'छन्दोभिः' गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिरक्षरसङ्ख्याद्वारेण उपमीयन्त इति चतुर्विंशादयस्त्रयः 'छन्दोमाः' ॥

तत्र गायत्र्या चतुर्विंशत्यक्षरया सदृशो यश्चतुर्विंशस्तोमः, तस्य प्रतिपादक मष्टभ्यो हिङ्करोतीत्यादिकं छन्दोगब्राह्मणं चतुर्विंश मेतदहरुपयन्तीत्यारम्भणीय मित्यत्रैवोदाहृतम् (२भा० २०६पृ०) ॥

यच्चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य निरूपकं छन्दोगब्राह्मणम्, तदेव माम्नायते—“पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः”–इति (ता० ब्रा० ३.८–११ ख०) । अस्याय मर्थः— त्रिभिः पर्यायैस्तृचस्यावृत्तौ प्रथमे पर्याये प्रथमाया ऋचस्त्रि-रभ्यासः, मध्यमाया ऋच एकादशकृत्वो ऽभ्यासः, उत्तमाया ऋचः सकृत्पाठः ; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, मध्यमायास्त्रि-रभ्यासः, उत्तमाया दशकृत्वोऽभ्यासः ; तृतीये पर्याये प्रथमाया एकादशकृत्वो ऽभ्यासः, मध्यमायाः सकृत्पाठः, उत्तमायास्त्रि-रभ्यासः ; सोऽयं चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति * ॥

अथाष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य ब्राह्मण मेव माम्नायते— “षोड-शभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोड-शभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिङ्करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वा ऽष्टा-चत्वारिंशः”–इति (ता० ब्रा० ३.१२,१३.) । अस्याय मर्थः— प्रथमे पर्य्याये प्रथमायास्त्रिरभ्यासः, मध्यमाया द्वादशकृत्वो-ऽभ्यासः, उत्तमायाः सकृत्पाठः ; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृ-त्पाठः, मध्यमायास्त्रिरभ्यासः, उत्तमाया द्वादशकृत्वो ऽभ्यासः ; तृतीयपर्याये प्रथमाया द्वादशकृत्वोऽभ्यासः, मध्यमायाः सकृत्पाठः, उत्तमायास्त्रिरभ्यास इति । एव मष्टाचत्वारिंशः स्तोम इति † ॥

एवं त्रयश्छन्दोमा अवगन्तव्याः ॥

---

* चतुश्चत्वारिंशाख्यस्य स्तोमस्य तिस्रो विष्टुतयः ; तत्रादीयम् ।

† अष्टाचत्वारिंशाख्यस्य स्तोमस्य द्वे विष्टुती ; तत्राप्याद्रीयम् ।

अथ बृहत्सामसाध्यपृष्ठस्तोत्रियस्याधारभूतं स्तोत्रियं प्रगाथं तदनुरूपञ्च विधत्ते— "त्वा मिद्धि हवामहे, त्वं ह्येहि चेरव इति बृहत्पृष्ठं भवति सप्तमे ऽहनि"–इति। त्वा मिद्धीत्येकः (सं० ६.४६.१,२.) प्रगाथः, त्वं ह्येहीति (सं० ८.६१.७,८.) द्वितीयः, तदुभयं सप्तमे ऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे शंसनीयम्। ननु तच्च युग्म मह: सप्तमं, तथा सति रथन्तरपृष्ठं परित्यज्य बृहत्पृष्ठं कि मित्युपादीयते ? इति चेत्, वचनबलादिति ब्रूमः ; "किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः"–इतिन्यायात् ॥

बृहत्पृष्ठस्वीकारे काञ्चिद्युक्ति माह— "यदेव षष्ठस्याह्नस्तद्" –इति। पूर्वस्य षष्ठस्याह्नो यदेव पृष्ठस्तोत्रं, तदेवात्र कृतं भवति। तस्य प्रयोजनं तूपरिष्टादुच्यते। ननु षष्ठेऽप्यहनि रैवतं पृष्ठं, न तु बृहदिति चेत्, नैष दोषः ; बृहद्रैवतयोः कार्य्यकारणभावे- नैकत्वादित्यभिप्रेत्य बृहच्च वा इद मग्रे रथन्तरं चास्ता मित्यत्र प्रतिपादितम् * ॥

कार्य्यकारणभाव मिह स्मारयति— "यद्वै रथन्तरं, तद्वै- रूपं ; यद् बृहत्, तद्वैराजं ; यद्रथन्तरं, तच्छाक्करं ; यद् बृहत् तद्रैवतम्"–इति। वैरूपशाक्करयोः रथन्तरजन्यत्वात्तद्रूपत्वम्, वैराजरैवतयोर्बृहज्जन्यत्वात्तद्रूपत्वम्, एवं च सति षष्ठेऽहनि रैव- तस्य बृहत्त्वं व्यवहर्त्तुं शक्यते

इदानी मत्र सप्तमे ऽहनि बृहत्पृष्ठस्वीकारे प्रयोजन माह— "तद्यद् बृहत्पृष्ठं भवति, बृहतैव तद् बृहत्प्रत्युत्तम्भुवन्त्यस्तोमकृन्त- त्राय"–इति। 'तत्' तस्मात् षष्ठेऽहनि कृतस्य रैवतस्य बृहद्रूप- त्वात् कारणात् 'यद्' यत्र सप्तमे ऽहनि बृहत्पृष्ठं क्रियते। तदि-

* २ भा० ३८५ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम्।

दानीं षष्ठे ऽहन्यनुष्ठितेन बृहतैवास्मिन् सप्तमे ऽहनि 'तद्' बृहत्पृष्ठं 'प्रत्युत्तम्भुवन्ति'। अतीतत्वेन नष्टस्य पुनरुद्धरणं प्रत्युत्तम्भनम्। एतच्च 'अस्तोमकृन्तत्राय' सम्पद्यते। स्तोमानां त्रिवृत्पञ्चदशादीनां कृन्तत्वं कृन्तनं छेदः, तद्राहित्यम् 'अस्तोमकृन्तत्वं', तदर्थं मत्र स्वीकारः॥

विपक्षबाधोपन्यासमुखेनैव तदेव स्पष्टयति— "यद्रथन्तरं स्यात्कृन्तत्रं स्यात्"-इति। षष्ठेऽहन्यनुष्ठितस्य बृहतोऽस्मिन् सप्तमे ऽहन्यनुवृत्तिं परित्यज्य युग्मदिनत्व माश्रित्य रथन्तरपृष्ठं स्वीक्रियते, तदानीं षष्ठसप्तमयोरनुवृत्त्यभावात् 'कृन्तत्वं' विच्छेदनं स्यात्। षष्ठे बृहत् कृतं, सप्तमे तन्न कृतम्, किन्तु रथन्तरं कृत मिति विच्छेदः॥

विपक्षबाध मुपन्यस्य स्वपक्ष मुपसंहरति— "तस्माद् बृहदेव कर्त्तव्यम्"-इति। यस्माद् बृहति कृते विच्छेदः परिह्रियते, तस्मादित्यर्थः॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते— "यद्द्यावामेति (सं० १०. ७४.६.) धाय्याच्युता"-इति॥

अथायुग्मदिनत्व मुपजीव्य रथन्तरसम्बन्धात्तदीया मृचं विधत्ते — "अभि त्वा शूर नोनुम इति (सं० ७.३२.२२.) रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति, राथन्तरं ह्येतदहरायतनेन"-इति। नितरां वर्तन मनुष्ठानं निवर्तनं, न तु परित्यागः। 'आयतनेन' अयुग्मत्व-स्थानेन रथन्तरसम्बन्धः॥

पिबशब्दलिङ्गकं प्रगाथान्तरं विधत्ते—"पिबा सुतस्य रसिन इति (सं० ८.३.१,२.) सामप्रगाथः, पिबवान्सप्तमे ऽहनि सप्तम-स्याह्नो रूपम्"-इति॥

अच्युतत्वलिङ्गकं सूक्तविशेषं विधत्ते—"त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्ष्यो ऽच्युतः"—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयोविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१६) ॥

———

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोच मिति सूक्तं। प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं। तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन। सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते। ऽभि त्यं मेषं पुरुहूत मृग्मिय मिति सूक्तं। यद्वाव प्रेति तदभीति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं। तदु जागतं जगत्यो वा। एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति। यस्मिन्निविद्धीयते। तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति। मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते। त्रैष्टुभानि च जागतानि च। मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्ध्यै। तत्सवितुर्वृणीमहे। ऽद्या नो देव सवितरिति। वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ। राथन्तरे ऽहनि सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूप। मभि त्वा देव

सवितरिति सावित्रं यद्वाव प्रेति तद्भीति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवेति द्यावापृथिवीयं प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं मयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं मा याहि वनसा सहेति द्विपदाः शंसति द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्ध्यै तद्यद् द्विपदाः शंसति यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयत्यैभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवं मेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहो वैश्वानरो अजीजनदित्याग्निमारुतस्य प्रतिपज्जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं प्र यद्वस्त्रिष्टुभ मिष मिति मारुतं प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्याच्युता दूतं वो विश्ववेदस मिति जातवेदस्य मनिरुक्तं सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहः ॥ २ (१७)॥

प्रशब्दलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— "इन्द्रस्य नु वीर्य्याणि प्रवोच मिति (सं० १.३२.) सूक्तं; प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"–इति ॥

सत्वत्यं छन्दः प्रशंसति — "तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"—इति ॥

अभिशब्द-प्रशब्दयोरुपसर्गत्वसाम्येनार्थैकत्व मभिप्रेत्य, तद्वा शब्दैकत्व मप्यारोप्याभिप्रशब्दलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— "अभि त्वं मेषं पुरुहूत मृग्मिय मिति (सं० १.५१.) सूक्तं ; यद्वाव प्रेति तदभीति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"—इति ॥

अस्मिन् सूक्ते निविद्धानं विधत्ते— "तदु जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-विद्धीयते ; तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति"—इति ॥

छन्दोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति—"मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,— त्रैष्टुभानि च जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्धै"—इति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदनुचरौ विधत्ते-— "तत्सवितुर्वृणीमहे (सं० ५.८२.१–३.), ऽद्या नो देव सवितरिति (सं० ५.८२. ४–६.) वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ; राथन्तरे ऽहनि सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"—इति । तत्सवितुरित्यादेः कचिद्रथन्तरसा-माधारत्व मभिप्रेत्य राथन्तरत्वं लिङ्ग मुक्तम् ॥

अभिशब्द-प्रशब्दयोः पूर्ववदेकत्व मारोप्य प्रशब्दलिङ्गकं तृचा-त्मकं सूक्तं विधत्ते— "अभि त्वा देव सवितरिति (सं० १.२४.) सावित्रं, यद्वाव प्रेति तदभीति, सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्" —इति ॥

आरोपित-प्रशब्दलिङ्गक मुक्त्वा मुख्य-प्रशब्दलिङ्गकं तृचात्मकं सूक्तं विधत्ते— "प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवेति (सं० २.४१.) द्यावा-पृथिवीयं ; प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"—इति । द्विती-

यस्या मृचि "द्यावा नः पृथिवी"-इत्युक्तत्वादिदं सूक्तं द्यावापृथिवी-देवताकम् ॥

जातलिङ्गकं तृचात्मकं सूक्तं विधत्ते— "अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं (सं० १.२०.) जातवत्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्" -इति। अत्र सूक्ते चतुर्थ्या मृचि "ऋभवो विष्ट्यक्रत"-इतिश्रुतत्वात् अय मपि तृच आर्भवः; "जन्मनः"-इत्युक्तत्वाज्जातवल्लिङ्गम् ॥

अथ पादद्वयोपेता ऋचो विधाय प्रशंसति— "आ याहि वनसा सहेति (सं० १०.१७२.) द्विपदाः शंसति; द्विपाद्वै पुरुष-श्चतुष्पादाः पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्ध्यै; तद् यद् द्विपदाः शंसति, यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति"-इति। छन्दोमानां पूर्वोक्तचतुर्विंशादीनां पशु-प्राप्तिसाधनत्वात् पशुत्वम् ॥

आकारलिङ्गकबहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते— "ऐभिरग्ने दुवो गिर इति (सं० १.१४.) वैश्वदेव मेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"-इति ॥

उक्तेषु सूक्तेषु छन्दः प्रशंसति— "तान्यु गायत्राणि गायत्र-तृतीयसवन एष त्र्यहः"-इति। 'तान्यु' तानि तु सूक्तानि "अश्या नो देव सवितर्"-इत्यारभ्य मध्ये द्विपदा वर्ज्जयित्वा "ऐभिरग्ने"-इत्यन्तानि (१०५-१०६ पृ०) गायत्रीच्छन्दस्कानि वैश्वदेवशस्त्रे ऽभिहितानि। एषु चोत्तमस्त्र्यहो 'गायत्रतृतीय-सवनः' गायत्रीच्छन्दस्तृतीयसवने यस्य त्र्यहस्य सोऽयं गायत्र-तृतीयसवनः। तदेतच्छन्दोविवाहप्रस्तावेऽनुसन्धेयम् * ॥

* १भा० ३८०, ३८८ पृ० १,५ ख० द्रष्टव्यम।

शस्त्रान्तरस्य जनिधातुलिङ्गयुक्तं प्रतिपदं विधत्ते—"वैश्वानरो अजीजनदित्याग्निमारुतस्य प्रतिपज्जातवत् *, सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"—इति ॥

प्रशब्दलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते—"प्र यद्वस्त्रिष्टुभ मिष मिति (सं० ८.७.) मारुतं ; प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"—इति । द्वितीयपादे "मरुतो विप्राः"—इतिश्रुतत्वादिदं सूक्तं मरुद्देवताकम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्तां ऋचं विधत्ते—"जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १.९९.१.) जातवेदस्याच्युता"—इति ॥

अस्पष्टदेवताकं सूक्तं विधत्ते—"दूतं वो विश्ववेदस मिति (सं० ४.८.) जातवेदस्य मनिरुक्तं सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपम्"—इति । जातवेदःशब्दस्याग्निवाचित्वेऽपि स्पष्टदेवतावाचकत्वस्याभावादनिरुक्तत्वम् ॥

"वैश्वानरो अजीजनत्"—इत्यादिषु "दूतं वः"—इत्यन्तेषु सूक्तेषु (१०६–१०७ पृ०) जातवेदस इत्येतद्वर्जितेषु विद्यमानं छन्दः प्रशंसति—"तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहः"—इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयोविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१७) ॥

* वैश्वानरीयऋचसूक्तस्याद्या चातुर्मास्येषु कल्पजा, उत्तरे त्वत्रैव पठिते । 'स विश्वम्'—इति, 'त्रया पावक'—इति च । आश्व० श्रौ० ८. ९. ७. द्रष्टव्यम् ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

यद्वै नेति न प्रेति यत्स्थितं तदष्टमस्याह्नो रूपं यद्वेव द्वितीय मह स्तदेवैतत्पुनर्यदष्टमं यदूर्ध्ववद् यत्प्रतिवद् यदन्तर्वद् यद् वृषण्वद् यद् वृधन्वद् यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते यदन्तरिक्ष मभ्युदितं यद् दूराग्नि यन्महद्वद् * यद् विहूतवद् यत्पुनर्वद् यत्कुर्वद् यद् द्वितीयस्याह्नो रूप मेतानि वा अष्टमस्याह्नो रूपाण्यग्निं वो देव मग्निभिः सजोषा इत्यष्टमस्याह्न आज्यं भवति द्व्यग्न्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहः कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पीवो अन्नाँ रयिवृधः सुमेधा उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्रा उशन्ता दूता न दभाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोजः प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर् धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वानूर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदु तस्था नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगं प्रतिवदन्तर्वद् द्विहूतवदूर्ध्ववदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहो विश्वानरस्य वस्पति मिन्द्र इत्सोमपा एक इन्द्र नेदीय एदिह्युत्तिष्ठ

* "द्व्यग्न्यन्महद्वद्" क ।

ब्रह्मणस्पते ऽग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपो बृहदिन्द्राय गायतेति द्वितीयेनाह्ना समान आतानो ऽष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं शंसा महा मिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं महश्चित्त्वमिन्द्र यत एतानिति सूक्तम् * महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं पिबा सोम मभि य मुग्र तर्द इति सूक्त मूर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्रेति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं महाँ इन्द्रो नृवदाचर्षणिप्रा इति सूक्तं महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते त मस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तं यदैत्कृण्वानो महिमान मिन्द्रिय मिति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं तदु जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तदैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते त्रैष्टुभानि च जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्ध्यै महद्वन्ति सूक्तानि शस्यन्ते महद्वा अन्तरिक्ष मन्तरिक्षस्याप्त्यै पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते

* "एतानि सूक्तानि" क ।

पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशव-श्छन्दोमाः पशूना मवरुद्ध्या ऽभि त्वा शूर नोनुमो ऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरं पृष्ठं भवत्यष्टमे ऽहनि यद्वावानेति धाय्याच्युता त्वा मिद्धि हवा-मह इति बृहतो योनि मनु निवर्तयति बार्हतं ह्येत-दहरायतनेनोभयं शृणवच्च न इति सामप्रगाथो यच्चेद मद्य यदु च ह्य आसीदिति बार्हते ऽहन्यष्टमे ऽह-न्यष्टमस्याह्नो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्यो ऽच्युतः ॥ ३ (१८) ॥

सप्तम महरभिधायाष्टमस्याह्नो मन्त्रलिंगानि दर्शयति— "यद्वै नेति न प्रेति, यत्स्थितं, तदष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति। आकारस्य च प्रशब्दस्य चालिंगत्वं नकारद्वयेन निषिध्यते। 'यत् स्थितम्' अच्युतत्वेन नियतं तिष्ठतिधातुयुक्तं वा, तदष्टमस्याह्नो निरूपकम् ॥

द्वितीयस्मिन्नहनि प्रोक्तानि लिंगान्यष्टमे ऽहन्यतिदिशति— "यद्धेव द्वितीय महस्तदेवैतत्पुनर्यदष्टमम्"–इति। यल्लिङ्गक मेव द्वितीय महस्तल्लिङ्गक मेवैतत्पुनरपि भवति ॥

यदष्टम महस्तत्पूर्वोक्तलिंगकम्; तानि लिंगान्युपन्यस्यति— "यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदन्तर्वद्यद् वृषण्वद्यद् वृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते यदन्तरिक्ष मभ्युदितम्"–इति ॥

अथ नूतनानि लिङ्गानि दर्शयति— "यद् दग्नि यन्मद्वद्

यद्विहूतवद्यत्पुनर्वद्यत् कुर्वत्"–इति । अग्निशब्दद्वयोपेतं द्व्यग्नी-त्युच्यते । महच्छब्दोपेतं महद्वत् । द्वयोर्देवतयोर्हूतमाह्वानं यस्मिन् तादृशं द्विहूतवत् । पुनःशब्दोपेतं पुनर्वत् । द्वितीयेऽहनि वर्त्त-मानार्थवाचिप्रत्ययान्तं कुर्वच्छब्देनोक्तम् ॥

तेन सह सर्वाणि लिंगान्युपसंहरति— 'यद् द्वितीयस्याह्नो रूप मेतानि वा अष्टमस्याह्नो रूपाणि"–इति ॥

तत्राज्यशस्त्रं विधत्ते— "अग्निं वो देव मग्निभिः सजोषा इत्यष्टमस्याह्न आज्यं भवति (सं० ७.३.) ; द्व्यग्न्यष्टमे ऽहन्यष्टम-स्याह्नो रूपम्"-इति । द्वावग्निशब्दौ यस्मिन् सूक्ते विद्येते, तत्सूक्तं द्व्यग्नि ; अतो ऽष्टमे ऽहनि योग्यत्वादेतदष्टमस्याह्नो निरूपकम् ॥

तत्रत्यं छन्दः प्रशंसति – "तद् त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहः"-इति ॥

अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते—"कुविदंग नमसा ये वृधासः, पीवो अन्नाँ रयिवृधः सुमेधा, उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्रा, उशन्ता दूता नदभाय गोपा, यावत्तरस्तन्वो यावदोजः, प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्, धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना, ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वा-नूर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगं प्रतिवदन्तर्वद्, द्विहूतवदूर्ध्ववदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"-इति । "कुविदंग"–इति (सं० ७.९१.१.) प्रथमं प्रतीकम्, "पीवो अन्नान्"–इति (सं० ७.९१.३.) द्वितीयम्, उच्छन्नुषसः"–इति (सं० ७.९०.४.) तृतीयम्, "उशन्ता:"–इति (सं० ७.९१.२.) चतुर्थम्, "यावत्तरः"–इति (सं० ७.९१.४,५.) पञ्चमम्, "प्रति वाम्"–इति (सं० ७.६५.१-३.) षष्ठम्, "धेनुः प्रत्नस्य"–इति (सं० ३.५८.१-३.) सप्तमम्, "ब्रह्मा णः"–इत्यष्टमम् (सं० ७.

२८.१-३.), "ऊर्ध्वो अग्निः"-इति (सं० ७.३९.१-३.) नवमम्, "उतस्या न"-इति (सं० ७.९५.४-६.) दशमम्। अत्राद्यैस्त्रिभिः प्रतीकैरेकस्तृचः; चतुर्थी चैका, पञ्चमे द्वे, तदुभयं मिलित्वा द्वितीयस्तृचः; इतरे पञ्च तृचाः; एतत्सर्वं प्रउगम्। तत्र दशमे प्रतीके "प्रति स्तोमम्"-इति प्रतिशब्दोपेतं लिंग मस्ति, धेनुः प्रत्नस्येत्यस्य द्वितीयपादे "अन्तः पुत्रः"-इति अन्तःशब्दोपेतं लिंगम्, ऊर्ध्वो अग्निरित्यस्मिन्नूर्ध्वशब्दोपेतं लिंगम्; अवशिष्टेषु द्वयोराह्वानं लिंगम्,— क्वचिदिन्द्रवाय्वोः क्वचिन्मित्रावरुणयोरिति द्रष्टव्यम् ॥

उक्तमन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— "तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहः"-इति ॥

अथ मरुत्वतीयशस्त्रे तुल्यशस्त्रक्तृप्त्याख्येन लिंगेनोपेतान् मन्त्रान् विधत्ते—"विश्वानरस्य वस्पति (सं० ८.६८.४.) मिन्द्र इत्सोमपा एक (सं० ८.२.४.) इन्द्र नेदीय एदि- (सं० ८. ५३.५.) त्तुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (सं १.४०.१.) ऽग्निर्नेता (सं० ३. ९१.२.) त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.९१.२.) पिन्वन्त्यपो (सं० १. २०.४.) बृहदिन्द्राय गायतेति (सं० ८.८९.१.) द्वितीयेनाह्ना समान आतानोऽष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"-इति ॥

महच्छब्दलिंगकं सूक्तं विधत्ते—"शंसा महा मिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं (सं० ३.४९.) महद्वदष्टमेऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्" -इति। अत्र 'महाम्"-इत्येष एव महच्छब्दः ॥

पुनरपि महच्छब्दयुक्तं सूक्तान्तरं विधत्ते— "पिबा सोम मभि य मुग्र तर्द"-इति (सं० ६.१७.) सूक्तं मूर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्रेति महद्वदष्टमेऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"-इति। पिबा

सोम मित्यादिसूक्तस्य "ऊर्वं गव्यम्"–इति द्वितीयः पादः। तत्र "महि"–इत्येष महच्छब्दः ॥

पुनरपि महच्छब्दयुक्तं सूक्तान्तरं विधत्ते—"महश्चित्त्व मिन्द्र यत एतानिति (सं० १.१६९.) सूक्तं, महद्दष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति। अत्र "महः"–इत्येष एव महच्छब्दः * ॥

पुनरपि महच्छब्दयुक्तं सूक्तं विधत्ते—"महाँ † इन्द्रो नृवदा-चर्षणिप्रा इति (सं० ६.१९.) सूक्तं, महद्दष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"-इति। अत्र "महान्"–इत्येव महच्छब्दः ॥

उक्तेषु चतुर्ष्वपि महच्छब्देषु अन्तस्य वैलक्षण्येऽप्यादिभागस्यैक-विधत्वात् ‡ महच्छब्दवत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥

एतत्सूक्तचतुष्टयगतं छन्दः प्रशंसति— "तदु त्रैष्टुभं तेन प्रति-ष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"–इति ॥

अथान्यन्महच्छब्दोपेतं सूक्तं विधत्ते— "त मस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति (सं० १०. ११३.) सूक्तं, यदैत् कृण्वानो महिमान मिन्द्रिय मिति, महद्दष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति। त मस्येतिसूक्तस्य "यदैत् कृण्वानः"–इति तृतीयः पादः। तत्र "महिमानं मदेमहि"–इति महच्छब्दः श्रूयते ॥

तस्मिन् सूक्ते निविद्धानं विधत्ते—"तदु जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-विद्धीयते ; तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति"–इति ॥

---

* एतत् पङ्क्तित्रयं ११२ पृ० २१ पङ्क्त्यनन्तरं पाठ्यम्, इह तु भ्रमात् मुद्रितम्।

† "दीर्घादटि समानपादे"–इति (पा० ८. ३. ९.) रुत्वे ऽनुनासिकत्वे (पा० ८. ३. २, ४.) च रूपम्। तदत्र 'महाँ'–इति, 'महाँ'–इति, 'महाँ'–इति च लिपिप्रकारभेद-मात्रम्; उच्चारणं त्वेकविध मेव व्यवह्रियते।

‡ 'महाम्', 'महः', 'महि', 'महान्' इति (सं० ३.४९,१.१६९,६.१७,६.१९.)।

छन्दोद्दयं मिलित्वा प्रशंसति—"मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,—त्रैष्टुभानि जागतानि च; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्धैः"—इति ॥

उक्तेषु सूक्तेषु महच्छब्दं प्रशंसति—"महद्वन्ति सूक्तानि शस्यन्ते; महद्दा अन्तरिक्ष मन्तरिक्षस्याप्त्यै"—इति। अन्तरिक्षस्य महत्त्वं विस्तीर्णत्वं प्रसिद्धम् ॥

महच्छब्दयुक्तानां सूक्तानां सङ्ख्यां प्रशंसति— "पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते; पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्धैः"—इति। शंसा महा मिति (सं० ३.४८.१.) प्रथमे सूक्ते महच्छब्दः, महश्चित्त्व मिति (सं० १.१६८.१.) द्वितीये, महि ग्टणान इति (सं० ६.१७.१.) तृतीये, महाँ इन्द्र इति (सं० ६.१८.१.) चतुर्थे, महिमान मिति (सं० १०.११३.१.) पञ्चमे; एवं पञ्च सूक्तानि महच्छब्दयुक्तानि शस्यन्ते। पञ्चसङ्ख्यायोगात्पञ्चपादोपेता 'पङ्क्तिः' छन्दोरूपा भवति; यज्ञश्च हविष्पङ्क्त्यादिना 'पाङ्क्तः'; पशवश्च पङ्क्तिमुखेन 'पाङ्क्ताः'; छन्दोमानाञ्च पशुसाधनत्वात्पशुत्वम्। अनेन सम्बन्धेन सूक्तपञ्चकं पशुप्राप्त्यै सम्पद्यते ॥

अथ निष्केवल्यशस्त्रस्य रथन्तरसामसाध्यपृष्ठस्तोत्रस्य आधारभूतं स्तोत्रिय मनुरूपञ्च विधत्ते—"अभि त्वा शूर नोनुमो (सं० ८.३२.२२,२३.) ऽभि त्वा पूर्वपीतय इति (सं० १.१८.८,१०.) रथन्तरं पृष्ठं भवत्यष्टमेऽहनि"—इति। यद्यपि युग्मदिनत्वात् न्यायतो बृहत्पृष्ठं प्राप्तम्, तथापि वचनबलाद्रथन्तरपृष्ठत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते— "यद्दावानेति (सं० १०.७४.६.) धाय्याच्युता"—इति ॥

तस्या उपरि बृहत्सामयोनेः शंसनं विधत्ते— "त्वा मिद्धि हवामह इति (सं० ६.४६.) बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति; बार्हतं ह्येतदहरायतनेन"–इति। अष्टमस्य युग्मदिनत्वात् बृहत्सम्बन्धिस्थानत्वम्॥

तस्यैव बृहत्सम्बन्धिनं सामप्रगाथं विधत्ते— "उभयं शृणवच्च न इति (सं० ८.६१.१,२.) सामप्रगाथो यच्चेद मद्य यदु च ह्य आसीदिति बार्हते ऽहन्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति। उभयशब्दस्य तात्पर्यं यच्चेद मित्यादिनोच्यते। अथ 'यदिदं' कार्य्य मासीत्, 'ह्यश्च' पूर्वेद्युरपि 'यदु' यदेव कार्य्य मासीत्, तदेतदुभय मपि शृणुत मिति तस्य पादस्यार्थः*। युग्मरूपे बार्हते ऽहनि बृहत्सामसम्बद्धः प्रगाथो युक्त एव॥

अच्युतत्वलिङ्गकं सूक्तविशेषं विधत्ते—"त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्ष्यो ऽच्युतः"–इति॥ ३॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयोविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः॥ ३ (१८)॥

---

* "उभयं—स्तोत्रात्मकं शस्त्रात्मकं च"–इति संहिताभाष्ये ऽयमेव सायणः।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मा इति सूक्तं महे वीराय तवसे तुरायेति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं तां सु ते कीर्तिं मघवन् महि त्वेति सूक्तं महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं त्वं महाँ * इन्द्र यो ह शुष्मै-रिति सूक्तं महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इति सूक्तं महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं तद् त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-पदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते दिव-श्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति सूक्तमिन्द्रं न मह्नेति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं तद् जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते त्रैष्टु-भानि च जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छ-न्दोमाः पशूनामवरुद्ध्यै महद्वन्ति सूक्तानि शस्यन्ते महद्वा अन्तरिक्ष मन्तरिक्षस्याप्त्यै पञ्च पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूनामवरुद्ध्यै तानि द्वेधा पञ्चा-न्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते सा दशिनी विरा-

* "महा॒" ख ; "महां" ग, घ, ङ । एवं पूर्वत्रोत्तरत्र च सर्वत्रैव ।

ऋन्न' विराऋन्न' पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना
मवरुद्ध्यै विश्वो देवस्य नेतुस् तत्सवितुर्वरेण्य मा
विश्वदेवं सत्पति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ
बार्हते ऽहन्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं हिरण्य-
पाणि मूतय इति सावित्र मूर्ध्वदष्टमे ऽहन्यष्ट-
मस्याह्नो रूपं मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावा-
पृथिवीयं महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं युवाना
पितरा पुनरित्यार्भवं पुनर्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो
रूप मिमा नु कम्भुवना सीषधामेति द्विपदाः शंसति
द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः पशवश्छन्दोमाः
पशूना मवरुद्ध्यै तद्यद् द्विपदाः शंसति यजमान
मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति
देवाना मिदवो महदिति वैश्वदेवं महद्वदष्टमे ऽह-
न्यष्टमस्याह्नो रूपं ताग्यु गायत्राणि गायत्रतृतीय-
सवन एष त्र्यह ऋतावानं वैश्वानर मित्याग्निमारु-
तस्य प्रतिपदग्निर्वैश्वानरो महानिति महद्वदष्टमे
ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं क्रीळं वः शर्धो मारुत मिति
मारुतं जम्भे रसस्य वावृध इति वृधन्वदष्टमे ऽहन्यष्ट-
मस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जात-
वेदस्याच्युता ऽग्ने मृळ महाँ असीति जातवेदस्यं

महद्वद्दष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यह एष त्र्यहः ॥ ४ (१९) ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः॥ ३ ॥

महच्छब्दयुक्तं सूक्तचतुष्टयं विधत्ते—"अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मा इति (सं० ६.३२.) सूक्तं, महे वीराय तवसे तुरायेति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं ; तां सु ते कीर्त्तिं मघवन्महि त्वेति (सं० १०.५४.) सूक्तं, महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं ; त्वं महाँ इन्द्र यो ह शुष्मैरिति (सं० १.६३.) सूक्तं, महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपं ; त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह चा इति (सं० ४.१७.) सूक्तं ; महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति। अपूर्व्येतिसूक्तस्य द्वितीयपादे "महे वीराय"–इति महच्छब्दः श्रुतः ; इतरस्मिन् सूक्तत्रये प्रथमपादे एव महच्छब्दः स्पष्टः ॥

सूक्तचतुष्टयगतं छन्दः प्रशंसति— "तद्‌ त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"–इति ॥

यथा मरुत्वतीयशस्त्रे महच्छब्दयुक्तं त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तचतुष्टय मुक्त्वा पश्चाज्जगतीच्छन्दस्कं महच्छब्दयुक्तं सूक्तान्तर मुक्तम्, एव मत्र निष्केवल्येऽपि त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तचतुष्टय मभिधाय जगतीच्छन्दस्कं सूक्तं विधत्ते— "दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति (सं० १.५५.) सूक्त मिन्द्रं न मह्नेति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति। "दिवश्चिदस्य"–इतिसूक्तस्य इन्द्र मिति द्वितीयपादे "मह्ना"–इति महच्छब्दः श्रुतः ॥

तस्मिन् सूक्ते निविद्धानं विधत्ते— "तद्‌ जागतं जगत्यो वा

एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्धैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-विह्रीयते; तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति"–इति ॥

छन्दोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति—"मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,—त्रैष्टुभानि च जागतानि च; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्धै"–इति ॥

सूक्तेषु महच्छब्दपञ्चसङ्ख्याञ्च पूर्ववत्प्रशंसति—"महद्वन्ति सूक्तानि शस्यन्ते; महद्वा अन्तरिक्ष मन्तरिक्षस्याप्त्यै; पञ्च पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते; पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्धै"–इति ॥

शस्त्रद्वयगतानि महच्छब्दयुक्तानि मिलित्वा प्रशंसति—"तानि द्वेधा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते; सा दशिनी विराळन्नं, विराळन्नं पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्धै"- इति । पूर्वोक्तानि महच्छब्दयुक्तानि सर्वाणि सूक्तानि द्वेधा वियुक्तानि । कथ मिति, तदुच्यते— 'पञ्चान्यानि' मरुत्वतीयशस्त्रगतानि पञ्च-सङ्ख्याकानि पृथगेवावस्थितानि; पुनरपि 'पञ्चान्यानि' निष्केवल्य-शस्त्रगतानि पञ्चसङ्ख्याकानि पृथगेवावस्थितानि; तानि सर्वाणि मिलित्वा दशसङ्ख्याकानि सम्पद्यन्ते । सा 'दशिनी' दशसङ्ख्यासमूह-रूपा विराड् भवति; "दशाक्षरा विराट्"–इतिश्रुतेः । अन्नसाधन-त्वाद्विराट्छन्दोऽन्नम्; तच्चान्नं क्षीरादिरूपं पशुषूत्पन्नत्वात्पशव एव; ते च पशवश्छन्दोमैश्चतुर्विंशादिभिः स्तोमैस्तद्युक्तैरहोभिर्वा सम्पाद्यत्वाच्छन्दोमस्वरूपाः; अनेन सम्बन्धेन तत्पञ्चकद्वयं पशु-प्राप्त्यै भवति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदनुचरौ विधत्ते— "विश्वो देवस्य नेतुस्, तत्सवितुर्वरेण्यम्, आ विश्वदेवं सत्पति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपद-

नुचरौ; बार्हते ऽहन्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्”–इति। “विश्वो देवस्य”–इत्येका (सं ५.५०.१.), “तत्सवितुर्वरेण्यम्”–इति (सं० ३.६२.१०,११.) द्वे; एतत्त्रयं बृहत्सामसम्बन्धी तृचः शस्त्रस्य प्रतिपत्; “आ विश्वदेवम्”–इति (सं० ५.८२.७–९.) तृचोऽनुचरः; तदुभयं बृहत्सामसम्बन्धाद् ‘बार्हतं’ युग्मत्वेन बृहत्सामसम्बन्धिन्यष्टमे ऽहनि योग्यम् ॥

ऊर्द्धलिङ्गोपेतं सवितृदेवताकं सूक्तस्थानीयं चतुरृचं* विधत्ते —“हिरण्यपाणिमूतय इति (सं० १.२२.५–८.) सावित्रमूर्द्धवदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्”–इति। द्वितीयपादे “सवितारमुपह्वये”–इतिश्रवणात् सवितृदेवताकं सूक्तम्। ऊर्द्धशब्दस्याश्रवणेऽपि सवितृमण्डलस्योपरिदेशवर्त्तित्वादर्थत ऊर्द्धवत्त्वम् ॥

महच्छब्दोपेतं सूक्तस्थानीयं तृचं† विधत्ते—“मही द्यौः पृथिवी च न इति (सं० १.२२.१३–१५.) द्यावापृथिवीयं, महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्”–इति। “मही”–इत्येष एव महच्छब्दः ॥

पुनःशब्दोपेतं सूक्तस्थानीयं तृचं‡ विधत्ते—“युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम् (सं० १.२०.४–६.), पुनर्वदष्टमेऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्” –इति। तृतीयपादे “ऋभवो विष्ट्यक्रत”–इतिश्रवणात् ऋभुदेवताकं सूक्तम् ॥

द्विपदा ऋचो विधाय प्रशंसति—“इमा नु कम् भुवना सीषधामेति द्विपदाः शंसति ; द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः ; पशव-

* प्रातर्युजेत्यादिक मेकविंशत्यृचं सूक्तम्; तस्यैव पञ्चम्यादीनाञ्चतसृणा मिह ग्रहणम्।

† प्रातर्युजेत्यादिक मेकविंशत्यृचं सूक्तम्; तस्यैव त्रयोदश्यादीनां तिसृणा मिह ग्रहणम्।

‡ अयं देवायेत्यष्टर्चं सूक्तम्; तस्यैव चतुर्थ्यादीनां तिसृणा मिह ग्रहणम्।

च्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्ध्यै ; तद्यद् द्विपदाः शंसति, यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति"–इति ॥

महच्छब्दोपेतं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते—"देवाना मिदवो महदिति (सं० ८.८३.) वैश्वदेवं महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति । महच्छब्दोऽत्र विस्पष्टः ॥

द्विपदाव्यतिरिक्तानां तत्सवितुर्वरेण्य मित्यारभ्य, देवाना मिदवो महदित्यन्तानां छन्दः प्रशंसति—"तान्यु गायत्राणि गायत्तृतीयसवन एव त्र्यहः"–इति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं विधत्ते—"ऋतावानं वैश्वानर मित्याग्निमारुतस्य प्रतिपदग्निर्वैश्वानरो महानिति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति । ऋतावान मित्यादिके सूक्तगते * तृचे द्वितीयस्या मृचि "अग्निर्वैश्वानरः"–इति द्वितीयः पादः । तत्र "महान्"–इति महच्छब्दः श्रूयते ॥

वृधशब्दोपेतं सूक्तं विधत्ते—"क्रीळं वः शर्धो मारुत मिति मारुतं ; जम्भे रसस्य वावृध इति वृधन्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति । क्रीळं व इति (सं० १.३७.) सूक्तस्य पञ्चम्या मृचि "जम्भे रसस्य"–इति पादः श्रूयते । तत्र "वावृधे"–इति वृधिधातुमत्त्वम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गा मृचं विधत्ते—"जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १.९९.) जातवेदस्याच्युता"–इति ॥

महच्छब्दयुक्तं जातवेदोदेवताकं सूक्तं विधत्ते—"अग्ने मृळ

* सर्वेष्वेव भाष्यपुस्तकेषु 'सूक्तगते' इति पाठो दृश्यते, परं स नूनं लिपिकरप्रमादप्रवाहजः ; संहितायां कस्मिंश्चिदपि सूक्ते ऽस्य तृचस्यादर्शनात्, एतच्चायं शाखान्तरीयस्तृचः कल्पसूत्रे—"ऋतावानं०—०विराजति"–इति (आश्व० श्रौ० ८.१०.३.) ।

महाँ असीति (सं० ४.८.) जातवेदस्यं महद्वदष्टमेऽहन्यष्टमस्याह्नो रूपम्"–इति ॥

आग्निमारुतशस्त्रगतेषु सूक्तेषु छन्दः प्रशंसति—"तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यह एष त्र्यहः"–इति । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

इतिश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयोविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१८) ॥

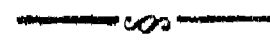
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(नव)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यद्वै समानोदर्कं तन्नवमस्याह्नो रूपं यद्ध्येव तृतीय मह्नस्तदेवैतत् पुनर्यन्नवमं यदश्ववद्यदन्तवद्यत् पुनरावृत्तं यत् पुनर्निनृत्तं यद्रतवद्यत् पर्यस्तवद्यत् चिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोको ऽभ्युदितो यच्छुचिवद्यत्सत्यवद्यत् चेतिवद्यद् गतवद्यदोकवद्यत् कृतं यत्तृतीयस्याह्नो रूप मेतानि वै नवमस्याह्नो रूपाण्यगन्म महा नमसा यविष्ठ मिति नवमस्याह्न आज्यं भवति गतवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहः प्र वीरया शुचयो दद्रिरे ते ते सत्येन जनसा दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्या मा विश्ववाराश्विना गतं नो ऽयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे आ तु प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्त आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति प्रउगं शुचिवत् सत्यवत् चेतिवद्गतव-

दोकवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं। तदु त्रैष्टुभं
त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहस्तं त मिद्राधसे महे।
त्रय इन्द्रस्य सोमा। इन्द्र नेदीय एदिहि। प्र नूनं ब्रह्म-
णस्पतिरग्निर्नेता। त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपो।
न किः सुदासो रथ मिति। तृतीयेनाह्ना समान
आतानो। नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूप। मिन्द्रः स्वाहा
पिबतु यस्य सोम इति सूक्तं। मन्तो वै स्वाहाकारोऽन्तो।
नवम मह्नर्नवमे ऽहनि। नवमस्याह्नो रूपं। गायत्साम
नभन्यं यथावेरिति सूक्त मर्चाम तद्वावृधानं स्वर्व-
दित्यन्तो वै स्वरन्तो नवम मह्नर्नवमे ऽहनि नवम-
स्याह्नो रूपं। तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति सूक्तं।
मन्तो वै स्थित मन्तो नवम मह्नर्नवमे ऽहनि नवम-
स्याह्नो रूप। मिमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति सूक्तं
धियो रथेष्ठा। मित्यन्तो वै स्थित मन्तो। नवम मह्न-
र्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं। तदु त्रैष्टुभं तेन प्रति-
ष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते। प्र
मन्दिने पितुमदर्चता वच इति सूक्तं। समानोदर्कं
नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूप। तदु जागतं जगत्यो
वा। एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति। तद्वैतच्छन्दो
वहति। यस्मिन्निविद्धीयते। तस्माज्जगतीषु निविदं

दधाति मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते त्रैष्टुभानि च जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्ध्यै पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्ध्यै त्वा मिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहत्पृष्ठं भवति नवमे ऽहनि यद्वावानेति धाय्या-च्युता ऽभि त्वा शूर नोनुम इति रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति राथन्तरं ह्येतदहरायतनेनेन्द्र त्रिधातु शरण मिति सामप्रगाथस्त्रिवान्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्यो ऽच्युतः ॥ १ (२०) ॥

नवमेऽहनि मन्त्रलिङ्गं दर्शयति— "यद्वै समानोदर्कं तन्नव-मस्याह्नो रूपम्"–इति । 'समानोदर्कं' तुल्यसमाप्तिकम् ॥

तृतीये ऽहन्युक्तानि लिङ्गान्यस्मिन्नवमे ऽहन्यतिदिशति— "यद्वेव तृतीय महस्तदेवैतत् पुनर्यन्नवमम्"–इति । तृतीय महर्यादृशलिङ्गोपेतं पुनरप्यत्र यन्नवम महस्तदपि तादृशलिङ्गोपेतं द्रष्टव्यम् ॥

तानि लिङ्गान्युपन्यस्यति— "यदश्ववद्यदन्तवद्यत् पुनरावृत्तं यत् पुनर्निनृत्तं यद्रतवद्यत् पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोको ऽभ्युदितः"–इति ॥

अथ नूतनानि लिङ्गानि दर्शयति— "यच्छुचिवद्यत्सत्यवद्यत्

चेतिवद्यन्नतवद्यदोकवत्”–इति । शुचिसत्यचेतिगतीकशब्दा नवमेऽहनि लिङ्गरूपाः । भूतार्थवाचिप्रत्ययान्तधातुरूपं यदस्ति, तेन सहितं तृतीयेऽहनि विद्यमानं लिङ्गम् ॥

अन्यानि च सर्वाणि लिङ्गानि उपसंहरति—“यत्कृतं यत्तृतीयस्याह्नो रूप मेतानि वै नवमस्याह्नो रूपाणि”- इति ॥

आज्यशस्त्रं विधत्ते— “अगन्म महा नमसा यविष्ठ मिति नवमस्याह्न आज्यं भवति; गतवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्”–इति । ‘गतवद्’ गमिधातुयुक्त मित्युक्तम् । अत्र (सं० ७.१२.) च “अगन्म”–इति गमिधातुः श्रूयते ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति— “तद् त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहः”–इति ॥

प्रउगशस्त्रं विधत्ते— “प्र वीरया शुचयो दद्रिरे ते, ते सत्येन मनसा दीध्याना, दिवि चयन्ता रजसः पृथिव्या, मा विश्ववाराश्विना गतन्नो, ऽयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व, आ तु प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्त, सरस्वतीं देवयन्तो हवन्त, आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा, सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति प्रउगं; शुचिवत्सत्यवच्चेतिवद्गतवदोकवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्”–इति। अत्र ‘दद्रिरे ते’–इति प्रयोगपाठः*, “प्र वीरया”-इति (सं०७,९०.१–३.) प्रथमं प्रतीकम्, तत्र “शुचयः”–इति शुचिशब्दोपेतं लिङ्गम्; “ते सत्येन”–इति (सं० ७.९०.५–७.) द्वितीयं प्रतीकम्, तत्र सत्यशब्दो लिङ्गम्; “दिवि चयन्ता”–इति (सं० ७.६४.१–३.) तृतीयम्, तत्र चेतिधातुर्लिङ्गम्; “आ विश्ववारा”–इति (सं० ७.७०.१–३.) चतुर्थम्, तत्र गतशब्दो लिङ्गम्; “अयं सोमः”–

* संहितापाठस्तु “दद्रिरे वां”–इति । ‘वां—ते’–इति भाष्यम् । आश्व० श्रौ०८.११.१. द्र० ।

इति (सं० ७.२९.१-३.) पञ्चमम्, तस्मिन् "आ तु प्र याहि हरिवस्तदोकाः"-इति द्वितीयः पादः, तस्मिन् ओकशब्दो लिङ्गम्; "प्र ब्रह्माणः"-इति (सं० ७.४२.१-३.) षष्ठम्, "सरस्वतीम्"-इति (सं०१०.१७.७.) सप्तमम्; "आ नो दिवः"-इति (सं० ५.४३.११.) अष्टमम्, अत्र द्वितीयपादे "यजतां गन्तु"-इति गमिधातुः श्रुतः; "सरस्वत्यभि नः"-इति (सं० ६.६१.१४.) नवमम्, तत्र चतुर्थपादे "अरणानि गन्मा"-इति गमिधातुः श्रुतः। पूर्वोक्तयोः षष्ठसप्तमयोः स्पष्टलिंगाभावेऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेनेतरसाहचर्य्याल्लिंगवत्त्वं द्रष्टव्यम्। अत्राग्निमैस्त्रिभिः प्रतीकैरेकस्तृचः; इतरे षट् तृचाः। तदेतत्सर्वं प्रउगशस्त्रम् ॥

तत्रत्यं छन्दः प्रशंसति— "तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्र्यहः"-इति ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे क्लृप्तिलिंगं दर्शयति— "तं त मिन्द्राधसे मह्हे (सं० ८.६८.), त्रय इन्द्रस्य सोमा (सं० ८.२.) इन्द्र नेदीय एदिहि (सं० ८.५३.), प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर् (सं० १.४०.), अग्निर्नेता (सं० ३.२०.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.९१.), पिन्वन्त्यपो (सं १.६४.), न किः सुदासो रथ मिति (सं० ७.३२.) तृतीयेनाह्ना समान आतानो नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"-इति ॥

अन्तलिंगोपेतं सूक्तं विधत्ते— "इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोम इति (सं० ३.५०.) सूक्त मन्तो वै स्वाहाकारोऽन्तो नवम मह्नर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"-इति। अत्र स्वाहा शब्दो दृश्यते, स च होममन्त्रस्यान्तः; नवम मह्नर्नवरात्रस्यान्तः; अतो लिंगसद्भावात् नवमे ऽहन्येतद्युक्तम् ॥

पुनरप्यन्तलिंगोपेतं सूक्तं विधत्ते — "गायत् साम नभन्यं यथा वेरिति (सं० १.१७३.) सूक्त मर्चाम तद्वावृधानं स्वर्व-दित्यन्तो वै स्वरन्तो नवम मह्नर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"-इति। गायदितिसूक्तस्य "अर्चाम"-इति द्वितीयः पादः। तत्र "स्वर्वत्"-इति स्वर्गवाची शब्दः श्रूयते ; स्वर्गश्च लोकत्रयस्यान्तः॥

प्रकारान्तरेणान्तवत्सूक्तं विधत्ते —"तिष्ठा हरी रथ आ युज्य-मानेति (सं० ३.३५.) सूक्त मन्तो वै स्थित मन्तो नवम मह्-र्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"-इति। तिष्ठेति स्थितिलक्षणो धात्वर्थः श्रूयते ; स च गमनस्यान्तः॥

पुनरपि तथाविधं तल्लिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते— "इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति (सं० ६.२१.) सूक्तं, धियो रथेष्ठा मित्यन्तो वै स्थित मन्तो नवम मह्नर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"-इति। "इमा उ त्वा"-इतिसूक्तस्य "धियो रथेष्ठाम्"-इति तृतीयः पादः। तत्र स्था मिति स्थितिधात्वर्थो गमनस्यान्तः श्रूयते॥

एतेष्वन्तवत्सु सूक्तेषु छन्दः प्रशंसति— "तदु त्रैष्टुभं तेन प्रति-ष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"-इति।

तुल्यसमाप्तिकं सूक्तं विधत्ते— "प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच इति (सं० १.१०१.) सूक्तं समानोदर्कं, नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"-इति। अत्र सर्वास्वृक्षु "मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे"-इति चतुर्थपादस्यैकत्वात्समानोदर्कत्वम्॥

तस्मिन् सूक्ते निविद्धानं विधत्ते— "तदु जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्यैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-विद्धीयते ; तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति"-इति॥

छन्दोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति—"मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते, त्रैष्टुभानि च जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूनां मवरुद्धै"–इति । मिथुनस्यैकत्वेऽपि बहुवचनं पूजार्थम् ॥

द्विविधसूक्तगतसङ्ख्यां प्रशंसति—"पञ्च सूक्तानि * शस्यन्ते ; पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूनां मवरुद्धै"–इति ॥

निष्केवल्यशस्त्रे बृहत्साम-साध्यपृष्ठस्तोत्रस्याधारभूतं स्तोत्रियं तृचं तदनुरूपञ्च विधत्ते—"त्वा मिद्धि हवामहे (सं० ६.४६.), त्वं ह्येहि चेरव इति (सं० ८.६१.) बृहत्पृष्ठं भवति नवमे ऽहनि" –इति । षष्ठस्याह्नो राथन्तरत्वेऽपि बृहत्सम्बन्धस्य वाचनिकत्वान्नवमे ऽहनि तद्योग्यता ॥

तृतीयेऽहनि विहितानि अत्र पुनर्विधीयन्ते—"यद्वावानेति (सं० १०.७४.६.) धाय्याच्युता, ऽभि त्वा शूर नोनुम इति (सं० ७.३२.२२.) रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति ; राथन्तरं ह्येतदहरायतनेनेन्द्र त्रिधातु शरण मिति (सं० ६.४६.९,१०.) सामप्रगाथस्त्रिवान्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं; त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्ष्यो ऽच्युतः"–इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुर्विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२०) ॥

* 'इन्द्रः स्वाहा', 'गायत्साम', 'तिष्ठा हरी', 'इमा उ त्वा'–इति चत्वारि त्रैष्टुभानि, 'प्र मन्दिने'–इत्येकं जागतम्; सङ्कलनया पञ्च (१२७, १२८ पृ०) ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरिति सूक्तं गतवन्नवमेऽहनि नवमस्याह्नो रूपं कदा भुवन् रथक्षयाणि ब्रह्मेति सूक्तं क्षेतिवदन्तरूपं क्षेतीव वा अन्तं गत्वा नवमेऽहनि नवमस्याह्नो रूपं मा सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति सूक्तं सत्यवन्नवमेऽहनि नवमस्याह्नो रूपं तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरिति सूक्तं मन्तो वै परमन्तो नवममहर्नवमेऽहनि नवमस्याह्नो रूपं तद् त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवतेऽहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरिति सूक्तमहं धनानि सञ्जयामि शश्वत इत्यन्तो वै जितमन्तो नवममहर्नवमेऽहनि नवमस्याह्नो रूपं तदु जागतं जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्यदेतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते त्रैष्टुभानि च जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूनामवरुद्ध्यै पञ्च पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूनामवरुद्ध्यै तानि द्वेधा पञ्चान्यानि पञ्चा-

न्यानि दश सम्पद्यन्ते सा दशिनी विराडन्नं विराडन्नं पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूनामवरुद्ध्यै तत्सवितुर्वृणीमह इत्यद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ राथन्तरे ऽहनि नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं प्र वां महि द्यवी अभीति द्यावापृथिवीयं शुची उप प्रशस्तय इति शुचिवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपमिन्द्र इषे ददातु नस्तेनो रत्नानि धत्तनेत्यार्भवं विरासाप्तानि सुन्वत इति चिवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवेति द्विपदाः शंसति द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूनामवरुद्ध्यै तद्यद्द्विपदाः शंसति यजमानमेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ये त्रिंशति त्रयस्पर इति वैश्वदेवं त्रिवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं तान्युगायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहो वैश्वानरो न ऊतय इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदा प्र यातु परावत इत्यन्तो वै परावतोऽन्तो नवममहर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतं क्षेतिवदन्तरूपं क्षेतीव वा अन्तं गत्वा नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोममिति

जातवेदस्याच्युता प्राग्नये वाच मीरयेति जातवेदस्यं समानोदर्कं नवमेऽहनि नवमस्याह्नो रूपं स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति द्विष इति शंसति बह्वु वा एतस्मिन्नवरात्रे किञ्च किञ्च वारणं क्रियते शान्त्या एव तद्यत्स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति द्विष इति शंसति सर्वस्मादेवैनांस्तदेनसः प्र मुञ्चति तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहः ॥ (२) २१ ॥

अथ गमिधातुयुक्तं सूक्तं विधत्ते— "सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरिति (सं० ६.३४.) सूक्तं, गतवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"–इति। जग्मुरिति गमिधातुः ॥

चेतिधातुलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— "कदा भुवन् रथक्षयाणि ब्रह्मेति (सं० ६.३५.) सूक्तं, चेतिवदन्तरूपं ; चेतीव वा अन्तं गत्वा नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"–इति। कदा भुवन्नित्यत्र "क्षयाणि"–इति चेतिधातुरूपं श्रूयते। चेतिधातुरूपत्वात्अन्तरूपम्। कथ मेतदिति, तदुच्यते— मार्गस्यान्तं गत्वा 'चेतीव वै' क्वचिन्निवसत्येव, अतो निवासार्थवाचिनो चेतिधातोरन्तरूपत्वम् ॥

सत्यलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते—"आ सत्यो यातु मघवाँऽऋजी षीति (सं० ६.१६.) सूक्तं, सत्यवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो-रूपम्"–इति। सत्यशब्दोऽत्र विस्पष्टः ॥

अन्तलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते— "तत्त इन्द्रियं परमं पराचै-रिति (सं० १.१०३.) सूक्तं अन्तो वै परम अन्तो नवम अहर्नवमे

ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"–इति। "तत्ते"–इतिसूक्ते परम-शब्दः उत्कर्षवाची विद्यते; उत्कर्षादधिकस्य कस्यचिदभावात् परमशब्दस्यान्तवाचित्वम् ॥

"सत्र त्वे"–इत्यादिसूक्तचतुष्टयगतं छन्दः प्रशंसति – "तदु त्रैष्टुभं, तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"–इति ॥

अन्तलिङ्गक मन्यत् सूक्तं विधत्ते—"अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरिति (सं० १०.४८.) सूक्त मह धनानि सञ्जयामि शश्वत इत्यन्तो वै जित मन्तो नवम मह्नर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"–इति। "अहं भुवम्"–इतिसूक्तस्य "अहं धनानि"–इति द्वितीयः पादः। तत्र "जयामि"–इति श्रूयते; जयश्च युद्धस्यान्तः ॥

तस्मिन् सूक्ते निविद्धानं विधत्ते—"तदु जागतं,—जगत्यो वा एतस्य त्र्यहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्निविद्धीयते; तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति"–इति ॥

सूक्तगतं छन्दोद्वयं सूक्तसङ्ख्याञ्च प्रशंसति—"मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,— त्रैष्टुभानि च, जागतानि च; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्ध्यै; पञ्च पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते; पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्ध्यै; तानि द्वेधा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते; सा दशिनी विराडन्नं; विराडन्नं पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्ध्यै"–इति। मरुत्वतीयनिष्केवल्यशस्त्रद्वयगतसूक्तापेक्षया 'पञ्च पञ्च' इति द्विरुक्तिः ॥

तृतीये ऽहनि विहितौ वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरावत्रापि विधत्ते—"तत्सवितुर्वृणीमहे (सं० ५.८२.१–३.), ऽद्या नो देव

सवितरिति (सं० ५.८२.४–६.) वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ; राथन्तरे ऽहनि नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्”–इति ॥

अन्तलिङ्गकं तृचात्मकं सूक्तं विधत्ते –“दोषो आगादिति* सावित्र मन्तो वै गत मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्”–इति। “आगात्”–इति गमिधात्वर्थः ; गमनञ्च स्थिते-रन्तः ; अतोऽन्तवत्त्वं लिङ्गम् ॥

शुचिलिङ्गकं सूक्तस्थानीयं तृचं विधत्ते – “प्र वां महि द्यवी अभीति (सं० ४.५६.५–७.), द्यावापृथिवीयं ; शुची उप प्रशस्तय इति शुचिवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्”–इति। “महि द्यवी”–इतिश्रवणादिदं द्यावापृथिवीयम्। तस्य तृतीय-पादे “शुची उप”–इति शुचिशब्दः श्रूयते ॥

त्रिशब्दोपेतं सूक्तस्थानीयं तृचं विधत्ते—“इन्द्र इषे ददातु नस्तेनो रत्नानि धत्तनेत्यार्भवं, त्रिरा साप्तानि सुन्वत इति त्रिवन्न-वमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्”–इति। “इन्द्र इषे”–इत्यृगेका (सं० ८.९३.३४.), “तेनो रत्नानि”–इति (सं० १.२०.७,८.) द्वे, त्रितयं मिलित्वा ऋभुदेवताकं सूक्तम् ; “ऋभुक्षण मृभुम्”–इतिश्रवणात् (सं० ८.९३.३४.)। “त्रिरा साप्तानि”–इतिपादे (सं० १.२०.७.) त्रिशब्दः श्रुतः ॥

पादद्वयोपेता ऋचो विधाय प्रशंसति— “बभ्रुरेको विषु णः सूनरो युवेति (सं० ८.२९.१–१०.) द्विपदाः शंसति ; द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्ध्यै ; तद्यद् द्विपदाः शंसति, यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति”–इति ॥

* ७५ पृ० टीप्पन्यां मन्त्रपाठादिकं द्रष्टव्यम्।

त्रिशब्दोपेतं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते— "ये त्रिंशति त्रय-स्पर इति (सं० ८.२८.) वैश्वदेवं त्रिवन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"–इति । "त्रिंशति"–इतिश्रवणाद् बहुदेवताकत्वम् । "त्रयः"–इति त्रिशब्दो विस्पष्टः ॥

तत्सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—"तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीय-सवैन एष त्र्यहः"–इति । 'तान्यु' वैश्वदेवशस्त्रे प्रोक्तानि तान्यपि सूक्तानि ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं विधत्ते— "वैश्वानरो न ऊतय इत्या-ग्निमारुतस्य प्रतिपद्दा प्र यातु परावत इत्यन्तो वै परावतोऽन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"–इति । अत्र सूत्र-पठिते * तृचे "परावतः"–इति शब्दो दूरदेशवाची ; स च देशो मार्गस्यान्त इत्यन्तवत्त्वं लिङ्गम् ॥

प्रकारान्तरेणान्तलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— "मरुतो यस्य हि क्षय इति (सं० १.८६.) मारुतं, चेतिवदन्तरूपं ; चेतीव वा अन्तं गत्वा नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"–इति । "मरुतः" –इतिश्रवणात् 'मारुतम्', "क्षयः"–इतिश्रवणात् 'चेतिवत्' क्षयतिधातुयुक्तम् । स च धात्वर्थोऽत्र स्वरूपम् । कथ मेतदिति, तदुच्यते— सर्वो हि पुरुषो मार्गस्यान्तं गत्वा 'चेतीव वै' कचि-न्निवसत्येव ; सोऽयं मन्तो लिङ्गम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते—"जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १.९९.१.) जातवेदस्याच्युता"–इति ।

जातवेदोवाचकाग्निशब्दोपेतं सूक्तं विधत्ते— "प्राग्नये वाच

---

* आश्व० श्रौ० ८.११.४ । तत्र "वैश्वानरो न ऊतये"–इति प्रथमा, "वैश्वानरो न आगमत्"–इति द्वितीया, "वैश्वानरो अङ्गिरोभ्यः"–इति तृतीया ।

मीरयेति (सं० १०.१८७.) जातवेदस्यं समानोदर्कं, नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपम्"-इति। एतदीयास्वृक्षु "स नः पर्षदति द्विषः"-इतिपादेन समाप्तिदर्शनात् समानोदर्कत्वम् ॥

तस्य पादस्य पुनःपुनरावृत्तिं दर्शयति— "स नः पर्षदति-द्विषः, स नः पर्षदति द्विष इति शंसति ; बहु वा एतस्मिन्नवरात्रे, किञ्च किञ्च वारणं क्रियते, शान्त्या एव ; तद्यत्स नः पर्षदति द्विषः, स नः पर्षदति द्विष इति शंसति, सर्वस्मादेवैनांस्तदेनसः प्र मुञ्चति"-इति। "स नः"-इत्यादिपादस्य सर्वास्वृक्षु पठितस्य सङ्ग्रहार्थं वीप्सारूपेण द्विरुक्तिः। एत मेव पादं पुनः पुनः शंसतीत्यत्र को ऽभिप्राय इति, सोऽभिधीयते— एतस्मिन्नवरात्रे त्रिविधत्र्यहसमष्टिरूपे प्रयोगाधिक्यात्तदा तदा विस्मृत्य कि मपि 'वारणं' वारणीयं निषिद्धानुष्ठानं 'बहु वै' प्रभूत मेव क्रियते, अतः तस्य शान्त्यर्थ मेव पुनः पुनः शस्यते। तेन स न इत्यादेः पुनः पुनः शंसनेन, तस्मात् सर्वस्मात् निषिद्धाचरणात् 'एनान्' ऋत्विग्यजमानान् प्रमोचयति। तस्य पादस्याय मर्थः— यस्याग्नेः स्तुतिरूपा वागीर्यते, सोऽग्निः पापरूपान् शत्रूनतिक्रम्य 'नः' अस्मान् 'पर्षद्' विघ्नपरिहारेण कर्मपारं नयत्विति ॥

एतच्छस्त्रगतसूक्तेषु छन्दः प्रशंसति— "तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्र्यहः"-इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुर्विंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः॥ २ (२१) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

पृष्ठ्यं षळहमुपयन्ति यथा वै मुख मेवं पृष्ठ्यः षळहस्तद्यथान्तरं मुखस्य जिह्वा तालु दन्ता एवं छन्दोमा अथ येनैव वाचं व्याकरोति येन स्वादु चास्वादु च वि जानाति तद्दशम महर्यथा वै नासिके एवं पृष्ठ्यः षळहस्तद्यथान्तरं नासिकयोरेवं छन्दोमा अथ येनैव गन्धान्वि जानाति तद्दशम महर्यथा वा अक्ष्येवं पृष्ठ्यः षळहस्तद्यथान्तर मक्ष्णः कृष्ण मेवं छन्दोमा अथ यैव कनीनिका येन पश्यति तद्दशम महर्यथा वै कर्ण एवं पृष्ठ्यः षळहस्तद्यथान्तरं कर्णस्यैवं छन्दोमा अथ येनैव शृणोति तद्दशम महः श्रीर्वै दशम महः श्रियं वा एत आ गच्छन्ति ये दशम महरागच्छन्ति तस्माद्दशम मह रविवाक्यं भवति मा श्रियो ऽववादिष्मेति दुरववदं हि श्रेयसस्ते ततः सर्पन्ति ते मार्जयन्ते ते पत्नीशालां सम्प्रपद्यन्ते तेषां य एता माहुतिं विद्यात्स ब्रूयात् समन्वारभध्व मिति स जुहुयादिह रमेह रमध्व मिह धृतिरिह स्वधृतिरग्ने ऽवाट् स्वाहावाळिति स यदिह रमेत्याहास्मिन्नेवैनांस्तल्लोके रमयतीह रमध्व मिति यदाह प्रजा मेवैषु तद्रमयतीह धृतिरिह

स्वधृतिरिति यदाह प्रजां चैव तद्वाचं च यजमानेषु दधात्यग्ने ऽवाळिति रथन्तरं स्वाहावाळिति बृहद्देवानां वा एतन्मिथुनं यद् बृहद्रथन्तरे देवाना मेव तन्मिथुनेन मिथुन मवरुन्धते देवानां मिथुनेन मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ते ततः सर्पन्ति ते मार्जयन्त आग्नीध्रं सम्प्रपद्यन्ते तेषां य एता माहुतिं विद्यात् स ब्रूयात् समन्वारभध्व मिति स जुहुयादुप सृजन् धरुणं मातरं धरुणो धयन् रायस्पोष मिष मूर्ज मस्मासु दीधरत्स्वाहेति रायस्पोष मिष मूर्ज मवरुन्ध आत्मने च यजमानेभ्यश्च यत्रैवं विद्वानेता माहुतिं जुहोति ॥ ३ (२२) ॥

द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयरूप आद्यन्ते ये अहनी, तयोर्मध्ये दशरात्रोऽस्ति ; तस्मिंश्च त्रयो भागाः,— पृष्ठ्यः षडह एको भागः, छन्दोमनामकास्त्रयोऽहर्विशेषाः द्वितीयो भागः, दशम मह-स्तृतीयो भागः। तस्य भागस्य विधेयतया प्रशंसा कर्त्तव्या। इतरभागयोरपि अत्र या प्रशंसा प्रतीयते, सापि विधेयस्य दशमस्याह्नः प्रशंसार्थ मेव ; तस्मिन्नहनि प्रशंसातिशयस्य गम्यमानत्वात्। तत्र चत्वारो दृष्टान्ता विवक्षिताः। तेषां मध्ये प्रथमेन दृष्टान्तेन प्रशंसति— "पृष्ठ्यं षळह मुपयन्ति ; यथा वै मुख मेवं पृष्ठ्यः षळहस्तद्यथान्तरं मुखस्य जिह्वा तालु दन्ताः, एवं छन्दोमाः ; अथ येनैव वाचं व्याकरोति, येन स्वादु चास्वादु च विजानाति,

तद्दशम मह:"–इति। याश्चिका दशरात्रे पृष्ठ्यं षळह मनु तिष्ठन्ति, स मुखस्थानीय: ; मुखस्याभ्यन्तरे जिह्वा तालु दन्ता-श्चेति त्रयोऽवयवास्तिष्ठन्ति, तत्स्थानीयास्त्रयश्छन्दोमा:। अथ तद् 'येन' विलक्षणेन येनैव वागिन्द्रियेण 'वाचं व्याकरोति' शब्द मुच्चारयति। येन च रसनेन्द्रियेण स्वादस्वादुविभागं जानाति, तदिन्द्रियद्वयस्थानीय मेतद्दशम मह: ॥

द्वितीयेन दृष्टान्तेन प्रशंसति— "यथा वै नासिके एवं पृष्ठ्य: षळहस्तद्यथान्तरं नासिकयोरेवं छन्दोमा, अथ येनैव गन्धान्वि जानाति तद्दशम मह:"–इति। छिद्रद्वययुक्तत्वेन भागद्वय-विवक्षया 'नासिके' इति द्विवचनम्। तयो: 'अन्तरं' मध्यवर्त्ति छिद्रम्; गन्धग्राहकघ्राणेन्द्रियस्थानीयं दशम मह: ॥

तृतीयेन दृष्टान्तेन प्रशंसति— "यथा वा अक्ष्येवं पृष्ठ्य: षळ-हस्तद्यथान्तर मक्ष्ण: कृष्ण मेवं छन्दोमा, अथ यैव कनीनिका, येन पश्यति, तद्दशम मह:"–इति। अक्षिशब्देन शुक्लमण्डलसहितं सर्वं गोलकं विवक्षितम्। तत्र भागत्रय मारण्यकाण्डे वक्ष्यते— "त्रिवृदिव वै चक्षु: शुक्लं कृष्णं कनीनिका"–इति (२आ० ७.५. ५.)। शुक्लमण्डलमध्ये कृष्णमण्डलं, तस्य मध्ये स्वल्पा वर्त्तुलाकारा कनीनिका, तत्रावस्थितेन चक्षुरिन्द्रियेण जनो रूपं पश्यति। तत्र शुक्लमण्डलरूपगोलकस्थानीय: पृष्ठ्य: षळह:, कृष्णमण्डलस्था-नीया: छन्दोमा:, कनीनिकागतेन्द्रियस्थानीयं दशम मह: ॥

चतुर्थदृष्टान्तेन प्रशंसति— "यथा वै कर्ण एवं पृष्ठ्य: षळह-स्तद्यथान्तरं कर्णस्यैवं छन्दोमा, अथ येनैव शृणोति, तद्दशम मह:"–इति। कर्णशब्देन शष्कुल्याकारं गोलक मुच्यते। तत्स्थानीय: पृष्ठ्य: षळह:। तस्य कर्णस्य 'अन्तरं' यन्मध्यवर्त्ति

छिद्रं तत्स्थानीया छन्दोमाः। तच्छिद्रावस्थितेनेन्द्रियेण जनः शब्दं शृणोति, तदिन्द्रियस्थानीयं दशम मह्नः ॥

अथ तस्मिन् दशमेऽहनि कञ्चिन्नियमं विधत्ते—"श्रीर्वै दशम मह्नः,— श्रियं वा एत आ गच्छन्ति, ये दशम मह्नरागच्छन्ति तस्माद्दशम मह्नरविवाक्यं भवति, मा श्रियो ऽववादिष्मेति दुरववदं हि श्रेयसः"—इति। यदेतद्दशम मह्नः, सा 'श्रीर्वै' भोग्यवस्तुसमृद्धि-स्वरूप मेव; "ऋध्नोति यो द्वादशाहेन यजते"—इतिश्रुत्यन्तरात्*। अतो ये दशम मह्नः 'आगच्छन्ति' अनुतिष्ठन्ति, ते श्रिय मेव प्राप्नुवन्ति; यस्मात् श्रीरूप मेतदह्नः, तस्माद्विवाक्यरहितं भवति; यदि प्रमादान्मन्त्रे ऽन्यत्र वा कश्चित्किञ्चिद्विरुद्ध माचरेत्, तदानीं तद्विरुद्ध मन्येन 'वाच्यं' वक्तव्यम्,— अत्र त्वया विरुद्ध मनुष्ठितं, तदेवं सम्यगनुतिष्ठेत्यभिज्ञेन कर्मान्तरे वक्तव्यम्; इह तु तस्य विरुद्धमानवचनस्य निषिद्धत्वादिद मह्नः 'अविवाक्यम्'। तथा चाश्वलायन आह—"नास्मिन्नहनि केनचित्कस्यचिद्विवाच्य मवि वाक्य मित्येतदाचक्षते; संशये बहिर्वेदि स्वाध्यायप्रयोगो ऽन्त-र्वेदीत्येके"—इति (श्रौ० ८.१२.१०-१२.)॥

परेण प्रयुज्यमानं विरुद्धं दृष्ट्वापि तन्न ब्रूयादितिनियमस्योप-पत्तिरुच्यते—"श्रियो माववादिष्मेति"—इति। दशमस्याह्नः श्रीरू-पत्वात्तस्य यदववदनं तत् श्रिया एव भवति। अवमतस्य विरुद्धस्य वदनम् 'अववदनं' निन्दा; यदि दशम मह्नः 'अववादिष्म' निन्दां कुर्मः, तर्हि श्रिया एव निन्दा सम्पद्यते; अतो वयं श्रियो 'माव-वादिष्म' निन्दा मा कुर्मः इति विवाच्यं परित्यजता मभिप्रायः। लोकेऽपि श्रेयसो विद्यैश्वर्यादिनाधिकस्य पुरुषस्याचरणं 'दुरववदं

* "द्वादशाहं परिभूय सर्वां भूमिं मार्ध्नोत्"—इति २६६ पृ०।

ह्नि' अववादेन निन्दया रहितम्। अत एव पित्राचार्यादीनां निन्दां न कुर्वन्ति, द्वेषिभिः क्रियमाण मपि न शृण्वन्ति। तदेव मविवाच्यत्वधर्मोऽत्र विहितः। यद्वा वाक्यद्वय मिदम्,— दशम महरागच्छन्तीत्यन्तो दशमस्याङ्गो विधिः, तस्मादित्यादिरविवाक्य-त्वनियमविधिः। सोऽपि शाखान्तरेऽप्येव माम्नायते—"तस्माद्दशमे ऽहन्यविवाक्ये उपहताय न व्युच्यम्"–इति (तै० सं० ७.३.१.२.)॥

अथैतस्मिन् दशमेऽहनि मानसग्रहाय प्रसर्पणं विधत्ते— "ते ततः सर्पन्ति"–इति। 'ते' अनुष्ठातारः, 'ततः' पत्नीसंयाजा-न्तानुष्ठानादूर्ध्वं प्राञ्चः उदेत्य मानसाय प्रसर्पेयुः। प्रसर्पणं नाम तदर्थः प्रयत्नः। सर्वेष्वहर्गणेषु कर्मसु अन्तिमादह्नः इतराण्यहानि पत्नीसंयाजान्तानि, अन्तिमं त्वेक मेवोदवसानीयान्तम्। तथा चाश्वलायन आह— "प्रातरनुवाकादुदवसानीयान्तान्यन्त्यानि ; पत्नीसंयाजान्तानीतराणि"–इति (श्रौ० ७. १. ४, ५.)। तथा सत्यपि वालस्येतरत्वन्यायेन पत्नीसंयाजान्तत्वे प्राप्ते वचनेन तत ऊर्ध्वं मानसग्रहो विधत्ते। तदर्थं 'प्रसर्पन्ति' सदसो विनिर्गत्य यथायथं मार्गेण गच्छेयुः॥

गतानां तेषां तीर्थदेशे मार्जनं विधत्ते— "ते मार्जयन्ते"–इति॥

मार्जनादूर्ध्वं होमार्थं स्थानविशेषप्राप्तिं विधत्ते— "ते पत्नी-शालां सम्प्रपद्यन्ते"–इति। पत्नी हि गार्हपत्यस्य समीपेऽवतिष्ठत इति सैव 'पत्नीशाला' ; तत्र गच्छेयुः॥

गतानां तेषां होमं विधत्ते— "तेषां य एता माहुतिं विद्यात्स ब्रूयात्समन्वारभध्व मिति, स जुहुयात्"–इति। 'तेषां' होमार्थं गार्हपत्यसमीपं गतानां मध्ये 'यः' पुमान् 'एतां' वक्ष्यमाणा माहुतिं

जानाति, 'सः' पुमानितरान् प्रति 'समन्वारभध्वं' यूयं सर्वेऽपि मां स्पृशतेति ब्रूयात् । तैः समन्वारब्धः 'सः' पुमानाहुतिं जुहूयात् ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति — "इह रमेह रमध्व मिह धृतिरिह स्वधृतिरग्ने ऽवाट् स्वाहावाळिति"–इति । हे यजमानाः ! 'इह' अस्मिन् लोके 'रम' रमणं कुरुत । हे पुत्रपौत्रादिकाः प्रजाः ! 'इह' एतेषु यजमानेषु 'रमध्वं' क्रीडत, 'इह' यजमानेषु 'धृतिः' अपत्यानां प्रजानां धारण मस्तु । 'इह' यजमानेषु 'स्वधृतिः' वेदशास्त्रादिरूपायाः वाचः स्वाधीनत्वेन धारण मस्तु । हे अग्ने ! 'अवाट्' रथन्तररूपेण यज्ञस्य वहनं कुरु । हे 'स्वाहा' देवि ! अग्निजाये ! 'अवाट्' बृहत्सामरूपेण यज्ञस्य वहनं कुरु । 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

यथोक्तं मन्त्रार्थं मभिप्रेत्य क्रमेण मन्त्रावयवानां सर्वेषां तात्पर्यं दर्शयति— "स यदिह रमेत्याहास्मिन्नेवैनांस्तल्लोके रमयतीह रमध्व मिति यदाह प्रजा मेवैषु तद्रमयतीह धृतिरिह स्वधृतिरिति यदाह प्रजां चैव तद्वाचं च यजमानेषु दधात्यग्ने ऽवाळिति रथन्तरं स्वाहावाळिति बृहद्"-इति । 'सः' मन्त्रः इह रमेति भाग माहेति यदस्ति, तेनास्मिन्नेव लोके 'एनान्' यजमानान् रमयति । एव मुत्तरभागा अपि योज्याः ॥

बृहद्रथन्तररूपं भागद्वयं विशेषेण प्रशंसति— "देवानां वा एतन्मिथुनं यद्बृहद्रथन्तरे, देवाना मेव तन्मिथुनेन मिथुन मवरुन्धते; देवानां मिथुनेन मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्यै"–इति । यदेतत् अन्त्यमन्त्रद्वयं बृहद्रथन्तररूप मुक्तम्, तदेतद्देवानां सम्बन्धि मिथुनम् । अतस्तद्भागद्वयपाठेन देवसम्बन्धेनैव मिथुनेन मानुषं मिथुनं प्राप्नुवन्ति । ततो देवसम्बन्धिमिथुनानुग्रहेण मानुषमिथुन

मुत्पादयन्ति । ततः सोऽयं मन्त्रो यजमानस्य प्रजोत्पादनाय सम्पद्यन्ते ॥ वेदनं प्रशंसति— "प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद"–इति ॥

गार्हपत्ये यथा होमो विहितः, तथैवाग्नीध्रीये कश्चिद्धोमं विधत्ते—"ते ततः सर्पन्ति, ते मार्जयन्ते, त आग्नीध्रं सम्प्रपद्यन्ते; तेषां य एता माहुतिं विद्यात्स ब्रूयात्समन्वारभध्व मिति, स जुहुयात्"–इति । गार्हपत्यस्थानाद् बहिर्निर्गत्य मार्जनं कृत्वा आग्नीध्रीयं प्राप्य, तत्र पूर्ववज्जुहुयात् ॥

तस्मिन् होमे मन्त्र माह— "उप सृजन् धरुणं मातरं धरुणो धयन्, रायस्पोष मिष मूर्ज मस्मासु दीधरत्स्वाहेति"–इति । अत्र देवताया अस्पष्टत्वात् "अनिरुक्तः प्रजापतिः"–इतिश्रुत्यन्तरेण प्रजापतिर्देवता । तस्य मन्त्रस्याय मर्थः—'धरुणः' सर्वस्य जगतो धारयिता प्रजापतिः 'धरुणम्' अस्माकं धर्त्तारं पितरं मातरं च 'उप सृजन्' अस्माभिः संयोजयन्, अनिष्टाद्वा वियोजयन्नस्माभिर्हुत माज्यं 'धयन्' पिबन्, 'रायस्पोषं' धनपुष्टिम्, 'इषम्' अन्नम् 'ऊर्ज' क्षीरादिरसं चास्मासु 'दीधरत्' धारयतु सम्पादयतु । तस्य प्रजापतेरिदं स्वाहुत मस्तु । 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

आहुतिं प्रशंसति—"रायस्पोष मिष मूर्ज मवरुन्ध आत्मने च यजमानेभ्यश्च यत्रैवं विद्वानेता माहुतिं जुहोति"–इति । 'आत्मने' होत्रे ॥ ३ ॥

इतिश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुर्विंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२२) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

ते ततः सर्पन्ति ते सदः सम्प्रपद्यन्ते यथायथ मन्य ऋत्विजो व्युत्सर्पन्ति संसर्पन्त्युद्गातारस्ते सर्पराज्ञ्या ऋक्षु स्तुवत इयं वै सर्पराज्ञीयं हि सर्पतो राज्ञीयं वा अलोमिकेवाग्र आसीत्सैतं मन्त्र मपश्य दायं गौः पृश्निरक्रमीदिति ता मयं पृश्निर्वर्ण आविशन्नानारूपो ऽयं यं काम मकामयत यदिदं किञ्चौषधयो वनस्पतयः सर्वाणि रूपाणि पृश्निरेनं वर्ण आ विशति नानारूपो ऽयं यं कामं कामयते य एवं वेद मनसा प्रस्तौति मनसोद्गायति मनसा प्रतिहरति वाचा शंसति वाक् च वै मनश्च देवानां मिथुनं देवाना मेव तन्मिथुनेन मिथुन मवरुन्धते देवानां मिथुनेन मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेदाथ चतुर्होतॄन् होता व्याचष्टे तदेव तत् स्तुत मनु शंसति देवानां वा एतद्यज्ञियं गुह्यं नाम यच्चतुर्होतारस्तद्यच्चतुर्होतॄन् होता व्याचष्टे देवाना मेव तद्यज्ञियं गुह्यं नाम प्रकाशं गमयति तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति गच्छति प्रकाशं य एवं वेद यं ब्राह्मण मनूचानं यशो नर्च्छे-दिति ह स्माहारण्यं परेत्य दर्भस्तम्बानुद्ग्रथ्य दक्षि-

सतो ब्रह्माण मुपवेश्य चतुर्होतॄन् व्याचक्षीत देवानां वा एतद्यज्ञियं गुह्यं नाम यच्चतुर्होतारस्तद् यच्चतुर्होतॄन् व्याचक्षीत देवाना मेव तद्यज्ञियं गुह्यं नाम प्रकाशं गमयति तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति गच्छति प्रकाशं य एवं वेद ॥ ४ (२३) ॥

आग्नीध्रीये होमादूर्द्ध कर्त्तव्यानि दर्शयति—"ते ततः सर्पन्ति ; ते सदः सम्प्रपद्यन्ते; यथायथ मन्य ऋत्विजो व्युत्सर्पन्ति ; संसर्पन्त्युद्गातारस्ते सर्पराज्ञ्या ऋक्षु स्तुवते"–इति । 'ते' कृतहोमाः सर्वे 'ततः' आग्नीध्रीयादग्नेः 'सर्पन्ति' निर्गच्छन्ति । निर्गतास्ते सदः प्रविशेयुः । प्रवेशवेलाया मुद्गातृभ्योऽन्य ऋत्विजो 'यथायथं' स्वमार्ग मनतिक्रम्य 'व्युत्सर्पन्ति' विविधं गच्छन्ति ; उद्गातारस्तु 'संसर्पन्ति' सम्भूय गच्छेयुः । गतास्ते सामगाः सर्पराज्ञ्याः सम्बन्धिनीषु ऋक्षु "आयं गौः"–इत्यादिषु स्तोत्रं कुर्य्युः *। सर्पराज्ञीति भूमेरवतारस्वरूपा काचिद्देवता ; तया दृष्टा मन्त्रा अपि सर्पराज्ञीशब्देनोच्यन्ते। अत्र तु 'ऋक्षु'–इति पृथगुपादानात्, 'सर्पराज्ञ्याः'–इतिषष्ठ्यन्तत्वाच्च देवतावाच्येवायं शब्दः † ॥

---

* आर० आ० ५. ४—६ ऋक्षु आर० गा० ६. २. ८—१० सार्पराज्ञानि (यौनिसामानि); उ० आ० ६. १, ११. तृचे ऊह्य० गा० ५. १. ९ (यामं स्तोत्रम्)। "प्रजापतेस्तिस्रः सर्पराज्ञ्याः सर्पाणां वार्बुदस्य वा सर्पस्य"–इति आर्षे० ब्रा० ३. २९ । "तिसृभिः स्तुवन्ति०—० सर्पराज्ञ्या ऋग्भिः स्तुवन्ति०—० स्तुत मनुशंसति"–इति ता० ब्रा० ९. ८. ।

† "आयङ्गौरिति०—० सार्पराज्ञीनामर्षिका, सैव देवता सूर्यो वा"–इति ऋग्भाष्ये सायणः (१०.१८९.) ; "सर्पराज्ञी नाम ब्रह्मवादिनी"–इति तु ताण्ड्यभाष्ये (९.८.७.) ।

एतदेवाभिप्रेत्य तत्सम्बद्धाः ऋचस्तांश्च देवतां प्रशंसति— "इयं वै सर्पराज्ञीयं हि सर्पतो राज्ञीयं वा अलोमिकेवाग्र आसीत् सैतं मन्त्र मपश्यदायं गौः पृश्निरक्रमीदिति ; ता मयं पृश्निर्वर्ण आविशन्नानारूपो ऽयं यं काम मकामयत, यदिदं किञ्चौषधयो वनस्पतयः सर्वाणि रूपाणि"–इति। या भूमिरस्ति, सेय मेव देवताशरीरं धृत्वा ब्रह्मवादिनी भूत्वा 'सर्पराज्ञी'-शब्देनोच्यते। यस्मादियं पृथिवी 'सर्पतः' सञ्चरतो जङ्गमस्य मनुष्यादेः 'राज्ञी' स्वामिनी ; सर्वेषां मनुष्यादीनां तदाश्रयेणावस्थानात् ; अतः सर्पराज्ञीत्युच्यते *। इय मेव 'अग्रे' ऋगुत्पत्तेः पूर्वं मेव 'अलोमिकेव' रोमरहितेवासीत् ; ततो रोमोत्पत्त्यर्थं सा भूमिः साधनभूतम् "आयं गौः"–इति 'मन्त्रम्' अपश्यत्। तन्मन्त्र-प्रसादेन 'तां' भूमि मयं दृश्यमानः 'पृश्निर्वर्ण आविशत्'। पृश्नि-शब्दस्य व्याख्यानं 'नानारूपः' इति, नीलपीतादिरित्यर्थः †। किञ्च लोके ओषधयो वनस्पतयः सर्वाणि अन्यानि रूपाणि तृणादीनि यदिदं किञ्चित् स्थावररूप मस्ति, तन्मध्ये यं काम मसौ भूमि मकामयत, स सर्वोऽप्येनां प्राविशत् ॥

वेदनं प्रशंसति—"पृश्निरेनं वर्ण आ विशति, नानारूपो ऽयं यं कामं कामयते य एवं वेद"–इति। वर्णशब्देन नीलपीतादि-वाचिना सर्व मपि भोग्यजात मुपलक्ष्यते ॥

स्तोत्रशस्त्रयोः प्रकारविशेषं विधत्ते— "मनसा प्रस्तौति, मनसोद्गायति, मनसा प्रतिहरति, वाचा शंसति"–इति। उद्-गातॄणां मध्ये प्रस्तोतुः प्रस्तावभागः, उद्गातुरुद्गीथभागः प्रतिहर्त्तुः

---

* "सर्पसम्बन्धदारा एतन्नाम"–इत्यापार्षेयभाष्ये सायणः (३.२९.)।

† निरु० २.४.२ ; १०,४.१. एतदुभयखण्डावेव द्रष्टव्यौ।

प्रतिहारभागः * । तान् भागान् मनसैव ते ऽनुतिष्ठेयुः ; होता तु वाचा शंसेत् ॥

द्विविध मपि विधिं प्रशंसति—"वाक् च वै मनश्च देवानां मिथुनं, देवाना मेव तन्मिथुनेन मिथुन मवरुन्धते, देवानां मिथुनेन मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्यै ; प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद"-इति। बृहद्रथन्तरमिथुनवद्व्याख्येयम् (१४२ पृ०)॥

होतुः सर्पराज्ञ्याः शंसनादूर्ध्वं चतुर्होतृमन्त्रान् विधत्ते—"अथ चतुर्होतॄन् होता व्याचष्टे,—तदेव तत् स्तुत मनु शंसति"-इति। चतुर्होतृमन्त्रास्तद्व्याख्यानप्रकारश्चोपरिष्टात् अभिधास्यते। तेन व्याख्यानेन यदुद्गातृभिः स्तुतः, तदेव सर्वं मनुशस्तं भवति ॥

त मेतं मन्त्रसमूहं प्रशंसति— "देवानां वा एतद्यज्ञियं गुह्यं नाम यच्चतुर्होतारस्तद्यच्चतुर्होतॄन् होता व्याचष्टे, देवाना मेव तद्यज्ञियं गुह्यं नाम प्रकाशं गमयति"-इति। य एते चतुर्होतृमन्त्राः सन्ति, तदेतन्मन्त्रस्वरूपं देवानां सम्बन्धि यज्ञयोग्यं नाम; ततो होतृव्याख्याने देवसम्बन्धि योग्यं नाम प्रकाशितं करोति ॥ वेदनं प्रशंसति— "तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति, गच्छति प्रकाशं य एवं वेद"-इति। यदुक्तार्थवेदिता होता 'एनं' होतारं 'तत्' देवानां गुह्यं नाम, स्वयं प्रकाशं गतं सत् पश्चात् प्रकाशं गमयति। ततो वेदिता 'प्रकाशं गच्छति' तेन नाम्नानुगृहीतः प्रख्यातो भवतीत्यर्थः। यद्वा तदेन मित्यादिः पूर्वशेषः। 'तद्' देवानां गुह्यं नाम स्वयं प्रकाशं गतं सत् पश्चात् 'एनं' होतारं प्रकाशं गमयति ; गच्छतीत्यादिकैव विद्वत्प्रशंसा ॥

तदेवं कल्पत्वेन चतुर्होतृव्याख्यानं विधाय तत्प्रशंसां कर्त्तुं

---

* १भा० १७८ पृ० । टी० द० । पञ्च० सू० १.१.१,२। छा० उप० २.१—११।

क्रतुनिरपेक्षलौकिककाम्यफलसिद्ध्यर्थं चतुर्होतृव्याख्यानं विधत्ते— "यं ब्राह्मण मनूचानं यशो नर्च्छेदिति ह स्माहारण्यं परेत्य दर्भस्तम्बानुद्ग्रथ्य दक्षिणतो ब्रह्माण मुपवेश्य चतुर्होतॄन् व्याचक्षीत"-इति। साङ्गवेदाध्ययन-तदर्थानुष्ठानशीलः 'अनूचानः'। तादृशं कश्चिद् ब्राह्मणं सभामध्ये वाग्मित्वेन रहितं यदि 'यशो नर्च्छेत्' विद्वानय मिति कीर्त्तिं न प्राप्नुयात्, तदानी मयं ब्राह्मणो ग्रामान्निर्गत्य विजन मरण्यदेशं प्राप्य तत्र दर्भस्तम्बाना मग्र मूर्ध्वमुखत्वेन ग्रथित्वा स्वस्य दक्षिणपार्श्वे कश्चिद्वेदविदं विप्र मुपवेश्य तत्सन्निधौ चतुर्होतृनामकान्मन्त्रान् व्याचक्षीत। उच्चैरुच्चारणं 'व्याख्यानम्'। 'इति' एतत्प्रयोगं कश्चिद् ब्रह्मवाद्याह स्मेत्यन्वयः॥

त मिमं यज्ञसंयुक्तं प्रयोगं पूर्ववत्प्रशंसति— "देवानां वा एतद्यज्ञियं गुह्यं नाम यच्चतुर्होतारस्तद्यच्चतुर्होतॄन् व्याचक्षीत देवाना मेव तद् यज्ञियं गुह्यं नाम प्रकाशं गमयति; तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति, गच्छति प्रकाशं य एवं वेद"-इति। पूर्ववद् व्याख्येयम्॥ ४॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुर्विंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२३) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथौदुम्बरीं समन्वारभन्त इष मूर्ज मन्वारभ इत्यूर्ग्वा अन्नाद्य मुदुम्बरो यद्वैतद्देवा इष मूर्जं व्यभ-

जन्त तत उदुम्बरः समभवत्तस्मात्स त्रिः संवत्स-
रस्य पच्यते तद्यदौदुम्बरीं समन्वारभन्त इष मेव
तदूर्ज मन्नाद्यं समन्वारभन्ते वाचं यच्छन्ति वाग्वै
यज्ञो यज्ञ मेव तद् यच्छन्त्यहर्नियच्छन्त्यहर्वै स्वर्गो
लोकः स्वर्ग मेव तल्लोकं * नियच्छन्ति न दिवा वाचं
विसृजेरन्यद्दिवा वाचं विसृजेरन्नहर्भ्रातृव्याय परि-
शिंष्युर्न नक्तं वाचं विसृजेरन्यन्नक्तं वाचं विसृजेरन्
रात्रीं भ्रातृव्याय परिशिंष्युः समयाविषितः सूर्यं †
स्यादथ वाचं विसृजेरंस्तावन्त मेव तद् द्विषते लोकं
परिशिंषन्त्यथो खल्वस्तमित एव वाचं विसृजेरंस्तमो-
भाज मेव तद् द्विषन्तं भ्रातृव्यं कुर्वन्त्याहवनीयं
परीत्य वाचं विसृजेरन्यज्ञो वा आहवनीयः स्वर्गो
लोक आहवनीयो यज्ञेनैव तत्स्वर्गेण लोकेन स्वर्गं
लोकं यन्ति यदि हीन मकर्म यदत्यरीरिचाम प्रजा-
पतिं तत्पितर मप्येत्विति वाचं विसृजन्ते प्रजापतिं
वै प्रजा अनु प्र जायन्ते प्रजापतिरूनातिरिक्तयोः
प्रतिष्ठा नैनानूनं नातिरिक्तं हिनस्ति प्रजापति-
मेवोनातिरिक्तान्यभ्यत्यर्जन्ति य एवं विद्वांस एतेन
वाचं विसृजन्ते तस्मादेवं विद्वांस एतेनैव वाचं
विसृजेरन् ॥ ५ (२४) ॥

* "तं लोकं" क, ग, च, ञ । † "सूर्यः" क ।

अथ चतुर्होतृव्याख्यानस्य प्रकारं यज्ञाङ्गं साकल्येनाभिधातु मुपक्रमते— "अथौदुम्बरीं समन्वारभन्ते"–इति। चतुर्होतृ-व्याख्यानोद्योगानन्तरं येय मौदुम्बरी शाखा सदस्यन्तर्निहिता, तां शाखां सर्वे सम्भूयोपस्पृशेयुः ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— "इष मूर्ज मन्वारभ इति"–इति। अन्नरूपां रसरूपां वै ता मौदुम्बरीम् 'अन्वारभे' हस्तेन स्पृशामि। 'इति'–शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

मन्त्रार्थं मौदुम्बर्यां दर्शयति— "ऊर्ग्वा अन्नाद्य मुदुम्बरः"–इति। योऽय मुदुम्बरवृक्षः, सोऽयं रसरूपोऽन्नरूपश्च ॥

त मेत मर्थ मुपपादयति— "यद्वैतद्देवा इष मूर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बरः समभवत्, तस्मात्स त्रिः संवत्सरस्य पच्यते"–इति। देवाः पुरा यदेतदन्नं रसरूपं वस्तु क्वचित् भूमावुपविश्य 'व्यभजन्त' एतावदस्यैतावदस्येति विभागं कृतवन्तः। तदानीं तस्माद्भूमौ पतितादन्नरसभेदाद्बीजीभूतादय मुदुम्बरवृक्षः समुत्पन्नः; तस्मात् संवत्सरस्य मध्ये भोक्तॄणा मन्नसिद्ध्यर्थं स वृक्षः 'त्रिः पच्यते' त्रिरित्युप-लक्षणम्, बहुकृत्वः फलं गृह्णाति ॥

औदुम्बरीस्पर्श मुपसंहरति— "तद्यदौदुम्बरीं समन्वारभन्त, इष मेव तदूर्ज मन्नाद्यं समन्वारभन्ते"–इति ॥

औदुम्बरीस्पर्शा दूर्ध्वं मौनं विधत्ते— "वाचं यच्छन्ति; वाग्वै यज्ञो यज्ञ मेव तद्यच्छन्ति"–इति। यज्ञस्योच्चार्यमाण-मन्त्रसाध्यत्वाद्वाग्रूपत्वम्; अतो वाङ्नियमेन यज्ञस्यैव नियमो भवति ॥

मौनस्य कालविशेषं विधत्ते— "अहर्नियच्छन्त्यहर्वै स्वर्गो लोकः, स्वर्ग मेव तल्लोकं नियच्छन्ति"–इति। सूर्यास्तमयादर्वाक्

स्वर्गवत्प्रकाशसद्भावेनाह्नः स्वर्गत्वम् । तस्मिन्नहनि वाङ्नियमेन स्वर्ग एव नियतः स्वाधीनो भवति ॥

विधिसिद्ध्यर्थं मह्नि कतिपयेषु क्षणेषु वाचं नियम्य पश्चात् मौनपरित्यागप्राप्तौ निषेधति— "न दिवा वाचं विसृजेरन्; यद्दिवा वाचं विसृजेरन्नहर्भ्रातृव्याय परिशिंष्युः"–इति । अहनि वाग्विसर्गे सति यजमानाः सर्वेऽप्यहःसम्बन्धं परित्यज्य शत्रवे तदहः 'परिशिंष्युः' दद्युरित्यर्थः ॥

अहनि निषिद्धस्य वाग्विसर्गस्य रात्रौ प्राप्तौ सत्यां तदपि निषेधति— "न नक्तं वाचं विसृजेरन्; यन्नक्तं वाचं विसृजेरन् रात्रीं भ्रातृव्याय परिशिंष्युः"-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

यद्यहनि रात्रौ च निषेधः, कदा तर्हि वाग्विसर्ग इत्याशङ्क्याह —"समयाविषितः सूर्यः स्यादथ वाचं विसृजेरंस्तावन्त मेव तद् द्विषते लोकं परिशिंषन्ति"–इति । यदा सूर्यः 'समयाविषितः' अस्तमयसमयं प्राप्तः, अर्द्धास्तमितः * स्यात्, तदानीं वाग्विसर्गः । तथा सति सम्पूर्णास्तमयपर्यन्त मल्प मेव कालं 'द्विषते लोकं' शत्रोः स्थानं 'परिशिंषन्ति' प्रयच्छन्ति । अह्नो रात्रिश्चेति कालद्वयं स्वार्थं मेव भवति ॥

पक्षान्तरं विधत्ते —"अथो खल्वस्तमित एव वाचं विसृजेरंस्तमोभाज मेव तद् द्विषन्तं भ्रातृव्यं कुर्वन्ति"–इति । 'अथो

---

* समयाध्युषित-समयाविषितशब्दौ सन्धिकालपरौ । तत्र समयाध्युषितः प्रातःसन्धिकालः, समयाविषितस्तु सायंसन्धिकाल इति विशेषः । कात्या० श्रौ० ४.१५.१ । आश्व० गृ० १.७३ । म० सं० २.१५ । तै० सं० ६.६.११.६. व्याख्यानं च तस्य १.७. ४५.१५ । अनु० सू० २.१२ । "समयास्तमिषितः" तै० आ० सा० भा० (ए. सो. मु० ४४२ पृ० १० पं०) ।

खलु' अथवेत्यर्थः। सूर्ये साकल्येऽस्तमिते सत्येव पश्चाद्वाग्विसर्गेण शत्रुं 'तमोभाजम्' अन्धकारमग्नं कुर्वन्ति ॥

वाग्विसर्गस्य देशविशेषं विधत्ते — "आहवनीयं परीत्य वाचं विसृजेरन्, यज्ञो वा आहवनीयः, स्वर्गो लोक आहवनीयो, यज्ञेनैव तत् स्वर्गेण लोकेन स्वर्गं लोकं यन्ति"–इति। सदसो निर्गत्य आहवनीयं परितः प्रदक्षिणीकृत्य तत्र वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः। आहवनीयस्य यज्ञनिष्पादकद्वारा स्वर्गहेतुत्वेन तदुभयात्मकत्वे सति यज्ञस्वर्गात्मके चाहवनीयेन यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

वाग्विसर्गे मन्त्रविशेषं विधत्ते— "यदिहोन मकर्म यदत्यरीरिचाम प्रजापतिं तत्पितर मप्येत्विति वाचं विसृजन्ते"–इति। 'इह' क्रतौ 'यत्' अङ्गम् 'ऊनम्' असम्पूर्णम्, यदपि 'अकर्म' स्वरूपेणैव तदङ्गं न कृतम्, 'यत्' अप्यङ्गम् 'अत्यरीरिचाम' अतिरिक्तं द्विवारं त्रिवारं वा वय मनुष्ठितवन्तः ; 'तत्' सर्वं दोषकर मङ्गजातं 'पितरम्' अस्माकं पालकं प्रजापतिम् 'अप्येतु' प्राप्नोतु। 'इति' अनेन मन्त्रेण वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः ॥

उक्तमन्त्रं प्रशंसति—"प्रजापतिं वै प्रजा अनु प्र जायन्ते, प्रजापतिरूनातिरिक्तयोः प्रतिष्ठा, नैनानूनं नातिरिक्तं हिनस्ति"–इति। सर्वाः प्रजाः प्रजापति मेवानुप्रजायन्ते ; तस्य स्रष्टृत्वात् तदनुरूपैव सर्वोत्पत्तिः। अतः स्रष्टा प्रजापतिरेव न्यूनातिरिक्तदोषयोः 'प्रतिष्ठा' आश्रयः समाधानहेतुः। तस्मादेतन्मन्त्रपाठेन 'एनान्' यजमानान् न्यूनातिरिक्तद्वयदोषो न बाधते ॥

वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति— "प्रजापति मेवोनातिरिक्तान्यभ्यत्यर्जन्ति य एवं विद्वांस एतेन वाचं विसृजन्ते"–इति। मन्त्रेण वाग्विसर्गं कुर्वाणा यजमाना ऊनातिरिक्ताङ्गं कृतं दोष

मभिलक्ष्य प्रजापति मेव 'अभ्यत्यर्जन्ति' अतिशयेन प्राप्नुवन्ति, स एव समादधातीत्यर्थः ॥

मन्त्रेण वाग्विसर्ग मुपसंहरति— "तस्मादेवं विद्वांस एतेनैव वाचं विसृजेरन्"-इति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुर्विंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२४) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अध्वर्यो इत्याह्वयते चतुर्होतृषु वदिष्यमाणस्तदाहावस्य रूप मों होतस्तथा होतरित्यध्वर्युः प्रतिगृणात्यवसिते ऽवसिते दशसु पदेषु तेषां चित्तिः स्रुगासी३त् चित्त माज्य मासी३त् वाग् वेदिरासी३त् आधीतं बर्हिरासी३त् केतो अग्निरासी३त् विज्ञात मग्नीदासी३त् प्राणो हविरासी३त् सामाध्वर्युरासी३त् वाचस्पतिर्होतासी३त् मन उपवक्तासी३त् ते वा एतं ग्रह* मगृह्णात वाचस्पते विधे† नामन् विधेम ते नाम विधेस्त्व मस्माकं नाम्ना द्यां गच्छ यां देवाः प्रजापतिगृहपतय ऋद्धि मराध्नुवंस्तामृद्धिं रात्स्यामो ऽथ प्रजापतेस्तनूरनुद्रवति ब्रह्मोद्यं

* "ग्रह" ख, घ, ङ, ट । † "विधा" क, ङ ।

चान्नादा चान्नपत्नी चान्नादा तदग्निरन्नपत्नी तदादित्यो भद्रा च कल्याणी च भद्रा तत्सोमः कल्याणी तत्पशवो ऽनिलयाचापभया चानिलया तद्वायुर्न ह्येष कदा च नेलयत्यपभया तन्मृत्युः सर्वं ह्येतस्माद् बीभाया*नाप्ता चानाप्या चानाप्ता तत्पृथिव्यनाप्या तद् द्यौरनाधृष्या चाप्रतिधृष्या चानाधृष्या तदग्निरप्रतिधृष्या तदादित्यो ऽपूर्वा चाभ्रातृव्या चापूर्वा तन्मनो ऽभ्रातृव्या तत्संवत्सर एता वाव द्वादश प्रजापतेस्तन्व एष कृत्स्नः प्रजापतिस्तत्कृत्स्नं प्रजापति माप्नोति दशम महरथ ब्रह्मोद्यं वदन्त्यग्निर्गृहपतिरिति हैक आहुः सो ऽस्य लोकस्य गृहपतिर्वायुर्गृहपतिरिति हैक आहुः सोऽन्तरिक्षलोकस्य † गृहपतिरसौ वै गृहपतिर्यो ऽसौ तपत्येष पतिर्ऋतवो गृहाः येषां वै गृहपतिं देवं विद्वान् गृहपतिर्भवति राध्नोति स गृहपती‡ राध्नुवन्ति ते यजमानाः येषां वा अपहतपाप्मानं देवं विद्वान् गृहपतिर्भवत्यप स गृहपतिः पाप्मानं हते पते यजमानाः पाप्मानं घ्नते ऽध्वर्यो अरात्स्मारात्स्म ॥६(२५)

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

* "बिभाया" क। † "ऽन्तरिक्षस्य लोकस्य" क। ‡ "स ह गृहपती" ग।

चतुर्होतृमन्त्रव्याख्यानार्थ माहावं विधत्ते— "अध्वर्यो इत्याह्वयते चतुर्होतृषु वदिष्यमाणस्तदाहावस्य रूपम्"-इति। चतुर्होतृनामकेषु मन्त्रेषूच्चैरुच्चारणं कर्त्तु मुद्युक्तो होता "हे अध्वर्यो!" इत्याह्वानं कुर्यात्। यथा शस्त्रादौ "शोंसावोम्"-इत्याह्वानं करोति, तद्वदत्रापि सम्बोधन मेवाहावस्य स्वरूपम्॥

चतुर्होतृव्याख्यानकाले अध्वर्योः प्रतिगरविशेषं विधत्ते— "ॐ होतस्तथा होतरित्यध्वर्युः प्रतिगृणात्यवसितेऽवसिते दशसु पदेषु"-इति। हे होतः! 'ॐ' तदभिलषित मस्तु, हे होतः! 'तथा' क्रियता मित्यध्याहारः। अनेन मन्त्रेणाध्वर्युः प्रतिगरं ब्रूयात्। होतुरुत्साहजनकं प्रतिवचनं 'प्रतिगरः'। वक्ष्यमाणेषु होत्रा प्रयोज्येषु दशसङ्ख्याकेषु पदेषु मध्ये एकैकस्मिन् पदे 'अवसिते' समाप्ते सति तदा तदा पुनःपुनरध्वर्युरों होतरित्यादिमन्त्रेण प्रतिगरं ब्रूयात्। अवसितशब्दस्य वीप्सा प्रतिपदं प्रतिगरप्रयोगार्थम्॥

तत्र प्रथमं पदं दर्शयति—"तेषां चित्तिः स्रुगासीऽत्"-इति। देवकर्तृके सत्रे प्रजापतिर्गृहपतिरन्ये देवा यजमानास्ते च मन्त्रान्तरे वक्ष्यन्ते। त एवात्र तेषामितितच्छब्देन परामृश्यन्ते। 'तेषां' प्रजापतिरूपगृहपतियुक्तानां देवतात्मनां यजमानानां मानसे कर्मणि 'चित्तिः स्रुगासीऽत्'। "चिती सञ्ज्ञाने"-इति (भ्वा० ३८.) धातोश्चित्तिशब्दनिष्पत्तिः। इदं वस्त्वीदृश मेव न त्वन्यथेति या सम्यग्ज्ञानरूपा मनोवृत्तिः, सा 'चित्तिः'। सैव एतेषां होमसाधनभूतजुहूस्थानीयासीत्। अमूर्त्तायाश्चित्तेर्जुहूरूपत्व माश्चर्य मिति द्योतयितुं प्लुतिः। एव मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥

द्वितीयं पदं दर्शयति—"चित्त माज्य मासीऽत्"-इति।

पूर्वोक्तायाश्चित्तिरूपायाः वृत्तेराधारभूतं यदन्तःकरणं तत् 'चित्तम्' तदेवाताज्यस्थानीय मासीदिति ॥

तृतीयं पदं दर्शयति— "वाग् वेदिरासी३त्"-इति। यद् "वाग्" इन्द्रियम, तद्वेदिस्थानीय मासीदिति ॥

चतुर्थं पदं दर्शयति—"आधीतं बर्हिरासी३त्"-इति। 'आ' समन्ताद् 'धीतं' मनसा ध्यातं यद्वस्तु, तदेव बर्हिस्थानीय मासीदिति ॥

पञ्चमं पदं दर्शयति— "केतो अग्निरासी३त्"-इति। "कित ज्ञाने"-इति (भ्वा० ८८३.) धातुः। 'चित्तिः' सम्यक् ज्ञानम्, 'केतः' ज्ञानमात्र मिति विशेषः। स च केतोऽग्निस्थानीय आसीदिति ॥

षष्ठं पदं दर्शयति—"विज्ञात मग्नीदासी३त्"-इति। 'विज्ञातं' विशेषेण निश्चितं यद्वस्तु, तत् 'अग्नीत्' आग्नीध्रनामक ऋत्विगासीत् ॥

सप्तमं पदं दर्शयति— "प्राणो हविरासी३त्"-इति। योऽयं प्राणवायुः, स हविःस्थानीय आसीदिति ॥

अष्टमं पदं दर्शयति – "सामाध्वर्युरासी३त्"-इति। यद् गीयमानं 'साम', तदध्वर्युस्थानीय मासीदिति ॥

नवमं पदं दर्शयति –"वाचस्पतिर्होतासी३त्"-इति। योऽयं 'वाचस्पतिः' बृहस्पतिः, सोऽयं होतृस्थानीय आसीदिति ॥

दशमं पदं दर्शयति— "मन उपवक्तासी३त्"-इति। यद्यप्येक मेवान्तःकरणं चित्तशब्देन मनःशब्देन चाभिधीयते, तथाप्यवस्थाविशेषो द्रष्टव्यः। चित्तिकेतादिवृत्तिजनकत्वाकारेण 'चित्तम्'; वृत्तिरहितस्वरूपावस्थानाकारेण 'मनः'; तच्चात्र 'उपवक्ता' होतुः समीपस्थो वक्ता मैत्रावरुण आसीदिति ॥

एतेषां दशानां पदाना मेकैकस्मिन् पदे अवसिते सत्यध्वर्युः "ॐ होतः, तथा होतः"-इति प्रतिगरं ब्रूयात्। सोऽयं दशपदात्मकः चतुर्होतृसञ्ज्ञको मन्त्रसङ्घातः * ॥

अथ ग्रहसञ्ज्ञकं मन्त्रं दर्शयति—"ते वा एतं ग्रह मगृह्णत ; वाचस्पते विधे नामन्, विधेम ते नाम, विधेस्त्व मस्माकं नाम्ना द्यां गच्छ, यां देवाः प्रजापतिगृहपतय ऋद्धि मराध्नुवंस्ता मृद्धिं रात्स्यामः"–इति। तेषामितिपदेनोक्ताः प्रजापतिगृहपतियुक्ता देवरूपा ये यजमानाः सन्ति, त एव 'एतं' मानसं ग्रह मगृह्णत। ग्रहणकाले वाचस्पतिं सम्बोध्य ब्रुवते— हे 'वाचस्पते' बृहस्पते! हे 'विधे' जगतो विधातः! हे 'नामन्' सर्वस्य नमयितः! सर्ववशीकारयुक्तेत्यर्थः। तादृशस्य ते 'नाम विधेम' ख्यातिं करवाम। यद्वा 'नाम' अन्नं हविर्लक्षणं 'विधेम' सम्पादयामः। त्व मप्यस्माकं प्रजापतियुक्तानां देवानां विधिः, कीर्त्तिं मन्नञ्च सम्पादय। तेनास्मद्दत्तेन 'नाम्ना' हविर्लक्षणेनान्नेन कीर्त्त्या वा युक्तो द्यां स्वर्गं गच्छ। प्रजापतिर्गृहपतिर्येषां देवानां ते 'प्रजापतिगृहपतयः' तादृशा देवा याम् 'ऋद्धिम्' ऐश्वर्य्यम् अराध्नुवन्, 'ता मृद्धिं' तादृश मैश्वर्य्यं वय मपि यजमाना रात्स्यामः। इत्येष ग्रहमन्त्रः †; त मपि होता पठेत् ॥

मन्त्रान्तराणि विधत्ते— "अथ प्रजापतेस्तनूरनुद्रवति ब्रह्मोद्यं

---

* तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि द्वितीयाष्टकीयो द्वितीयः प्रपाठकः समग्र एवैतद्विषयकः। तैत्तिरीयारण्यके त्विमे दश मन्त्राः समाम्नाताः (३.१.) किञ्चित्पाठभेदेन। तन्नाध्ये त्वेषां सायणीयव्याख्यानानि सुष्ठुतराणीव गम्यन्ते। "चित्त्यादयो दश शरीरगताः पदार्थविशेषाः, स्रुगादयस्तु दश पदार्था होमनिष्पादकाः"–इत्येव तत्सार मिति सङ्क्षेपः।

† तैत्तिरीयारण्यके तु एष एव ग्रहमन्त्रः किञ्चिदविभिन्नः (३.१.)।

च"-इति। चतुर्होतृग्रहमन्त्रपाठानन्तरं होता प्रजापतितनुसञ्ज्ञकान् मन्त्रान् ब्रह्मोद्यसञ्ज्ञकं मन्त्रञ्च 'अनुद्रवति' अनुक्रमेण ब्रूयात् ॥

द्वादशसङ्ख्याकाः प्रजापतितनुसञ्ज्ञकाः। अन्नादा चेति चशब्दान्तानि द्वादशपदानि प्रजापतेस्तन्वः। तत्र द्वे द्वे पदे उपादाय क्रमेण प्रशंस्येते ॥

तत्र प्रथमं पदयुग्म माह— "अन्नादा चान्नपत्नी चान्नादा तदग्निरन्नपत्नी तदादित्यः"-इति। अन्नादादयः प्रजापतेर्मूर्त्तिविशेषस्य वाचकाः शब्दाः। अन्नादेति यदस्ति, तदय मग्निः; अन्नपत्नीति यदस्ति, तदसावादित्यः; एतदुभयं प्रजापतितनुरूपम् ॥

द्वितीयं युग्म माह— "भद्रा च कल्याणी च; भद्रा तत्सोमः, कल्याणी तत्पशवः"-इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

तृतीयं युग्म माह— "अनिलया चापभया चानिलया तद्वायुर्न ह्येष कदा च नेलयत्यपभया तन्मृत्युः सर्वं ह्येतस्माद् बीभाय" -इति। एष वायुः कदाचिदपि नेलयतीति न हि। इलयतिः गतिकर्मा (चु० १२७.)। 'नेलयति' न गच्छतीति न हि, किन्तु सदा गच्छत्येव। अमु मर्थं मनिलयेतिशब्दो ब्रूते। निलयो निवासः, स नास्ति यस्या वायुमूर्त्तेः सेयम् 'अनिलया'। अपगतं भयं यस्या मृत्युमूर्त्तेः सेयम् 'अपभया'; सर्व मपि जगत् 'एतस्मात्' मृत्योः 'बीभाय' भीतिं प्राप्नोति, तादृशो मृत्युः कस्मादस्मादन्यस्माद्भीतिं प्राप्नुयात् ॥

अनेन न्यायेन पूर्वोक्ताना मपि मूर्त्तीनां निरुक्तयो द्रष्टव्याः। अन्नपत्नीत्यन्नान्नादाग्निमूर्त्तिः; अन्नस्य पत्नी पालयित्री सूर्य-

मूर्त्तिः । "आदित्याज्जायते वृष्टिः"-इतिन्यायेन (मं० सं० ३. ७६.) पालयितृत्वम् । सोममूर्त्तेः शैत्यहेतुत्वात्, वृष्टिप्रियत्वाच्च भद्रत्वम् । पशुमूर्त्तेः क्षीरादिप्रदानेन कल्याणत्व मिति तासां निरुक्तयः ॥

चतुर्थं पदयुग्म माह— "अनाप्ता चानाप्या चानाप्ता तत्पृथिव्यनाप्या तद् द्यौः"-इति । दूरस्थस्य ग्रामादेः संयोगे सति प्राप्तिरित्युच्यते ; पृथिव्या मेवोत्पन्नस्य मनुष्यादेः दूरवर्त्तित्वपूर्वकः पृथिवीसंयोगो नास्ति, तस्मादसंयोगपूर्वस्य संयोगस्य प्राप्तिशब्दार्थत्वस्याभावात् 'अनाप्ता' भूमिः । उपरि दूरदेशवर्त्तित्वेन प्राप्तु मयोग्यत्वात् द्यौः 'अनाप्या' ॥

पञ्चमं युग्म माह— "अनाधृष्या चाप्रतिधृष्या चानाधृष्या तदग्निरप्रतिधृष्या तदादित्यः"-इति । आगत्य समीपं प्राप्य हस्तस्पर्शेन धर्षितु मभिभवितु मशक्योऽग्निः । आदित्यो यथा न प्रकाशते तथा कश्चित् प्रतिबन्धं कृत्वा धर्षितु मभिभवितु मशक्यः आदित्यः ॥

षष्ठं युग्म माह— "अपूर्वा चाभ्रातृव्या चापूर्वा तन्मनो ऽभ्रातृव्या तत्संवत्सरः"-इति । न विद्यते पूर्वं प्रथमप्रवृत्त मिन्द्रियं यस्या मनोमूर्त्तेः सेयम् 'अपूर्वा' ; सर्व मपीन्द्रियजातं मनसा सङ्कल्पिते विषये पश्चात्प्रवर्तते, अतो नास्त्यन्यस्य पूर्वप्रवृत्तिः । 'संवत्सरः' कालात्मा सर्वं जगज्जरयति, न च तं कालं जरयितुं समर्थः कश्चिदन्योऽस्ति ; तस्मात्संवत्सरमूर्तिर्भ्रातृव्यरहिता द्वादशपदरूपा ॥

प्रजापतितनूरुपसंहरति— "एता वाव द्वादश प्रजापतेस्तन्व एष कृत्स्नः प्रजापतिस्तत्कृत्स्नं प्रजापति माप्नोति दशम महः"-

इति। अग्नादित्यारभ्य अभ्रातृव्येत्यन्ता द्वादशसङ्ख्याका मूर्तयो याः प्रोक्ताः, एता एव प्रजापतेर्जगन्निर्वाहिकास्तन्वः। 'एषः' द्वादशभिस्तनूभिर्युक्तः प्रजापतिः 'कृत्स्नः' सम्पूर्णः। तथा सत्येतत्पदपाठेन कृत्स्नं प्रजापतिरूपं दशममहः प्राप्नोति ॥

ब्रह्मोद्यमन्त्रविधिमनूद्य तन्मन्त्रस्वरूपं दर्शयति— "अथ ब्रह्मोद्यं वदन्त्यग्निर्गृहपतिरिति हैक आहुः, सो ऽस्य लोकस्य गृहपतिर्वायुर्गृहपतिरिति हैक आहुः, सोऽन्तरिक्षलोकस्य गृहपतिरसौ वै गृहपतिर्यो ऽसौ तपत्येष पतिरृतवो गृहाः ; येषां वै गृहपतिं देवं विद्वान् गृहपतिर्भवति, राध्नोति स गृहपती, राध्नुवन्ति ते यजमानाः ; येषां वा अपहतपाप्मानं देवं विद्वान् गृहपतिर्भवत्यप स गृहपतिः पाप्मानं हते पते यजमानाः पाप्मानं घ्नते ऽध्वर्यो अरात्स्मारात्स्म"–इति। 'अथ' द्वादशपदानुद्रवणानन्तरं ब्रह्मोद्यनामकं मन्त्रं वदेयुः। ब्राह्मणानामुद्यं संवादो 'ब्रह्मोद्यम्'। अग्निरित्यादिकस्तन्मन्त्रः। 'एके' ब्राह्मणा अग्निः 'गृहपतिः' स्वामीत्याहुः। सोऽस्येत्यादिना तन्मतमन्यैर्ब्राह्मणैर्दूष्यते,— 'सः' अग्निः 'अस्य लोकस्य' भूलोकमात्रस्य गृहपतिः, न तु सर्वलोकस्येति दूषणवादिनामपरितोषः। तच्छ्रुत्वा अपरे ब्राह्मणा वायुर्गृहपतिरित्याहुः। तदपि मतमन्यैर्ब्राह्मणैर्दूष्यते, — स वायुरन्तरिक्षलोकमात्रस्य गृहपतिः, न तु सर्वस्य। यो ऽसावादित्यस्तपति सोऽसावेव गृहपतिरिति सर्वैरङ्गीकार्यं मतम्। कथं गृहपतित्वमिति, तदुच्यते— 'एषः' प्रकाशमान आदित्यः पतिः, तेन निष्पाद्या वसन्ताद्यृतवो गृहाः ; तस्मादृतुलक्षणानां गृहाणां पतिरित्ययमर्थो नाग्निवाय्वोरस्ति, आदित्ये तु विद्यते, तत्सञ्चाराहृतुनिष्पत्तेः। किञ्च 'येषाम्' ऋतूनां गृहरूपाणां

स्वामिन मादित्यं देवं गृहपतित्वेन विद्वान् पुरुषः स्वय मपि गृहपतिर्भवति, स च गृहपतिः 'राध्नोति' सर्वैर्भोगैः समृद्धो भवति। तादृशेन गृहपतिना युक्तास्ते यजमानाः सर्वेऽपि 'राध्नुवन्ति' समृद्धिं प्राप्नुवन्ति। तेषा मृतुग्रहाणां स्वामित्वादादित्यस्य गृहपतित्वं युक्त मित्यर्थः। सत्रे दीक्षिताः सर्वेऽपि यजमानाः, तेषु मुख्यो गृहपतिरिति विवेकः। किञ्च येषा मृतूनां स्वामिन मादित्यदेवम् 'अपहतपाप्मानं' सर्वपापरहितं विद्वान् पुरुषः स्वयं गृहपतिर्भवति, स गृहपतिः पाप्मान मप्यपहते। ये त्वन्ये यजमानास्तेऽपि पाप्मान मपघ्नते। तादृशाना मृतूनां स्वामिनो गृहपतित्वं युक्तम्। हे अध्वर्यो! वयम् 'अरात्स्म' समृद्धा अभूम * ॥

अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुर्विंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२५) ॥

* "प्रजापतिरकामयत"– इत्यारभ्य (२भा० ३६६पृ०), एतावान् ग्रन्थः सत्रेषु विशेषतो द्वादशाहहौत्रप्रयोगविषयः समाम्नातः। कल्पे तु "सत्राणाम्"–इत्युपक्रम्य (७.१.१.) "एतावत् सार्वं हौत्रकर्मान्यत्र महाव्रतात्"–इत्यन्तैः (८.१३.३०.) सूत्रैः सत्रविषय उक्ताः; द्वादशाहप्रयोगा अपि तदन्तर्गता एव। तथापि "गार्हपत्ये जुह्वति"–इत्यादिग्रन्थस्तु (८.१३.१—२९.), "ते पत्नीशालां सम्प्रपद्यन्ते"–इत्यादिखण्डत्रयस्य (१३७–१६१ पृ०) व्याख्यानायानुवाद इवेति। सामब्राह्मणे तु "अग्निना पृथिव्यौषधिभिः"–इत्यादिः (१०.१.१.), "देवतासु वा एष प्रतिष्ठितः"–इत्यन्तश्च (१५.१२.८.) विस्तृतग्रन्थो द्वादशाहोद्गात्रविधायक आम्नातः। कात्यायनश्रौतसूत्रेऽपि द्वादशाध्यायीयसूत्रैरेष एव द्वादशाहो वर्णितः। समाम्नातश्च तदाश्रयं शतपथे सामान्यतः, तैत्तिरीयसंहितायाञ्च सप्तमे काण्डे द्वितीयप्रपाठकीयसप्तमाद्यनुवाकेष्विति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ उद्धराहवनीय मित्यपराह्ण आह यदेवाह्ना साधु करोति। तदेव तत्प्राङुद्धृत्य। तदभये निधत्त। उद्धराहवनीय मिति प्रातराह। यदेव रात्र्या साधु करोति तदेव तत्प्राङुद्धृत्य। तदभये निधत्ते। यज्ञो वा आहवनीयः स्वर्गो लोक आहवनीयो। यज्ञ एव तत्स्वर्गे लोके। स्वर्गे लोके निधत्ते य एवं वेद। यो वा अग्निहोत्रं। वैश्वदेवं षोळशकलं पशुषु प्रतिष्ठितं वेद। वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोळशकलेन। पशुषु प्रतिष्ठितेन राध्नोति। रौद्रं गविसद्वायव्य मुपावसृष्ट माश्विनं दुह्यमानं। सौम्यं दुग्धं वारुण मधिश्रितं। पौष्णं समुदयन्त। मारुतं विष्यन्दमानं। वैश्वदेवं बिन्दुमन्मैत्रं शरोगृहीतं। द्यावापृथिवीय मुद्वासितं। सावित्रं प्रक्रान्तं। वैष्णवं क्रियमाणं। बार्हस्पत्य मुपसन्न मग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापते रुत्तरैन्द्रं हुत मेतद्वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोळशकलं पशुषु प्रति-

ष्ठितं * वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोळशकलेन पशुषु प्रतिष्ठितेन राध्नोति य एवं वेद ॥ १ (२६) ॥

दशम मह्नरविवाक्य मभिधाय द्वादशाहः समापितः ; अथाग्निहोत्र मभिधीयते। तत्राध्वर्युं प्रति यजमानोऽग्न्युद्धरणकर्त्तव्यतां ब्रूयात्। तदाहापस्तवः— "उद्धरेत्येव साय माह यजमान उद्धरेति प्रातः"—इति (श्रौ० ६.१.४.) ॥

तत्र सायङ्कालीनं यजमानकर्त्तव्यं विधत्ते— "उद्धराहवनीय मित्यपराह्ण आह ; यदेवाह्ना साधु करोति, तदेव तत्प्राङुद्धृत्य तदभये निधत्ते"—इति। अग्निहोत्रस्याध्वर्युरेक एव ऋत्विग्भवति। तथा च शाखान्तरे श्रूयते— "तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक्"—इति (तै० ब्रा० २.३.६.)। त मध्वर्युं यजमानः प्रेष्यति। हे अध्वर्यो ! आहवनीयाख्यं वह्नि मुद्धरेति ; ज्वलन्त मग्निं गार्हपत्यादुद्धृत्य प्राञ्च मानीयाहवनीयस्थाने निधेहीत्यर्थः। तथा चाश्वलायन आह— "गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्त मुद्धरेत्"—इति (श्रौ० २.२.१.)। 'उद्धर आहवनीयम्' —'इति' अमुं प्रैषम् 'अपराह्णे' सायङ्काले सूर्यास्तमयात् प्राग् यजमानो ब्रूयात्। एवं सति अह्ना सर्वेणापि यदेव पुण्यं यजमानः करोति, तत्सर्वं प्राङुधृत्य भयरहिते आहवनीयस्थाने निहितवान् भवति † ॥

प्रातःकालीनं यजमानकर्त्तव्यं विधत्ते— "उद्धराहवनीय मिति प्रातराह ; यदेव रात्र्या साधु करोति, तदेव तत्प्राङुधृत्य तदभये निधत्ते"—इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

* "प्रतिष्ठितपदं" क।

† उद्धरणप्रकारोद्धरणमन्त्रादिकं सर्व माश्वलायनीयश्रौतसूत्रेषु द्रष्टव्यम् (२. २.)।

आहवनीयोद्धरणं प्रशंसति— "यज्ञो वा आहवनीयः, स्वर्गो लोक आहवनीयः"–इति । आहवनीयस्य यज्ञनिष्पादनेन स्वर्गहेतुत्वादुभयरूपत्वम् ॥ वेदनं प्रशंसति— "यज्ञ एव तत् स्वर्गे लोके स्वर्गं लोकं निधत्ते य एवं वेद"–इति । आहवनीयोद्धरणस्य वेदिता स्वर्गसाधनयज्ञात्मके स्थाने स्वर्गं लोकं स्थापितवान् भवति ॥

अथाग्निहोत्रहोमद्रव्यं क्षीरादिरूपं प्रशंसितु मुपक्रमते –"यो वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोळशकलं पशुषु प्रतिष्ठितं वेद, वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोळशकलेन पशुषु प्रतिष्ठितेन राध्नोति"–इति । 'यः' पुमानग्निहोत्रशब्देन कर्मवाचिनोपलक्षितं होमद्रव्यं वेद, स पुमानग्निहोत्रकर्मणा 'राध्नोति' समृद्धो भवति । कीदृश मग्निहोत्रद्रव्यम् ? 'वैश्वदेवं' वक्ष्यमाणा रुद्रादयो विश्वेदेवाः, तेषां सम्बन्धि ; 'षोळशकलं' षोड़शावस्थम् । ते चावस्थाविशेषा रौद्रं गवीत्यादिना वक्ष्यन्ते । गवि स्थितत्वादेव पशुषु तत्प्रतिष्ठितम् । अग्निहोत्रेणेत्यत्रापि विशेषणत्रयं द्रव्यद्वारा योजनीयम् ॥

होमद्रव्यस्य बहुदेवतासम्बन्धे षोड़शावस्थोपेतत्वं च दर्शयति— "रौद्रं गविसद्, वायव्य मुपावसृष्ट माश्विनं दुह्यमानं, सौम्यं दुग्धं, वारुण मधिश्रितं, पौष्णं समुदयन्तं, मारुतं विष्यन्दमानं, वैश्वदेवं बिन्दुमत्, मैत्रं शरोगृहीतं, द्यावापृथिवीय मुद्वासितं, सावित्रं प्रक्रान्तं, वैष्णवं ह्रियमाणं, बार्हस्पत्य मुपसन्न मग्नेः पूर्वाहुतिः, प्रजापते रुत्तरैन्द्रं हुतम्"–इति । होमद्रव्यं क्षीरं 'गवि सत्' गोशरीरे यदा तिष्ठति, तदा 'रौद्रं' रुद्रदेवताकं वेदितव्यम् ; 'उपावसृष्टं' वत्सेन संसृष्टं प्रस्तुतं यदा भवति, तदा वायुदेवताकम् ; दुह्यमानत्वदशायां मश्विदेवताकम् ; दुग्धत्व-

दशायां सोमदेवताकम्; 'अधिश्रितं' पाकार्थं मग्नौ स्थापितं वरुणदेवताकम्; 'समुद्यन्तं' पात्रमध्ये स्थित्वा सन्तापवशेन सम्यगूर्ध्वदशायां पूषदेवताकम्; 'विष्यन्दमानम्' ऊर्ध्वं मुद्गतस्य पात्राद् बहिर्विशेषेण स्यन्दनदशापन्नं मरुद्देवताकम्; 'बिन्दुमत्' बुद्बुदवत् विश्वेषां देवानां सम्बन्धि; 'शरोगृहीतं' सारप्रचयभावापन्नं * मित्रदेवताकम्; 'उद्वासितम्' अग्निस्थानाद् बहिरवस्थापितं द्यावापृथिवीदेवताकम्; 'प्रक्रान्तं' होतुं हरणायोपक्रान्तं सवितृदेवताकम्; 'ह्रियमाणं' होमस्थाने नीयमानं विष्णुदेवताकम्; 'उपसन्नं' नीत्वा वेद्या मासादितं बृहस्पतिदेवताकम्; तेन द्रव्येण या पूर्वाहुतिः, साग्निसम्बन्धिनी; उत्तराहुतिस्तु प्रजापतिसम्बन्धिनी; 'हुतं' होमोत्तरकालीन मिन्द्रदेवताकम्। एवं हविषः षोडशावस्थाः तत्तद्देवतासम्बन्धाश्च दर्शिताः † ॥

तत्सर्व मुपसंहरति— "एतद्वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोळशकलं पशुषु प्रतिष्ठितम्"–इति। अग्निहोत्रं तदर्थंक्षीरम् ॥

तद्वेदनं प्रशंसति— "वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोळशकलेन पशुषु प्रतिष्ठितेन राध्नोति य एवं वेद"–इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२६) ॥

* "क्षीरमध्ये घनीभूतं यच्छरः सारं तन्मित्रस्य प्रियम्"–इति तै०ब्रा०सा०भा० २,१.७।

† तैत्तिरीयब्राह्मणेऽप्येता एव षोडशावस्थास्तत्तद्देवताश्चाम्नाताः (२,१.७.)।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति तामभिमन्त्रयेत यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि पशून्नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळ्हुष इति तामुत्थापयेदुदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेत्यथास्या उदपात्रं मूधसि च मुखे चोपगृह्णीयादथैनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना वाश्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते तामन्नमप्यादयेच्छान्त्यै शान्तिर्वा अन्नं सूयवसाद्भगवती हि भूया इति सा तत्र प्रायश्चित्तिर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्पन्देत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा यत्तत्र* स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपेद्यदद्य दुग्धं पृथिवीमसृप्त यदोषधीरत्यसृपद्यदापः पयो गृहेषु पयो अघ्नायाम् पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीति तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयाद्यद्यलं होमाय स्याद्यदु वै सर्वं सिक्तं स्यादथान्या माहूय तां दुग्ध्वा तेन

* "सा तत्र" क ।

जुहुयाद्वा त्वेव श्रद्धायै होतव्यं सा तत्र प्रायश्चित्तिः सर्वं वा अस्य बर्हिष्यं सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ २ (२७) ॥

अथाग्निहोत्रे वैकल्यनिमित्तं प्रश्नपूर्वकं प्रायश्चित्तं विधत्ते— "यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति, तामभिमन्त्रयेत"–इति। अग्निहोत्रार्थं सम्पादिता गौः 'अग्निहोत्री' सा च 'उपावसृष्टा' दोहनार्थं वत्सेन संयोजिता, ऊर्ध्वं दुह्यमाना सती, दोहनमध्ये यद्युपविशेत्, तदानीं शास्त्रीयस्य दोहनस्य विनष्टत्वाद् 'यस्य' यजमानस्य 'तत्र' अग्निहोत्र्युपवेशने प्रायश्चित्तिरपेक्षिता, सा च कीदृशी ? इति प्रश्नः। 'ताम्' अग्निहोत्रीं वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयेतेति प्रायश्चित्तविधिः ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— "यस्माद् भीषा निषीदसि, ततो नो अभयं कृधि; पशून् नः सर्वान् गोपाय, नमो रुद्राय मीळ्हुष इति"–इति। हे अग्निहोत्रि! त्वं 'यस्माद्' विरोधिनः शङ्क्यमानान्मनसा स्मर्यमाणाद् व्याघ्रादेः 'भीषा' भयेन 'निषीदसि' उपविशसि, 'ततः' भयहेतोः सकाशात् 'नः' अस्माकम् अभयं 'कृधि' कुरु। तथा 'नः' अस्माकं सर्वान् पशून् 'गोपाय' रक्ष। 'मीळ्हुषे' सेचनसमर्थाय रुद्राय पशुस्वामिने नमोऽस्तु। 'इति'–शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

अभिमन्त्रणादूर्ध्वं तस्या अग्निहोत्र्या मन्त्रान्तरेणोत्थापनं विधत्ते— "तामुत्थापयेत्"–इति ॥

तस्मिन्नुत्थापने मन्त्रमाह— "उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात्, इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेति"–इति।

'अदितिः' अदीना देवी देवतारूपा अग्निहोत्री 'उदस्थात्' उत्थितवती । उत्थाय च 'यज्ञपती' यजमाने आयुः 'अधात्' सम्पादितवती । कीदृश्यग्निहोत्री ? इन्द्रमित्रवरुणाना मपेक्षितं हविर्भागं 'कृण्वती' सम्पादयन्ती । 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

उत्थापनानन्तरकर्त्तव्यं दर्शयति— "अथास्या उदपात्र मूधसि च मुखे चोपगृह्णीयादथैनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिः" –इति । 'अस्याः' अग्निहोत्र्याः, ऊधसि उदकपात्रग्रहणं नाम जलस्योत्क्षेपणं, मुखे गृहीत्वा जलं पाययित्वा, तादृश्या ब्राह्मणाय दानं यदस्ति, सा 'तत्र' वैकल्ये प्रायश्चित्तिरवगन्तव्या ॥

अथ दोहनकाले ध्वनिकरणे प्रायश्चित्तं विधत्ते— "यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना वाश्येत, का तत्र प्रायश्चित्ति रित्यशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते, ता मन्न मप्यादयेच्छान्त्यै ; शान्तिर्वा अन्नं सूयवसाद्भगवती हि भूया इति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"–इति । 'वाश्येत' हम्भारवं कुर्वीत, तदानी मेवाग्निहोत्री स्वकीयाम् 'अशनायां' क्षुधां यजमानस्य 'प्रतिख्याय' प्रख्यापनार्थं 'वाश्यते' ध्वनिं करोति । तस्मात् 'ताम्' अग्निहोत्रीं वाश्यमाना मन्नम् 'अप्यादयेत्' अपिशब्दात् तृणादिक मपि । तच्च भक्षणं क्षुधाशान्त्यै सम्पद्यते । अन्नं शान्तिहेतुरिति प्रसिद्धम् । "सूयवसाद्"–इत्यादिर्मन्त्रः । हे अग्निहोत्रि ! 'भगवती' पूज्या त्वं 'सूयवसात्' भूयः सुष्ठु यवसं तृणं सूयवसं, तदत्ति भक्षयतीति सूयवसात् ; तादृशी भवेति मन्त्रार्थः । मन्त्रेणान्न मादयेदिति यदस्ति, सैव 'तत्र' ध्वनौ प्रायश्चित्तिर्द्रष्टव्या ॥

दोह्यमानस्य क्षीरस्याग्निहोत्र्याः स्थानचलनेन भूमौ पतने प्रायश्चित्तं विधत्ते— "यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्पन्देत,

का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सा तत्र स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपेत्''–इति। 'स्पन्देत' किञ्चिच्चलेत्, 'सा' चलन्ती यदि 'तत्र' भूमौ 'स्कन्दयेत्' ईषत् क्षीरं पातयेत्, 'तत्' क्षीरं हस्तेन स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति—''यदद्य दुग्धं पृथिवी मसृप्त, यदोषधीरत्यसृपद्यदापः ; पयो गृहेषु पयो अघ्न्यायाम्, पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीति''–इति। अथेदानीं यद् 'दुग्धं' क्षीरं पृथिवीम् 'असृप्त' प्राप्नोत्, यच्च 'ओषधीः' पतितं तृणजातम् 'अत्यसृपत्' अतिशयेन प्राप्नोत्, यदपि 'तत्' क्षीरं बिन्दुरूपम् 'आपः' भूमिष्ठं जलं प्राप्नोत् ; आप इति द्वितीयार्थे प्रथमा ; सर्वं मस्मदीयेषु गृहेषु 'अघ्न्यायाम्' अस्मदीयायां धेन्वां, वत्सेषु अस्मदीयेषु, 'मयि' मदुदरे वा 'अस्तु' तिष्ठतु। पृथगन्वयार्थं 'पयः'–शब्दावृत्तिः। 'इति'–शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

उक्तप्रायश्चित्तादूर्ध्वं होमं विधत्ते — ''तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्, तेन जुहुयाद्यद्यलं होमाय स्याद्''–इति। 'तत्र' दोहनपात्रे 'यत्' क्षीरं भूमौ पतित्वा परिशिष्टं स्यात्, तद्यदि होमाय 'अलं' पर्याप्तं भवेत्, तदानीं तेन जुहुयात् ॥

अपर्याप्तावुपायान्तर माह— ''यद्यु वै सर्वं सिक्तं स्यादथान्यामाहूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादा त्वेव श्रद्धायै होतव्यं ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः''–इति। 'यद्यु वै' यदि च 'सर्वं' दुह्यमानं क्षीरं 'सिक्तं' भूमौ पतितं स्यात्, तदानीम् 'अन्यां' काञ्चिद्गाम् 'आहूय' आनीय, तां दुग्ध्वा तदीयेन क्षीरेण जुहुयात्। यद्यन्यापि न लभेत, तदानीमप्यग्निहोत्रं न परित्याज्यं किन्तु 'आ श्रद्धायै होतव्यम्' ; आङोऽत्राभिविधिरर्थः,— आ श्रद्धायाः, श्रद्धासहितं सर्वं वस्तुजातं

'होतव्यं' होमयोग्यम् । अय मर्थः— दधियवाग्वादीनां * मध्ये येन केनापि द्रव्येण होतव्यम्, सर्वालाभे त्वन्ततः श्रद्धा मपि जुहुयात् । "अहं श्रद्धां जुहोमि"–इति सङ्कल्प्य श्रद्धाहोमः । अग्निहोत्रस्य नित्यत्वात् सर्वात्मना परित्यागो न युक्तः इति ॥

वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति— "सर्वं वा अस्य बर्हिष्यं, सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"–इति । विदित्वा अनुष्ठातुः 'अस्य' पुरुषस्य 'सर्वम्' अपि द्रव्यं 'बर्हिष्यं' यज्ञयोग्यम् । अतः सर्वं द्रव्यम् अनेन होमार्थं परिगृहीतं भवति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२७) ॥

अथ तृतीयः खण्डः ॥

असौ वा अस्यादित्यो यूपः पृथिवी वेदिरोषधयो बर्हिर्वनस्पतय इध्मा आपः प्रोक्षण्यो दिशः परिधयो यद्ध वा अस्य किञ्च नश्यति यन् म्रियते यद्-

* "पयसा नित्यहोमः । यवागूरोदनो दधि सर्पिर्ग्रामकामान्नाद्यकामेन्द्रियकामतेजस्कामानाम्"–इत्यादिकल्पसूत्राण्यत्रालोच्यानि (आश्व० श्रौ० २.३.१,२.) । "ह्वयोः पयसा जुहुयात् पशुकामस्य०—०आज्येन जुहुयात् तेजस्कामस्य०—०दध्नेन्द्रिय कामस्य०—० यवाग्वा ग्रामकामस्य०—०"–इति तै० ब्रा० २.१.५ द्र० ।

प्राजन्ति। सर्वं हैवैनं तदमुष्मिंल्लोके[*] यथा बर्हिषि दत्त मागच्छेदेव मागच्छति। य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्युभयान्वा एष देवमनुष्यान् विपर्यासं दक्षिणा नयति। सर्वं चेदं यदिदं किञ्च मनुष्यान्वा एष सायं माहुत्या देवेभ्यो दक्षिणा नयति सर्वं चेदं यदिदं किञ्च। त एते प्रलीना न्योकस इव शेरे। मनुष्या देवेभ्यो दक्षिणा नीता। देवान्वा एष प्रातराहुत्या मनुष्येभ्यो दक्षिणा नयति। सर्वं चेदं यदिदं किञ्च। त एते विविदाना इवोत्पतन्त्यदो ऽहं करिष्ये ऽदो ऽहं गमिष्यामीति वदन्तो। यावन्तं ह वै सर्व मिदं दत्त्वा लोकं जयति तावन्तं ह लोकं जयति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्यग्नये वा एष सायं माहुत्याश्विन मुपाकरोति। तद्वाक् प्रतिगृणाति। वाग् वागित्यग्निना ह्यस्य रात्र्याश्विनं शस्तं भवति। य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्यादित्याय वा एष प्रातराहुत्या। महाव्रत मुपाकरोति। तस्य प्राणः प्रतिगृणात्यन्न मन्न मित्यादित्येन ह्यस्याह्ना महाव्रतं शस्तं भवति। य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति। तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य। सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे सायं माहुतयः। सप्त चो एव शतानि विंशतिश्च।

[*] "तदमुष्मिंलोके" ख, ग, ट ; "तदमुष्मिल्लोके" च।

संवत्सरे प्रातराहुतयस्तावत्यो ऽग्नेर्यजुष्मत्य इष्टकाः संवत्सरेण हास्याग्निना चित्येनेष्टं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ (२८) ॥

यथा श्रद्धाहोमः पूर्वं मुक्तः, तथा भावनारूपो होमोऽग्निहोत्रप्रशंसार्थ मेव प्रदर्श्यते—"असौ वा अस्यादित्यो यूपः, पृथिवी वेदिरोषधयो बर्हिर्वनस्पतय इध्मा, आपः प्रोक्षण्यो, दिशः परिधयः"—इति। 'अस्य' भावनारूपं यज्ञं कुर्वतः पुरुषस्यासावादित्यो यूपस्थानीयः, पृथिवी वेदिस्थानीया, ओषधयो बर्हिःस्थानीयाः, वनस्पतय इध्मस्थानीयाः, भूमौ विद्यमाना आपः सर्वा अपि संस्कृतप्रोक्षणीस्थानीयाः, प्राच्या दिशः परिधिस्थानीयाः। ईदृशी भावनैवाग्निहोत्रहोमः; इतरसम्पत्त्यभावेऽपि एतादृशो वा होमः कर्त्तव्यः ॥

ईदृग्भावनायां फलं दर्शयति—"यद्ध वा अस्य किञ्च नश्यति, यन् म्रियते, यदपाजन्ति, सर्वं हैवैनं तदमुष्मिंल्लोके यथा बर्हिषि दत्त मागच्छेदेव मागच्छति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"—इति। यः पुमानादित्यो यूप इत्यादिकं विद्वान् भावयन्नग्निहोत्रं जुहोति, 'एनं' पुरुषम् 'अमुष्मिन्' स्वर्गे लोके तत्सर्व मागच्छति। किं कि मिति, तदुच्यते—'अस्य' पुरुषस्य 'यद्ध वै किञ्च' अस्मिंल्लोके यत् कि मपि वस्तु नश्यति, यच्च पुत्रादिकं म्रियते, यदप्यन्यद् 'अपाजन्ति' अपगच्छति, स्वस्मादियुक्तं भवति; तत्सर्वं प्राप्यते। तत्र दृष्टान्तः— यथा 'बर्हिषि' यज्ञे दत्तं वस्तु स्वर्गे यजमान मागच्छेत्, एवं नष्टं मृत मपगतं च सर्वं मागच्छति * ॥

* "ब्रह्मवादिनो वदन्ति०—०बर्हिष्यं दत्तं भवति"—इति तै० ब्रा० २.१.५.१,२ द्र०।

योऽयं अग्निहोम पूर्वं मुक्तः, तस्यैव पुनरपि यूपवेद्यादिभावनारूप मनुष्ठान मुक्तम्, इदानीं भावनारूपां दक्षिणा माह—"उभयान् वा एष देवमनुष्यान् विपर्यासं दक्षिणा नयति, सर्वं चेदं यदिदं किञ्च"—इति। 'एषः' अग्निहोमस्य कर्त्ता, 'देवान्मनुष्यांश्च, उभयविधान् 'विपर्यासं' विपर्यस्य दक्षिणाः कृत्वा 'नयति' ऋत्विग्भ्यः समर्पयति। यत्र देवानां दक्षिणारूपत्वं, न तत्र मनुष्याणां तद्रूपत्वम्; यत्र तु मनुष्याणां दक्षिणात्वं, न तत्र देवाना मित्येवं विपर्यासः; अनेन विपर्यासेन देवेषु मनुष्येषु च दक्षिणात्वसङ्कल्पः कर्त्तव्यः। न केवलं देवमनुष्याणा मेव दक्षिणात्वम्, किं तर्हि ? 'यत्किञ्च इदं' जगदस्ति, तत्सर्व मिदं अग्निहोमीयदक्षिणा नयति; सर्वस्मिन् जगति दक्षिणेय मिति सङ्कल्पः कर्त्तव्यः॥

मनुष्याणां कुत्र दक्षिणात्व मित्याशङ्क्य तद्दर्शयति— "मनुष्यान्वा एष सायमाहुत्या देवेभ्यो दक्षिणा नयति सर्वं चेदं यदिदं किञ्च; त एते प्रलीना न्योकस इव शेरे, मनुष्या देवेभ्यो दक्षिणा नीताः"—इति। येयं अग्निहोमे सायमाहुतिः, तया 'आहुत्या' तदाहुतिनिमित्त 'देवेभ्यः' ऋत्विक्स्थानीयेभ्यो 'मनुष्यान्' गोसुवर्णस्थानीयान् दक्षिणाः कृत्वा 'नयति' समर्पयति। न केवल मनुष्यान्, किन्तु यत् किञ्चिदिदं जगदस्ति, तत्सर्वं दक्षिणाः कृत्वा समर्पयति। कथं मनुष्याणां रात्रौ दक्षिणात्व मिति, तदुच्यते—'एते' मनुष्याः यस्मात्सायं देवेभ्यो दक्षिणा नीताः, तस्माद्रात्रौ 'प्रलीनाः' स्व-स्व-व्यापाररहिताः 'न्योकस इव' निवृत्त मोकः स्थानं गृहरूपं येषां ते न्योकसः, मदीयं गृह मित्यभिमानरहिता एव सन्तः 'शेरे' शेरते, सुषुप्तिं गच्छन्तीत्यर्थः। यथा ऋत्विग्भ्यः

समर्पितं गवादिकं दक्षिणाद्रव्यं पराधीनं भवति, एवं रात्रौ मनुष्या देवाधीनत्वात् स्वव्यापाराक्षमाः ; तदिदं पारवश्यं दक्षिणात्वे लिङ्गम् ॥

अथ देवानां दक्षिणात्वं दर्शयति— "देवान्वा एष प्रातराहुत्या मनुष्येभ्यो दक्षिणा नयति सर्वं चेदं यदिदं किञ्च ; त एते विविदाना इवोत्पतन्त्यदो ऽहं करिष्ये ऽदो ऽहं गमिष्यामीति वदन्तः"–इति। 'एषः' अग्निहोमोऽयं 'प्रातराहुत्या' निमित्तभूतया 'मनुष्येभ्यः' ऋत्विक्स्थानीयेभ्यो 'देवान्' गवादिद्रव्यस्थानीयान् दक्षिणाः कृत्वा समर्पयति। यत् किञ्चिदिदं जगदस्ति, तदपि सर्वं दक्षिणात्वेन समर्पयति। अतः 'ते एते' देवाः दक्षिणारूपेण मनुष्यपारवश्यं गताः 'विविदाना इवोत्पतन्ति' स्वस्वामिभूतानां मनुष्याणा मभिप्रायविशेषं जानन्त एवोद्योगं कुर्वन्ति। किं कुर्वन्तः सन्तः ? 'अस्य' मनुष्यस्य 'अदः' कार्यं महं करिष्ये, तस्मात् 'अदः' मनुष्यस्य समीप महं गमिष्यामीति वदन्तः। अहनि देवा मनुष्यैः पूज्यमानास्तत्समीपं गत्वा तदीय मिद मायुरारोग्यादिरूपं कार्य्यं करिष्याम इति वदन्तो मनुष्याधीना अवतिष्ठन्ते ; तदिदं देवानां दक्षिणात्वम्। अथवा 'त एते' इति वाक्यं मनुष्यपरत्वेन योजनीयम्। 'त एते' मनुष्याः प्रातःकाले निद्रापारवश्यं परित्यज्य देवतानुग्रहरूपां दक्षिणां गृहीत्वा 'विविदाना इव' विशेषेण स्व-स्व-कार्य्यं जानन्त एव 'उत्पतन्ति' शयनादुत्तिष्ठन्ति ; उत्थाय चाह मिदं सन्ध्यावन्दनं करिष्ये ऽह मिदं राजगृहं गमिष्यामीत्येवं वदन्तो वर्त्तन्ते। तदेव मनुष्याणां स्वातन्त्र्यं देवतारूपदक्षिणाप्रतिग्रहस्य लिङ्गम् ॥

उक्तार्थवेदनपूर्वक मग्निहोत्रानुष्ठानं प्रशंसति— "यावन्तं ह

वै सर्वमिदं दत्त्वा लोकं जयति, तावन्तं ह लोकं जयति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"-इति। 'इदं सर्वं' स्वकीयं धनं दत्त्वा तद्दानफलरूपं यावन्तं लोकं पुरुषः प्राप्नोति, तावन्त मेव लोकं श्रद्धाहोमवेदनपूर्वकाग्निहोत्रानुष्ठायी प्राप्नोति * ॥

तदेवं श्रद्धाहोमादिरूपेणाग्निहोत्रं प्रशस्याथ गवामयनसम्पादनेन प्रशंसति—"अग्नये वा एष सायमाहुत्याश्विन मुपाकरोति, तद्वाक् प्रति गृणाति वाग् वागिति"—इति। येय मग्निहोत्रस्य सायमाहुतिरग्निदेवतार्था, तया अग्निहोत्री गवामयनसम्बद्ध माश्विनं शस्त्र मुपाकरोति; सायंहोमः शस्त्रोपक्रम इत्यर्थः। अस्याः सायमाहुतेरग्निर्देवता, आश्विनशस्त्रस्यादावपि "अग्निर्होता गृहपति"—इति (सं० ६.१५.१३.१.) मन्त्रेऽग्निः श्रुतः, तदिदं सादृश्यम्। तत्राहुतिरूपं शस्त्रं 'वाक् प्रतिगृणाति' यथा शस्त्रस्य प्रतिगरः, एव मत्र वाक् शब्दः प्रयुज्यते। तथाग्निहोत्रोद्धरणमन्त्रे "वाचा त्वा होत्रा"—इति वाक् शब्दः प्रयुज्यते, तदिदं प्रतिगरसदृशम्। वाग्वागिति वीप्सा प्रयोगबाहुल्यापेक्षा। गवामयनस्य प्रायणीय मह्नोऽतिरात्रसंस्थम्; अतिरात्रे चाश्विनं शस्त्रं शस्यते; तेन सायंहोमस्य गवामयनप्रारम्भसादृश्यं प्रतिपादितं भवति † ॥

उक्तार्थवेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति—"अग्निना ह्यस्य रात्र्याश्विनं शस्तं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"—इति। 'अस्य' विदित्वानुष्ठातुः सायमाहुतिः देवेनाग्निना रात्रौ विहित माश्विनं शस्त्रं शस्तं भवति ॥

---

* "यत् सायं जुहोति०—०हुत मेव तत्"—इति तै० ब्रा० २.१.५.२,३ द्र०।

† ४ प० २ ख० १ ख० (२ भा० २७८—२८२ पृ०)।

सायमाहुतिं प्रायणीयातिरात्ररूपेण प्रशस्य प्रातराहुतिं गवामयनगतमहाव्रतरूपेण प्रशंसति— "आदित्याय वा एष प्रातराहुत्या महाव्रत मुपाकरोति, तत्प्राणः प्रतिगृह्णात्यन्न मन्न मिति"—इति। आदित्यार्थं हूयमाना येयं प्रातराहुतिः, तया 'एषः' अग्निहोत्री महाव्रताख्यं गवामयनस्योपान्तिम मह: प्रारभते; "तदिदास"—इत्यादित्यदेवताकेन मन्त्रेण (सं० १०.१२०.१.) तस्मिन्नहनि निष्केवल्यशस्त्रप्रारम्भात्। तच्चाहुतिरूपं शस्त्रं प्राणः प्रतिगृह्णाति। कथ मेतदिति, तदुच्यते— "अन्नं पयो रेतो अस्मासु"—इत्यग्निहोत्रे भक्षणमन्त्रः; तेन 'अन्न मिति प्रतिगृह्णाति'—इत्युच्यते। अन्नञ्च प्राणत्वेन संस्तुतम्; "अन्नं प्राणमन्न मपानम्"—इतिश्रुतेः। अन्न मन्न मिति वीप्सा प्रयोगबाहुल्यापेक्षा। तस्मादस्ति महाव्रतस्य प्रातराहुतिगतादित्यसम्बन्धः * ॥

उक्तार्थवेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति— "आदित्येन हास्याञ्जसा महाव्रतं शस्तं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"—इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

प्रकारान्तरेण गवामयनसाम्यं सम्पाद्य प्रशंसति— "तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सर सायमाहुतयः, सप्त चो एव शतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतयस्तावत्यो ऽग्नेर्यजुष्मत्य इष्टकाः"—इति। एकैकस्यां रात्रौ द्वे द्वे आहुती; तथा सति षष्ट्यधिकशतत्रयसङ्ख्याकासु संवत्सरस्य रात्रिषु, तत्सङ्ख्याद्वैगुण्येन विंशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्याकाः सायमाहुतयः सम्पद्यन्ते। प्रातराहुतयोऽपि संवत्सरस्यैतावत्य एव। 'सप्त चो'—इत्युकारो निपातो वाक्योपन्यासार्थः। मिलित्वा सर्वाहुतीनां

* ४ प० २.८. (२ भा० ११७—१२०पृ०) द्र०।

चत्वारिंशदधिकेन शतचतुष्टयेन युक्ता सहस्रसङ्ख्या सम्पद्यते ; गवामयने चित्यस्याग्नेर्यजुष्मत्यो मन्त्रयुक्ता इष्टका अपि तावत्यः* ; अतोऽग्निहोत्रस्येष्टकासङ्ख्याद्वारा गवामयनसादृश्यम् ॥

एतद्वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति — "संवत्सरेण हास्याग्निना चित्येनेष्टं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"–इति। तस्य विदित्वा अनुष्ठातुः संवत्सरसत्रेण चित्याग्नियुक्तेनेष्टं भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः॥ ३ (२८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

वृषशुष्मो ह वातावत उवाच जातूकर्ण्यो वक्ता स्मो वा इदं देवेभ्यो यद्वैतदग्निहोत्रमुभयेद्युरहूयतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि हूयत इत्येतदु हैवोवाच कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्ता स्मो वा इदं पितृभ्यो यद्वैतदग्निहोत्रमुभयेद्युरहूयतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि हूयत इत्येतद्वा अग्निहोत्रमन्येद्युर्हूयते यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातरथैतदग्निहोत्रमुभये-

* "अथ यजुष्मत्यः—दर्भस्तम्बो लोगेष्टकाः पुष्करपर्णं रुक्मपुरुषौ स्रुचौ स्वयमातृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विश्वज्योतिरृतव्ये अषाढा"–इत्यादयः तै० ब्रा० १०. ३.२ १७—२०। "पशौ यजुष्मत्"–इति निरु० ११. ४. ९।

द्युर्हूयते । यदस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातस्तस्मादुदिते होतव्यं चतुर्विंशे ह वै संवत्सरे ऽनुदितहोमी गायत्रीलोक माप्नोति । द्वादश उदितहोमी । स यदा द्वौ संवत्सरावनुदिते जुहोत्यथ हास्यैको हुतो भवत्यथ य उदिते जुहोति । संवत्सरेणैव संवत्सर माप्नोति । य एवं विद्वानुदिते जुहोति । तस्मादुदिते होतव्य मेष ह वा अहोरात्रयोस्तेजसि जुहोति यो ऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातरग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वत्यादित्येन तेजसा ऽहस्तेजस्वदहोरात्रयोर्हास्य । तेजसि हुतं भवति । य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यम् ॥ ४ (२९) ॥

अथानुदितहोमनिन्दोदितहोमस्तुतिश्च प्रारभ्यते— "वृषशुष्मो ह वातावत उवाच जातूकर्ण्यो वक्ता स्मो वा इदं देवेभ्यो यद्वै तदग्निहोत्र मुभयेद्युरहूयतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि हूयत इति"— इति। वतावतनाम्नो महर्षेरपत्यं 'वातावतः' जतूकर्णस्य पौत्रो 'जातूकर्ण्यः', स च 'वृषशुष्मः' वृषभस्येव शुष्मो बलं यस्य महर्षेः सोऽयं वृषशुष्मः। तादृशो महर्षिः कदाचिदग्निहोत्रिणा मग्रे प्रसङ्गादिद मुवाच— हे अग्निहोत्रिणः! भवदीयम् 'इदम्' आचरणं देवेभ्यो 'वक्ता स्मः' वयं वक्ष्यामः। किं तदाचरणम्? इति, तदुच्यते— 'एतद्' अग्निहोत्रं पुरातनैर्महर्षिभिः 'उभयेद्युरहूयत' दिनद्वये हुत मासीत्। पूर्वदिनस्य रात्रावग्नि मुद्दिश्य होमः,

परदिनस्य प्रातः सूर्य्य मुद्दिश्य होमः ; इत्येवं दिनद्वयानुष्ठानं पूर्वैः कृतम् ; तदुल्लङ्घ्य इदानी मेतदग्निहोत्रं मनुष्यैः 'अन्येद्युः' अन्यतरस्मिन्नेव दिवसे हूयते ; — अस्तमयादूर्द्ध्व मग्नये होमः, पुनरपि सूर्य्योदयात् प्रागेव सूर्य्याय होमः ; इत्येव मेकस्या मेव रात्रौ होमद्वय मनुचितं क्रियते। 'इति' एतदाचरणं शास्त्रविरुद्धं देवताना मग्रे कथयिष्यामीति वृद्धस्य महर्षेर्वाक्यम् *॥

अस्मिन्नेवार्थे कुमारीवाक्य मप्युदाहरति— "एतदु हैवोवाच कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्ता स्मो वा इदं पितृभ्यो यद्वैतदग्निहोत्र मुभयेद्युरहूयतान्येद्युरवाव तर्देतर्हि हूयत इति"–इति। ऋषेः पुत्री काचिद्बाला, तद्गृहस्वामिना गन्धर्वेण कदाचिद्गृहीता सती, प्रसङ्गादेतदेव वाक्य मग्निहोत्रिणा मग्रे उवाच। 'वक्ता स्मः' –इत्यादिक मेतद्वाक्यम् ; पितृभ्य इत्येतावानेव विशेषः ॥

ऋषेः कुमार्य्याश्च वाक्यतात्पर्य्यं दर्शयति— "एतद्वा अग्निहोत्र मन्येद्युर्हूयते यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातरथैतदग्निहोत्र मुभयेद्युर्हूयते, यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातः" –इति। इदानीन्तनो यदग्निहोत्रं सूर्य्येऽस्तमिते सायं जुहोति, पुनः सूर्य्येऽनुदिते प्रातर्जुहोति, एवं सति एतदेवाग्निहोत्रहोमद्वयम् 'अन्येद्युः' तु एकस्मिन्नेव दिने हूयते; रात्रिमध्ये एव द्विविधहोमनिष्पत्तिः। अथैतद्वैपरीत्येन पुरातनानां शास्त्रज्ञानां यदग्निहोत्रं सूर्य्येऽस्तमिते ऽध्वर्युः सायं जुहोति, परेद्युः प्रातरुदिते सूर्य्ये पश्चाज्जुहोति ; एतदग्निहोत्रं 'उभयेद्युः' दिनद्वय एव हूयते ॥

* "एक एकस्मै मब्रूयादिति ह स्माह जातूकर्ण्यः"–इति श्रा० ५.३.२.६। "जातूकर्ण्यो भारद्वाजात्"–इति शत० ब्रा० १४.५.५.२१ ; ७.३.२७। कातीयश्रौतसूत्रेऽपि जातूकर्ण्यस्य मतपार्थक्यानि उल्लिखितानि ४.१.२७; १०.२.१७; २५.७.३४ ।

एव मिदानीन्तनाना मेकदिनानुष्ठानरूपां निन्दाम्, पुरातनानां दिनद्वयानुष्ठानरूपां स्तुतिं च प्रदर्श्य, उदिते होमं प्रातःकाले विधत्ते — "तस्मादुदिते होतव्यम्"--इति ॥

प्रकारान्तरेणोदितहोमं प्रशंसति— "चतुर्विंशे ह वै संवत्सरे ऽनुदितहोमी गायत्रीलोक माप्नोति ; द्वादश उदितहोमी ; स यदा द्वौ संवत्सरावनुदिते जुहोत्यथ हास्यैको हुतो भवत्यथ य उदिते जुहोति, संवत्सरेणैव संवत्सर माप्नोति, य एवं विद्वानुदिते जुहोति ; तस्मादुदिते होतव्यम्"–इति। यः पुरुषो ऽनभिज्ञः इदानीन्तनोऽनुदितहोमी, स पुरुषश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यापूरके संवत्सरे गायत्रीदेवताया लोक माप्नोति ; तावद्भिः संवत्सरैः गायत्र्यक्षरसङ्ख्यानिष्पत्तेः। उदितहोमी तु द्वादशसङ्ख्यापूरक एव संवत्सरे तं गायत्रीलोकं प्राप्नोति ; तावतैवोक्तसङ्ख्यानिष्पत्तेः। कथ मेतदिति, तदुच्यते— 'सः' अनुदितहोमी यदा द्वौ संवत्सरौ अनुदिते सूर्य्ये प्रातर्जुहोति, 'अथ' तदानीं तस्यानुदितहोमिन एक एव संवत्सरो हुतो भवति ; अस्तमयादूर्द्ध्वं पुनरुदयात् पूर्वं च कालैक्येन होमद्वयनिष्पत्त्यभावात्। अथ तद्वैलक्षण्येन 'यः' शास्त्राभिज्ञः उदयादूर्द्ध्वं प्रातर्जुहोति, तस्य कालद्वयानुष्ठानसिद्धेः संवत्सरद्वयम् इतरेणानुष्ठितं फल मेकेनेव संवत्सरेणास्य सिध्यति। तस्माद् द्वादशे संवत्सरे द्विगुणसङ्ख्यया गायत्रीलोकप्राप्तिरुपपद्यते। "संवत्सरेण"–इत्यादिकं वाक्यं विद्वत्प्रशंसार्थम् पुनरप्यावर्त्तनीयम् ; —यो विद्वान् जुहोति, स कालद्वयानुष्ठानात् संवत्सरमात्रेण संवत्सरद्वयफलं लभते। तस्मादुदिते सूर्य्ये सति पश्चादेव होतव्यम् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेणोदितहोमं प्रशंसति— "एष ह वा

अहोरात्रयोस्तेजसि जुहोति, योऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातरग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वत्यादित्येन तेजसाहस्तेजस्वत्"–इति। 'यः' सायम्प्रातर्होमी कालभेदेन जुहोति, 'एषः' पुमान् अहोरात्रयोः सम्बन्धिनि विविधे तेजसि जुहोति। कथ मेतदिति, तदुच्यते—येयं रात्रिः, सेय मग्निनैव तेजसा युक्ता सती तेजस्विनी भवति। यदिद महस्तदेतदादित्येन तेजसा तेजस्वद् भवति। तस्मात् सायं प्रातः कालद्वये जुह्वतस्तेजोद्वये होमसिद्धिः॥

वेदनपूर्वक मनुष्ठानं होमं प्रशंसति—"अहोरात्रयोर्हास्य तेजसि हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति"–इति॥

उपपादित मर्थं निगमयति—"तस्मादुदिते होतव्यम्"–इति * ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

एते ह वै संवत्सरस्य चक्रे यदहोरात्रे ताभ्या मेव तत्संवत्सर मेति स यो ऽनुदिते जुहोति यथैक-

* "अग्नये सायं हूयते, सूर्याय प्रातः। आग्नेयी वै रात्रिः, ऐन्द्र महः। यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात्, उभय मेवाग्नेयं स्यात्। उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति"–इत्यादि चैतत्-खण्डान्तम् तै० ब्रा० २.१.३. द्र०।

तच्चक्रेण यायात्तादृक्तदथ य उदिते जुहोति यथो-
भयतश्चक्रेण यान् क्षिप्र मध्वानं समश्नुवीत तादृक्त-
त्तदेषाभियज्ञगाथा गीयते बृहद्रथन्तराभ्या मिद
मेति युक्तं यद्भूतं भविष्यच्चापि सर्वं ताभ्या मिया-
दग्नीनाधाय धीरो दिवैवान्यज्जुहुयान्नक्त मन्य
दिति राथन्तरी वै रात्र्याहर्बार्हत मग्निर्वै रथन्तर
मादित्यो बृहदेते ह वा एनं देवते ब्रध्नस्य विष्टपं
स्वर्गं लोकं गमयतो य एवं विद्वानुदिते जुहोति
तस्मादुदिते होतव्यं तदेषाभियज्ञगाथा गीयते
यथा ह वाम्स्थूरिणैकेन यायादकृत्वान्यदुपयोज-
नाय एवं यन्ति ते बहवो जनासः पुरोदयाज्जुह्वति
ये ऽग्निहोत्र मिति तां वा एतां देवतां प्रयतीं सर्व
मिद मनु प्रैति यदिदं किञ्चैतस्यै होदं देवताया
अनुचरं सर्वं यदिदं किञ्च सैषानुचरवती देवता
विन्दते ह वा अनुचरम् भवत्यस्यानुचरो य एवं वेद
स वा एष एकातिथिः स एष जुह्वत्सु वसति तदप्ये-
षदो गाथा भवत्यनेनस मेनसा सो ऽभिशस्तादेन-
स्वतो वापहरादेनः एकातिथि मप सायं रुणद्धि
बिसानिस्तेनो अपसो जहारेत्येष ह वै स एका-
तिथिः स एष जुह्वत्सु वसत्येतां वाव स देवता मप-

रुणद्धि यो ऽस्य मग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोति तमेषा देवतापरुद्धापरुणद्ध्यस्माच्च लोकादमुष्माच्चो-भाभ्यां यो ऽस्य मग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोति तस्माद्यो ऽस्य मग्निहोत्राय स्यात्जुहुयात्तस्मादाहुर्न साय मतिथिरपरुध्य इत्येतद्ध स्म वै तद्विद्वान् नगरी जानश्रुतेय उदितहोमिन मैकादशाक्षं मानुतन्तव्य मुवाच प्रजाया मेनं विज्ञाता स्मो यदि विद्वान्वा जुहोत्यविद्वान्वेति तस्यो हैकादशाक्षे राष्ट्र मिव प्रजा बभूव राष्ट्र मिव ह वा अस्य प्रजा भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होत-व्यम् ॥ ५ (३०) ॥

दृष्टान्तपूर्वक मुदितहोमं पुनः प्रशंसति— "एते ह वै संव-त्सरस्य चक्रे यदहोरात्रे, ताभ्या मेव तत् संवत्सर मेति ; स यो ऽनु-दिते जुहोति, यथैकतश्चक्रेण यायात्तादृक्तदथ य उदिते जुहोति, यथोभयतश्चक्रेण यान् क्षिप्र मध्वानं समश्नुवीत तादृक्तत्"–इति। ये एव अहोरात्रे विद्येते, एते एव रथस्थानीयस्य सवत्सरस्य चक्र-स्थानीये ; एवं सति स पुरुषो लौकिकस्ताभ्या मेवाहोरात्र-चक्राभ्यां संवत्सररथं प्राप्नोति। एव महोरात्रयोः संवत्सरप्राप्ति-साधनत्वे स्थिते सति, यः पुमानुदयात्प्रागेव प्रातर्जुहोति, तस्य दृष्टान्तो ऽभिधीयते— यथा लोके रथस्य 'एकत.' एकस्मिन्नेव पार्श्वे स्थितेन चक्रेण 'यायात्' मार्गं गच्छेत्, तादृक् 'तत्'

अनुष्ठानं स्यात् । एकं चक्रं यथा गमनक्षमं न भवति, तथैवानुदितहोमः ; एककालमात्रवर्त्तित्वादित्यर्थः । अथोक्तवैलक्षण्येन यः पुमानुदिते जुहोति, तस्य दृष्टान्तोऽभिधीयते — यथा पार्श्वद्वयचक्रयुक्तेन रथेन 'यान्' गच्छन् पुरुषः 'क्षिप्रं' शीघ्रं मार्गं प्राप्नोति, तादृक् 'तत्' कालद्वयानुष्ठानमविघ्नेन फलप्रद मित्यर्थः ॥

• उक्तार्थदार्ढ्याय गाथा मुदाहरति — "तदेषाभियज्ञगाथा गीयते"—इति । 'तत्' तस्मिन् कालद्वयहोमविषये काचिद्यज्ञप्रतिपादिका गाथा सर्वैरभितो गीयते । सुभाषितत्वेन सर्वैर्गीयमाना 'गाथा' ॥

तां गाथा मुदाहरति — "बृहद्रथन्तराभ्या मिद मेति युक्तं, यद्भूतं भविष्यच्चापि सर्वम् ; ताभ्या मियादग्नीनाधाय धीरो दिवैवान्यज्जुहुयान्नक्त मन्यदिति"—इति । 'यद्भूतं' जगदस्ति, यच्च भविष्यत्, इदं सर्व मपि बृहद्रथन्तराभ्यां सामभ्यां युक्तं सत् 'एति' प्रवर्त्तते। तस्माद् 'धीरः' बुद्धिमानग्नीनाधाय पश्चात् 'ताभ्यां' बृहद्रथन्तराभ्यां पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकाभ्याम् 'इयात्' सोमयाग मनुतिष्ठेत् । प्रतिदिनं च दिवैव 'अन्यत्' सूर्यदेवताक मग्निहोत्रं जुहुयात, 'नक्तं' रात्रौ 'अन्यत्' अग्निदेवताक मग्निहोत्रं जुहुयात् । 'इति'-शब्दो गाथासमाप्त्यर्थः ॥

दिवाहोमं रात्रिहोमं च बृहद्रथन्तरसम्बन्धेन प्रशंसन्नुदितहोमं निगमयति— "राथन्तरी वै रात्रिरहर्बार्हतं मग्निर्वै रथन्तर मादित्यो बृहदेते ह वा एनं देवते ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गं लोकं गमयतो य एवं विद्वानुदिते जुहोति ; तस्मादुदिते होतव्यम्"—इति । सर्वस्य जगतो बृहद्रथन्तराधीनत्वादहोरात्रयोरपि तत्सम्बन्धोऽस्ति । तत्र रात्रौ रथन्तरसामसम्बन्धिनी ; अहस्तु बृहत्सामसम्बन्धि ।

तयोः कालयोरभिमानिन्यौ ये उभे 'देवते' अग्न्यादित्यरूपे, तयोः रथन्तरबृहद्रूपत्वं, तत्सामाभिमानित्वादवगन्तव्यम् । एवं सति 'यः' पुमान् शास्त्ररहस्यं विद्वान् साय मग्निहोत्रं हुत्वा पश्चात्प्रातरुदिते जुहोति, एव मुदितहोमिनं बृहद्रथन्तराभिमानित्यौ देवते 'ब्रध्नस्य' आदित्यस्य 'विष्टपं' स्थानं स्वर्गं लोकं प्रापयतः । तस्मात् कारणात् प्रातरुदिते होतव्यम् ॥

उदितहोमं प्रशस्यानुदितहोमं निन्दितुं गाथा मुदाहरति—"तदेषाभियज्ञगाथा गीयते"—इति । 'तत्' तस्मिन्ननुदितहोमनिन्दारूपेऽर्थे 'एषा' वक्ष्यमाणा गाथा याज्ञिकैः सर्वैः गीयमाना सुभाषितरूपा अभितः सर्वतो 'गीयते' वक्ष्यते ॥

तां गाथा मुदाहरति—"यथाह वास्थूरिणैकेन यायादकृत्वान्यदुपयोजनाय, एवं यन्ति ते बहवो जनासः, पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽग्निहोत्र मिति"—इति । 'अस्थूरि'-नामाश्वो रथवाजी । यथा लोके कश्चिन्मन्दबुद्धिः 'उपयोजनाय' रथे योजयितुम्, 'अन्यदकृत्वा' अश्वान्तर मसम्पाद्य एकेनैव 'अस्थूरिणा' अश्वेन रथयुक्तेन 'यायात्' मार्गं गच्छेत्, एव मेव 'ये' शास्त्ररहस्यानभिज्ञाः सूर्योदयात् पुरा अग्निहोत्रं जुह्वति, ते बहवो 'जनासः' पुरुषाः 'यन्ति' गच्छन्ति । एकाश्वयुक्तो रथो यथा मार्गपारं नेतु मसमर्थः, एवं रात्रिरूपे एकस्मिन्नेव काले कृत मग्निहोत्रं फलप्रदं न भवतीत्यर्थः । 'इति'-शब्दो गाथासमाप्त्यर्थः ॥

उदितहोमोत्कर्षार्थं मादित्यदेवतां प्रशंसति—"तां वा एतां देवतां प्रयतीं सर्व मिद मनु प्रैति यदिदं किञ्चैतस्यै हीदं देवताया अनुचरं सर्वं यदिदं किञ्च, सैषानुचरवती देवता"—इति । यत् किञ्चिदिदं स्थावरं जङ्गमरूपं जगदस्ति, तदिदं सर्वम्, 'ता

मेताम्' आदित्यदेवतां 'प्रयतीम्' उदयास्तमयौ गच्छन्तीम् 'अनु' पश्चात् 'प्रैति' प्रवर्त्तते। तथा च शाखान्तरे श्रूयते— "योऽसौ तपन्नुदेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति; असौ योऽस्त मेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्त मेति"–इति। सूर्य्योदय मनु सर्वेषा मिन्द्रियोदयाद्दिवा सर्वे चेष्टन्ते, सूर्य्यास्तमय मनु सर्वेषा मिन्द्रियाणा मस्तमयाद्रात्रौ सर्वे निद्रां कुर्वन्ति। अनेन प्रकारेण यत् किञ्चिज्जगदस्ति, तत् सर्व मेतस्या आदित्य-देवतायाः 'अनुचरम्' भृत्यस्थानीयम्। अतः 'सैषा' आदित्यदेवता 'अनुचरवती' बहुभृत्योपेता ॥

वेदनं प्रशंसति— "विन्दते ह वा अनुचरभवत्यस्यानुचरो य एवं वेद"–इति। वेदिता स्वयं धनिको भूत्वा जीवितप्रदानेन अनुचरं लभते। अतोऽस्य सर्वदा 'अनुचरः' भृत्यवर्गो भवत्येव ॥

प्रकारान्तरेणादित्यदेवतां प्रशंसति— "स वा एष एका-तिथिः, स एष जुह्वत्सु वसति"–इति। 'एष' आदित्यः स्वयम् 'एकातिथिः'; यथा लोके कश्चिद्वैदेशिको बन्धुरहितः स्वय मेक एव अतिथिर्भूत्वा गृहेषु गच्छति, एवं 'स एषः' आदित्यो 'जुह्वत्सु' अग्निहोत्रिषु प्रातः समागत्य तिष्ठति ॥

अस्मिन्नर्थे काञ्चिद्गाथा मुदाहरति—"तद्यददो गाथा भवति" –इति। यदिद मादित्यस्यैकातिथित्वं 'तत्' तस्मिन्नर्थे काचिद् 'गाथा' सर्वैर्गातु' योग्या गीतिर्विद्यते ॥

तां गाथा मुदाहरति— "अनेनस मेनसा सोऽभिशस्तादेन-स्वतो वाप हरादेनः, एकातिथि मप सायं रुणद्धि, बिसानि स्तेनो अप सो जहारेति"–इति। पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित्पुरुषो बिसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं मृषीणा

मग्रे शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेयं गाथा। 'बिसानि' पद्म-मूलानि तेषा मपहर्त्ता, प्रत्यवायपरम्परां प्राप्नोतु ;— पापरहिते पुरुषे विषस्तैन्य मपवादं कृतवतो यः प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्वतो यः प्रत्यवायः, सायङ्काले गृहे समागच्छत एकातिथेर्वैदेशिकस्यापरोधने यः प्रत्यवायः ; सेयं प्रत्यवायपरम्परा बिसस्तैन्ये सति मम भूयादित्येवं शपथः। अक्षरार्थस्तु प्रसिद्धः *, —मादृशः पुरुषः 'स्तेनः' चोरो भूत्वा बिसान्यपजहार चेत्, 'सः' पुमान्, अनेनसम् पापरहितं पुरुषं श्रोत्रियम् 'एनसा अभिशस्तात्' पापेनाभिशंसन मपवादं कुर्य्यात्। तथैव 'सः' बिसापहारी 'एनस्वतः' पापयुक्तस्य यत् 'एनः' पाप मस्ति, तत् 'अपहरात्' स्वीकुर्य्यात्। तथा स बिसापहारी सायङ्काले गृहे समागत मेकातिथिम् 'अपरुणद्धि' भोजन मदत्त्वा निःसारयेत् ; यद्वा अग्निहोत्रार्थं सायं समागतम् 'एकातिथिं' देवम् 'अपरुणद्धि' होमराहित्येन निराकुर्यात्। 'इति'-शब्दो गाथासमाप्त्यर्थः ॥

अस्या गाथाया मेकातिथि मप सायं रुणद्धीत्यस्य भागस्य प्रकृतोपयुक्तत्वात् तस्य तात्पर्य्यं दर्शयति—"एष ह वै स एका-तिथिः, स एष जुह्वत्सु वसत्येतां वाव स देवता मप रुणद्धि, यो ऽलं मग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोति ; त मेषा देवतापरुद्धापरु-णद्ध्यस्माच्च लोकादमुष्माच्चोभाभ्यां यो ऽलं मग्निहोत्राय सन्नाग्नि-होत्रं जुहोति"—इति। 'एषः' दृश्यमान आदित्य एव गाथाया मुक्तः 'एकातिथिः'। 'स एष' देवः प्रातः काले समागत्य 'जुह्वत्सु' अग्निहोत्रिषु तिष्ठति। एवं सति 'यः' पुमान् अग्निहोत्राय 'अलं' समर्थः सन्नग्निहोत्रं न जुहोति, 'सः' पुमान् 'एताम्'

* "अप्रसिद्धः"—इति घ, ङ।

अग्निहोत्रहोमार्थ मागतां देवताम् 'अपरुणद्धि' निराकरोति। 'एषा' च देवता तेनापरुद्धा सती 'तं' नास्तिकं भूलोकस्वर्गलोकाभ्या मुभाभ्याम् 'अपरुणद्धि' निःसारयति। योऽल मित्यादिः पुनरुक्तिरुपसंहारार्था ;— यो न जुहोति, तस्यायं देवताद्रोह. ॥

विपक्षे बाधक मुक्त्वा स्वपक्षं दर्शयति—"तस्माद्यो ऽल मग्निहोत्राय स्याज्जुहुयात्"-इति। अग्निहोत्राय 'अलम्' आहिताग्नित्वेन समर्थो भवेत्, सोऽवश्यं जुहुयात् ॥

अग्निहोत्रस्यावश्यकत्वे दृष्टान्तरूपविवक्षायां स्मार्त्तं शास्त्रार्थं दर्शयति—"तस्मादाहुर्न साय मतिथिरपरुध्य इति"-इति। यस्माद्देवस्य मनुष्यस्य च अतिथेरपरोधे प्रत्यवायोऽस्ति, तस्माच्छास्त्रज्ञा एव माहुः ;—सायं काले समागतो ऽतिथिः 'नापरुध्यः' न निराकरणीय इति। अतो लौकिकातिथिवत् देवतातिथये होतव्य मित्यर्थः ॥

अग्निहोत्रस्यावश्यकर्त्तव्यता मुक्त्वा पुनरपि प्रकारान्तरेणोदितहोमं प्रशंसति— "एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नगरी जानश्रुतेय उदितहोमिन मैकादशाक्षं मानुतन्तव्य मुवाच,— प्रजाया मेनं विज्ञाता स्मो यदि विद्वान्वा जुहोत्यविद्वान्वेति ; तस्यो हैकादशाक्षे राष्ट्र मिव प्रजा बभूव ; राष्ट्र मिव ह वा अस्य प्रजा भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति ; तस्मादुदिते होतव्यम्"—इति। जनश्रुताख्यस्य कस्यचिन्महर्षेः पुत्रो 'जानश्रुतेयः' *। स च राजपुरोहितत्वात् नित्यं नगरे वसतीति 'नगरी'। स महर्षिः तदेतदुदितमाहात्म्यं विद्वान् राजपुत्रं कञ्चित् 'उदितहोमिनम्' उद्दिश्य स्वमनस्येव

* "उपाविर्जानश्रुतेयः"-इति १ भा० १२१ पृ० ९ पं०। "जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः"-इति छा० उप० ४.१.१। "औपाविनैव जानश्रुतेयेन"-इति शत० ब्रा० ५.१.१.५,७।

मुवाच। कीदृश मुदितहोमिनम्? 'ऐकादशाक्षम्' एकादशाक्ष-नामकस्य राज्ञः पुत्रम्, 'मानुतन्तव्यं' मनुतन्तुनामकस्य राज्ञः पौत्रम्*। त मुद्दिश्य मनसि किं मुवाचेति, तदभिधीयते— अय मैकादशाक्षो राजपुत्रो यदि विद्वान् जुहोति, यदि वा शास्त्रार्थ मविद्वानिति मम संशयो जायते। तथा सति 'प्रजायाम्' एतदीय-पुत्रपौत्रादिसन्ततौ पर्य्यालोच्य 'एनम्' ऐकादशाक्षं 'विज्ञाता स्मः' विशेषेण ज्ञास्यामः। यदि प्रजा वर्द्धते, तदानीं मयं विद्वान्, अन्यथात्वविद्वानिति। एवं निश्चित्य, यदा तदीयां प्रजा मपश्यत्, तदानीं तस्यापि राजपुत्रस्य 'प्रजा' पुत्रपौत्रादिरूपा 'राष्ट्र मिव बभूव' यथा राष्ट्रं बहुजनाकीर्णं तद्वदिति समृद्धा प्रजासीत्। ऐकादशाक्षस्यापत्य मैकादशाक्षिरिकारान्तः शब्दस्तस्य षष्ठीयम् 'ऐकादशाक्षेः'-इति। 'यः' पुमानेवं विद्वान् प्रातरुदिते जुहोति, अस्य राष्ट्र मिव बहुला प्रजा भवति†। तस्मादुदिते होतव्य मिति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (३०) ॥

* "इति ह स्माहतुः सौमापौ मानुतन्तव्यौ"-इति शत० ब्रा० १३.५.३.२। "चिकित-गालवकालवमनुतन्तुकुशिकानाम्"-इति आश्व० श्रौ० १२.१४.३।

† शत० ब्रा० २.२.४.१८, द्र०।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

उद्यन्नु खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्त्सन्दधाति स यो ऽनुदिते जुहोति यथा कुमाराय वा वत्साय वा ऽजाताय स्तनं प्रतिदध्यात्तादृक्तदथ यं उदिते जुहोति यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तनं प्रतिदध्यात्तादृक्तत् त मस्मै प्रतिधीयमान मुभयोर्लोकयोरन्नाद्य मनु प्रतिधीयते ऽस्माच्च* लोकादमुष्माच्चोभाभ्यां स यो ऽनुदिते जुहोति यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा ऽप्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तदथ यं उदिते जुहोति यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा प्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तत्त मेष एतेनैव हस्तेनोर्द्ध्वं हृत्वा स्वर्गे लोक आदधाति य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यं मुद्यन्नु खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते प्राणे हास्य सम्प्रति हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्य मेष ह वै सत्यं वदन्त्सत्ये जुहोति यो ऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातर्भूर्भुवः स्वरो मग्नि † ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति सायं जुहोति भूर्भुवः स्वरों ‡ सूर्यो ज्योति-

* "रस्माच्च" क। † "स्वरो मिति मग्नि" क, "स्वरो३मग्नि" ख। ‡ "स्वरो३" ख।

ज्योतिः सूर्य इति प्रातः सत्यं ह्यस्य वदतः सत्ये हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यं तदेषाभियज्ञगाथा गीयते प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्य मदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति ॥ ६ (३१) ॥

प्रकारान्तरेणानुदितहोमनिन्दा मुदितहोमप्रशंसां चाह—"उद्यन् खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्त्सन्दधाति; स यो ऽनुदिते जुहोति,— यथा कुमाराय वा वत्साय वा ऽजाताय स्तनं प्रति दध्यात्तादृक्तदथ य उदिते जुहोति,— यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तनं प्रति दध्यात्तादृक्तत्; त मस्मै प्रतिधीयमान मुभयोर्लोकयोरन्नाद्य मनु प्रतिधीयते ऽस्माच्च लोकादमुष्माच्चोभाभ्याम्"—इति। आदित्यः खय मुद्यन्नेव हव्यार्थी सन्नाहवनीयेन सह स्वकीयान् रश्मीन् 'सन्दधाति' संयोजयति। एवं सति 'यः' पुमान् सूर्योदयात् पूर्वं जुहोति, स मूढ इति शेषः। तत्र दृष्टान्तः— यथा लोके कस्मैचित् 'अजाताय' अनुत्पन्नाय 'स्तनं प्रति दध्यात्' पातुं समर्पयेत्, तादृगेव तद् द्रष्टव्यम्। अथ तद्वैलक्षण्येन 'यः' पुमानुदयादूर्ध्वं जुहोति, स विवेकी। तत्रायं दृष्टान्तः— उत्पन्नाय स्तनप्रदानं यादृशं भवति, तादृगेव तदिति। एवं सति 'अस्मै' सूर्याय प्रति धीयमानं हविः समर्पयेत्। 'तम्' अग्निहोत्रिण मनु लोकद्वयेऽप्यन्नाद्यं सम्पद्यते। लोकयोरित्यस्यैव व्याख्यानम् "अस्माच्च"—इत्यादि; सप्तम्यर्थे पञ्चमी। अस्मिन्नमुष्मिंश्चोभयोर्लोकयोरित्यर्थः॥

पुनरप्यन्येन दृष्टान्तेनानुदितहोमनिन्दा मुदितहोमप्रशंसां च दर्शयति— "स यो ऽनुदिते जुहोति, यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा ऽप्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तदथ य उदिते जुहोति, यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा प्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तत्; त मेष एतेनैव हस्तेनोर्ध्वं हृत्वा स्वर्गे लोक आदधाति, य एवं विद्वानुदिते जुहोति; तस्मादुदिते होतव्यम्"–इति। 'यः' अनुदित-होमी, स मूढः। यथा लोके पुरुषस्य हस्तिनो वा ग्रासार्थम् 'अप्रयते' अप्रसारितहस्ते ग्रासं प्रक्षिपेत्, तादृगेव तत्। उदित-होमन्तु प्रसारितहस्ते ग्रासप्रक्षेपसमानं 'यः' पुमान् विदित्वो-दितहोमी स्यात्, 'तं' पुमांसम् 'एषः' आदित्यः 'एतेनैव' हविः-स्वीकारार्थं प्रसारितेन हस्तेनैवोर्ध्वं 'हृत्वा' नीत्वा स्वर्गे लोके स्थापयति। तस्मादुदयादूर्ध्वं होतव्यम्॥

प्रकारान्तरेणोदितहोमं प्रशंसति—"उद्यन् खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते; प्राणे हास्य सम्प्रति हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति; तस्मादुदिते होतव्यम्"–इति। आदित्यः स्वय मुद्यन्नेव सर्वाणि प्राणिनः 'प्रण-यति' चेष्टयति; तस्मात्प्रणयतीतिव्युत्पत्त्यादित्यस्य प्राण इति नाम। एवं सत्युदितहोमी योऽस्ति, तस्य प्राणरूपे आदित्ये 'सम्प्रति' सम्यग्द्रव्यं हुतं भवति। तस्मादुदयादूर्ध्वं होतव्यम्॥

पुनरपि युक्त्यन्तरेण उदितहोमं प्रशंसति— "एष ह वै सत्यं वदन्त्सत्ये जुहोति, यो ऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातर्; भूर्भुवः स्वरो मग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति सायं जुहोति, भूर्भुवः स्वरों सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इति प्रातः; सत्यं हास्य वदतः सत्ये हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति; तस्मादुदिते होत-

व्यम्"–इति। सायङ्कालीन मग्निहोत्र मस्तमयादूर्ध्वं, प्रातःकालीनं च सूर्योदयादूर्ध्वं जुहोति, 'एषः' पुमान्वा चा 'सत्यं' यथार्थवादिन मेव मन्त्रं ब्रुवन् 'सत्ये' परमार्थे देवे जुहोति। कथ मिति, तदुच्यते— "भूर्भुवः स्वः"–इत्यादिकः सायङ्कालीनो मन्त्रः। तस्याय मर्थः – भूरादयस्त्रयो लोकाः मदीयहोमम् 'ॐ' अङ्गीकुर्वन्तु; यः 'अग्निः' देवः, स एव 'ज्योतिः' दीपादिरूपः प्रकाशः; यच्च 'ज्योतिः' दीपादिरूपः प्रकाशः, स एव 'अग्निः' देवः; तस्मै देवाय स्वाहुत मिद मस्तु इति। एवं प्रातःकालीनमन्त्रेऽपि द्रष्टव्यम्। भूरादयो लोका मदीयं होमं स्वीकुर्वन्तु; यः 'सूर्य्यः' देवः, स एव 'ज्योतिः' दिवसगतं प्रभारूपम्; यच्चेदं प्रभारूपं 'ज्योतिः' स एव 'सूर्य्यः' देवः; तस्मै स्वाहुत मिद मस्तु। तत्र यो विद्वानेवं जुहोति, तस्य सायङ्कालीनं ज्योतिरग्निः, प्रातःकालीनं ज्योतिः सूर्य्यः, इत्येवं 'सत्यं' परमार्थं 'वदतः' पुरुषस्य 'सत्ये' परमार्थरूपे ऽग्नौ सूर्य्ये च हुतं भवति। तस्मात्प्रातरुदयादूर्ध्वं होतव्यम् * ॥

उदितहोमं प्रशस्यानुदितहोमं निन्दितुं गाथा मुदाहरति— "तदेषाभियज्ञगाथा गीयते"–इति ॥

तां गाथा माह— "प्रातः-प्रातरनृतं ते वदन्ति, पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽग्निहोत्रं; दिवाकीर्त्य मदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति"–इति। 'ये' अग्निहोत्रिणः उदयात् पूर्वं मग्निहोत्रं जुह्वति, 'ते' पुरुषाः 'दिवाकीर्त्यम्' अहनि कीर्त-

---

* य० वा० स० ३. ९—११ अग्निहोत्रहोममन्त्राः; तत्राद्याविमौ। "प्रदीप्ता मग्नि जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति"–इति कात्या० श्रौ० ४.१३.१४। तै० ब्रा० २.१.९ अनु० होममन्त्रौ, तयोस्तत्पूर्वं मेव (२ अनु०) तयोर्व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ॥

नीयं सूर्यम् 'अदिवा' रात्रौ कीर्त्तयन्तः 'प्रातः-प्रातः' प्रतिदिनं प्रातःकाले 'अनृतम्' असत्यं वदन्ति। कथ मसत्यत्व मिति, तदुच्यते—"सूर्यो ज्योतिः"-इति हि मन्त्रपाठः, 'तदा' उदयात्पुरा 'एषाम्' अग्निहोत्रिणां सूर्यरूपं ज्योतिर्नास्ति; तस्मादसत्यवादिनः *। 'इति'-शब्दो गाथासमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चविंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३१) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

प्रजापतिरकामयत प्र जायेय भूयान्त्स्या मिति स तपो ऽतप्यत स तपस्तप्त्वेमांल्लो†कानसृजत पृथिवी मन्तरिक्षं दिवं तांल्लोकानभ्यतपत्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्ताग्निरेव पृथिव्या अजायत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवस्तानि ज्योतींष्यभ्यतपत्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्

* "यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात्, उभय मेवाग्नेयं स्यात्"-इति तै० ब्रा० २.१.२.७। अत एवानुदितहोमिना मनृतवादित्वं बोध्यम्। १८० पृ० २ पं० अपीह द्र०।

† "०मांल्लो०" ग, ट; "०मांलो०" घ। एव मित्तोत्तरत्रापि नवयोः सर्व्वो।

तान्वेदानभ्यतपंस्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्येव ऋग्वेदादजायत भुव इति यजुर्वेदात् स्वरिति सामवेदात् तानि शुक्राण्यभ्यतपत् तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदो३मिति तस्मादो मो मिति प्रणौत्यो मिति वै स्वर्गो लोक ओ मित्यसौ यो ऽसौ तपति स प्रजापतिर्यज्ञ मतनुत त माहरत्तेनायजत स ऋचैव हौत्र मकरोद्यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं यदेतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकरोत् स प्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्यः सम्प्रायच्छत्ते देवा यज्ञ मतन्वत त माहरन्त तेनायजन्त त ऋचैव हौत्र मकुर्वन्यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं यदेवैतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकुर्वंस्ते देवा अब्रुवन् प्रजापतिं यदि नो यज्ञ ऋक्त आर्तिः स्याद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा का प्रायश्चित्तिरिति स प्रजापतिरब्रवीद्देवान् यदि वो यज्ञ ऋक्त आर्तिर्भवति भूरिति गार्हपत्ये जुहवाथ यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये ऽन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु यदि सामतः स्वरित्याहवनीये यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवः

स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एव जुहवाथैत्ये-
तानि ह वै वेदाना मन्तःश्लेषणानि यदेता व्याहृत-
यस्तद्यथात्मनात्मानं सन्दध्याद्यथा पर्वणा पर्व यथा
श्लेष्मणा चर्मण्यं वान्यद्वा विश्लिष्टं संश्लेषयेदेव मेवै-
ताभिर्यज्ञस्य विलिष्टं* सन्दधाति सैषा सर्वप्राय-
श्चित्तिर्यदेता व्याहृतयस्तस्मादेषैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः
कर्त्तव्या ॥ ७ (३२) ॥

अथाग्निहोत्रमन्त्रप्रसङ्गाद् बुद्धिस्थस्य सर्वप्रायश्चित्तसम्पादकस्य व्याहृतित्रयस्य सृष्टिं वक्तु मुपक्रमते— "प्रजापतिरकामयत प्र जायेय भूयान्त्स्या मिति ; स तपो ऽतप्यत ; स तपस्तप्त्वेमांल्लोकानसृजत,— पृथिवी मन्तरिक्षं दिवं ; तांल्लोकानभ्यतपत् ; तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्ताग्निरेव पृथिव्या अजायत, वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवस्तानि ज्योतींष्यभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त,— ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यात् ; तान्वेदानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त,— भूरित्येव ऋग्वेदादजायत, भुव इति यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात्"–इति । पुरा प्रजापतिरेको भूत्वा प्रजोत्पादनेन बहुविधः स्या मिति कामयित्वा तत्सिद्ध्यर्थं 'तपः' पर्यालोचनम् 'अकरोत्' इदं वस्त्वीदृश मिति पर्यालोचनरूपं तपः कृत्वा, पर्यालोचितप्रकारेणोत्पद्यता मिति सङ्कल्प्य,

---

* "विश्लिष्ट" क, ङ, ट ।

तेन सङ्कल्पेन लोकत्रय मसृजत। 'तान्' लोकान् पुनरप्यभितः पर्यालोचितवान्,—किं मेषु लोकेषु सारभूतं सम्पादनीय मिति पर्यालोचनम्। तथा पर्यालोचितेभ्यो लोकेभ्यः प्रजापतिसङ्कल्पानुसारेणाग्निवाय्वादित्यरूपाणि 'ज्योतींषि' अजायन्त। तत्रापि सारं पर्यालोच्य त्रिभ्यो ज्योतिर्भ्यो वेदत्रय मुत्पादितवान् *। तेभ्यश्च वेदेभ्यो व्याहृतित्रयरूपाणि 'शुक्राणि' ज्योतींषि पापाख्यतमोनिवारणसमर्थानि अजायन्त॥

एवं व्याहृतित्रयस्योत्पत्ति मुक्त्वा प्रणवस्योत्पत्ति माह—"तानि शुक्राण्यभ्यतपत्; तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति; तानेकधा समभरत्तदेतदो३मिति, तस्मादो मो मिति प्रणौत्यो मिति वै स्वर्गो लोक ओ मित्यसौ यो ऽसौ तपति"–इति। 'तानि शुक्राणि' व्याहृतित्रयरूपाणि ज्योतींषि सारोत्पादनाय पर्यालोचितवान्। 'तेभ्यः' पर्यालोचितेभ्यः प्रजापतिसङ्कल्पाद्वर्णत्रय मजायत। तच्च त्रय मेकधा संयोजितवान्। तदेकीभूतं वर्णत्रय मो मित्येवं सम्पन्नम्। 'तस्मात्' सर्वसारत्वात् होता यः प्रयोगमध्ये ओ मिति प्रणवं करोति [सर्वप्रयोगसङ्ग्रहार्था वीप्सा], सोऽय मोकारः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् तदात्मकः। तथा यः 'असौ' आदित्यस्तपति असावप्योङ्कारस्वरूपः; आदित्यप्राप्तेरप्योङ्कारसाधनत्वात्। ओङ्कारस्य सर्वफलहेतुत्वं काठा आमनन्ति —"एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्"–इति (उप० १. २. १६.)॥

अथ प्रायश्चित्तं विधातु मुपयुक्त मुपाख्यान माह—"स प्रजापतिर्यज्ञ मतनुत; त माहरत्; तेनायजत; स ऋचैव हौत्र

* म० सं १.२१. इ० ।

मकरोद् *, यजुषाध्वर्यवं †, साम्नोद्गीथं ‡; यदेतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं, तेन ब्रह्मत्व मकरोत्"—इति। पुरा प्रजापतिः स्वेच्छया यज्ञम् 'अतनुत' विस्तारितवान्। केन प्रकारेणेति, सोऽभिधीयते—'तं' यज्ञसाधनसमूहम् आहृत्य तेन साधनेन यागं कृतवान्। वेदत्रयगतैर्मन्त्रैः क्रमेण हौत्राध्वर्यवौद्गात्राणि निष्पाद्य, ततः 'त्रय्यै विद्यायै' वेदत्रयरूपायां विद्यायां यदेतत् 'शुक्रं' सारं व्याहृतित्रयादिरूपं, तेन सारेण ब्रह्मत्वं कृतवान् ॥

अथ ब्रह्मयज्ञवद्देवतायज्ञं दर्शयति—"स प्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्यः सम्प्रायच्छत्, ते देवा यज्ञ मतन्वत, त माहरन्त, तेनाजयन्त, त ऋचैव हौत्र मकुर्वन् यजुषा ऽऽध्वर्यवं, साम्नोद्गीथं, यदेवैतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं, तेन ब्रह्मत्व मकुर्वन्"—इति। पूर्ववाक्यवद् व्याख्येयम् ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां प्रायश्चित्तं विधत्ते—"ते देवा अब्रुवन् प्रजापतिं,—यदि नो यज्ञ ऋक्त आर्त्तिः स्याद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा, का प्रायश्चित्तिरिति ; स प्रजापतिरब्रवीद्देवान्,— यदि वो यज्ञ ऋक्त आर्त्तिर्भवति, भूरिति गार्हपत्ये जुहवाथ ; यदि यजुष्टो, भुव इत्याग्नीध्रीये ऽन्वाहार्य्यपचने वा हविर्यज्ञेषु ; यदि सामतः, स्वरित्याहवनीये § ; यद्य-

---

* एतन्नियममूलकाश्चैवेद माश्वलायनसूत्रम्—"तद ये केचन छान्दोग्यं वा ऽऽध्वर्यवे वा हौत्रामर्शाः समाम्नाता न तान् कुर्यादकृत्स्नत्वाद्धौत्रस्य"—इति श्रौ० ८. १२. २२।

† "अध्वर्युप्रत्ययन्तु व्याख्यामं कामकालदेशदक्षिणानां दीक्षोपसत्प्रसवसंस्थोत्थानाना मैतावरुं हविषा मुखैरुपांशुतायां हविषा चानुपूर्वम्"—इति आश्व० श्रौ० ८. १२. २४।

‡ "छन्दोगप्रत्ययं स्तोमः स्तोत्रियः पृष्ठं संस्थेति"—इति आश्व० श्रौ० ८. १२. २९।

§ छान्दोग्येऽप्येव मेव द्रष्टव्यम् (उप० ४. १७. ३.)।

विज्ञाता, सर्वव्यापद्दा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एव जुहवाथेति"—इति। ते देवाः प्रजापतिं प्रत्येव मपृच्छन्,— 'नः' अस्मदीये यज्ञे यदि कदाचित् 'ऋक्तः' ऋङ्मन्त्रात् 'आर्त्तिः' नाशो भवेत्, तथा यजुर्मन्त्रात्साममन्त्राद्दा कदाचिदार्त्तिः स्यात्, एताः सर्वा आर्त्तयो ऽस्माभिर्विज्ञाताः; यदि कदाचिदविज्ञाता काचिदार्त्तिर्भवेत्, यदि वा सर्वथा यद्वेदत्रयमन्त्रनिमित्ता अस्मा- भिरज्ञाता च सर्वाप्यार्त्तिर्भवेत्, इदानीं प्रायश्चित्तिर्वक्तव्येति देव- प्रश्नः। ऋङ्मन्त्रवैकल्ये गार्हपत्ये भूरिति होमः, यजुर्मन्त्रवैकल्ये सत्याग्नीध्रीये धिष्णिये भुव इति होमः। सोऽयं सोमयागे द्रष्टव्यः; हविर्यागे आग्नीध्रीयाभावात्। अग्न्याधेय मग्निहोत्रं दर्शपूर्ण- मासा वाग्रयणं चातुर्मास्यानि दाक्षायणयज्ञः, कौण्डपायिनामयनं सौत्रामणी वा सप्तमी; त एते हविर्यज्ञाः *। तेष्वाग्नीध्रीया- भावात् 'अन्वाहार्य्यपचने' दक्षिणाग्नौ † 'जुहवाथ' हे यूयं जुहुत। सामभ्रेषे स्वरित्याहवनीये होमः। यद्यविज्ञातो भ्रेषः, यदि वा वेदत्रयभ्रेषसमुच्चयः, तत्रोभयत्रापि भूर्भुवः स्वरित्येतास्तिस्रो व्याहृतीः सर्वाः 'अनुद्रुत्य' उच्चार्य्य आहवनीय एव जुहुत ‡॥

अनेनार्थवादेन प्रायश्चित्तविधि मुन्नीय व्याहृतिप्रशंसापूर्वकं तं विधि मुपसंहरति— "एतानि ह वै वेदाना मन्तःश्लेषणानि यदेता व्याहृतयस्तद्यथात्मनात्मानं सन्दध्याद्यथा पर्वणा पर्व यथा

* "अग्न्याधेय मग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा वाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रा- मणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः"—इति गौत० ध० सू० ८. १९।

† "एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्पयन् यदन्वाहार्यम्"—इति शत० ब्रा० १.२.३.५। 'अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजातं परिहरत्यनेनेति अन्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः' —इति च तत्र सा० भा०। "अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति"—इति कात्या० श्रौ० २.५.२७।

‡ "भूर्भुवः सुवरिति सर्वप्रायश्चित्तानि"—इति तै० आ० ४.२०.१. सा० भा०।

श्लेषणा चर्मण्यं वान्यद्वा विश्लिष्टं संश्लेषयेदेव मेवैताभिर्यज्ञस्य विलिष्टं सन्दधाति ; सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतयस्तस्मादेषैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः कर्त्तव्या"–इति। या एता व्याहृतयः सन्ति, 'एतानि ह वै' त्रीण्येव व्याहृतिरूपाणि, वेदानां सम्बन्धीनि 'अन्तःश्लेषणानि' अन्तर्बन्धनसाधनानि। तत्र दृष्टान्तो ऽभिधीयते —यथा लोके 'आत्मनात्मानं सन्दध्यात्' आत्मशब्दः स्वरूपमात्रवाचित्वात् सर्वद्रव्यपरः ; एकेन द्रव्येण द्रव्यान्तरं सन्धीयते। एतच्च छन्दोगैर्विस्पष्ट माम्नातम्— "तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्, सुवर्णेन रजतं, रजतेन त्रपु, त्रपुणा सीसं, सीसेन लोहं, लोहेन दारु, दारुणा चर्म"–इति (छा० उप० ४.१७.७.)। क्षारादिना सुवर्णादीनां सन्धानं सुवर्णकारादिषु प्रसिद्धम्। तदेतदभिप्रेत्यात्मनात्मानं सन्दध्यादित्युक्तम् *। यथा च हस्तपादादिष्वेकेन पर्वणा पर्वान्तरं संश्लिष्टम्, यथा च श्लेषणा धात्वन्तरं संश्लिष्टम्, चर्मणां 'चर्मण्यं' पादत्राणादिकम्, 'अन्यद्वा' शकटादिषु किञ्चिद्विश्लिष्ट मङ्गम्, चर्म अपि रज्ज्वा संश्लेषयेत् ; अनेनैव प्रकारेण 'एताभिः' व्याहृतिभिर्यज्ञस्य विश्लिष्ट मङ्गं संश्लिष्टं भवति। या एता व्याहृतयः, सैषा सर्वस्य वैकल्यस्य प्रायश्चित्तिः ; तस्माद् यज्ञे वैकल्यपरिहारार्थं मेषैव प्रायश्चित्तिः कर्त्तव्या ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चविंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३२) ॥

* "सूच्या वासः सन्दधदियात्"–इति २ भा० ७६ पृ० १९ पं०।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

तदाहुर्महावदा३ः यदृचैव हौत्रं क्रियते यजुषा ऽऽध्वर्यवं साम्नोद्गीथं व्यारब्धा त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयादयं वै यज्ञो यो ऽयं पवते तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्तत इयं वै वागदो मनस्तद्वाचा त्रय्या विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति मनसैव ब्रह्मा संस्करोति ते हैके ब्रह्माण उपाकृते प्रातरनुवाके स्तोमभागान् जपित्वा भाषमाणा उपासते तद्धैतदुवाच ब्राह्मण उपाकृते प्रातरनुवाके ब्रह्माणं भाषमाणं दृष्ट्वा ऽर्द्धं मस्य यज्ञस्यान्तरगुरिति तद्यथैकपात्पुरुषो यन्नेकतश्चक्रो वा रथो वर्त्तमानो भ्रेषं न्येत्येव मेव स यज्ञो भ्रेषं न्येति यज्ञस्य भ्रेष मनु यजमानो भ्रेषं न्येति तस्माद् ब्रह्मोपाकृते प्रातरनुवाके वाचंयमः स्यादोपांश्वन्तर्यामयोर्होमादुपाकृतेषु पवमानेष्वोदृचो ऽथ यानि स्तोत्राणि सशस्त्राण्या तेषां वषट्काराद्वाचंयम एव स्यात् तद्यथोभयतःपात्पुरुषो यन्नुभयतश्चक्रो वा रथो वर्त्तमानो न रिष्यत्येव मेव स यज्ञो न रिष्यति यज्ञस्यारिष्टि मनु यजमानो न रिष्यति ॥ ८ (३३) ॥

व्याहृतिहोमप्रसङ्गेन ब्रह्मा बुद्धिस्थः ; तस्य तत्कर्त्तृत्वात् * । तथा चाश्वलायन आह—"जुहोति-जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम्" –इति (श्रौ० १.१.१६.) । अतः प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मत्वं निर्णेतु मुपक्रमते —"तदाहुर्महावदा३: यदृचैव हौत्रं क्रियते, यजुषा ऽऽध्वर्यवं, साम्नोद्गीथं, व्यारब्धा त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति, त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात्"–इति । 'तत्' तत्र प्रायश्चित्तप्रसङ्गे 'महावदाः' ब्रह्मवादिनः 'आहुः' चोदयन्ति । महत् प्रौढं वेदं वदन्तीति महावदाः । प्लुतिस्तेषां प्रशंसार्था । 'यद्' यस्मात् कारणादृग्यजुस्सामेति हौत्राध्वर्यवौद्गात्राणां 'त्रयी' वेदत्रयरूपा विद्या 'व्यारब्धा' विविच्य होत्रादिभिः स्वीकृता भवति । अथर्ववेदस्य नात्र मिश्रयितुं शक्यते ; आहवनीयादिकर्त्तव्यस्य तत्राभावात् । अथ तस्मात् कारणात् केन साधनेन ब्रह्मत्वं क्रियते ? इति चोद्यम् । तस्य 'त्रय्या' वेदत्रयरूपया विद्यया ब्रह्मत्वं कर्त्तव्य मित्युत्तरं प्रतिब्रूयात् । अत एव सम्प्रदायविदः—

"अथर्ववेत्तवान् ब्रह्मा वेदेष्वन्येषु भागवान् ।
तस्माद् ब्रह्माणं धर्मिष्ठ मिति † ह्यारण्यके श्रुतम्"–इति ॥

ब्रह्मणो मनसा वैकल्यराहित्यानुसन्धानं विधत्ते— "अयं वै यज्ञो यो ऽयं पवते, तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ ; वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्तत, इयं वै वागदो मनस्तद्वाचा त्रय्या विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति, मनसैव ब्रह्मा संस्करोति"–इति । यः 'अयं' वायुः 'पवते' अन्तरिक्षे सञ्चरति, अय मेव यज्ञस्वरूपो वायुसदृशो यज्ञः ; यथा वायोः सञ्चारमार्गाः, तथा 'तस्य' यज्ञस्य वाक्

* व्याहृतिहोमकर्त्तृत्वादिति यावत् ।

† "ब्रह्मिष्ठ मिति" ख ।

च मनश्च 'वर्तन्यौ' प्रवृत्तिमार्गौ। यस्माद् 'वाचा' मन्त्ररूपया 'मनसा' च प्रयोगानुसन्धात्रा यज्ञो वर्तते, तस्मादुभौ मार्गौ; तत्र वाग् 'इयं वै' भूमिस्वरूपैव, मनस्तु 'असः' स्वर्गरूपम्; 'तत्' तथा सति वाग्रूपया त्रय्या विद्यया होत्रादयो रथस्थानीयस्य यज्ञस्यैकं 'पक्षं' भागं 'संस्कुर्वन्ति' सम्यक् सम्पादयन्ति। ब्रह्मा मनसैव 'संस्करोति' सम्यक् सम्पादयति; अन्यं भाग मिति शेषः। होत्रादिभिर्वाचानुष्ठीयमानेष्वङ्गेषु वैकल्यराहित्यं ब्रह्मा अनुसन्दध्यादित्यर्थः। छन्दोगाश्चैत मर्थ मामनन्ति— "एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी; तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा; वाचा होताध्वर्युरुद्गातान्यतराम्"-इति (छान्दो० उप० ४.१६. *)॥

अथ ब्रह्मणो मौनं विधातुं वाग्व्यवहारे बाधं दर्शयति— "ते हैके ब्रह्माण उपाकृते प्रातरनुवाके स्तोमभागान् जपित्वा भाषमाणा उपासते तद्धैतदुवाच ब्राह्मण उपाकृते प्रातरनुवाके ब्रह्माणं भाषमाणं दृष्ट्वा ऽर्द्ध मस्य यज्ञस्यान्तरगुरिति; तद्यथैकपात्पुरुषो यन्नेकतश्चक्रो वा रथो वर्तमानो भ्रेषं न्येत्येव मेव स यज्ञो भ्रेषं न्येति,—यज्ञस्य भ्रेष मनु यजमानो भ्रेषं न्येति"-इति। केषुचिद्यज्ञप्रयोगेषु वर्तमानाः 'ते' वेदत्रयाभिज्ञत्वेन प्रसिद्धाः 'एके ब्रह्माणः' केचिद् ब्रह्मसञ्ज्ञका ऋत्विजो होत्रा पठितव्ये प्रातरनुवाके ऽध्वर्युणा 'उपाकृते' अनुज्ञाते सति, तत ऊर्द्ध्वं "रश्मिरसि क्षयाय त्वा"-इत्यादींस्तोमभागसञ्ज्ञकान्मन्त्रान् (ता० ब्रा० १. ८.१.)जपित्वा † मौन मकृत्वा 'भाषमाणाः' वाग्व्यवहारं कुर्वन्तः

---

* "स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति, अन्यतरा मेव वर्तनिं संस्करोति, हीयते ऽन्यतरा"-इत्यादिस्तत्खण्डशेषः समग्र एवैतदर्थकः।

† स्तोमभागमन्त्रास्तु तै० सं० ४.४.१.१. आम्नाताः; "तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः, मेव

'उपासते' समीपे तिष्ठन्ति । तदानीं कश्चिच्छास्त्राभिज्ञो ब्राह्मण आगत्य कस्मिंश्चिद्यज्ञे प्रातरनुवाकोपाकरणादूर्ध्वं 'भाषमाणं' वाग्व्यवहारं कुर्वन्तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा वाक्य मेतदुवाच "अस्य यज्ञस्यार्धं मन्तरगुः"—इति ; ऋत्विग्यजमाना एकं यज्ञभाग मन्तरितं कृतवन्त इति । तथा सति यथा लोके कश्चिदेकपात्पुरुषो द्वितीयं पादं सङ्कुचितं कृत्वा प्रसारितेनैकेनैव पादेन 'यन्' मार्गे गच्छन् 'रेषं' भूमौ पतन् 'न्येति' नितरा मेति ; यथा वा कश्चिद्रथ एकचक्रो भूमौ प्रवर्तमानो रेषं प्राप्नोति ; एव मेव मौनरहितेन ब्रह्मणा युक्तः स यज्ञो रेषं न्येति ; तञ्च यज्ञरेषम् 'अनु' पश्चाद् यजमानो रेषं न्येति * ॥

इत्थं वाग्व्यवहारे बाध मुक्त्वा मौनं विधत्ते—"तस्माद् ब्रह्मोपाकृते प्रातरनुवाके वाचंयमः स्यादोपांश्वन्तर्यामयोर्होमादुपाकृतेषु पवमानेष्वोदृचो † ऽथ यानि स्तोत्राणि सशस्त्राण्या तेषां वषट्‌कारादावाचंयम एव स्यात् ; तद्यथोभयतःपात् पुरुषो यन्नुभयतश्चक्रो वा रथो वर्तमानो न रिष्यत्येव मेव स यज्ञो न रिष्यति,— यज्ञस्यारिष्टि मनु यजमानो न रिष्यति"—इति । यस्माद्भाषणे बाधोऽस्ति, 'तस्माद्' ब्रह्मा प्रातरनुवाकोपाकरणादूर्ध्वं 'वाचंयमः' मौनी स्यात् । कियन्तं काल मिति, तदुच्यते—'उपांश्वन्तर्यामयोः' ग्रहयोः 'आ होमाद्' होमसमाप्तिपर्यन्तम् ; तथा पवमान-

---

जायते ; रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्याह"—इत्यादिभिर्व्याख्याताः तै० सं० ३.५.२.१ । पुनः पञ्चमे ऽस्य रश्मिरसिमन्त्रस्य "रश्मिरित्येवादित्य मसृजत"—इत्यादित्यसृष्टिपरतया व्याख्यानञ्चाम्नातम् (५.३.६.१.)। वा० सं० १५.६. द्र० ।

* "इन्द्रो ह०—० ब्रह्मा वाचंयमो बुभूषेत्"—इति षड्० ब्रा० १.५ द्र० । २.८, ९ द्र० ।

† आ—उत्—ऋचः = ओदृचः ।

स्तोत्रेषु * त्रिष्वप्यध्वर्युणा 'उपाकृतेषु' अनुज्ञातेषु सत्सु 'ओदृच:' उत्तमा समाप्तिकालीना येय मृगस्ति, तत्समाप्तिपर्यन्तम्, वाचंयम: स्यादित्यनुवर्तते। 'अथ' अनन्तरं यान्यन्यानि आज्यादिस्तोत्राणि शस्त्रसहितानि सन्ति, तेषाम् 'आ वषट्काराद्' वौषडितिमन्त्रोच्चारणपर्यन्तम्; तत्तत्स्तोत्रप्रारम्भादूर्ध्वं तदा तदा वाचंयम एव स्यात्। तथा सति 'यथोभयत:पात्' पादद्वयोपेत: पुरुष: 'यन्' मार्गे गच्छन् 'न रिष्यति' न विनश्यति; तथा च 'उभयतश्चक्र:' चक्रद्वयोपेतो रथो मार्गे प्रवर्तमानो न विनश्यति; एव मेव मौनिना ब्रह्मणा युक्त: स यज्ञो न विनश्यति। यज्ञस्य 'अरिष्टिं' विनाशाभाव मनु यजमानोऽपि 'न रिष्यति' न विनश्यति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चविंशाध्याये) अष्टम: खण्ड: ॥ ८ (३२) ॥

॥ अथ नवम: खण्ड: ॥

तदाहुर्यद् ग्रहान् † मे ऽग्रहीत्प्राचारीन्म आहुतीर्मे ऽहौषीदित्यध्वर्यवे दक्षिणा नीयन्त उद्गासीन्म

---

* बहिष्पवमानम्, माध्यन्दिनपवमानम्, आर्भवपवमान मिति त्रीणि पवमानस्तोत्राणि।

† 'ग्रहान्' ष।

इत्युद्गाचे ऽन्ववोचन्मे ऽशंसीन्मे ऽयाक्षीन् म इति होचे। किं स्विदेव चक्रुषे। ब्रह्मणे दक्षिणा नीयन्ते। ऽकृत्वाहोस्विदेव हरता इति। यज्ञस्य हैष भिषग् यद् ब्रह्मा। यज्ञायैव तद्भेषजं कृत्वा हरत्यथो यद्भूयिष्ठेनैव ब्रह्मणा छन्दसां रसेनार्त्विज्यं करोति। यद् ब्रह्मा। तस्माद् ब्रह्मार्द्धभाग्घ वा एष इतरेषा मृत्विजा मग्र आस। यद् ब्रह्मार्द्ध मेव ब्रह्मण आसार्द्ध मितरेषा मृत्विजां। तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त आर्त्तिः * स्याद्। यदि यजुष्टो यदि सामतो। यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा। ब्रह्मण एव निवेदयन्ते। तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त आर्तिर्भवति। भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयाद्यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये। ऽन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु। यदि सामतः स्वरित्याहवनीये। यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा। भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एव जुहुयात्स। प्रस्तोतोपाकृते स्तोत्र आह ब्रह्मन्त्स्तोष्यामः प्रशास्तरिति। स भूरिति ब्रह्मा प्रातस्सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त † स्तुध्व मिति। भुव इति माध्यन्दिने सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त स्तुध्व मिति। स्वरिति तृतीयसवने ब्रूयादिन्द्रवन्त स्तुध्व मिति। भूर्भुवः स्वरित्युक्थ्ये वा ऽतिरात्रे वा ब्रूयादिन्द्रवन्त स्तुध्व मिति। स

* "आर्त्ति" ख, ग, घ। † "इन्द्रवन्तः" क। एव मिद्धोत्तरत्रापि।

यदाहेन्द्रवन्त स्तुध्व मित्यैन्द्रो वै यज्ञ इन्द्रो यज्ञस्य देवता सेन्द्र मेव तदुक्थं करोतीन्द्राग्मा गादिन्द्रवन्त स्तुध्व मित्येवैनांस्तदाह तदाह ॥ ६ (३४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथ ब्राह्मणः कांश्चित् कर्तव्यविशेषान्विधातुं चोद्य मुद्भावयति— "तदाहुर्यद् ग्रहान्मे ऽग्रहीत्प्राचारीन्म आहुतीर्मे ऽहौषीदित्यध्वर्यवे दक्षिणा नीयन्त उदगासीन्म इत्युद्गात्रे ऽन्ववोचन् मे ऽशंसीन्मे ऽयाक्षीन् म इति होत्रे, किंस्विदेव चक्रुषे ब्रह्मणे दक्षिणा नीयन्ते ऽकृत्वाहोस्विदेव हरता इति"–इति। 'तत्' तस्मिन् ब्रह्मणि चोद्य माहुः। किं चोद्य मिति, तदुच्यते— यजमानेनाध्वर्यवे यदा दक्षिणा 'नीयन्ते' प्रदीयन्ते, तदानीं यजमानस्याय मभिप्रायः— असावध्वर्युः 'मे' मदर्थं 'ग्रहान्' ऐन्द्रवायवादीनग्रहीत्, तथा 'मे' मदर्थं 'प्राचारीत्' ग्रहप्रचारं कृतवान्, तथा 'मे' मदर्थं माहुतीः 'अहौषीत्' हुतवानिति। यदोद्गात्रे दक्षिणा नीयन्ते, तदानी मय मभिप्रायः— असौ उद्गाता 'मे' मदर्थम् 'उदगासीत्' औद्गात्रं कृतवानिति। यदा होत्रे दक्षिणा नीयन्ते, तदानी मय मभिप्रायः— अयं होता 'मे' मदर्थम् 'अन्ववोचत्' पुरोनुवाक्यादीना मनुवचनं कृतवान्, तथा 'मे' मदर्थम् 'अशंसीत्' शंसनं कृतवान्, तथा 'मे' मदर्थम् 'अयाक्षीद्' याज्यां पठितवानिति। एवं तेन तेन कृतं कार्यं स्मृत्वा यस्माद् दक्षिणां ददाति, तस्माद् ब्रह्मणेऽपि तत्कृतं कार्यं स्मृत्वा दक्षिणा दातव्या। तथा सति 'किंस्विदेव' किं नाम कार्यं 'चक्रुषे' कृतवते ब्रह्मणे यजमानेन दक्षिणा

नीयन्ते, 'आहोस्विदकृत्वैव' अथवा किमपि कार्य्य मकृत्वैव 'हरतै' ब्रह्मा दक्षिणां हरेत् ? एतच्चायुक्त मिति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह— "यज्ञस्य हैष भिषग्यद् ब्रह्मा ; यज्ञायैव तद्भेषजं कृत्वा हरति"-इति । यो ब्रह्मास्ति, एष यज्ञस्य 'भिषक्' चिकित्सकः । 'तत्' तस्मात् कारणाद् 'यज्ञायैव भेषजं कृत्वा' यज्ञस्याङ्गवैकल्यरोगं शमयित्वा, दक्षिणां हरति ; तस्माद्धोत्रादिवदुपकारित्वादयं दक्षिणाया योग्य एव ॥

प्रकारान्तररूपेण ब्रह्मणो दक्षिणाधिक्यं दर्शयति— "अथो यद् भूयिष्ठेनैव ब्रह्मणा छन्दसां रसेनार्त्विज्यं करोति यद् ब्रह्मा ; तस्माद् ब्रह्मार्द्धभाग्घ वा एष इतरेषा मृत्विजा मग्र आस यद् ब्रह्मार्द्ध मेव ब्रह्मण आसार्द्ध मितरेषा मृत्विजाम्"-इति । अपि यो ब्रह्मास्ति, 'भूयिष्ठेनैवं' अतिबहुलेनैव 'छन्दसां रसेन' वेदसारभूतेन व्याहृतिप्रणवरूपेण 'ब्रह्मणा' मन्त्रेणैव 'यद्' यस्मात् कारणादार्त्विज्यं करोति, तस्मात् कारणादुपकारबाहुल्यादयं ब्रह्मेति विशिष्टेन नाम्ना व्यवह्रियत इति शेषः । किञ्च यो ब्रह्मास्ति, एषः 'अग्रे' प्रथम मेवेतरेषा मृत्विजाम् 'अर्द्धभाग्घ वै' अर्द्धप्रयोगं भजत्येव ;— वेदत्रये यावान् प्रयोगो विततोऽस्ति, स सर्वोऽपीतरैर्ऋत्विग्भिर्वाचानुष्ठीयते, ब्रह्मणा तु मनसेत्येतावानेव विशेषः, प्रयोगस्तूभयत्र समान एव । अय मेवार्थोऽर्द्ध मेवेत्यादिना स्पष्टीक्रियते । ब्रह्मणो यज्ञस्यार्द्ध मेव मनसानुष्ठीयमानम्, 'इतरेषा मृत्विजां' होत्रादीनां वाचानुष्ठीयमान मर्द्धम् ; तस्मादुपकारबाहुल्यं सिद्धं पूर्ववत् ॥

व्याहृतिप्रायश्चित्त मुक्तं तत्कर्त्तृत्वं ब्रह्मणो विधत्ते— "तस्माद् यदि यज्ञ ऋक्त आर्त्तिः स्याद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा, ब्रह्मण एव निवेदयन्ते ; तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त

आर्तिर्भवति, भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयाद्; यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये ऽन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु ; यदि सामतः, स्वरित्याहवनीये ; यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एव जुहुयात्"–इति। यस्माद् ब्रह्मा यज्ञभार मर्थं वहति, भिषक्त्वेन यज्ञवैकल्यं परिहर्तुंच शक्नोति, तस्माद्यदृगादिभ्यः किञ्चित् वैकल्यं भवेत्, तदानी मितरे सर्वेते तस्मै ब्रह्मणे एव तद्वैकल्यं निवेदयन्ते ; 'तस्माद्' इतरैर्निवेदितत्वात् स ब्रह्मा पूर्वोक्तप्रकारेण तत्तत् प्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥

ब्रह्मणः कर्तव्यान्तरं दर्शयति—"स प्रस्तोतोपाकृते स्तोत्र आह ब्रह्मन्त्स्तोष्यामः प्रशास्तरिति, स भूरिति ब्रह्मा प्रातस्सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त स्तुध्व मिति ; भुव इति माध्यन्दिने सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त स्तुध्व मिति ; स्वरिति तृतीयसवने ब्रूयादिन्द्रवन्त स्तुध्व मिति; भूर्भुवः स्वरित्युक्थ्ये वा ऽतिरात्रे वा ब्रूयादिन्द्रवन्त स्तुध्व मिति"–इति। अध्वर्युणा स्तोत्रे 'उपाकृते' प्रारब्धु मनुज्ञाते सति 'प्रस्तोता' स्तोत्रसाधने साम्नि प्रथमस्य प्रस्तावभागस्य गाता प्रस्तोतृनामक ऋत्विक्, ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञा मनेन मन्त्रेण प्रार्थयेत। "ब्रह्मन्"–इत्यादिर्मन्त्रः। हे 'प्रशास्तः' अस्माकं प्रशातनस्य आज्ञापनस्य कर्त्तः! हे ब्रह्मन्! त्वदनुज्ञया वयं स्तोष्याम इति। ततस्तेन प्रार्थितो ब्रह्मा 'भूः'–इत्येतां प्रथमां व्याहृति मुक्त्वा, हे उद्गातारः! 'इन्द्रवन्तः' इन्द्रविषयस्तुतिपराः सन्तः 'स्तुध्वं' स्तोत्रं कुरुतेति ब्रूयाद्। एव मितरत्रापि योज्यम् ॥

ब्रह्मणा प्रयुक्तस्यानुज्ञानमन्त्रस्याभिप्रायं दर्शयति—"स यदाहेन्द्रवन्त स्तुध्व मित्यैन्द्रो वै यज्ञ, इन्द्रो यज्ञस्य देवता, सेन्द्र मेव तदुद्गीथं करोतीन्द्रान्मा गादिन्द्रवन्त स्तुध्व मित्येवैनांस्तदाह तदाह"

–इति । 'सः' ब्रह्मा 'इन्द्रवन्तः स्तुध्व मिति' यद्वाक्य माह, तस्याभिप्राय उच्यते— 'यज्ञः' सोमयागः 'ऐन्द्रो वै' इन्द्रसम्बद्ध एव, इन्द्रो हि तस्य यज्ञस्य देवता ; अतः 'तदुद्गीथं' सामगैः क्रियमाण मुद्गानं 'सेन्द्रम्' इन्द्रसहित मेव करोति ; ऐन्द्र मुद्गीतम्, इन्द्रात् 'मा गात्' मापगच्छतु । तस्मात् हे उद्गातारः ! यूयम् 'इन्द्रवन्तः' इन्द्रविषयतां पर्यवेक्षन्तः, एवं भूत्वा स्तुध्वम् । 'इति' अनेनैव प्रकारेण 'एनान्' उद्गातॄन् ब्रह्मा 'तद्' वाक्य माह ॥

अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः * ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ९ (३४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायः ॥

* अस्मिन्नध्याये नव खण्डाः सन्ति; तत्राद्येषु षट्सु अग्निहोत्र माम्नातम्, तत उपर ऋत्विक्कार्योपदेशप्रकरण मारभ्य मिति सप्तमाष्टमयोः खण्डयोः ब्रह्मर्त्विक्कार्योपदेशा उक्ताः; ग्रावस्तुदादीनां कार्याण्यपि परस्तादुच्यन्ति । आश्वलायनीयद्वितीयाध्यायस्य प्रथमकण्डिकाया मग्न्याधान मुक्त्वा द्वितीयादिषु चतसृषूक्त मग्निहोत्रम् ; ब्रह्मकर्त्तव्योपदेशस्तु "अथ ब्रह्मणः (१.१२.१.)"-इत्यादुपक्रम्येतः पुरस्तादेवोक्त इति भ्रम् ॥

विश्वे वै पञ्च[१]। गौर्वै दश[२]। यद्वा एति च प्रेति च चत्वारि[३]। यद्वै समानोदर्कं षट्[४]। उद्धराहवनीयं नव[५] ॥ ५ * ॥

विश्वे वै देवा, देवासुरा वै, सप्त त्वे जग्म, कद्यन्नु खलु वा चत्वारि ॥ ५ † ॥

॥ इति पञ्चमपञ्चिका समाप्ता ॥

* १, ४१, ९१, १२३, १६२ पृ० (५—१०—४—९—९=३४ ख०)।

† १, ६३, १२०, १९१ पृ० (१०—१०—१०—४ = ३४ ख०) १भा० २१२पृ० † द्र०।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ षष्ठपञ्चिका ॥

(३०)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्तेह पाप्मानं नापजघ्निरे तान्होवाचार्बुदः काद्रवेयः सर्पऋषिर्मन्त्रकृदेका वै वो होत्रा ऽकृता तां वो ऽहं करवाण्यथ पाप्मान मपहनिष्यध्व इति ते ह तथेत्यूचुस्तेषां ह स्म स मध्यन्दिने मध्यन्दिन एवोपोदासर्पद् ग्राव्णो ऽभिष्टौति तस्मान् मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव ग्राव्णो ऽभिष्टुवन्ति तदनुकृति स ह स्म येनोपोदासर्पत्तद्धाप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति तान् ह राजा मदयाञ्चकार ते होचुराशीविषो वै नो राजान मवेक्षते हन्तास्योष्णीषेणाक्ष्यावपिनह्यामेति तथेति तस्य होष्णीषेणाक्ष्यावपिनह्युस्तस्मादुष्णीष मेव पर्यस्य ग्राव्णो ऽभिष्टुवन्ति तदनुकृति तान् ह राजा मदया मेव चकार ते होचुः स्वेन वै नो मन्त्रेण ग्राव्णो ऽभिष्टौति हन्तास्यान्या-

भिर्ऋग्भिर्मन्त्रं मा पृणचामेति तथेति तस्य हान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्रं मापपृचुस्ततो हैनां न सद्याञ्चकार तद्यदस्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्रं मापृञ्चन्ति शान्त्या एव ते ह पाप्मान मप जघ्निरे तेषा मन्वपहतिं सर्पाः पाप्मान मप जघ्निरे त एते ऽपहतपाप्मानो हित्वा पूर्वां जीर्णां त्वचं नवयैव प्रयन्त्यप पाप्मानं हते य एवं वेद ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथाग्निहोत्रं पयसः प्रशंसा तद्दोहनापत्तिविनिष्कृतिश्च ।
तस्य प्रशंसाप्युदिते च होमो ब्रह्मलिंजो व्याहृतयोऽप्यधीशाः ॥ १ ॥

ब्रह्मणः कर्त्तव्यविधानेन ग्रावस्तुद् बुद्धिस्थः; तस्याग्निष्टोमे कर्त्तव्यं * विधातु मुपाख्यान माह— "देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे ; तान्होवाचार्बुदः काद्रवेयः सर्प ऋषिर्मन्त्रकृदेका वै वो होत्रा ऽकृता, तां वो ऽहं करवाण्यथ पाप्मान मप हनिष्यथ्व इति ; ते ह तथेत्यूचुस्तेषां ह स्म स मध्यन्दिने मध्यन्दिन एवोपोदासर्पद् ग्राव्णो ऽभिष्टौति"—इति । पुरा कदाचिद् देवाः 'सर्वचरु'नामके देशविशेषे † 'सत्रं' किञ्चिदनुष्ठितवन्तः । 'ते' देवास्तेन सत्रेण स्वकीयं 'पाप्मानं' दारिद्र्यहेतुं 'मापजघ्निरे' न नाशितवन्तः । 'तान्' पापक्षयरहितान् देवान् 'अर्बुदः' तन्नामकः कश्चिदृषिरागत्योवाच । कीदृशोऽर्बुदः ?

* "एतस्मिन् काले ग्रावस्तुत् प्रपद्यते"—इत्यादि आश्व० श्रौ० ५.१२ ख० द्र० ।

† ताण्ड्या० ब्रा० २९, १. द्रष्टव्यम् ।

'काद्रवेयः' कद्रुनामधारिण्याः स्त्रियाः पुत्रः*, 'सर्पः' सर्पजातीयदेहधारी, 'ऋषिः' अतीन्द्रियार्थद्रष्टा 'मन्त्रकृत्' [करोतिधातुस्त्वत्र दर्शनार्थः] मन्त्रस्य "प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम"-इत्यादिसूक्तस्य (सं० १०. ९४. १.) द्रष्टा। तेनार्बुदेन किमुक्तमिति, तदुच्यते—हे देवाः! 'एका वै वो होत्रा' एकैव होतृवेदोत्पन्ना क्रिया 'वः' युष्माकम् 'अकृता' नानुष्ठिता, तद्वैकल्येन पापक्षयो नासीत्। 'तां' क्रियां 'वः' युष्मदर्थमहं करवाणि, अनन्तरं पाप्मानं यूयमपहनिष्यध्वे। 'इति' एतदृषिवाक्यं देवाः अङ्गीचक्रुः। ततः 'सः' अर्बुदः 'तेषां' देवानां सत्रे प्रतिदिनं मध्यन्दिनसमय एव 'उप' समीपम् उत्सुकः सन्नागच्छत्। आगत्य च ये सोमाभिषवार्थाः 'ग्रावाणः' पाषाणाः† सन्ति, तान् पूर्वोक्तेन सूक्तेन 'अभिष्टौति' अभितः स्तुतिं कृतवान्॥

इदानीं ग्रावस्तुत ऋत्विजः‡ तत्सूक्तेन ग्राव्णामभिष्टवं विधत्ते—"तस्मान्मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव ग्राव्णोऽभिष्टुवन्ति तदनुकृति"-इति। यस्मादर्बुदेनाभिष्टुतिः कृता, तस्मात्सोमप्रयोगेषु सत्रेषु तत्तन्मध्यन्दिने काले एव "प्रैते वदन्तु"-इतिसूक्तेन ग्राव्णामभिष्टवमृत्विजः कुर्युः। 'तदनुकृति'-इति क्रियाविशेषणम्। 'तस्य' अर्बुदस्य 'अनुकृति' अनुरूपं यथा भवति तथेत्यर्थः॥

---

* "अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा विशः"-इति शत० ब्रा० १३. ४. ३. ९। "अर्बुदः काद्रवेयस्तस्य सर्पा विशः०—०विषविद्यां निगदेत्"-इति चाश्व० श्रौ० १०.७.५।

† निरु० ९. १. ८, ९. द्रष्टव्यम्।

‡ "सप्तर्त्विजः। चत्वारस्त्रिपुरुषाः। तस्य तस्योत्तरे त्रयः। होता मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुदध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोतोद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति। एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति। एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसमदृशाः"-इति आश्व० श्रौ० ४. १. ३-८।

अर्बुदस्य वृत्तान्तं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति—"स ह स्म येनोपोदासर्पत्तद्धाप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति"—इति। 'स ह' स तु अर्बुदाख्यः सर्पदेहो महर्षिः, येन मार्गेण 'उपोदासर्पत्' तत्समीपं प्रति विलादुद्गम्यागच्छत्, 'तद्ध' तस्मिन्नेव देशे 'एतर्हि' इदानीमपि 'अर्बुदोदासर्पणी'-इत्यनेन नामधेयेन युक्ता 'प्रपत्' मार्गोऽस्ति। प्रपद्यते गम्यते अनयेति प्रपत् ॥

अथाभिष्टवकाले ग्रावस्तुत उष्णीषेण नेत्रवेष्टनं विधत्ते—"तान् ह राजा मदयाञ्चकार; ते होचुराशीविषो वै नो राजानमवेक्षते, हन्तास्योष्णीषेणाक्ष्यावपिनह्यामेति; तथेति; तस्य होष्णीषेणाक्ष्यावपिनह्युस्तस्मादुष्णीषमेव पर्यस्य ग्रावाणोऽभिष्टुवन्ति तदनुकृति"—इति। ग्राव्णामभिषवार्थमर्बुदाख्ये सर्परूपे महर्षौ समागते सति तदीयविषदृष्ट्यावलोकितः सोमो 'राजा' वल्ल्यात्मकः, स्वयमपि विषयुक्तः सन्, 'तान्' समीपवर्तिनो देवान् 'मदयाञ्चकार' उन्मत्तान् परवशान् कृतवान्। तदानीं 'ते' देवाः परस्परमिदमूचुः,— 'आशीविषः' सर्परूपोऽयमर्बुदो 'नः' अस्माकं राजानं विषदृष्ट्या अवेक्षते 'हन्त' कष्टमेतत्सम्पन्नम्; अतस्तत्परिहाराय केनचित् 'उष्णीषेण' शिरोवेष्टनसाधनेनाल्पवस्त्रेणास्यार्बुदस्य 'अक्ष्यावपिनह्याम' चक्षुषोर्बन्धनं करवाम इति विचार्य त्रिः प्रदक्षिणं तस्य मुखमुष्णीषेण वेष्टयित्वा तदीयचक्षुषोर्बन्धनं कृतवन्तः *। यस्माद्देवैरेवं कृतम्, तस्मादृत्विजोऽपि उष्णीषमेव 'पर्यस्य' परितो मुखं वेष्टयित्वा 'ग्रावाणः'

---

* "अथास्मा अध्वर्युरुष्णीषं प्रयच्छति। तदञ्जलिना प्रतिगृह्य, त्रिः प्रदक्षिणं शिरः समुखं वेष्टयित्वा, यदा सोमांशूनभिषवाय व्यपोहन्त्यथ ग्राव्णोऽभिष्टुयात्"—इति आश्व० श्रौ० ५. १२. ६, ७। पु० १ भा० १७८ पृ० + द्रष्टव्यम्।

सोमाभिषवार्थान् पाषाणानभिष्टुवन्ति। 'तस्य' अर्बुदस्य 'अनुकृति' सादृश्यं यथा भवति तथेत्यनेनाभिप्रायेण वेष्टनम् ॥

अथ ग्रावस्तुतः पूर्वोक्तसूक्तादन्या अप्यृचो विधत्ते— "तान् ह राजा मदया मेव चकार; ते होचुः,—स्वेन वै नो मन्त्रेण ग्रावाणो ऽभिष्टौति, हन्तास्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मा पृणचामेति; तथेति; तस्य हान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापपृचुस्ततो हैनां न मदयाञ्चकार; तद्यदस्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापृञ्चन्ति शान्त्या एव"–इति। पुनरपि सोमो 'राजा' 'तान्' देवान् पूर्ववत् 'मदयाञ्चकारैव'; ततः ते देवाः परस्पर मूचुः,— दृष्टिविषयपरिहारेऽप्ययं सर्पदेह ऋषिः स्वकीयेनैव सूक्तरूपेण मन्त्रेण ग्रावाणो ऽभिष्टौति। अतो मन्त्रसम्बन्धेन विषेणास्माक मुन्मादो जायते, 'हन्त' कष्ट मेतत्। अतो मन्त्रगतविषपरिहाराय 'अस्य' अर्बुदस्य 'मन्त्रं' सूक्तम् 'अन्याभिः' "आप्यायस्व समेतु ते"–इत्यादिभिर्ऋग्भिः * 'आपृणचाम' ["पृची सम्पर्के"–इति (रुधा० २५.) धातुः] सर्वतः सम्पृक्तं करवाम। तदेतत् सर्वे देवा अङ्गीकृत्य तथैव चक्रुः। 'ततः' ऋगन्तरसम्पर्कात् तत्सूक्तगतेऽग्रत्वे सति 'एतान्' देवान् सोमो राजा 'न मदयाञ्चकार' उन्मादं नाकरोत्। तस्मात् कारणादर्बुदस्य 'मन्त्रं' सूक्तम् 'अन्याभिः' "आप्यायस्व"–इत्यादिभिः (सं० १.९१.१६–१८.) अभिष्टवकाले सम्पृक्तं कुर्युः; तच्च शान्त्यर्थ मेव भवति ॥

देवाना मभिष्टवकृतां पापशान्तिं दर्शयति— "ते ह पाप्मान मप जघ्निरे, तेषा मन्वपहतिं सर्पाः पाप्मान मप जघ्निरे, त एते ऽपहतपाप्मानो हित्वा पूर्वां जीर्णां त्वचं नवयैव प्रयन्ति"–इति। 'ते' देवाः अर्बुदानुष्ठितेनाभिष्टवेन दारिद्र्यादिहेतुम् 'पाप्मानं'

* "आप्यायस्व समेतु त इति तिस्रः"–इति आश्व० श्रौ० ५.१२.१५।

नाशितवन्तः । 'तेषां' देवानाम् 'अपहतिं' पापविनाशम् 'अनु' पश्चाद् अर्बुदसम्बन्धिनः सर्पाः सर्वेऽपि स्वकीयं पाप्मानं नाशितवन्तः । ते सर्पाः स्वशरीरगतां पूर्वसिद्धां जीर्णां त्वचं हित्वा 'नवयैव' नूतनयैव त्वचा युक्ताः 'प्रयन्ति' सर्वतः प्रसर्पन्ति । 'एते' नूतनत्वग्युक्ताः सर्वा अपहतपाप्मान इत्युच्यन्ते ॥ वेदनं प्रशंसति— "अप पाप्मानं हते य एवं वेद"—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षड्विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति शतेनेत्याहुः शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय आयुष्येवैनं तद्वीर्य इन्द्रिये दधाति त्रयस्त्रिंशतेत्याहुस्त्रयस्त्रिंशतो वै स देवानां पाप्मनोऽपाहंस्त्रयस्त्रिंशद्वै तस्य देवा इत्यपरिमिताभिरभिष्टुयादपरिमितो वै प्रजापतिः प्रजापतेर्वा एषा होत्रा यद् ग्रावस्तोत्रीया तस्यां सर्वे कामा अवरुध्यन्ते स यदपरिमिताभिरभिष्टौति सर्वेषां कामाना मवरुद्ध्यै सर्वान् कामानवरुन्धे य एवं वेद तस्मादपरिमिताभिरेवाभिष्टुयात्तदाहुः कथ मभिष्टुयादित्यक्षरशा३ः

चतुरक्षरशा३ः पङ्क्ता३ः अर्द्धर्चशा३ः ऋक्शा३ः इति तद्यदृक्शो न तदवकल्पते ऽथ यत् पङ्क्तो नो एव तदवकल्पते ऽथ यदक्षरशश्चतुरक्षरशो वि तथा छन्दांसि लुप्येरन् बहूनि तथाक्षराणि हीयेरन्नर्द्धर्चश एवाभिष्टुयात्प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्च-तुष्पादाः पशवो यजमानमेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतु-ष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मादर्द्धर्चश एवाभि-ष्टुयात्तदाहुर्यन्मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव ग्राव्णो ऽभिष्टौति कथमस्येतरयोः सवनयोरभिष्टुतं भव-तीति यदेव गायत्रीभिरभिष्टौति गायत्रं वै प्रात-स्सवनं तेन प्रातस्सवने ऽथ यज्जगतीभिरभिष्टौति जागतं वै तृतीयसवनं तेन तृतीयसवन एव मु हास्य मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव ग्राव्णो ऽभिष्टुवतः सर्वेषु सवनेष्वभिष्टुतं भवति य एवं वेद तदाहुर्य-दध्वर्युरेवान्यानृत्विजः सम्प्रेष्यत्यथ कस्मादेष एता मसम्प्रेषितः प्रतिपद्यत इति मनो वै ग्रावस्तो-त्रीया ऽसम्प्रेषितं वा इदं मनस्तस्मादेष एता मस-म्प्रेषितः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्या मभिष्टवगताना मृचां सङ्ख्यां विधत्ते—
"तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति, शतेनेत्याहुः ; शतायुर्वै पुरुषः

शतवीर्यः शतेन्द्रिय आयुष्येवैनं तद्वीर्य इन्द्रिये दधाति"–इति। शतसङ्ख्याकासु नाडीषु सञ्चारादिन्द्रियाणां तदीयवीर्यस्य च शतसङ्ख्यात्वम्; तत्सङ्ख्याकाना मृचां पाठेन 'एनं' यजमानं दीर्घायुष्यादिगुणयुक्तं करोति ॥

पश्चान्तरं विधत्ते— "त्रयस्त्रिंशता वैत्याहुस्त्रयस्त्रिंशतो वै स देवानां पाप्मनो ऽपाहंस्त्रयस्त्रिंशद्वै तस्य देवा इति"–इति। अथवा 'त्रयस्त्रिंशता' ऋचां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यया अभिष्टव इत्याहुः। तत्र हेतुरुच्यते— देवानां सम्बन्धिनी या त्रयस्त्रिंशदस्ति, अस्याः सकाशात् 'सः' अर्बुदः पापानि 'अपाहन्' विनाशितवान्। 'तस्य' 'अर्बुदस्य' समीपस्था देवाः 'त्रयस्त्रिंशद्वै' अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्चेत्येवं देवसङ्ख्या द्रष्टव्या * ॥

पश्चान्तरं विधत्ते— "अपरिमिताभिरभिष्टुयादपरिमितो वै प्रजापतिः; प्रजापतेर्वा एषा होत्रा यद् ग्रावस्तोत्रीया, तस्यां सर्वे कामा अवरुध्यन्ते; स यदपरिमिताभिरभिष्टौति, सर्वेषां कामाना मवरुद्ध्यै"–इति। एतावत्येवेति सङ्ख्यानिर्बन्धरहिताः 'अपरिमिताः'। प्रजापतेरपरिमितमहिमत्वाद् ग्रावस्तोत्रसम्बन्धिन्या होतृवेदोत्पन्नायाः क्रियायाः प्रजापतिसम्बद्धत्वात् अपरिमितत्वं युक्तम्; तस्याञ्च क्रियायां सर्वे कामाः स्वाधीना भवन्ति; अतो ऽपरिमिताभिरभिष्टवः सर्वकामप्राप्त्यै सम्पद्यते॥ वेदनं प्रशंसति— सर्वान् कामानवरुन्धे य एवं वेद"–इति ॥

---

* पु० १ भा० २५९,४५६ पृ० द्र०। "तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि"–इत्यादि निरु० ७. २. १।

तृतीयस्य पक्षस्य मुख्यत्वं दर्शयति— "तस्मादपरिमिताभि-रेवाभिष्टुयात्"–इति ॥

प्रश्नोत्तराभ्या मभिष्टवे प्रकारविशेषं विधत्ते— "तदाहुः कथ मभिष्टुयादित्यक्षरशा३ः, चतुरक्षरशा३ः, पच्छा३ः अर्द्धर्चशा३ः, ऋक्शा३ः इति ; तद्यदृक्शो न तदवकल्पतेऽथ यत् पच्छो नो एव तदवकल्पतेऽथ यदक्षरशश्चतुरक्षरशो वि तथा छन्दांसि लुप्येरन्, बहूनि तथाक्षराणि हीयेरन्नर्द्धर्चश एवाभिष्टुयात्प्रति-ष्ठाया एव"–इति । 'तत्' तत्राभिष्टवे ब्रह्मवादिनः प्रश्न माहुः,— केन प्रकारेणाभिष्टुयादिति । कियन्तः प्रकाराः सम्भाव्यन्त इति ष्याकाङ्क्षायां ते प्रकारा उपन्यस्यन्ते,— अक्षरशोऽभिष्टुयादित्येकः प्रकारः ; प्रत्यक्षर मवसायावसायाभिष्टुयादित्यर्थः । अक्षरचतुष्टये ऽवसानं द्वितीयः प्रकारः । पादेऽवसानं तृतीयः प्रकारः । अर्द्धर्चे ऽवसानं चतुर्थः । ऋचि समाप्तायां मवसानं पञ्चमः । प्लुतयः सर्वा विचारार्थाः । किं प्रत्यक्षर मवसानम्, उताक्षरचतुष्टयेऽव-सानम्, उत पादे पादे ऽवसानम्, आहोस्विदर्द्धर्चे ऽवसानम्, अथवा कृत्स्नाया मृच्यवसानम् ? इति संशयः । तत्र पक्षान्त-राणि दूषयित्वार्द्धर्चपक्ष एव स्वीकार्य्यः । कथ मिति, तदुच्यते— यदि ऋक्श इति पक्षः स्यात् ? तत् 'नावकल्पते' न सम्भवति ; अध्ययनवैपरीत्यप्रसङ्गात्,— अध्ययनकाले ऽर्द्धर्चे ऽवसानं कुर्वन्ति, न तु कृत्स्ना मृचं मध्ये ऽवसानरहितां पठन्ति । पादावसान-पक्षेऽपि स एव दोषः । एकैकाक्षर–चतुरक्षर–पक्षयोर्दोषान्तर मप्यस्ति,— तथा पक्षद्वयाङ्गीकारे छन्दांसि विलुप्येरन् । कथं विलोप इति, तदुच्यते— तथा सत्यक्षरावसानपक्षे बहून्यक्षराणि 'हीयेरन्' विनश्येयुः ; संहिताकालीनस्य द्वित्वादेरभावात् ; तत-

च्छन्दोभङ्गः। अर्द्धर्चपक्षे तु यथाध्ययन मेवाभिष्टवात् न कोऽपि दोषः; तस्मादय मेव पक्षः सिद्धान्तः। अर्द्धर्चयोः द्वित्वात् पक्ष-द्वयसादृश्येन प्रतिष्ठार्थ मेतत् सम्पद्यते ॥

इम मर्द्धर्चपक्षं प्रशंसति—"द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद्द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति; तस्मादर्द्धर्चश एवाभिष्टुयात्"—इति। अर्द्धर्चयोर्द्वित्वाद्यजमान-साम्यम्, ऋचां पादचतुष्टयोपेतत्वात् पशुसाम्यम् ॥

अथ मध्यन्दिनकालीन मभिष्टवं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति—"तदाहुर्यन्मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव ग्राव्णो ऽभिष्टौति, कथ मस्ये-तरयोः सवनयोरभिष्टुतं भवतीति; यदेव गायत्रीभिरभिष्टौति, गायत्रं वै प्रातस्सवनं तेन प्रातस्सवने, ऽथ यज्जगतीभिरभिष्टौति जागतं वै तृतीयसवनं तेन तृतीयसवने"—इति। 'तत्' तत्राभिष्टवे चोद्य माहुः। यस्मात् कारणादयं ग्रावस्तुत् तत्प्रयोगसम्बन्धिनि 'मध्यन्दिने' एव सवने ग्राव्णा मभिष्टवं करोति, एवं सति केन प्रकारेण 'अस्य' ग्रावस्तुतः प्रातस्सवनतृतीयसवनयोरभिष्टवः सिध्य-तीति प्रश्नः। ऋक्षु यद्गायत्री जगती छन्दोद्वयं तद्द्वारान्ययोरपि सवनयोरभिष्टवसिद्धिरित्युत्तरम् ॥ वेदनं प्रशंसति—"एव मु ह्यास्य मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव ग्राव्णो ऽभिष्टुवतः सर्वेषु सवनेष्व-भिष्टुतं भवति य एवं वेद"—इति। 'एव मु ह' अनेनैव गायत्री-जगतीच्छन्दोद्वारेण ॥

अथ ग्रावस्तुतः सम्प्रैषनिरपेक्षत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—"तदाहुर्यदध्वर्युरेवान्यानृत्विजः सम्प्रेष्यत्यथ कस्मादेष एता मस-म्प्रेषितः प्रतिपद्यत इति; मनो वै ग्रावस्तोत्रीया ऽसम्प्रेषितं वा इदं मनस्तस्मादेष एता मसम्प्रेषितः प्रतिपद्यते"—इति। 'तत्'

तत्र ग्रावस्तुद्विषये प्रश्न माहुः । यस्मात् कारणादध्वर्य्युः सर्वानन्यानृत्विजः सम्प्रेष्यत्येव, न तूदास्ते, तथा सत्यृत्विगन्तरवत् ग्रावस्तुदप्यध्वर्युणा सम्प्रेषणीयः ? तच्च नास्ति । कस्मात् कारणात् असम्प्रेषित 'एषः' ग्रावस्तुत् 'एताम्' ऋचं प्रारभत इति प्रष्टृणा मभिप्रायः । तत्रेद मुत्तरम्— येय मृग् ग्रावस्तोत्रसम्बन्धिनी विद्यते, सेयं मनःस्वरूपा, मनश्चेद मिन्द्रियान्तरेण केनचिदपि असम्प्रेषित मेव प्रवर्त्तते ; तस्मात् 'एषः' ग्रावस्तुत् सम्प्रैषनिरपेक्ष एव 'एतां' स्तोत्रीया मृचं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षड्विंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

वाग्वै सुब्रह्मण्या तस्यै सोमो राजा वत्सः सोमे राजनि क्रीते सुब्रह्मण्या माह्वयन्ति यथा धेनु मुपह्वयेत् तेन वत्सेन यजमानाय सर्वान् कामान् दुहे सर्वान् ह्यास्मै कामान् वाग् दुहे य एवं वेद तदाहुः किं सुब्रह्मण्यायै सुब्रह्मण्यात्व मिति वागेवेति ब्रूया-द्वाग्वै ब्रह्म च सुब्रह्म चेति तदाहुरथ कस्मादेनं

पुमांसं सन्तं स्त्री मिवाचक्षत इति वाग्घि सुब्रह्म-ण्येति ब्रूयात् तेनेति तदाहुर्यदन्तर्वेदीतर ऋत्विज आर्त्विज्यं कुर्वन्ति * बहिर्वेदि सुब्रह्मण्या कथ मस्या-न्तर्वेद्यार्त्विज्यं कृतं भवतीति वेदेर्वा उत्कर मुत्-किरन्ति यद्वेवोत्करे तिष्ठन्नाह्वयतीति ब्रूयात् तेनेति तदाहुरथ कस्मादुत्करे तिष्ठन्त्सुब्रह्मण्या माह्वयती-त्यृषयो वै सत्र मासत तेषां यो वर्षिष्ठ आसीत्त मब्रु-वन्त्सुब्रह्मण्या माह्वय त्वं नो नेदिष्ठाद् देवान् ह्वयि-ष्यसीति वर्षिष्ठ मेवैनं तत् कुर्वन्त्यथो वेदि मेव तत् सर्वां प्रीणाति तदाहुः कस्मादस्या ऋषभं दक्षिणा मभ्याजन्तीति वृषा वा ऋषभो योषा सुब्र-ह्मण्या तन्मिथुनं तस्य मिथुनस्य प्रजात्या इत्यु-पांशु पात्नीवतस्याग्नीध्रो यजति रेतो वै पात्नीवत उपांश्विव वै रेतसः सिक्तिर्नानुवषट् करोति संस्था वा एषा यदनुवषट्कारो नेद्रेतः संस्थापयानीत्य-संस्थितं वै रेतसः समृद्धं तस्मान्नानुवषट्करोति नेष्टुरुपस्थ आसीनो भक्षयति पत्नीभाजनं वै नेष्टा ऽग्निः पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्या अग्निनैव तत् पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशु-भिर्य एवं वेद दक्षिणा अनु सुब्रह्मण्या सन्तिष्ठते

* "कुर्वन्तीति" क ।

वाग्वै सुब्रह्मण्यान्नं दक्षिणान्नाद्य एव तद्वाचि यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति ॥ ३ ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

ग्रावस्तुत ऋत्विजः कर्त्तव्य मभिधाय सुब्रह्मण्याख्यस्य ऋत्विजः कर्त्तव्यं निरूपयति—"वाग्वै सुब्रह्मण्या, तस्यै सोमो राजा वत्सः; सोमे राजनि क्रीते सुब्रह्मण्या माह्वयन्ति, यथा धेनु मुपह्वयेत् तेन वत्सेन; यजमानाय सर्वान् कामान् दुहे"—इति। 'सुब्रह्मण्या'-शब्देन "इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ"—इत्यादिर्निगद उच्यते *। सा च सुब्रह्मण्या वागेव, शब्दरूपैव सती धेनुसदृशी। तस्याः सुब्रह्मण्यायाः धेनोः सोमो राजा वत्सस्थानीयः। तस्मात् सोमक्रयादूर्द्धम् ऋत्विजः तत्तत्प्रयोगेषु सुब्रह्मण्या माह्वयेयुः, उक्तनिगदं पठेयुरित्यर्थः। यथा लोके दोहनार्थं काञ्चिद्धेनुं तदीयवत्सप्रदर्शनेन समीपं प्रत्याह्वयते, तद्वदेतत् द्रष्टव्यम्। एतेनाह्वानेन यजमानार्थं सर्वान् कामान् 'दुहे' सम्पादयति ॥ वेदनं प्रशंसति— "सर्वान् हास्मै कामान् वाग् दुहे य एवं वेद"—इति ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां सुब्रह्मण्यां प्रशंसति—"तदाहुः किं सुब्रह्मण्यायै सुब्रह्मण्यात्व मिति; वागेवेति ब्रूयाद्,— वाग्वै ब्रह्म च सुब्रह्म चेति"—इति। 'तत्' तत्र सुब्रह्मण्याख्ये निगदरूपे † मन्त्रे नाम-

*, † 'सुब्रह्मण्या'—नामा निगदोऽयं यजुर्विशेष एव; मीमांसायां तथैव सिद्धान्तितत्वात् (जै० सू० २.१.३८—४५.)। शतपथब्राह्मणे पठितः, सामान्यतो व्याख्यातश्च (२. ३४. २८.)। सामवेदीयषड्विंशब्राह्मणे त्वयं समग्रः पठितो ऽक्षरशो व्याख्यातः, सामेति च निर्द्दिष्टः (१.१,२.)। तथा सामकल्पेषु लाट्यायनके ऽप्ययं प्रपठ्य विहितः (१. ३.), सुब्रह्मण्य-नाम-सामवेदीयलिंजा गीयतेऽपि; तस्माद्याज्ञिकैः सामेति च व्यपदिश्यते। तस्य

निमित्तं पृच्छन्ति ; वागेवेति तदुत्तरम् ; "वाग्वै"[1]-इत्यादि तदुपपादनम्। 'ब्रह्म' वेदो 'वाग्वै' वागात्मक मेव। तस्मिन्नपि वेदे सुष्ठु ब्रह्म सारभूतं वेदवाक्यम्, तद्रूपेयम् वाग् देवता ; तस्मात् सारभूतस्य निगदस्य सुब्रह्मण्येति नामधेयम्। पुल्लिङ्गशब्दाभिधेयस्य निगदस्य सुब्रह्मण्येति स्त्रीलिङ्गशब्देनाभिधानं वाग्रूपत्वविवक्षयेति ॥

एत मर्थं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— "तदाहुरथ कस्मादेनं पुमांसं सन्तं स्त्री मिवाचक्षत इति ? वाग्घि सुब्रह्मण्येति ब्रूयात्, तेनेति"-इति ॥

पुनरपि प्रश्नोत्तराभ्यां सुब्रह्मण्याह्वानस्य देशविशेषं निरूपयति —"तदाहुर्यदन्तर्वेदीतर ऋत्विज आर्त्विज्यं कुर्वन्ति, बहिर्वेदि सुब्रह्मण्या ; कथ मस्यान्तर्वेद्यार्त्विज्यं कृतं भवतीति ? वेदेर्वा उत्कर मुत्किरन्ति, यदेवोत्करे तिष्ठन्नाह्वयतीति ब्रूयात्, तेनेति"-इति। अध्वर्युहोतृप्रभृतयः सर्वेऽप्यृत्विजो वेदिमध्ये एवार्त्विज्यं कुर्वन्ति, 'सुब्रह्मण्या' * वेदेर्बहिर्भागे सुब्रह्मण्याख्येन ऋत्विजा हूयते ; तथा सति केन प्रकारेण 'अस्य' सुब्रह्मण्य-नाम्न ऋत्विजः वेदिमध्ये आर्त्विज्यं कृतं स्यादिति प्रश्नः। तस्येद मुत्तरम्,—वेदेः सकाशात् 'उत्करम्' उद्धर्तव्यं पांसुम् 'उत्किरन्ति' उद्धृत्य बहिर्देशे वेदेरुत्तर-

---

[1] पाठस्त्वेवम्— "सुब्रह्मण्योऽम्। सुब्रह्मण्योऽम्। सुब्रह्मण्योऽम्। इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने। गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतमब्रुवाण। अहे सुत्या मागच्छ मघवन् देवा ब्रह्माण आगच्छतागच्छतागच्छत"-इति। तैत्तिरीयारण्यके ऽप्ययं 'ब्रुवाणः'-इत्यन्तो ऽधीयते (१.१२.३,४.)। अस्य च व्याख्यानान्तरं मीमांसाभाष्यवार्त्तिकयोः द्रष्टव्यम् (जै॰ सू॰ ९. १. ४२—४४; अधि॰ १५.)।

* 'सुब्रह्मण्या'-इति सुपां सुलुग् (पा॰ ७. ३. ३९.) इत्यात्वं रूपम्। अपिवा आम्नातोऽप्ययं दृश्यते,—"सुब्रह्मण्यं सुब्रह्मण्या माह्वय"-इति कात्या॰ श्रौ॰ ८. २. १४।

भागे प्रक्षिपन्ति ; तत्र कृतं सुब्रह्मण्याह्वानं वेदिमध्य एव कृतं भवेत्। यस्मादेव कारणादयं सुब्रह्मण्य उत्करदेशे तिष्ठन् सुब्रह्मण्या माह्वयति, 'तेन' कारणेनेत्युत्तरवादिनो वचनम् * ॥

सुब्रह्मण्याह्वानस्योत्करदेशं विधाय पुनः प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति— "तदाहुरथ कस्मादुत्करे तिष्ठन्त्सुब्रह्मण्या माह्वयतीत्यृषयो वै सत्र मासत, तेषां यो वर्षिष्ठ आसीत्त मब्रुवन्त्सुब्रह्मण्या माह्वय त्वं नो नेदिष्ठाद् देवान् ह्वयिष्यसीति ; वर्षिष्ठ मेवैनं तत् कुर्वन्त्यथो वेदि मेव तत्सर्वां प्रीणाति"–इति । आहवनीयदेशान् परित्यज्य सुब्रह्मण्याह्वानस्योत्करदेशस्वीकारे किं कारणम् ? इति प्रश्नः । तस्येद मुत्तरम्— ऋषयो हि पुरा सत्र मासत, 'तेषाम्' ऋषीणां मध्ये यो 'वर्षिष्ठः' अतिशयेन वृद्ध आसीत्, तं प्रत्येव मब्रुवन्,— हे महर्षे ! सुब्रह्मण्या माह्वय, 'नः' अस्माकं मध्ये त्व मेव 'नेदिष्ठात्' वयोवृद्धत्वेन देवलोकप्राप्तेः प्रत्यासन्नत्वे सत्यन्तिकतमत्वात् देवान् 'ह्वयिष्यसि' आह्वातुं समर्थोऽसि । एव मृषिभिरुक्तत्वादत्राप्युत्करदेशे तिष्ठन्तं सुब्रह्मण्याह्वानकर्त्तार मेनं 'वर्षिष्ठ मेव' अतिशयेन वृद्ध मेव कुर्वन्ति । उत्करस्य वेदिगतपांसुरूपत्वात् तत्सामीप्ये सति वेदिं 'सर्वां' निरवशेषां 'प्रीणाति' तोषयति ॥

अथ सुब्रह्मण्याख्यस्यर्त्विजः समीपे दक्षिणात्वेन वृषभानयनं प्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति— "तदाहुः कस्मादस्मा ऋषभं दक्षिणा मभ्याजन्तीति ; वृषा वा ऋषभो योषा सुब्रह्मण्या, तन् मिथुनं, तस्य मिथुनस्य प्रजात्या इति"–इति । 'तत्' तस्मिन् सुब्रह्मण्यस्य विषये प्रश्न माहुः । 'अस्मै' सुब्रह्मण्याय 'ऋषभं' पुङ्गवं दक्षिणां कृत्वा 'अभ्याजन्ति' समीप मानयन्ति । तत्र किं कारण मिति

---

* "शालायाः पुरस्तादन्तर्वेदिदेशे पत्नीयजमानयोरन्वारम्भयोर्भवति"–इति लाट्या०सू० १.२.१ ।

प्रश्नाभिप्रायः। तस्येद मुत्तरम्— योऽयं दक्षिणात्वेन नीयमानः ऋषभः, सोऽयं 'वृषा वै' सेचनसमर्थः पुरुषस्वरूप एव; सुब्रह्मण्या तु स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयत्वाद्योषिद्रूपा; तदुभयं मिथुनं भवति। तस्य मिथुनस्य 'प्रजात्यै' प्रजोत्पादनार्थं मृषभानयन मित्युत्तरवादिनोऽभिप्रायः॥

सुब्रह्मण्यस्य कर्तव्य मुक्त्वा आग्नीध्रस्यर्त्विजः कर्त्तव्यं विधत्ते— "उपांशु पात्नीवतस्याग्नीध्रो यजति; रेतो वै पात्नीवत उपांश्विव वै रेतसः सिक्तिः"–इति। पात्नीवताख्यो यो ग्रहविशेषः, तस्य मन्त्रे 'उपांशु' शनैरुच्चार्य आग्नीध्रो यजेत्। योऽयं 'पात्नीवतः' ग्रहः स रेतसः स्वरूपम्; लोकेऽपि रेतसः 'सिक्तिः' सेचनम् 'उपांश्विव वै' ध्वनि मन्तरेण रहस्येव क्रियते। अतस्तत्साम्यार्थं मुपांशुत्वं युक्तम्॥

अत्र पात्नीवतग्रहे "सोमस्याग्ने वीहि"–इत्येत मनुवषट्कारं* निषेधति— "नानुवषट् करोति; संस्था वा एषा यदनुवषट्कारो नेद्रेतः संस्थापयानीत्यसंस्थितं वै रेतसः समृद्धं; तस्मान्नानुवषट् करोति"–इति। सर्वत्र ग्रहेषु वषट्कारानुवषट्काराभ्यां हूयते; अत्र तु पात्नीवतग्रहे वषट्कारहोम एक एव, न त्वितरः। तत्र हेतुः "संस्था वै"–इत्यादिः। योऽय मनुवषट्कारोऽस्ति, सोऽयं 'संस्था वै' ग्रहस्य समाप्तिरेव। तथा सति स पात्नीवतग्रहरूपं रेतः 'नेत् संस्थापयानि' सर्वथा समाप्तिं न करवाणीति अभिप्रेत्य तत्समाप्तेः भीतो भवेत्। 'असंस्थितम्' असमाप्त मनुपरतं रेतसः सेचनं अपत्योत्पत्त्या समृद्धं भवति; तस्मादेव नानुवषट् कुर्यात्। तथाच यज्ञगाथां पठन्ति—

* १ भा० १६२ पृ० १४ पं०, २ भा० २२ पृ० १७ पं०। आश्व० ५.५.१९।

"ऋतुयाजान् द्विदेवत्यान् यश्च पात्नीवतो ग्रहः ।
आदित्यग्रहसावित्रौ तान्स्म मानुवषट्कृथाः"–इति * ॥

अथ पात्नीवतग्रहभक्षणे देशं विधत्ते— "नेष्टुरुपस्थ आसीनो भक्षयति ; पत्नीभाजनं वै नेष्टा ऽग्निः पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्या अग्निनैव तत् पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्यै"–इति । योऽय माग्नीध्रः पात्नीवतं यजति, सोऽयं नेष्टुः 'उपस्थे' समीपे आसीनः शेषं भक्षयेत् । नेष्टृनामक ऋत्विक् 'पत्नीभाजनं वै' पत्नीस्थानीयः ; "नेष्टः पत्नी मुदानय"–इत्येवं † नेष्टृपत्न्योरान-यनद्वारा सम्बन्धश्रवणात् । अतस्तत्समीपे भक्षणे सत्यग्निरूप आग्नीध्रः पत्नीषु रेतः स्थापयति ; तच्च प्रजननाय सम्पद्यते । 'तत्' तेनानुष्ठानेन यजमानोऽपि 'अग्निनैव' अग्न्यनुग्रहेणैव पत्नीषु रेतो ऽवस्थापयति । तदपि 'प्रजात्यै' सम्पद्यते ॥ वेदनं प्रशंसति— "प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद"–इति ॥

अथ सुब्रह्मण्याविषये कञ्चिद्विशेषं विधत्ते— "दक्षिणा अनु सुब्रह्मण्या सन्तिष्ठते ; वाग्वै सुब्रह्मण्यान्नं दक्षिणान्नाद्य एव तद्वाचि यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति"–इति । दक्षिणासु नीतासु ता दक्षिणाः 'अनु' पश्चात् सुब्रह्मण्या 'सन्तिष्ठते' समा-प्यते । सुब्रह्मण्याया वाग्रूपत्वात् दक्षिणायाश्चान्नरूपत्वात् 'अन्ततः' समाप्तिवेलाया मिमं यज्ञं 'अन्नाद्ये वाचि' द्वयोरेवैतयोः 'प्रतिष्ठा-पयन्ति' प्रतिष्ठितं कुर्वन्ति ॥

---

* आश्व० श्रौ० ५.५.२१. द्र० ।

† तै० सं० ६.५.८.६ । "अथ सम्प्रेष्यति— अग्नीन्नेष्टुरुपस्थ मासीद, नेष्टः पत्नी मुदानय, उद्गात्रा सङ्ख्यापय ०—० वृषा वा अग्नीद्, योषा नेष्टा, मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते; उदानयति नेष्टा पत्नीं, ता मुद्गात्रा सङ्ख्यापयति"–इति शत० ब्रा० ४.४.२.१७,१८ ।

अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षड्विंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ देवा वै यज्ञमतन्वत तांस्तन्वानानसुरा अभ्यायन्यज्ञवेशस मेषां करिष्याम इति तान् दक्षिणत उपायन् यत एषां यज्ञस्य तनिष्ठ ममन्यन्त ते देवाः प्रतिबुध्य मित्रावरुणौ दक्षिणतः पर्यौहंस्ते मित्रावरुणाभ्या मेव दक्षिणतः प्रातःसवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नत तथैवैतद्यजमाना मित्रावरुणाभ्या मेव दक्षिणतः प्रातःसवनेऽसुररक्षांस्यपघ्नते तस्मान् मैत्रावरुणं मैत्रावरुणः प्रातःसवने शंसति मित्रावरुणाभ्यां हि देवा दक्षिणतः प्रातःसवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ते वै दक्षिणतोऽपहता असुरा मध्यतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्रं मध्यतोऽदधुस्त इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातःसवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नत तथैवैतद्यजमाना इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातःसवनेऽसुररक्षांस्यपघ्नते तस्मादैन्द्रं ब्राह्मणाच्छंसी प्रातःसवने शंसतीन्द्रेण हि देवा मध्यतः प्रातःसवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ते वै मध्यतोऽपहता असुरा उत्त-

रतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्राग्नी उत्तरतः पर्यौहंस्त इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत तथैवैतद्यजमाना इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्यपघ्नते तस्मादैन्द्राग्न मच्छावाकः प्रातःसवने शंसतीन्द्राग्निभ्यां हि देवा उत्तरतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ते वा उत्तरतो ऽपहता असुराः पुरस्तात्पर्यद्रवन्त्समनीकतस्ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात् प्रातःसवने पर्यौहंस्ते ऽग्निनैव पुरस्तात् प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत तथैवैतद्यजमाना अग्निनैव पुरस्तात् प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्यपघ्नते तस्मादाग्नेयं प्रातःसवन मप पाप्मानं हते य एवं वेद ते वै पुरस्तादपहता असुराः पश्चात्परीत्य प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्य विश्वान् देवानात्मानं पश्चात्तृतीयसवने पर्यौहंस्ते विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात् तृतीयसवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत तथैवैतद्यजमाना विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात्तृतीयसवने ऽसुररक्षांस्यपघ्नते तस्माद् वैश्वदेवं तृतीयसवन मप पाप्मानं हते य एवं वेद ते वै देवा असुरानेव मपाघ्नत सर्वस्मादेव यज्ञात् ततो वै देवा अभवन् परासुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो

भवति य एवं वेद ते देवा एवं क्लृप्तेन यज्ञेनापासुरान् पाप्मान मघ्नताजयन्त्स्वर्गं लोक मप ह वै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं हते जयति स्वर्गं लोकं य एवं वेद यश्चैवं विद्वान्त्सवनानि कल्पयति ॥ १ (४) ॥

•

ग्रावस्तोतोष्णीषसमावेष्टितमूर्द्धा
मन्त्रैरन्त्यैरर्बुदसूक्तं विपृणक्ति ।
कियन्त्यो वाभिष्टवनीयाः कथ मेताः
सुब्रह्मण्याह्वान मितीह प्रवदन्ति ॥ १ ॥

ग्रावस्तुत्-सुब्रह्मण्याख्ययोर्ऋत्विजोः कर्त्तव्य मुक्त्वा मैत्रावरुण-ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकनाम्नां होत्रकाणां शस्त्राणि विधातु माख्यायिका माह—"देवा वै यज्ञ मतन्वत ; तांस्तन्वानानसुरा अभ्यायन् यज्ञवेशस मेषां करिष्याम इति ; तान् दक्षिणत उपायन् ; यत एषां यज्ञस्य तनिष्ठ ममन्यन्त ; ते देवाः प्रतिबुध्य मित्रावरुणौ दक्षिणतः पर्यौहंस्ते मित्रावरुणाभ्या मेव दक्षिणतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ; तथैवैतद्यजमाना मित्रावरुणाभ्या मेव दक्षिणतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपघ्नते ; तस्मान् मैत्रावरुणं मैत्रावरुणः प्रातस्सवने शंसति ; मित्रावरुणाभ्यां हि देवा दक्षिणतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत"—इति । यदा देवा यज्ञ मकुर्वत, तदा 'तान्' कुर्वाणान् देवान् असुराः अभित आगच्छन् । असुर-शब्देन रक्षांस्यप्युपलक्ष्यन्ते । 'एषां' देवानां 'यज्ञवेशसं' यज्ञविघातं करिष्याम इत्यसुराणा मभिप्रायः । 'एषां' देवानां सम्बन्धिनो यज्ञोपलक्षितस्य देवयजनदेशस्य 'यतः' यस्मिन् दक्षिणदेशभागे

'तनिष्ठम्' अतिशयेन तनुरूप मत्यन्तदुर्बलं स्थान मिद मित्यसुराः 'अमन्यन्त' सर्वेषा मृत्विजा माहवनीयादिदेशेष्ववस्थितत्वेन सदसो दक्षिणभागे रक्षकाभावात् दुर्बलस्थान मित्यसुराणां बुद्धिरासीत् । 'दक्षिणतः' तस्मिन् सदसो दक्षिणभागे, 'तान्' देवान् असुराः 'उपायन्' प्राप्तवन्तः । 'ते' देवाः तस्कररूपेण समागतान् असुरान् प्रतिबुध्य तस्मिन् दक्षिणतः 'मित्रावरुणौ' द्वौ देवौ 'पर्यौहन्' रक्षकत्वेनावस्थापितवन्तः । ततः 'ते' देवाः मित्रावरुणाभ्या मेव धानुष्काभ्या मत्यन्तशूराभ्यां दक्षिणदेशे प्रातस्सवनकाले तानसुरान् रक्षांसि चापसारयन्ति । तस्मादपसारणार्थं मित्रावरुणदेवताकं शस्त्रम् "आ नो मित्रावरुणा"-इत्यादिकं (सं० ३.६२. १६-१८.) मैत्रावरुणाख्यः ऋत्विक् प्रातस्सवने शंसेत् । यस्माद्देवा मित्रावरुणाभ्या मपसारितवन्तः, तस्मात् मैत्रावरुणं शस्त्रं युक्तम् * ॥

उपाख्यानमुखेन मैत्रावरुणस्य शस्त्रं विधाय तथैव ब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रं विधत्ते— "ते वै दक्षिणतो ऽपहता असुरा मध्यतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्रं मध्यतो दधुस्त इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ; तथैवैतद्यजमाना इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातस्सवने असुररक्षांस्यपघ्नते ; तस्मादैन्द्रं ब्राह्मणाच्छंसी प्रातस्सवने शंसतीन्द्रेण हि देवा मध्यतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत"-इति । 'ते' दक्षिणदेशादपसारिता असुराः, प्राचीनवंशस्य सदसश्च मध्ये यज्ञभूमिं प्राविशन् । "आ याहि सुषुमा हि ते"-इत्यादिकं (सं० ८.१७.१-३.) इन्द्रदेवताकं शस्त्रम् † । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

*, † आश्व० श्रौ० ५. १०. २८. द्र० ।

इदानीं मच्छावाकस्य शस्त्रं विधत्ते—"ते वै मध्यतो ऽपहता असुरा उत्तरतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्राग्नी उत्तरतः पर्यौहंस्त इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ; तथैवैतद्यजमाना इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपघ्नते ; तस्मादैन्द्राग्नं मच्छावाकः प्रातस्सवने शंसतीन्द्राग्निभ्यां हि देवा उत्तरतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत"–इति। "इन्द्राग्नी आगतं सुतम्"–इत्यादिकम् (सं० ३. १२. १–३.) 'ऐन्द्राग्नं' शस्त्रम् *। अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

प्रातस्सवनाभिमानी देवोऽग्निरित्येत मर्थं दर्शयति— "ते वा उत्तरतो ऽपहता असुराः पुरस्तात् पर्यद्रवन्त्समनीकतस्ते देवा प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात् प्रातस्सवने पर्यौहंस्ते ऽग्निनैव पुरस्तात् प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ; तथैवैतद्यजमाना अग्निनैव पुरस्तात् प्रातस्सवने ऽसुररक्षांस्यपघ्नते ; तस्मादाग्नेयं प्रातस्सवनम्"–इति। 'ते' इन्द्राग्निभ्या मुत्तरतो ऽपसारिता असुराः 'समनीकतः' सङ्ग्रामार्थं समीचीनसैन्यैर्युक्ताः, 'पुरस्ताद्' यज्ञभूमेः पूर्वस्यां दिशि 'पर्यद्रवन्' परितः प्राप्ताः। 'ते' देवाः, प्रतिबुध्येत्यादि पूर्ववत्। यस्मात् पूर्वस्यां दिशि रक्षकोऽग्निस्तस्मादिदं प्रातस्सवन मग्निसम्बद्धं द्रष्टव्यम्॥ वेदनं प्रशंसति— "अप पाप्मानं हते य एवं वेद"–इति ॥

प्रातस्सवनाभिमानिन मग्निं प्रशस्य तृतीयसवनाभिमानिनो विश्वान् देवान् प्रशंसति— "ते वै पुरस्तादपहता असुराः पश्चात्परीत्य प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्य विश्वान् देवानात्मानं पश्चात् तृतीयसवने पर्यौहंस्ते विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात् तृतीयसवने

* आश्व० श्रौ० ५. १०.२८. द्र०।

ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत; तथैवैतद्यजमाना विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात् तृतीयसवने ऽसुररक्षांस्यपघ्नते; तस्माद् वैश्वदेवं तृतीयसवनम्"–इति। अग्निना प्राच्या दिशो ऽपसारिताः असुरा रक्षांसि च प्रतीच्यां दिशि परितो गत्वा यज्ञभूमिं प्राविशन्। देवाश्च प्रतिबुध्य विश्वान् देवान् तृतीयसवनवेलायां प्रतीच्यां दिशि रक्षार्थं प्रेषितवन्तः। आत्मान मिति विश्वेषां देवानां विशेषणम्; ये प्रेरका देवाः तेषा मात्मभूतान् स्वशरीरवदत्यन्त मात्मान् विश्वान् देवानित्यर्थः *। तैर्विश्वैर्देवैरितरदेवात्मभूतैरसुराणां तृतीयसवने अपहृतत्वादिदं तृतीयसवनं वैश्वदेवम्॥ वेदनं प्रशंसति—"अप पाप्मानं हते य एवं वेद"–इति॥

पुनरपि प्रदेशान्तरे प्रवेशशङ्कां वारयितु मसुराणां सर्वात्मना विनाशं दर्शयति— "ते वै देवा असुरानेव मपाघ्नत सर्वस्मादेव यज्ञात्, ततो वै देवा अभवन् परासुराः"–इति। उक्तक्रमेण सर्वतो ऽपसारितेष्वसुरेषु देवाः शत्रुरहिता अभवन्, असुराश्च पराभूता.॥ वेदनं प्रशंसति— "भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद"–इति। 'आत्मना' स्वेनैव रूपेण शत्रुरहितेन सुखी भवति; द्वेषी तु पाप्मा पराभवति॥

उपाख्यान मुपसंहरति— "ते देवा एवं क्लृप्तेन यज्ञेनापासुरान् पाप्मान मघ्नताजयन्त्स्वर्गं लोकम्"–इति। 'एवं' पूर्वोक्तप्रकारेण क्लृप्तेन मित्रावरुणादिभिर्दक्षिणादिदेशविशेषेषु रक्षितो यो यज्ञस्तेन पापरूपानसुरानपहत्य देवाः स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्॥ वेदनं तत्पूर्वक मनुष्ठानञ्च प्रशंसति—"अप ह वै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं हते; जयति स्वर्गं लोकं य एवं वेद, यश्चैवं विद्वान्सव-

* 'आत्मानम्'–इति पदे शसः (पा० ७,२,३९,) लुः द्रष्टव्यम।

नानि कल्पयति"—इति । सवनगतानां होत्रकाणां मैत्रावरुणादिशस्त्रसम्पादन मेव सवनकल्पनम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (४) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवनेऽहरेव तदह्नो ऽनुरूपं कुर्वन्त्यवरेणैव तदह्नापर महरभ्यारभन्तेऽथ तथा न मध्यन्दिने श्रीर्वै पृष्ठानि तानि तस्मै न तत्स्थानानि यत् स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्युस्तयैव विभक्त्या तृतीयसवने न स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति ॥ २ (५) ॥

अथ तेषां होत्रकाणा महर्गणेषु शस्त्रेषु प्रकारविशेषं विधत्ते —"स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति; प्रातस्सवने ऽहरेव तदह्नो ऽनुरूपं कुर्वन्त्यवरेणैव तदह्नापर महरभ्यारभन्ते"—इति । पृष्ठ्यषड़हादिष्वहर्गणेषु बहून्यहानि विद्यन्ते; तेषु प्रातस्सवने द्वितीयस्याह्नो यः स्तोत्रियस्तृचः, तं तृचं प्रथमेऽहनि स्तोत्रियस्य तृचस्यानुरूपं कुर्युः । सामगा यस्मिंस्तृचे स्तोत्रं कुर्वन्ति, स तृचः 'स्तोत्रियः'; तस्य स्तोत्रियस्य छन्दोदेवतादिना सदृशोऽन्यो

यस्तृचः, सः 'अनुरूपः' * । तथा सति सर्वेष्वहस्सु एकैकस्मिंस्तृचे सामगाः स्तोत्रं कुर्वन्ति, ते सर्वे तृचाः स्तोत्रियाः । तत्र सर्वत्र उत्तरदिनगतं स्तोत्रियम् पूर्वदिने स्तोत्रियस्थानन्तरभाविन मनुरूपं कुर्यात् । अयं च नियमो होत्रकाणां शस्त्रेषु प्रातस्सवने द्रष्टव्यः । एवं सत्युत्तर महरेव पूर्वस्याह्नो ऽनुरूपं कुर्वन्ति । 'तत्' तथा सति 'अवरेणैव' अतीतेनैव पूर्वेणाह्ना 'अपरम्' उत्तर मह्नरभिमुखीकृत्य 'आरभन्ते' उपक्रमन्ते ॥

माध्यन्दिनसवनेऽप्यस्य न्यायस्य प्रसक्तौ तं निषेधति— "अथ तथा न मध्यन्दिने, श्रीर्वै पृष्ठानि ; तानि तस्मै न तत्स्थानानि, यत् स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्य्युः"–इति । 'अथ' प्रातस्सवनानन्तरं माध्यन्दिने 'तथा न' तेन पूर्वोक्तप्रकारेण न कुर्य्यादिति शेषः । तत्र हेतुः— श्रीर्वै पृष्ठानीति । यानि मध्यन्दिनसवने पृष्ठस्तोत्राणि, तानि 'श्रीर्वै' सम्पद्रूपाण्येव ; श्रीरूपत्वेन सामगैः स्तुतत्वात् । न हि श्रीरूपाणां स्वतन्त्राणा मन्यानुवृत्तित्वलक्षण मनुरूपत्वं युक्तम् ; तस्मात् 'तानि' पृष्ठस्तोत्राणि 'तस्मै' तस्मिन् माध्यन्दिने सवने 'तत्स्थानानि' प्रातस्सवनस्थानानि न भवन्ति, तत्सदृशानि न भवन्तीत्यर्थः । प्रातस्सवने ह्युत्तरदिनगतं स्तोत्रियं पूर्वदिनगतस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति । 'यत्' यस्मात् कारणादत्रापि तथा कुर्य्युः, तादृशं कारणं नास्ति ; तुल्यच्छन्दस्त्वादीना मभावात् । 'तस्मात्' पृष्ठस्तोत्राणां पूर्वोत्तरदिनेषु सादृश्याभावात् प्रातस्सवनन्यायोऽत्र न घटते ॥

माध्यन्दिनसवनन्यायं तृतीयसवनेऽतिदिशति—"तथैव विभक्त्या तृतीयसवने न स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति"–इति ।

* २ भा० २०, १११, ११२, १६२ पृ० द्र० ।

विभक्तिशब्दः प्रकारवाची ; तेनैव माध्यन्दिनोक्तप्रकारेण तृतीयसवनेऽप्युत्तरदिनगतं स्तोत्रियं पूर्वदिनगतस्य स्तोत्रियस्यानुरूपं न कुर्वन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (५) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथात आरम्भणीया एवं ऋजुनीति नो वरुण इति मैत्रावरुणस्य मित्रो नयतु विद्वानिति प्रणेता वा एष होत्रकाणां यन् मैत्रावरुणस्तस्मादेषा प्रणेतृमती भवतीन्द्रं वो विश्वतस्परीति ब्राह्मणाच्छंसिनो हवामहे जनेभ्य इतीन्द्र मेवैतयाहरहर्निह्वयन्ते न हैषां विहवे ऽन्य इन्द्रं वृङ्क्ते यत्रैवं विद्वान् ब्राह्मणाच्छंस्येतां महरहः शंसति यत् सोम आ सुते नर इत्यच्छावाकस्येन्द्राग्नी अजोहवुरितीन्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निह्वयन्ते न हैषां विहवे ऽन्य इन्द्राग्नी वृङ्क्ते यत्रैवं विद्वानच्छावाक एता महरहः

शंसति ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः सम्पारिण्यः स्वर्ग मेवैताभिर्लोक मभि सन्तरन्ति ॥ ३(६) ॥

होत्रकाणां स्तोत्रियानुरूप मुक्त्वा आरम्भणीया ऋचो विधत्ते —"अथात आरम्भणीया एव"-इति। 'अथ' स्तोत्रियानुरूपानन्तरम्, यस्मात् शस्त्रस्योत्तरभाविन आरम्भो युक्तः, 'अतः' अस्मात् कारणात् 'आरम्भणीयाः' ऋचो विधीयन्ते। 'एव'कारो ऽहर्गणेषु चोदकप्राप्ताया ऋचो व्यावृत्त्यर्थः ॥

तत्र मैत्रावरुणाख्यस्य होत्रकस्य आरम्भणीयां दर्शयति— "ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्रावरुणस्य, मित्रो नयतु विद्वानिति; प्रणेता वा एष होत्रकाणां यन्मैत्रावरुणस्तस्मादेषा प्रणेतृमती भवति"-इति। "ऋजुनीती"-इत्यस्या मृचि (सं० १. ९०. १.) मित्रो नयत्विति द्वितीयः पादः। तत्र नयत्विति प्रणेतृवाचकं पदं दृश्यते, मैत्रावरुणश्च होत्रकाणां प्रणेता 'प्रवर्त्तकः'; तस्मादृगेषा प्रणेतृवाचकशब्दवती भवति। तच्च युक्त मित्यर्थः ॥

अन्यस्य आरम्भणीयां विधत्ते— "इन्द्रं वो विश्वतस्परीति ब्राह्मणाच्छंसिनो हवामहे जनेभ्य इतीन्द्र मेवैतयाहरहर्निह्वयन्ते" -इति। "इन्द्रं वः"-इत्यस्या मृचि (सं० १.७.१०.) हवामह इति द्वितीयः पादः। तत्राह्वानवाचिनः शब्दस्य विद्यमानत्वात् 'एतया' ऋचा प्रतिदिन मिन्द्रं नितरा माहूयन्ते ॥ वेदनं प्रशंसति— "न हैषां विहवे ऽन्य इन्द्रं वृङ्क्ते, यत्रैवं विद्वान् ब्राह्मणाच्छंस्येता महरहः शंसति"-इति। 'एवं विद्वान्' इन्द्राह्वानप्रतिपादिकेय मृगिति विद्वान्, यत्र शंसति, तस्मिन् 'एषां' यजमानानां सम्बन्धिनि 'विहवे' विशेषेणाह्वानयुक्ते यज्ञे 'अन्यः'

कश्चिच्छत्रुः इन्द्रं 'न ह' नैव 'ह्वङ्क्ते' वर्जयति, एतदीये यज्ञे इन्द्रागमनं निराकर्त्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥

अन्यस्यारम्भणीयां विधत्ते — "यत् सोम आ सुते नर इत्यच्छावाकस्येन्द्राग्नी अजोहवुरितीन्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निह्वयन्ते ; न हैषां विहवेऽन्य इन्द्राग्नी ह्वङ्क्ते यत्रैवं विद्वानच्छावाक एता अहरहः शंसति"–इति । "यत्सोमः"–इत्यस्या ऋचि (सं० ७, ८४.१०.) इन्द्राग्नी इति द्वितीयः पादः । अजोहवुरिति होमार्थ आह्वानार्थो वा धातुः * । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उक्ताना मारम्भणीयाना मृचां त्रयं प्रशंसति—"ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः सम्पारिण्यः, स्वर्ग मेवैताभिर्लोक मभि सन्तरन्ति"–इति । 'ताः' पूर्वोक्ताः "ऋजुनीती", "इन्द्रं वो", "यत् सोम"–इत्येतास्तिस्रः स्वर्गप्राप्तये नौस्थानीयाः, सम्यक् पारं नयन्तीति 'सम्पारिण्यः'। यथा नावा नदीं तरति, तथा 'एताभिः' ऋग्भिः स्वर्गम् 'अभि'-लक्ष्य नदीस्थानीयं प्रौढं मार्गं सम्यक् तरन्ति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (६) ॥

---

* "हेञ् स्पर्धायां शब्दे च"–इति भ्वा० १००८, "हु दानादानयोः"–इति जु० १ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथातः परिधानीया एव। ते स्याम देव वरुणेति। मैत्रावरुणस्येषं स्वश्च धीमहीत्ययं वै लोक इष मित्यसौ लोकः। स्वरित्युभावेवैनया लोकावारभन्ते। व्यन्तरिक्ष मतिरदिति ब्राह्मणाच्छंसिनो। विवत्तृचं स्वर्ग मेवैभ्य एतया लोकं विवृणोति। महे सोमस्य रोचना। इन्द्रो यदभिनद्वल मिति। सिषासवो वा एते यद्दीक्षितास्तस्मादेषा वलवती भवत्युद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः अर्वाञ्चं नुनुदे वल मिति। सनि मेवैभ्य एतयावरुन्धे। इन्द्रेण रोचना दिव इति स्वर्गो वै लोक इन्द्रेण रोचना दिवो दृळ्हानि दृंहितानि च। स्थिराणि न पराणुद इति। स्वर्ग एवैतया लोके ऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्त्याहं सरस्वतीवतोरित्यच्छावाकस्य। वाग्वै सरस्वती। वाग्वतोरिति हैतदाहेन्द्राग्न्योरवो वृण इत्येतद्ध वा इन्द्राग्न्योः प्रियं धाम यद्वागिति। प्रियेणैवैनौ तद्धाम्ना समर्धयति। प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद ॥ ४ (७) ॥

होतकाणां शस्त्रारम्भणसाधनभूता ऋचो विधाय समाप्तिसाधनभूता ऋचो विधत्ते— "अथातः परिधानीया एव"—इति।

'अथ' शस्त्रप्रारम्भानन्तरं यस्मात् 'परिधानं' समापन मपेक्षितम्, तस्मात् परिधानीया ऋचो विधीयन्ते; एवकारः प्रकृतव्यावृत्त्यर्थः॥

एकस्य होत्रकस्य परिधानीयां विधत्ते—"ते स्याम देव वरुणेति मैत्रावरुणस्येषं स्वश्च धीमहीत्ययं वै लोक इष मित्यसौ लोकः स्वरित्युभावेवैतया लोकावारभन्ते"–इति। "ते स्याम"–इत्यस्या मृचि (सं० ७.६६.८.) इषं स्वश्चेति तृतीयः पादः। तत्र इष मित्यनेन पदेनाभीष्टत्वादयं लोको विवक्षितः, स्वरित्यनेन पदेन 'असौ' स्वर्गो लोकः। तथा सति लोकद्वयं 'धीमहि' ध्यायेमेति मन्त्रे ऽभिधानात् 'एतया' ऋचा द्वावपि लोकौ 'आरभन्ते' प्राप्नुवन्ति॥

अन्यस्य परिधानीयां विधत्ते—"व्यन्तरिक्ष मतिरदिति ब्राह्मणाच्छंसिनो विवत्तृचं स्वर्गं मेवैभ्य एतया लोकं विवृणोति"–इति। यस्मिंस्तृचे "व्यन्तरिक्षम्"–इत्यृगेषा (सं० ८. १४. ७.) श्रूयते, सोऽयं विशब्दयुक्तत्वात् 'विवत्तृच'-शब्देनाभिधीयते। तेन तृचेन साध्यो यः स्वर्गो लोकः, तम् 'एतया' व्यन्तरिक्ष मित्यृचा यजमानेभ्यो 'विवृणोति' विवृतद्वारं करोति। तस्या मृचि द्वितीयतृतीयपादौ पठति—"मदे सोमस्य रोचना, इन्द्रो यदभिनद्वल मिति"–इति। तस्या ऋचो ऽय मर्थः— इन्द्रो देवः सोमस्य 'रोचना' रुचिं प्राप्येति शेषः। ततो 'मदे' हर्षे सति अन्तरिक्षं 'व्यतिरत्' विशेषेण यजमानानां गमनयोग्य मकरोत्। 'यद्' यस्मात् कारणात् वलनामान मसुरम् 'अभिनत्' विदारितवान्, तस्मादन्तरिक्षमार्गः सुगमः॥

अत्र वलभेदन मभिप्रेत्य ता मृचं प्रशंसति— "बिभासवो वा एते यद् दीक्षितास्तस्मादेषा वलवती भवति"–इति। ये

दीक्षिताः सन्ति, ते 'सिषासवः' लुब्धकामाः फलार्थिनः ; तस्मात् कारणाद्‌गेषा 'वलवती' वलनामकासुरभेदप्रतिपादिका कर्त्तव्या भवति। यद्यपीय मृक् परिधानीया न भवति, तथापि एत-द्वादिके तृचेऽन्तिमाया ऋचः परिधानीयत्वात् तत्प्रदर्शनाय तृच उपक्रान्तः ॥

तस्मिन् प्रथमा मृच मनूद्य व्याख्याय, द्वितीया मृच मनूद्य व्याचष्टे—"उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः, अर्वाञ्चं नुनुदे वल मिति (सं० ८.१४.८.) ; सनि मेवैभ्य एतयावरुन्धे"—इति। 'अङ्गिरोभ्यः' महर्षिभ्यः 'सतीः' विद्यमानाः गाः 'उदा-जत्' ऊर्द्ध्वं प्रेरितवान्। किं कुर्वन् ? 'गुहा' वलस्यासुरस्य सम्बन्धि गूढं स्थानम् 'आविष्कृण्वन्' प्रकटीकुर्वन् 'अर्वाञ्चम्' अतिनीचं वलनामक मसुरं 'नुनुदे' विनाशितवान्। अय मर्थः— वलनामा कश्चिदसुरो महर्षीणां गाः अपहृत्य कस्मिंश्चिद् बिले ऽवस्थाप्य पाषाणेन बिलद्वार माच्छाद्यावस्थितः। तं वृत्तान्त मिन्द्रो ऽवगत्य, गुहाद्वार मुद्घाट्य, वलनामान मसुर मपनुद्य, तत्रावस्थिता महर्षीणां गाः बिलादुद्धृत्य, महर्षिभ्यो दत्तवा-निति। अय मर्थः शाखान्तरे विस्पष्ट माम्नायते—"इन्द्रो वलस्य बिल मपौर्णोत्, स य उत्तमः पशुरासीत्, तं पृष्ठं प्रति सङ्गृह्योद-क्खिदत्, तꣳसहस्रं पशवो ऽनूदायन्स्त उन्नतोऽभवत्"—इति (तै० सं० २. १. ५. १.) *। 'एतया' तृचगतया द्वितीयर्चा 'सनि मेव' लाभ मेवैभ्यः 'अवरुन्धे' सम्पादयति † ॥

अथ तृतीया मृचं परिधानीयां विवक्षुः प्रथम पाद मनूद्य

---

* "असुराणां वै वलस्तमसा प्रावृतो ऽश्मापिधान आसीत्"—इति ता० ब्रा० १९. ७. १।

† इह वलबिलशब्दावुभाविवान्त्यस्थादिः ख ग-पुस्तकयोः ; वर्ग्यादिः घ-पुस्तके।

व्याचष्टे—"इन्द्रेण रोचना दिव इति (सं० ८. १४. ६.) ; स्वर्गो वै लोक इन्द्रेण रोचना दिवः"-इति। 'दिवः' स्वर्गविशेषाः 'इन्द्रेण' देवेन 'रोचना' रोचमानाः दीप्तियुक्ताः, कृता इति शेषः। अनेन पादेन स्वर्गलोकवर्णनं विवक्षितम् ; इन्द्रेणेत्यादिकस्यार्थस्य तत्र विद्यमानत्वात् ॥

• द्वितीयतृतीयपादावनुवदति— "दृळ्हानि दृंहितानि च, स्थिराणि न पराणुद इति"-इति। तस्मिन् स्वर्गे यानि 'दृळ्हानि' प्रकाशरूपाणि नक्षत्राणि, यानि च पूर्वं मदृढ़ान्यपि 'दृंहितानि' इन्द्रेण दृढ़ीकृतानि, तानि सर्वाण्यपि स्थिराणि कृत्वा 'न पराणुदे' इन्द्रो न विनाशितवान्। "स्वर्ग एवैतया लोके ऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति"-इति। अस्या मृचि स्थिराणां स्वर्गस्थानानां नक्षत्रादिशरीराणां श्रूयमाणत्वादेतयर्चा परिधाने सति प्रतिदिनं स्वर्ग एव लोके प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तो 'यन्ति' वर्त्तन्ते ॥

अन्यस्य परिधानीयां विधत्ते— "आहं सरस्वतीवतोरित्यच्छावाकस्य ; वाग्वै सरस्वती, वाग्वतोरिति हैतदाहेन्द्राग्न्योरवो वृण इत्येतद्ध वा इन्द्राग्न्योः प्रियं धाम यद्वागिति, प्रियेणैवैनौ तद्धाम्ना समर्द्धयति"--इति। आह मित्यादिः प्रथमः पादः, इन्द्राग्न्योरित्यादिः द्वितीयः पादः। तस्यार्थश्चैवस्याय मर्थः—'अहम्' अनुष्ठाता 'सरस्वतीवतोः' सरस्वतीयुक्तयोरिन्द्राग्न्योर्देवयोः सम्बन्धि यत् 'अवः' सुरक्षितं स्थान मस्ति, तत् 'आवृणे' सर्वतः प्रार्थयति। अत्र प्रथमपादे सरस्वतीशब्देन वेदशास्त्रस्वरूपा वागेव विवक्षिता ; अतः 'सरस्वतीवतोरिति' एवंरूपो मन्त्रो 'वाग्वतोरिति' एत मेवार्थं माह। द्वितीयपादे त्ववःशब्देन सुरक्षित मिन्द्राग्निदेवतयोः यत् प्रियं धाम विवक्षितं, तद्ध वाग्रूप मेव ; वाग्व्यवहारे तयो-

रत्यन्तप्रीतिमत्त्वात्। तस्मादेता मृचं* पठन्नेव त्विन्द्राग्नी प्रियेणैव 'धाम्ना' स्थानेनैव 'समर्द्धयति' समृद्धौ करोति॥ वेदनं प्रशंसति— "प्रियेण धाम्ना समृद्ध्यते य एवं वेद"-इति॥ ४॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः॥ ४ (७)॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः॥

उभय्यः परिधानीया भवन्ति होत्रकाणां प्रातः-सवने च माध्यन्दिने चाहीनाश्चैकाहिकाश्च तत ऐकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति तेनास्मा-ल्लोकान्न प्रच्यवतेऽहीनाभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यां उभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसी तेनो स उभौ व्यन्वारभमाण एतीमं चामुं च लोकमथो मैत्रा-वरुणं चाच्छावाकं चाथो अहीनं चैकाहं चाथो संव-त्सरं चाग्निष्टोमं चैव मु स उभौ व्यन्वारभमाण एत्यथ तत ऐकाहिका एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयन्त्यनवानं प्रातःसवने

---

* "आहं सरस्वतीवतोरिन्द्राग्न्योरवो वृणे। याभ्यां गायत्र मृच्यते"-इति सं० ८.३८.१०।

यजेदेकां द्वे न स्तोम मतिशंसेत् तद्यथाभिहैषते * पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्तादृक्तद्यो क्षिप्रं देवेभ्यो ऽन्नाद्यं सोमपीथं प्रयच्छानीति क्षिप्रं हास्मिंल्लोके † प्रतितिष्ठत्यपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोरपरिमितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यै कामं तद्धोता शंसेद्यद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः प्राणो वै होताङ्गानि होत्रकाः समानो वा अयं प्राणो-ऽङ्गान्यनु सञ्चरति तस्मात् तत्कामं होता शंसेद् यद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः सूक्तान्तैर्होता परिदधदेत्यथ समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्त्यात्मा वै होताङ्गानि होत्रकाः समाना वा इमेऽङ्गाना मन्तास्तस्मात्समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति भवन्ति ॥ ५ (८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ परिधानीयां स्तोतु मुपक्रमते— "उभय्यः परिधानीया भवन्ति होत्रकाणां,— प्रातस्सवने च माध्यन्दिने चाहीनाश्चै-काह्निकाश्च"–इति । 'होत्रकाणां' मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्य-

* "हैषते" ग ।

† "हास्मिंलोके", "हास्मिन् लोके", "हास्मिल्लोके"–इति पाठाश्च पूर्वपूर्ववत् ।

च्छावाकानां * सवनद्वये परिधानीया द्विविधा भवन्ति। कथम्? तदुच्यते—'अहीनाः' अहर्गणेषु विहिताः, 'ऐकाहिकाः' एकाहे प्रकृतिरूपे विहिताः; इत्येवं द्वैविध्यम् † ॥

तत्र होत्रकविशेषस्य परिधानीयाविशेषं दर्शयति— "तत ऐकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति; तेनास्माल्लोकान्न प्रच्यवते"–इति। ततस्तासूभयविधासु मैत्रावरुणाख्यलिङ्गैकाहिकाभिरेव परिदध्यात्। "ते स्याम देव वरुण"–इति (सं० ७.६६.९.) प्रकृतौ प्रातस्सवने मैत्रावरुणस्य परिधानीया विहिता ‡; माध्यन्दिनसवने "नू ष्टुत इन्द्र नू गृणानः"–इत्येषा (सं० ४.१६.२१.) विहिता §। अहीने विकृतिरूपेऽपि सवनद्वये तदेव परिधानीयाद्वयं मैत्रावरुणस्य द्रष्टव्यम्। कथमिति, तदुच्यते— अहर्गणस्य प्रातस्सवने हि मैत्रावरुणस्य "प्रति वां सूर उदिते"–इत्यस्य (सं० ७.६६.७–९.) पर्य्यायतृचस्यान्त्या, "ते स्याम देव वरुण"–इत्येषा (सं० ७. ६६.९.) परिधानीया; ऐकाहिकापि सैव परिधानीया भवति। तथाहि प्रकृतौ मैत्रावरुणस्य "प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नवायातं मित्रावरुणेति याज्या"–इति-

---

* 'अस्मिन् शास्त्रे मुख्यवर्जिता द्वादशर्त्विजो होत्रका इत्युच्यन्ते'–इति आश्व० श्रौ० १.२.२६. वृ०। मुख्यास्तु चत्वारः— होता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता चेति (आश्व० श्रौ० ४.१.४.)। एवं आश्व० श्रौ० ५.६.१७. द्रष्टव्यम्। तत्र च होत्रकेषु त्रयः शस्त्रिणः। १ भा० ४४९ पृ० २ पं०, २ भा० २४२ पृ० १९ पं०, आश्व० श्रौ० ५.१०.१०. वृ०।

† "यस्मिन्त्स्तुवीरन् स स्तोत्रियः। यस्मिञ्छस्युः सोऽनुरूपः। एकस्तोत्रियेष्वहःसु योऽग्र्योऽन्त्यः सोऽनुरूपो न चेत् सर्वोऽहर्गणः षडहो वा। ऐकाहिकास्तथा सति"–इति आश्व० श्रौ० ६.२.५—८।

‡ आश्व० श्रौ० ७.२.१२। २४३ पृ० ३ पं०।

§ आश्व० श्रौ० ७.२.९।

सूत्रकारवचनात् (आश्व० श्रौ० ५. १०. २८.) नवाना मन्त्या सैवेति ऐकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधातीत्येतदुपपन्नं भवति। तथा माध्यन्दिनसवनेऽपि "आ सत्यो यातु"-इत्यहीन-सूक्त मिति (सं० ४. १६. १.) वक्ष्यति *। याहीनसूक्तान्त्या, साहीनस्य तत्र परिधानीया। अहीनसूक्तान्तं हि माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रम्। तस्य "नू ष्टुत इन्द्र नू गृणानः"-इत्येषान्त्या (सं० ४. १९. ११.)। तथा प्रकृतावपि सैव परिधानीया; तथाहि— "कया नश्चित्र आ भुवत्, कया त्वं न ऊत्या, कस्त मिन्द्र त्वा वसुं, सद्यो ह जात, एवा त्वा मिन्द्रोऽश्मन्नु षु णः सुमना उपाक इति याज्या"-इतिसूत्रकारवचनात् (आश्व० श्रौ० ५. १६. १.) "एवा त्वा मिन्द्र वज्रिन्नत्र"-इत्येतस्यैकादशर्चस्य (सं० ४. १९. १-११.) अन्त्या "नू ष्टुत इन्द्र नू गृणानः"-इत्येषै-वेति † मैत्रावरुणस्य प्रातस्सवने माध्यन्दिनसवने च ऐकाहि-काभिः परिधान मुपपन्नं भवति। ऐकाहिकाभिरेवेत्येवकारो-ऽन्यत्र शङ्काव्यावृत्त्यर्थः। या ऐकाहिकाः परिधानीयास्ता एव वाहर्गणे मैत्रावरुणस्य परिधानीया, न त्वन्या इत्यर्थः। यद्यपि मैत्रावरुणस्य प्रकृतौ सवनयोरुभयोः द्वे एव परिधानीये, तथापि प्रयोगबहुत्वापेक्ष मैकाहिकाभिरिति बहुवचनम्॥

मैत्रावरुणस्य प्रकृतिविकृत्योः परिधानीया मेका मुक्ता, अच्छावाकस्य प्रकृतिविलक्षणं सवनद्वये परिधानीयाद्वयं दर्शयति —"अहीनाभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यै"-इति। योऽय मच्छावाकः, सोऽय महीनगताभिर्ऋग्भिः परिदध्यात्; न त्वैका-हिकाभिः। तथाहि —"आहं सरस्वतीवतोरित्यच्छावाकस्य"-इति

* ४ अ० २ ख० (आश्व० श्रौ० ७. ४. ९)। † ऋगेषा बहुषु सूक्तेषु श्रुतेति ध्येयम्।

पूर्वस्मिन् खण्डे (२४२ पृ०) विहितत्वात् प्रातस्सवने एषा अहर्गणसम्बन्धिनी परिधानीया। ऐकाहिके तु "गोमद्धिरण्यवद्"-इत्येषैव (सं० ७. ९४. ९.) परिधानीया *। माध्यन्दिने त्वच्छावाकस्य "नूनं सा ते"-इत्यहर्गणगता (सं० २. ११. २१.) परिधानीया †; एकाहे तु "शुनं हुवेम"-इति (सं० ३. ३०. २२.) माध्यन्दिने परिधानीया ‡। एवं सति अच्छावाकस्यैकाहिकपरिधानीयापरित्यागेनोपरितनस्याहर्गणस्य सम्बन्धिन्याः परिधानीयायाः स्वीकारः, उपरि च स्वर्गलोकप्राप्तिश्च सम्पद्यते ॥

अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः परिधानीयां दर्शयति — "उभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसी; तेनो स उभौ व्यन्वारभमाण एतीमं चामुं च लोकमथो मैत्रावरुणं चाच्छावाकं चाथो अहीनं चैकाहं चाथो संवत्सरं चाग्निष्टोमं चैव मु स उभौ व्यन्वारभमाण एति"-इति। योऽयं ब्राह्मणाच्छंसी, सोऽय मुभयविधाभिरैकाहिकाभिरहीनगताभिश्च ऋग्भिः परिदध्यात्। प्रातस्सवने प्रकृतौ "स न इन्द्रः शिवः सखा"-इति (सं० ८. ९३. ३.) परिधानीया §; विकृतौ तु "इन्द्रेण रोचना दिवः"-इति पूर्वखण्डे ऽभिहिता (२४२ पृ०)। माध्यन्दिनसवने प्रकृतौ विकृतौ च "एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम्"-इत्येकैव (सं० ७. २३. ६.) परिधानीया ‖। एवं च सत्यस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातस्सवने ऽच्छावाकसाम्य माध्यन्दिने सवने

---

* "इयं वामस्य मन्मन इति नव (सं० ७.९४.१-९.)"-इति आश्व० श्रौ० ५.१०.२८।

† "नूनं सा त इत्यन्त सुत्तमम्"-इति आश्व० श्रौ० ७. ४. १०।

‡ "इच्छन्ति त्वा (सं० ३. ३०. १—२२.)"-इति आश्व० श्रौ० ७. ५. २०।

§ "उदेदभीति तिस्रः (सं० ८. ९३. १-३.)"-इति आश्व० श्रौ० ५. १०. २८।

‖ "उदु ब्रह्माणि (सं० ७.२३. १—६.)"-इति आश्व० श्रौ० ७. ४, ९।

मैत्रावरुणसाम्यं सम्पन्नम् । 'तेनो' तेनैव, ऐकाहिकाहीनगतो-भयविधर्षंसनेनैव 'सः' ब्राह्मणाच्छंसी भूलोकः स्वर्गलोकः 'उभौ' अपि 'व्यन्वारभमाणः' विविधं स्पृशन् 'एति' गच्छति, वर्त्तत इत्यर्थः । प्रातस्सवने प्रकृतिविकृत्योः परिधानीयाविलक्षणत्वात् लोकद्वयस्य पृथगेव स्पर्शः ; माध्यन्दिनसवने प्रकृतिविकृत्योः परिधानीयैक्याल्लोकद्वयस्य सह स्पर्शः ; इत्येवं विविधस्पर्शो 'व्यन्वारम्भण'-शब्देन विवक्षितः । 'अथो' अपि चायं ब्राह्मणाच्छंसी मैत्रावरुणं चाच्छावाकम् 'उभौ' ऋत्विजौ 'व्यन्वारभमाण एति' विविध मुपस्पृशन् वर्त्तते । कथ मिति, तदुच्यते— यथा मैत्रावरुणस्य प्रकृतिविकृत्योः परिधानीयैक्यम्, तथा ब्राह्मणाच्छंसिनोऽपि माध्यन्दिनसवने तदैक्यम् । यथाच्छावाकस्य प्रकृतिविकृत्योः परिधानीया-वैलक्षण्यम्, एवं ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातस्सवने तद्वैलक्षण्य मिति । यथा मैत्रावरुणाच्छावाकविषयोऽयं विविधस्पर्शः, तथैवाहीनैकाहविषयेऽपि विविधः स्पर्श ऊहनीयः । कथ मिति, तदुच्यते— प्रातस्सवने अहीनैकाहयोर्वैलक्षण्येन स्पर्शः, माध्यन्दिने सवने सादृश्येन स्पर्शः, इति उभयविधत्वम् । तथा संवत्सरं गवामयनमूलं प्रकृतिपूर्व मग्निष्टोमं च विविधं स्पृशति ; अहीनैकाहस्पर्शवदेतदुभयस्पर्शस्य योजनीयत्वात् ॥

इत्थं होत्रकाणां सवनद्वयगताः परिधानीयाः प्रशस्य तृतीयसवनगताः परिधानीयाः प्रशंसति— "अथ तत ऐकाहिका एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति, प्रतिष्ठा वा एकाहः, प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति"-इति । एकाहे मूलप्रकृतौ ज्योतिष्टोमे होत्रकाणां या एव परिधानीयाः, ता एवाहर्गणे तृतीयसवने द्रष्टव्याः । तथाहि—"आवां राजाना

विति नित्य मैकाहिकम्”–इतिवचनात् मैत्रावरुणस्य “आवां राजानौ”–इति- (सं० ७. ८४. १.) -सूक्तस्यान्त्या परिधानीया भवति। तथा ब्राह्मणाच्छंसिनो ऽपि “अच्छाम इन्द्र मिति नित्य मैकाहिकम्”–इतिवचनात् (आश्व० श्रौ० ८. ३. ३४.) “अच्छाम इन्द्रम्”–इति- (सं० १०. ४३. १.) -सूक्तस्यान्त्या परिधानीया भवति। तथाच्छावाकस्य “ऋतुर्जनित्रीति नित्यान्यैकाहिकानि”–इतिवचनात् (आश्व० श्रौ० ८.४.३.) “सं वां कर्मणा” –इति- (सं० ६. ६८. १.) -सूक्तस्यान्त्या परिधानीया भवति। योऽय मेकाहः, स मूलप्रकृतित्वात् ‘प्रतिष्ठा’ सर्वासां विकृतीना माधारः। अतस्तेनैकाहिकापरिधानीयाशंसनेन यज्ञम् ‘अन्ततः’ अवसानकाले ‘प्रतिष्ठायां’ सर्वाधारे प्रतिष्ठापयन्ति ॥

इत्थं परिधानीयाः प्रशस्य प्रातस्सवनगतानां याज्यादीनां मध्ये अवसानाभावं विधत्ते— “अनवानं प्रातस्सवने यजेद्”–इति। ‘अनवानम्’ अनुच्छासम्, उच्छासो मध्ये यथा न भवति तथा याज्यां पठेत् * ॥

स्तोमवृद्धौ नियमविशेषं विधत्ते—“एकां द्वे न स्तोम मतिशंसेत्; तद्यथाभिहेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्, तादृक्तदथो क्षिप्रं देवेभ्यो ऽन्नाद्यं सोमपीथं प्रयच्छानीति; क्षिप्रं ह्यस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति”–इति। त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशादयः स्तोमा विहिताः। विहितस्य सप्तदशस्तोमस्य विवृद्धा अष्टादशादयः स्तोमा निष्पाद्यन्ते। तथाहि विहितस्यैकविंशस्य विवृद्धा द्वाविंशादयः स्तोमाः सम्पाद्यन्ते। अनेनैव दृष्टान्तेन शंसनेऽप्या-

* १ भा० ३६७ पृ०, २ भा० १६० पृ०। आश्व० श्रौ० ५. १. ४, ५।

धिक्यं प्रसक्तम्; "यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रम्"-इतिन्यायात्*। सन्ति तत्र प्राकृताः स्तोमाः; स्तोमे वर्द्धमाने सति तां स्तोमगता मृक्सङ्ख्या मतिक्रम्य शंसनं तदतिशंसनं यदा क्रियते, तदानी मेकस्या द्वयोर्वा ऋचोरभ्यनुज्ञाने त्वधिकाना मृचा***। अक्षरार्थस्तु— यदा 'स्तोम मतिशंसेत्' स्तोमसङ्ख्या मतिक्रम्य शंसनं कुर्य्यात्, तदानी मेकां द्वे नातिक्रम्य शंसेत्, किं त्वेकयैव वा द्वाभ्या मेव वातिशंसेत्। तथाच सूत्रकार आह— "अतिशंसन मेकया द्वाभ्यां वा प्रातस्सवने"-इति (आश्व० श्रौ० ६. १२. ४.)†। ततोऽधिकानां शंसनाभावे युक्तिर्दृष्टान्तमुखेनोच्यते, अत्रायं दृष्टान्तो ऽवगन्तव्यः। यथा लोके 'अभिहेषते' घासार्थ माभिमुख्येन 'हेषा'-शब्दं कुर्वते ऽश्वाय वा, 'पिपासते' अत्यन्ततृषार्त्ताय पुरुषाय वा 'अन्नाद्यं' पानीयं क्षिप्रं प्रयच्छेत्, तादृगेव 'तत्' ऋग्बाहुल्य-भावेनातिशंसनम्। 'अथो' अपि च क्षिप्र मेव देवेभ्यः सोमपानरूप मन्नाद्यं प्रयच्छतीत्यभिप्रेत्य ऋग्बाहुल्येन विलम्ब मकृत्वा एकया द्वाभ्यां वा अतिशंसनं कुर्य्यात्। तथा सति 'क्षिप्रं' शीघ्र मेवा-स्मिन् लोके प्रतिष्ठितो भवति॥

सवनान्तरयोरुक्तवैपरीत्यं विधत्ते—"अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोरपरिमितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यै"-इति‡। इयत्य एवेत्येवं नियमरहिताभिर्बह्वीभिर्ऋग्भिरतिशंसनं सवन-द्वये कुर्य्यात्; स्वर्गलोकस्येयत्तारहितत्वात्, तस्य लोकस्य प्राप्त्यर्थ मिद मतिशंसनं सम्पद्यते॥

---

* १ भा० ४५१ पृ० १ पं०। "यद्वाव स्तोत्रं तच्छस्त्रं, यासु ह्येव स्तुवते ता एवानु-शंसति"-इति शत० ब्रा० ८.१.३.४। "स्तोत्र मग्रे शस्त्रात्"-इति च आश्व० श्रौ०५.१०.१।
†, ‡ "अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोः"-इति च तदुत्तरसूत्रम्। शाङ्खा०श्रौ०१२.२.१६।

यत्रातिशंसनं कर्त्तव्यं भवति, तत्र तदर्थं मृचा मागमनं कर्तव्यम् ; तासा मृचां देशविशेषं दर्शयति—"कामं तद्धोता शंसेद्यद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः ; प्राणो वै होताङ्गानि होत्रकाः ; समानो वा अयं प्राणोऽङ्गान्यनुसञ्चरति ; तस्मात्तत्कामं होता शंसेद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः"–इति। अहर्गणेषु वर्तमानदिनात् 'पूर्वेद्युः' मैत्रावरुणादयो 'होत्रकाः' 'यत्' सूक्तं शंसेयुः, तदेव सूक्तं परेद्युर्होता 'कामम्' अविशङ्कयैव शंसेत् ; — यदि होतुरतिशंसनं प्रसक्तम्, तदानीं पूर्वेद्युर्होत्रकैः शस्तात् सूक्तादृच आनेतव्याः ; यदि तु होत्रकाणा मतिशंसनं प्रसक्तम्, तदानीं पूर्वेद्युर्होता यत् सूक्तं शंसति, तस्मात् सूक्ताद्धोत्रकैरपेक्षिता ऋच आनेतव्याः। होतुः प्राणस्थानीयत्वाद्धोत्रकाणां हस्तपादाद्यवयवस्थानीयत्वात् परस्परसूक्तादृगानयने सत्ययं प्राणः सर्वेष्ववयवेषु पक्षपात मन्तरेण तुल्य एवानुसञ्चरति। "तस्मात्तत्कामम्"–इति उक्तार्थोपसंहारः॥

इत्थं परिधानीयाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थयाज्याया अनवानत्व मतिशंसनं च निर्णीय, अथ प्रकृत मेव परिधानीयास्तुति मनुसरति—"सूक्तान्तैर्होता परिदधदेत्यथ समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्त्यात्मा वै होताङ्गानि होत्रकाः समाना वा इमेऽङ्गाना मन्तास्तस्मात् समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति भवन्ति"–इति। सूक्ताना मन्तिमा ऋचः 'सूक्तान्ताः' ताभिर्ऋग्भिर्होता 'परिदधत्' शस्त्रसमापनं कुर्वन् अतिवर्त्तते। 'अथ' होतुरनन्तरं होत्रकाणा मुच्यते,— तेषां तृतीयसवने परिधानीयाः 'समान्यः' तुल्या एव भवन्ति। एकाह्नेयाः परिधानीयाः, ता एवाहर्गणेषु भवन्ति। तथाच पूर्वं मुक्तम् —

"ऐकाह्निका एव तृतीयसवने"–इति (२५१ पृ०), तदेवात्र होत्रा सह प्रशंसार्थं मनूद्यते। योऽयं होता, सोऽयम् 'आत्मा वै' देह एव; होत्रकास्तु हस्तपाद्याद्यवयवाः, तेषां च हस्तादीना मन्ताः 'समानाः' तुल्या एव दृश्यन्ते। दक्षिणहस्तस्यान्तो यादृशः, पञ्चाङ्गुल्युपेतः, तादृश एव वामहस्तस्यान्तोऽपि। एवं पादयोः, स्तनकर्णादियुग्मयोस्तुल्यान्तत्वं द्रष्टव्यम्। "तस्मात् समान्य एव"–इत्युपसंहारः ॥

पदाभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ आ त्वा वहन्तु हरय इति प्रातःसवनं उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह। वृषण्वतीः पीतवतीः। सुतवतीर्मद्वती रूपसमृद्धा। ऐन्द्रीरन्वाहैन्द्रो वै यज्ञो। गायत्रीरन्वाह। गायत्रं वै प्रातःसवनं। नव न्यूनाः प्रातःसवने ऽन्वाह। न्यूने वै रेतः सिच्यते। दश मध्यन्दिने ऽन्वाह। न्यूने वै रेतः सिक्तं। मध्यं स्त्रियै * प्राप्य स्थविष्ठं भवति। नव न्यूनास्तृतीयसवने ऽन्वाह।। न्यूनाद्वै प्रजाः प्र जायन्ते। तद्यदेतानि केवलसूक्तान्यन्वाह। यजमानमेव तद्गर्भं भूतं प्र जनयति। यज्ञाद्देवयोन्यै। ते हैके सप्त-सप्तान्वाहुः। सप्त प्रातःसवने। सप्त माध्यन्दिने। सप्त तृतीयसवने। यावत्यो वै पुरोनुवाक्यास्तावत्यो याज्याः। सप्त वै † प्राञ्चो यजन्ति। सप्त वषट् कुर्वन्ति। तासामेताः पुरोनुवाक्या इति वदन्तस्तत् तथा न कुर्याद्। यजमानस्य ह ते रेतो विलुम्पन्त्यथो यजमानमेव यजमानो हि सूक्तं। नवभिर्वा एतं मैत्रावरुणो

---

* "स्त्रियं" क। † "वै" क-पुस्तके नास्ति।

ऽस्माल्लोकादन्तरिक्षलोक मभि प्र वहति दशभिरन्त-रिक्षलोकादमुं लोक मभ्यन्तरिक्षलोको हि ज्येष्ठो नवभिरमुष्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभि न ह वै ते यजमानं स्वर्गं लोक मभि वोळ्हु मर्हन्ति ये सप्त-सप्तान्वाहुस्तस्मात् केवलश एव सूक्तान्यनु-ब्रूयात् ॥ १ (८) ॥

प्रातस्सवने होत्रकशस्त्राण्यनुरूपो
यस्मिन्नेव स्तुवते स्तोत्रिय एषः।
आरम्भाद्या आह्वनीयाः परिधानीया
वृद्धे स्तोमे स्यादतिशंसार्थस्तृचश्च ॥ १ ॥

अथोन्नीयमानसूक्तानि * विधातु मुपक्रमते—"आ त्वा वहन्तु हरय' इति प्रातस्सवन उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह ; वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीर्मद्वती रूपसमृद्धाः"–इति। यदा चमसा 'उन्नीयन्ते' सोमेन पूर्यन्ते, तदानीं मध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुणः "आ त्वा वहन्तु"–इति (सं० १. १६. १—८.) सूक्त मनुब्रूयात्। तस्मिन् सूक्ते स्थिता ऋचो वृषशब्देन पीतशब्देन सुतशब्देन मदशब्देन च युक्ताः। तत्र द्वितीयपादे "वृषणं सोमपीतये"–इति वृषशब्द-पीतशब्दौ विद्येते ; चतुर्थ्यां मृचि "सुते हि त्वा हवामहे"–इतिश्रवणात् सुतशब्दो विद्यते ; अष्टमायां मृचि "इन्द्रो मदाय गच्छति"–इति मदशब्दो विद्यते। यद्यप्येते शब्दाः सर्वास्वृक्षु न

* "उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाहा त्वा वहन्त्वसावि देव मिहोपयातेत्यनुसवनम्"–इति आश्व० श्रौ० ५. ५. १.। तानि च सूक्तानीह प्रथमतृतीयचतुर्थखण्डैर्विधीयन्ते।

सन्ति, तथापि क्वचिच्छ्रवणात् सर्वा अपि छत्रिन्यायेन तैः शब्दैर्युक्ता भवन्ति। वर्षणक्षम इन्द्रः सोमं पीत्वा माद्यतीत्यस्यार्थस्योक्त-शब्दचतुष्टयेन प्रतीयमानत्वात् विवक्षितार्थानुकूल्येन रूप-समृद्धत्वम् ॥

देवताद्वारा ता ऋचः प्रशंसति— "ऐन्द्रीरन्वाहैन्द्रो वै यज्ञः" –इति। "इन्द्र त्वा सूरचक्षसः"–"इन्द्रं सुखतमे रथे"–इति-श्रवणात् * इन्द्रदेवताका ऋचः; सोमयागश्चेन्द्रदेवताकः †; अतस्तत्र ता युज्यन्ते ॥

छन्दोद्वारा प्रशंसति— "गायत्रीरन्वाह; गायत्रं वै प्रात-स्सवनम्"–इति। प्रातस्सवनस्य गायत्रीच्छन्दस्कत्वात् तच्छन्दस्का ऋचः तत्र योग्याः ॥

ऋक्सङ्ख्याद्वारा प्रशंसति— "नव न्यूनाः प्रातस्सवनेऽन्वाह; न्यूने वै रेतः सिच्यते"–इति। मध्यन्दिनसवने दशसङ्ख्याका वक्ष्यन्ते (३ ख०); तां सङ्ख्या मपेक्ष्यात्र या नव सङ्ख्याकास्ता एक-यर्चा न्यूनाः; लोकेऽपि 'न्यूने' स्वल्पे गर्भस्थाने रेतः सिच्यते। अतो न्यूनत्व मत्र युक्तम् ॥

अथ माध्यन्दिने सवने "असावि देवङ्गोऋजीक मन्धः"–इत्ये-तत्सूक्तगता दशसङ्ख्याका ऋचो (सं० ७. २१. १–१०.) विधत्ते —"दश मध्यन्दिनेऽन्वाह; न्यूने वै रेतः सिक्तं मध्यं स्त्रियै प्राप्य स्थविष्ठं भवति"–इति। लोके स्वल्पे गर्भस्थाने सिक्तं रेतः स्त्री-शरीरस्य ‡ मध्यस्थानं प्राप्य गर्भरूपेण 'स्थविष्टम्' अतिस्थूलं

* सं० १. १६. १, २। "द्विदेवत्यैश्चरन्ति"–इत्यादिः आश्व० श्रौ० ५. ५. १. द्र०।

† "इन्द्रः सोमस्य काणुका"–इति सं० ८. ७७. ४। निरु० ५. २. ६।

‡ मूले 'स्त्रियै'–इति पद मस्ति; तस्यैवार्थोऽयम्। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२; वा०)।

भवति। अतो रेतस्सेकस्थानीयाया: ऋचो गर्भस्थानीयाया: सङ्ख्याधिक्यं युक्तम् * ॥

तृतीयसवने "इहोपयात शवसो नपातः"-इत्येतत्सूक्तगता नवसङ्ख्याका ऋचो (सं० ४. ३५. १-८.) विधत्ते— "नव न्यूनास्तृतीयसवने ऽन्वाह; न्यूनाद्वै प्रजाः प्र जायन्ते"-इति। पूर्ववद् दशसङ्ख्यापेक्षयात्र न्यूनत्वम्। लोके हि 'न्यूनाद्' अल्पाद् योनिद्वारात् प्रौढा: प्रजा उत्पद्यन्ते ; अतो गर्भोत्पादनार्थं सत्र न्यूनत्वं युक्तम् † ॥

एतेषु सूक्तेषु मतद्वय मस्ति। सम्पूर्णसूक्तानुवन मित्येकं मतम्, प्रतिसूक्तं सप्ताना मेवर्चा मनुवचनत्व मिति द्वितीयं मतम्। तत्र प्रथमं मतं प्रशंसति— "तद्यदेतानि केवलसूक्तान्यन्वाह, यजमान मेव तद्गर्भं भूतं प्र जनयति यज्ञाद्देवयोन्यै"-इति। 'केवल'-शब्द: सम्पूर्णवाची। तदनुवचनेन सम्पूर्णगर्भं प्राप्तं यजमान मेव यज्ञ-रूपाद् 'देवयोन्यै' देवसम्बन्धियोनिस्थानादुत्पादयति। अत: सम्पूर्णानुवचनं युक्तम् ॥

द्वितीयं मतं दर्शयति—"ते हैके सप्त-सप्तान्वाहुः,—सप्त प्रातस्सवने, सप्त माध्यन्दिने, सप्त तृतीयसवने, यावत्यो वै पुरोनुवाक्यास्तावत्यो याज्याः ; सप्त वै प्राञ्चो यजन्ति, सप्त वषट् कुर्वन्ति, तासा मेताः पुरोनुवाक्या इति वदन्तः"-इति। 'ते' प्रसिद्धा ऋत्विजः 'एके' केचित् तत्तद्यज्ञेषु यथोक्तसूक्तगता ऋचः प्रतिसूक्तं सप्तसङ्ख्याका एवान्वाहुः, न तु सम्पूर्णसूक्तानि। तस्यैव व्याख्यानं "सप्त प्रातस्सवने"-इत्यादि। "यावत्य:"-इत्यादिना तदीया

* द्वितीयतृतीययो: खण्डयो: द्रष्टव्यम् (आश्व० श्रौ० ५.५. १४.)।

† द्वितीयचतुर्थयो: खण्डयो: द्रष्टव्यम् (आश्व० श्रौ० ५. ५. १४.)।

युक्तिरुच्यते। पुरोनुवाक्यानां याज्यानां च सङ्ख्या प्रायेण समानैव दृश्यते। तथा सत्यत्र 'सप्त' सप्तसङ्ख्याका ऋत्विजः— होता, मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसी, नेष्टा, पोता, आग्नीध्रः, अच्छावाकश्चे-त्येते * प्राङ्मुखाः 'यजन्ति' याज्याः पठन्ति। तस्यैव व्याख्यानं "सप्त वषट् कुर्वन्ति"–इति। 'तासां' सप्तभिः पठ्यमानानां याज्या-नाम् 'एताः' सूक्तगताः सप्तसङ्ख्याका ऋचः पुरोनुवाक्या भव-न्तीति। एके तादृशीं युक्तिं वदन्तः सप्त-सप्तान्वाहुरित्यन्वयः॥

तदिदं मतं दूषयति— "तत् तथा न कुर्याद् ; यजमानस्य ह ते रेतो विलुम्पन्त्यथो यजमान मेव ; यजमानो हि सूक्तम्"–इति। सप्त-सप्तेति यन्मतम्, तत्तथा न कुर्यात्। 'ते' सप्त-सङ्ख्यावादिनः सम्पूर्णसूक्ताभावाद्यजमानस्य प्रजोत्पादकं 'रेतः' विनाशयन्ति। 'अथो' अपिच यजमान मेव विनाशयन्ति। सूक्तस्य यजमानरूपत्वेन सम्पूर्णसूक्तविलोप एव यजमानविलोपः॥

परमते दोषं दर्शयित्वा स्वमते गुणं दर्शयति— "नवभिर्वा एतं मैत्रावरुणो ऽस्माल्लोकादन्तरिक्षलोक मभि प्र वहति ; दश-भिरन्तरिक्षलोकादमुं लोक मभ्यन्तरिक्षलोको हि ज्येष्ठो नवभि-रमुष्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभि"–इति। प्रथमसूक्तगताभिर्ऋग्भिः 'नवभिः' † 'एतं' यजमानं भूलोकादन्तरिक्षलोकम् 'अभि'लक्ष्य नयति। द्वितीयसूक्तगताभिः 'दशभिः' ‡ ऋग्भिरन्तरिक्षलोकाद्

* "आग्नीध्रीयं पूर्वम्। सिकतास्वोपरि रौद्रेणेति सर्वत्र। षट् सदसि। प्रत्यङ्-मुखो द्वार मपरेण होतुः। दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य। होतृधिष्ण्या दुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसि-पोतृ-नेष्ट्रच्छावाकानाम्"–इति कात्या० श्रौ० ८. ६. १६—२१।

† प्रातस्सवने "आ त्वा वहन्तु"–इति नवर्चं सूक्तं विहितम् प्रथमखण्डे (२५७पृ०)।

‡ माध्यन्दिने सवने "असावि देवम्"–इति दशर्चं सूक्तं विधास्यते तृतीयखण्डे।

'अमुं लोकं' नाकपृष्ठाख्यं लोकम् 'अभि'लक्ष्य नयति । अन्तरिक्षस्य यः समीपवर्त्ती स्वर्गभागः, स नाकपृष्ठाख्यो लोकः ; स च प्रवृद्धादन्तरिक्षाद् * 'ज्येष्ठः' अतिप्रवृद्धः ; तं दशभिः प्राप्य तस्मान्नाकपृष्ठाख्याद् 'अमुष्मात्' स्वर्गाल्लोकादुपरितनं बहुभोगयुक्तं 'स्वर्गं लोकं' तृतीयसूक्तगताभिः 'नवभिः' † ऋग्भिर्यजमानमभि वहति ॥

स्वमते गुणान् दर्शयित्वा तद्राहित्यं परमते दर्शयति— "न ह वै ते यजमानं स्वर्गं लोक मभि वोळ्हु मर्हन्ति, ये सप्त-सप्तान्वाहुः"–इति । 'ये' पूर्वपक्षिणः प्रतिसूक्तं सप्तसङ्ख्याका एवान्वाहुः, 'ते' सङ्ख्यान्यूनत्वात् पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गं प्रति यजमानं वोढुं नार्हन्ति ॥

स्वमतं निगमयति— "तस्मात् केवलश एव सूक्तान्यनुब्रूयात्" –इति । 'केवलशः' प्रतिसूक्तं सम्पूर्ण मेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथाह यदैन्द्रो वै यज्ञो ऽथ कस्माद् द्वावेव प्रातःसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्यां यजतो

---

* अन्तरिक्षशब्द इह सर्वत्र दीर्घमध्यः ख-ग-पुस्तकयोः ।

† तृतीयसवने "इन्द्रोपयात"–इति नवर्चं सूक्तं विधास्यते चतुर्थखण्डे ।

होता चैव ब्राह्मणाच्छंसी चेदं ते सोम्यं मध्विति होता यजतीन्द्र त्वा वृषभं वय मिति ब्राह्मणाच्छंसी नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषा मैन्द्र्यो भवन्तीति मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणो यजति वरुणं सोमपीतय इति यद्वै किञ्च पीतवत् पदं तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति मरुतो यस्य हि क्षय इति पोता यजति स सुगोपातमो जन इतीन्द्रो वै गोपास्तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणात्यग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टा यजति त्वष्टारं सोमपीतय इतीन्द्रो वै त्वष्टा तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणात्युक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति सोमपृष्ठाय वेधस इतीन्द्रो वै वेधास्तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति प्रातर्यावभिरागतं देवेभिर्जेन्यावसू इन्द्राग्नी सोमपीतय इति स्वयं समृद्धाच्छावाकस्यैव मु हैता ऐन्द्र्यो भवन्ति यन्नानादेवत्यास्तेनान्या देवताः प्रीणाति यदु गायत्र्यस्तेनाग्नेय्य एतदु हैताभिस्त्रय मुपाप्नोति ॥ २ (१०) ॥

अथ प्रस्थितयाज्याविषयं चोद्य मुद्भावयति— "अथाह यदैन्द्रो वै यज्ञो ऽथ कस्माद् द्वावेव प्रातस्सवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्यां यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छंसी चेदं ते सोम्यं

मघ्विति होता यजतीन्द्र त्वा वृषभं वय मिति ब्राह्मणाच्छंसी, नानादेवत्याभिरितरे ; कथं तेषा मैन्द्र्यो भवन्तीति ?"—इति । 'अथ' उन्नीयमानसूक्तनिर्णयानन्तरं कश्चिद् ब्रह्मवादी चोद्य माह। यस्मात् कारणात् यज्ञः 'ऐन्द्रो वै' इन्द्रदेवताक एव। तथैवं सति सर्वेषा मृत्विजा मिन्द्रदेवताका एव याज्या अपेक्षिताः ; अत्र तु प्रस्थितसोमानां यागे प्रातस्सवनकालीने होतृब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वावेव 'प्रत्यक्षात्' श्रोत्रप्रत्यक्षेण वा श्रूयमाणाभ्या मिन्द्रदेवताकाभ्या मृग्भ्यां यजतः; न त्वितरे। "इदं ते सोम्यम्"—इति (सं० ८. ६५. ८.) होतुर्याज्या। तस्यास्तृतीयपादे "जुषाण इन्द्र"—इति प्रत्यक्ष एवेन्द्रशब्दः श्रूयते ; "इन्द्र त्वा वृषभं वयम्"—इति (सं० ३. ४०. १.) ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्या ; तत्र स्पष्ट एवेन्द्रशब्दः। 'इतरे' पञ्चर्त्विजो 'नानादेवत्याभिः' ऋग्भिर्यजन्ति ; तेषा मृत्विजां ता ऋचः कथ मिन्द्रदेवताका भवन्ति ? इति चोद्यम्। तत्र पञ्चाना मृत्विजां याज्यास्विन्द्रदेवताकत्वं सम्पादनीयम् ॥

तत्रैकस्यां याज्यायां तत् सम्पादयति—"मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणो यजति ; वरुणं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत् पदं, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति"—इति। मैत्रावरुणस्य "मित्रं वयम्"—इति (सं० १. २३. ४.) येयं याज्या, तस्या द्वितीयपादे वरुण मित्यादिकं 'पीतवत्' पिबतिधातुयुक्तं यत् किञ्चित् पद मस्ति, तदिन्द्रसम्बन्धि रूपम् ; इन्द्रस्य सोमपानप्रियत्वात्। 'तेन' हि पीतवत्पदेनेन्द्रं परितोषयति ॥

पोतुर्याज्याया ऐन्द्रत्वं दर्शयति— "मरुतो यस्य हि क्षय इति पोता यजति ; स सुगोपातमो जन इतीन्द्रो वै गोपास्तदैन्द्रं रूपं,

तेनेन्द्रं प्रीणाति"–इति। "मरुतः"–इत्यस्यां (सं० १.८६.१.) याज्यायां तृतीयपादे 'गोपा'शब्देनेन्द्रो ऽभिधीयते। गोपृत्वं रक्षकत्व मिन्द्रसम्बन्धि रूपम्, तेनेन्द्रस्य प्रीतिः॥

नेष्टुर्याज्याया ऐन्द्रत्वं सम्पादयति— "अग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टा यजति; त्वष्टारं सोमपीतय इतीन्द्रो वै त्वष्टा, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति"–इति। "अग्ने पत्नीः"–इत्यस्या याज्यायाः (सं० १. २२. ९.) तृतीयपादे यस्त्वष्टा, स एवेन्द्र, शत्रूणां तनूकरणादिन्द्रस्य त्वष्टृत्वम्॥

आग्नीध्रस्य याज्याया ऐन्द्रत्वं सम्पादति— "उक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति; सोमपृष्ठाय वेधस इतीन्द्रो वै वेधास्तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति"–इति। "उक्षान्नाय"–इतियाज्यायाः द्वितीयपादे यो वेधाः; स एवेन्द्रः, इन्द्रस्य जगद्व्यवस्थाविधायकत्वेन वेधःशब्दवाच्यत्वात्॥

अच्छावाकस्य याज्यायाः ऐन्द्रत्वं सम्पादयति— "प्रातर्यावभिरागतं देवेभिर्जेन्यावसू, इन्द्राग्नी सोमपीतय इति स्वयं समृद्धाच्छावाकस्य"–इति। हे इन्द्राग्नी! 'जेन्यावसू' जेन्यं जेतव्यं वसु धनं ययोस्तौ तादृशौ भूत्वा 'प्रातर्यावभिः' प्रातस्सवनगामिभिः 'देवेभिः' देवैः सह 'सोमपीतये' सोमपानार्थम् 'आगतम्' आगच्छतम्। अस्या मृचि 'इन्द्राग्नी'-श्रवणेऽपि इन्द्रशब्दस्य प्रत्यक्षस्य विद्यमानत्वात् स्वय मेवेन्द्रत्वाय 'समृद्धा' सम्पूर्णा; न त्वैन्द्रत्वं सम्पादनीय मस्ति (सं० ८. ३८. ७.)॥

ऋचां सम्पादित मैन्द्रत्वं निगमयति—"एव मु हैता ऐन्द्र्यो भवन्ति"–इति॥

तास्वृत्तु देवतान्तरप्रीतिं दर्शयति— "यन्नानादेवत्यास्तेनान्या

देवताः प्रीणाति"-इति । मित्रावरुणौ मरुतो ऽग्निर्वेधा इन्द्राग्नी इत्येताभिः 'नानादेवताभिः' युक्ता ऋचः इति यदस्ति, तेनेन्द्रव्यतिरिक्ता देवतास्तोषयति ॥

तत्रत्यं छन्दः प्रशंसति— "यदु गायत्रास्तेनाग्नेय्यः"-इति । अग्निगायत्र्योः प्रजापतिमुखजत्वसम्बन्धाद् * गायत्रीच्छन्दसां तासा मग्निदेवताकत्वं सम्पद्यते ॥

उक्तां प्रशंसां निगमयति— "एतदु हैताभिस्त्रय मुपाप्नोति" -इति। 'एताभिः ऋग्भिः' 'एतदु ह' पूर्वोक्त मेव 'त्रयं' त्रिविधदेवतासम्बन्धत्वं प्राप्नोति । तत्र तत्र प्रतीयमाननानाविधदेवताकत्वं, पूर्वोक्तरीत्या सम्पादित मैन्द्रत्वं, गायत्रीद्वारेणाग्नेयत्वं चेति त्रयं वेदितव्यम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

असावि देवं गोऋजीक मन्ध इति मध्यन्दिन उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीर्मद्वती रूपसमृद्धा ऐन्द्रीरन्वाहैन्द्रो वै यज्ञस्त्रिष्टुभो ऽन्वाह त्रैष्टुभं वै माध्यन्दिनं सवनं तदा-

* तै० सं० १. १. ४ (१ भा० १९५०) ।

हुर्यत्तृतीयसवनस्यैवं रूपं महदथ कस्मान् मध्यन्दिने मद्वतीरनु चाह यजन्ति चाभिरिति माद्यन्तीव वै मध्यन्दिने देवताः स मेव तृतीयसवने मादयन्ते तस्मान् मध्यन्दिने मद्वतीरनु चाह यजन्ति चाभिस्ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थितानां प्रत्यचा-दैन्द्रीभिर्यजन्त्यभितृस्वतीभिरेके पिबा सोम मभि य मुग्र तर्द इति होता यजति स ईं पाहि य ऋजिषी तरुत्र इति मैत्रावरुणो यजत्येवा पाहि प्रत्नथा मदन्तु त्वेति ब्राह्मणाच्छंसी यजत्यर्वाङेहि सोम कामं त्वाहुरिति पोता यजति तवायं सोमस्त्व मेह्यर्वाङिति नेष्टा यजतीन्द्राय सोमाः प्र दिवो विदाना इत्यच्छावाको यजत्यापूर्णो अस्य कलशः स्वाहेत्याग्नीध्रो यजति तासा मेता अभितृस्वत्यो भवन्तीन्द्रो वै प्रातःसवने न व्यजयत स एताभिरेव माध्यन्दिनं सवन मभ्यतृणद्यदभ्यतृणत्तस्मादेता अभितृस्वत्यो भवन्ति ॥ ३ (११) ॥

अथ माध्यन्दिने उन्नीयमानसूक्तं विधत्ते— "असावि देवं गोऋजीक मन्ध इति मध्यन्दिन उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह; वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीर्मद्वती रूपसमृद्धाः"-इति । माध्यन्दिने सवने अध्वर्युणा प्रेषितो "असावि देवम्"-इत्यादिकं (सं० ७. २१. १.) सूक्त मनुब्रूयात् । तत्रत्या ऋचः वृष-पीत सुत-मद-शब्दोपेताः ।

पूर्वत्र "दश मध्यन्दिने ऽन्वाह"-इति सङ्ख्यैवोक्ता, न तु सूक्तं दर्शितम् (२५८ पृ०) ; अत्र त्वसावि देव मिति सूक्तं प्रदर्श्यते। अस्य सूक्तस्य द्वितीयस्यामृचि "वृषणो वृषा च"-इति वृषण्वच्छब्दः श्रुतः। तृतीयस्या मृचि "रथ्यो धेना"-इति धेनाशब्दः पिबतिधात्वर्थः, तेन पीतवत्त्वम् ; "धेट् पाने"-इति (भ्वा० ८०२.) हि धातुः । "असावि"-इति सुनोतिधातोः (स्वा० १.) श्रूयमाणत्वात् सुतवत्त्वम् । प्रथमाया ऋचो ऽवसाने "अन्धसो मदेषु"-इति मदत्त्वं श्रुतम् । रूपसमृद्धत्वं पूर्ववद्योज्यम् ॥

देवताद्वारा छन्दोद्वारा च ता ऋचः प्रशंसति— "ऐन्द्रीरन्वाहैन्द्रो वै यज्ञस्त्रिष्टुभोऽन्वाह त्रैष्टुभं वै माध्यन्दिनं सवनम्"-इति । द्वितीयपादे "अन्यस्मिन्निन्द्र"-इतिश्रवणादैन्द्रत्वम् । एव मृगन्तरेष्वप्युदाहरणीयम् ॥

माध्यन्दिनसवनस्य त्रैष्टुभत्वं प्रसिद्धम्, मद्वतीरिति यदुक्तं, तस्याक्षेप मुद्भावयति—"तदाहुर्यत् तृतीयसवनस्यैव रूपं मद्वदथ कस्मान् मध्यन्दिने मद्वतीरनु चाह यजन्ति चाभिरिति"-इति । तृतीयसवने सर्वेषां देवानां सोमपानादूर्द्ध्वं हर्षसम्भवान् मद्वत्त्वं तृतीयसवनस्यैव रूपम्। तथा सति मध्यन्दिने सवने मद्वतीना मृचा मनुवचनम् 'आभिः' मद्वतीभिर्यजनं च कस्मात् कारणादिति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह— "माद्यन्तीव वै मध्यन्दिने देवताः स मेव तृतीयसवने मादयन्ते; तस्मान् मध्यन्दिने मद्वतीरनु चाह यजन्ति चाभिः"-इति । माध्यन्दिने सवनेऽपि देवानां सोमपानसद्भावात्ताः माद्यन्त्येव ; तृतीयसवने तु निरवशेषाणां देवानां सोमपानसम्पत्त्या 'सम्मादयन्ते' सम्भूय हृष्यन्तीत्येतावानेव विशेषः। तस्मात् 'मीदृस्य' हर्षस्य माध्यन्दिनसवनेऽपि सद्भावात्, तत्र

'महतीः' ऋचो मैत्रावरुणोऽन्वाह। होत्रादयश्च सप्तर्त्विजः 'आभिः' महतीभिर्यजन्ति ॥

अथ ताः प्रस्थितयाज्या विधत्ते— "ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभिर्यजन्ति"–इति। 'ते' होत्रादयः सप्तर्त्विजः सर्वेऽपि 'माध्यन्दिने' सवने प्रस्थितसोमानां सम्बन्धिनीभिः 'प्रत्यक्षात्' प्रत्यक्षेण पठ्यमानेनैवेन्द्रशब्देन प्रयुक्ताभिरिन्द्रदेवताकाभिः ऋग्भिर्यजेयुः। तेषु सप्तस्वृत्तु मध्ये होतृ-मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां त्रयाणां सम्बन्धिनीषु याज्यासु न केवल मैन्द्रत्वं किन्तु अभितृण्वत्त्वम् ॥

अपरं विशेषं दर्शयति —"अभितृण्वतीभिरेके"–इति। अभिपूर्वस्य तृदिधातो रूपं यास्वस्ति, ताः 'अभितृण्वत्यः' ॥

तत्र होतुर्याज्यां दर्शयति— "पिबा सोम मभि य मुग्र तर्द इति (सं० ६. १७. १.) होता यजति"–इति। तत्राभिशब्दस्य तर्दशब्दस्य च विद्यमानत्वात् अभितृण्वत्त्वम् ॥

मैत्रावरुणस्य याज्यां दर्शयति— "स ईम्पाहि य ऋजीषी तरुत्र इति (सं० ६. १७. १.) मैत्रावरुणो यजति"–इति। "स ईम्पाहि"–इत्यस्या ऋचश्चतुर्थपादे अभितृण्वत्त्वम् ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्यां दर्शयति— "एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वेति (सं० ६. १७. ३.) ब्राह्मणाच्छंसी यजति"–इति। "एवा पाहि"–इत्यस्या मृचि चतुर्थपादे "अभि गा इन्द्र तृन्धि" –इतिश्रवणादभितृण्वत्त्वम्। एतांस्त्रीनृत्विजो ऽभिप्रेत्याभितृण्वतीभिरेक इत्युक्तम् (१० पं०) ॥

पोतुर्याज्यां दर्शयति— "अर्वाङेहि सोम कामं त्वाहुरिति (सं० १. १०४. ८.) पोता यजति"–इति ॥

नेष्टुर्याज्यां दर्शयति— "तवायं सोमस्त्व मेह्यर्वाङिति (मं० ३. ३५. ६.) नेष्टा यजति"—इति ॥

अच्छावाकस्य याज्यां दर्शयति— "इन्द्राय सोमाः प्र दिवो विदाना (मं० ३. ३६. २.) इत्यच्छावाको यजति"—इति ॥

आग्नीध्रस्य याज्यां दर्शयति—"आ पूर्णो अस्य कलशः स्वाहेत्याग्नीध्रो (मं० ३. ३२. १५.) यजति"—इति ॥

उक्तानां सप्तानां याज्यानां मध्ये "पिबा सोमम्", "स ईम्पाहि", 'एवा पाहि"—इति तिस्र ऋचो ऽभितृण्णवत्त्वेन प्रशंसति— "तासा मेता अभितृण्णवत्यो भवन्तीन्द्रो वै प्रातस्सवने न व्यजयत ; स एताभिरेव माध्यन्दिनं सवन मभ्यतृणयदभ्यतृणत्तस्मादेता अभितृण्णवत्यो भवन्ति"—इति । अभिपूर्वतर्दनधातुयुक्तत्वादभितृण्णवत्त्वं यथा भवति तथैव धात्वर्थसम्भवादप्यभितृण्णवत्त्वं द्रष्टव्यम् । कथ मेतदिति, तदुच्यते— इन्द्रः पुरा प्रातस्सवने समाप्ते सति तावता 'न व्यजयत' विजयं न प्राप्तवान् ; माध्यन्दिनसवनस्य गुरुत्वेन गलितत्वात् । तदानी मिन्द्रस्तस्य माध्यन्दिनसवनस्य स्थितिसिद्ध्यर्थम् "पिबा सोम"—इत्यादिभिस्तिसृभिः ऋग्भिर्माध्यन्दिनसवनम् 'अभितः' प्रथमतृतीययोर्मध्ये 'अतृणत्', तर्दन मकरोत्, दृढबन्धेन स्थितिं कृतवानित्यर्थः । 'तस्मात्' तर्दनस्यार्थस्य युक्तत्वादेतासां तिसृणा मभितृण्णवत्त्वम् ॥३॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (११) ॥

———

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

इहोपयात शवसो नपात इति तृतीयसवन उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीर्मद्वती रूपसमृद्धास्ता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति तदाहुर्यन्नार्भवीषु स्तुवते ऽथ कस्मादार्भवः पवमान इत्याचक्षत इति प्रजापतिर्वै पित ऋभून् मर्त्यान्त्सतो ऽमर्त्यान् कृत्वा तृतीयसवन आभजत् तस्मान्नार्भवीषु स्तुवते ऽथार्भवः पवमान इत्याचक्षते ऽथाह यद्यथाच्छन्दसं पूर्वयोः सवनयोरन्वाह गायत्रीः प्रातःसवने त्रिष्टुभो माध्यन्दिने ऽथ कस्माज्जागते सति तृतीयसवने त्रिष्टुभो ऽन्वाहेति धीतरसं वै तृतीयसवन मथैतदधीतरसं शुक्रियं छन्दो यत् त्रिष्टुप् सवनस्य सरसताया इति ब्रूयादथो इन्द्र मेवैतत्सवने ऽन्वा भजतीत्यथाह यदैन्द्रार्भवं वै तृतीयसवन मथ कस्मादेष एव तृतीयसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजतीन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षित मिति होतैव नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषा मैन्द्रार्भव्यो भवन्तीतीन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुत मिति मैत्रावरुणो यजति युवो रथो अध्वरं देववीतय इति बहूनि वा ह तदृभूणां रूप मिन्द्रस्य सोमं

पिबतं बृहस्पत इति ब्राह्मणाच्छंसी यजता'वावां विशन्त्विन्दव: स्वाभुव इति' बहूनि वा ह तद्ध-भूणां रूप' मा वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यद इति पोता यजति 'रघुपत्वान: प्र जिगात बाहुभिरिति' बहूनि वा ह तद्भूणां रूप' ममेव न: सुहवा आ हि गन्तनेति नेष्टा यजति' गन्तनेति बहूनि वा ह तद्भूणां रूप' मिन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येत्य-च्छावाको यजता' वा मन्धांसि मदिराण्यग्म-न्निति' बहूनि वा ह तद्भूणां रूप' मिमं स्तोम मर्हते जातवेदस इत्याग्नीध्रो यजति' रथ मिव सम्म-हेमा मनीषयेति' बहूनि वा ह तद्भूणां रूप' मेव मु हैता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति' यन्नानादेवत्यास्तेनान्या देवता: प्रीणाति' यद् जगत्प्रासाहा' जागतं वै तृतीय-सवनं' तृतीयसवनस्यैव समृद्ध्यै ॥ ४ (१२) ॥

अथ तृतीयसवने उन्नीयमानं सूक्तं विधत्ते— "इहोपयात शवसो नपात इति (सं० ४. ३५. १–९.) तृतीयसवन उन्नीय-मानेभ्यो ऽन्वाह ; वृषण्वती: पीतवती: सुतवतीर्मद्वती रूपसमृ-द्धास्ता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति"–अध्वर्युणा चमसोन्नयनकाले प्रेषितो मैत्रावरुण: "इहोपयात"–इति सूक्त मनुब्रूयात्। तत्रत्या ऋचो वृष-पीत-सुत-मद-शब्दोपेता: । "आ तक्षत वृषण:"–इति 'वृषन्'-शब्द: । "सु षुतस्य पीति:"–इति सुनोतिधातुना पिबतिधातुना

च योग:। "अनु वो मदास:"-इति मदिधातुयोग:। तत्रत्या ऋच: 'ऐन्द्रार्भव्य:' इन्द्रश्च ऋभवश्च तासां देवता:; "सौधन्वना ऋभव:"-"गन्त्विन्द्रम्"-इति तत्र श्रवणात्॥

ऋभुदेवताप्रसङ्गेन तृतीयसवनगते पवमानस्तोत्रे किञ्चिच्चोद्य मुद्भावयति—"तदाहुर्यन्नार्भवीषु स्तुवतेऽथ कस्मादार्भव: पवमान इत्याचक्षत इति"-इति। 'तत्' तस्मिन्नृभुसम्बन्धविषये चोद्य माहु:। यस्मात् कारणादृभुदेवतास्वृक्षु सामगास्तृतीयसवने पवमानस्तोत्रेण न स्तुवते, किन्तु "स्वादिष्ठया मदिष्ठया"-इत्यन्य-देवताकास्वेव स्तुवते *। अथैवं सति कस्मात् कारणात् पवमान-स्तोत्रस्यार्भवत्व माचक्षते? इति चोद्यम्॥

तस्योत्तर माह—"प्रजापतिर्वै पित ऋभून् मर्त्यान्सतो ऽमर्त्यान् कृत्वा तृतीयसवन आभजत्; तस्मान्नार्भवीषु स्तुवते ऽथार्भव: पवमान इत्याचक्षते"-इति। पुरा प्रजापति: पिता भूत्वा 'मर्त्यान्' मनुष्यान् सत: ऋभून् 'अमर्त्यान्' देवान् कृत्वा तृतीय-सवने 'आभजत्' भागिन: अकरोत्। तदिद मुपाख्यानम् "आर्भवं शंसति"-इत्यत्र प्रदर्शितम् †। एवं च सति ऋभूणां स्तोत्रदेवता-त्वाभावाद् 'आर्भवीषु' ऋक्षु उद्गातारो न स्तुवते; 'अथ' अपि ऋभूणां तृतीयसवनसम्बन्धसद्भावात् तृतीयसवनगतस्य पवमान-स्तोत्रस्याप्यार्भवत्वं व्यवहरन्ति॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृत एव सूक्ते चोद्य मुद्भावयति— "अथाह यद्यथाच्छन्दसं पूर्वयो: सवनयोरन्वाह,— गायत्री: प्रात-स्सवने त्रिष्टुभो माध्यन्दिने, ऽथ कस्माज्जागते सति तृतीयसवने

* उ० आ० १ १ १५; ता० ब्रा० ८. ४. ५ (२ भा० ६२ पृ०)।

† ३ प० ३ अ० ६ ख० (२ भा० १३५ पृ०)।

त्रिष्टुभो ऽन्वाहेति"—इति । 'अथ' उन्नीयमानसूक्तविधानानन्तरं तत्र कश्चिद् ब्रह्मवादी चोद्य माह । 'यद्' यस्मात् कारणात् 'यथाच्छन्दसं' तत्र-तत्रोचितं छन्दोऽनतिक्रम्य सवनद्वये गायत्रीः त्रिष्टुभश्च क्रमेणान्वाह, तृतीयसवनं तु जागतम् । तथा सति जगती मतिक्रम्य "इहोपयात"—इत्याद्यास्त्रिष्टुभः कस्मादनुब्रूते ? इति चोद्यम् ॥

तत्रोत्तरं दर्शयति— "धीतरसं वै तृतीयसवन मथैतदधीतरसं शुक्रियं छन्दो यत् त्रिष्टुप्, सवनस्य सरसताया इति ब्रूयादथो इन्द्र मेवैतत्सवने ऽन्वाभजतीति"—इति । यदेतत् तृतीयसवनं, तदेतद् 'धीतरसं' तदीयो रसो गायत्र्या पीतः सोमाहरणकाले पक्षाभ्यां सवनद्वयं मुखेन तृतीयसवनं च गृहीत्वा तत्रत्यं रसं गायत्री पीतवती । तथाचान्यत्र श्रूयते— "पक्षाभ्यां द्वे सवने समगृभ्णात्, मुखेनैकं ; यन् मुखेन समगृभ्णात्, तदधयत् ; तस्माद् द्वे सवने शुक्रवती प्रातस्सवनं माध्यन्दिनञ्च, तस्मात् तृतीयसवन ऋजीष मभिषुण्वन्ति ; धीत मिव हि मन्यन्ते"—इति (तै० सं० ६. १. ७. ४.) । तथैव त्रिष्टुप् छन्दो यदस्ति, एतद् 'अधीतरसम्' अपीतरसम् ; माध्यन्दिनसवनसम्बन्धित्वात् । अत एतत् शुक्रियो रसः तद्रूपेतं 'शुक्रियम्' । अतो ऽस्य तृतीयसवनस्य सरसत्वार्थं त्रिष्टुभोऽन्वाहेत्युत्तरं ब्रूयात् । 'अथो' अपि च तेन सरसत्वेनेन्द्र मेव तृतीयसवनं भागवन्तं करोति ; त्रिष्टुप्छन्दसः ऐन्द्रत्वात् । तेनैन्द्राभेवत्वं युक्तम् ॥

उक्तं चोद्यं समाधाय प्रस्थितयाज्याविषये चोद्य मुद्भावयति— "अथाह यदैन्द्रार्भवं वै तृतीयसवन मथ कस्मादेष एव तृतीयसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजतीन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः सम्-

च्चित मिति होतैव, नानादेवत्याभिरितरे ; कथं तेषा मैन्द्रार्भ्यो भवन्तीति"–इति। 'अथ' उन्नीयमानसूक्तकथनानन्तरं कश्चिद् ब्रह्मवादी चोद्य माह। 'यद्' यस्मात् कारणात् तृतीयसवनम् 'ऐन्द्रार्भवम्', तच्च पूर्वं मुपपादितम् (२७१ पृ०) ; एवं सत्येक एव होता प्रस्थितसोमानां 'प्रत्यक्षात्' प्रत्यक्षेण, मुखेनैवेन्द्रशब्देन ऋभुशब्देन च युक्तयर्चा यजति। "इन्द्र ऋभुभिः"–इत्याद्या (मं० ३. ६०. ५.) सेय मृगवगन्तव्या। होतैव तया यजति ; न त्वितरे षड्ऋत्विजः ; ते तु नानाविधदेवताकाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्ऋग्भिर्यजन्ति। तस्मात् कारणादेतत् कथं सम्पन्नम् ? किञ्च तेषां षणा मृत्विजां सम्बन्धिन्यो याज्याः कथ मैन्द्रार्भ्यो द्विविधदेवताका भवन्ति ? इति चोद्यम् ॥

तत्र होतुर्याज्याया मैन्द्रार्भवत्वेन परितोषात्तां तथैवाङ्गीकृत्येतरेषां याज्यासु क्रमेण ऐन्द्रार्भवत्वं दर्शयितुं कामः प्रथमतो मैत्रावरुणस्य याज्यायां तद्दर्शयति— "इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुत मिति मैत्रावरुणो यजति ; युवो रथो अध्वरं देववीतय इति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्"–इति। "इन्द्रावरुणा"–इत्यस्यां याज्यायां (मं० १. १७. ८.) "युवो रथो"–इत्यस्मिन् पादे "देववीतये"–इति पदं विद्यते। देवानां वीतिः प्राप्तिः देववीतिरिति तस्य समासः। तस्य समासे षष्ठीबहुवचनान्तेन शब्देन बहून्येव रूपाणि प्रतीयन्ते। तत्र बहुत्व मृभूणां स्वरूपम् ; मनुष्यरूपाणा मृभुशब्दवाच्यानां महर्षीणां बहुत्वात्। तस्मादर्थतः ऋभुसद्भावादिन्द्रशब्दस्य च साक्षात् श्रवणादिय मैन्द्रार्भवी ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्याया मार्भवत्वं सम्पादयति— "इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पत इति ब्राह्मणाच्छंसी यजत्या वां विशन्त्विन्दवः

स्वाभुव इति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्"-इति । "इन्द्रम्"-इत्यादियाज्यायाम् (सं० ४. ५०. १०.) "आ वां विशन्तु"-इत्यस्मिन् पादे "विशन्तु"-इत्यादीनि बहुवचनान्तानि पदानि श्रूयन्ते, तैरभिधेयं बहुत्व मृभूणां स्वरूपम् ॥

पोतुर्याज्याया मार्भवत्वं दर्शयति— "आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यद इति पोता यजति ; रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिरिति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्"-इति । "आ वो वहन्तु"-इतियाज्यायां (सं० १. ८५. ६.) "रघुपत्वानः"-इत्यस्मिन् पादे बहुवचनान्तैः पादैरभिधेयं बहुत्व मृभूणां स्वरूपम् ॥

नेष्टुर्याज्याया मार्भवत्वं दर्शयति— "अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेति नेष्टा यजति ; गन्तनेति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्" -इति । "अमेव नः"-इतियाज्यायां (सं० २. ३६. ३.) तस्मिन्नेव पादे "गन्तन"-इतिपदस्य गच्छतेत्यर्थे सति लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनान्तेन प्रतीतं बहुत्व मृभूणां स्वरूपम् ॥

अच्छावाकस्य याज्याया मार्भवत्वं दर्शयति— "इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येत्यच्छावाको यजत्या वा मन्धांसि मदिराण्यग्मन्निति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्"-इति । "इन्द्राविष्णू"-इत्यस्यां याज्यायाम् (सं० ६. ६९. ७.) "आ वाम्"-इत्यस्मिन् पादे बहुवचनान्तैः "अन्धांसि"-इत्यादिभिः पदैः प्रतीतं बहुत्व मृभूणां स्वरूपम् ॥

आग्नीध्रस्य याज्याया मार्भवत्वं दर्शयति—"इमं स्तोम मर्हते जातवेदस इत्याग्नीध्रो यजति ; रथ मिव सम्महेमा मनीषयेति बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम्"-इति । "इमं स्तोमम्"-इत्यस्यां याज्यायां (सं० १. ९४. १.) "रथ मिव"-इत्यस्मिन् पादे "महेमा"

–इत्युत्तमपुरुषबहुवचनान्तेन पदेन प्रतीयमानं बहुत्व मृभूणां स्वरूपम् ॥

उक्त मर्थ मुपसंहरति— "एव मु हैता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति"–इति। उक्तेन प्रकारेण याज्यास्वृभुसम्बन्धसम्पादनादिन्द्रसम्बन्धस्य च साक्षादेव श्रुतत्वादेता ऋच ऐन्द्रार्भव्यः सम्पद्यन्ते ॥

इन्द्रस्यर्भूणां चोक्तसम्बन्धेन प्रीतेः सिद्धत्वादितरदेवताना मपि ताभिर्याज्याभिः प्रीतिं दर्शयति—"यन्नानादेवत्यास्तेनान्या देवताः प्रीणाति"–इति। इन्द्रवरुणबृहस्पत्यादिनानाविधदेवतायुक्ता ऋच इति यदस्ति, 'तेन' कारणेन 'अन्याः' इन्द्राद्दभुभ्यश्च व्यतिरिक्ता देवतास्तोषयति ॥

याज्यास्ववस्थितं छन्दः प्रशंसति— "यद्दु जगत्प्रासाहा जागतं वै तृतीयसवनं तृतीयसवनस्यैव समृद्ध्यै"–इति। जगच्छब्देन जगतीच्छन्दो ऽभिधीयते, प्रासाहशब्दो बाहुल्यवाची; जगत्यः प्रासाहाः बहुला यासूक्तासु प्रस्थितयाज्यासु ता 'जगत्प्रासाहाः'; तृतीयसवनञ्च जागत मिति प्रसिद्धम्। अतो 'यद्दु' यदेव जगतीबाहुल्यं, तेन तृतीयसवनस्य समृद्धिर्भवति* ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये,
(अष्टाविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१२) ॥

---

* "इदन्ते सौम्यं०—० उच्चाम्नाय वशान्नायेति प्रातस्सवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः (२ख०), पिबा सोम मभि ०—० आ पूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यन्दिन्यः (३ख०), इन्द्र ऋभुभिः ०—० इमं स्तोम मर्हते जातवेदस इति तार्तीयसवनिक्यः (४ख०)"–इति भाष्य०

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथाह यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा अनुक्था अन्याः कथ मस्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा भवन्तीति यदेवैनाः सम्प्रगीर्य होत्रा इत्याचक्षते तेन समा यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा अनुक्था अन्यास्तेनो विषमा एव मु हास्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा भवन्त्यथाह शंसन्ति प्रातःसवने शंसन्ति माध्यन्दिने होत्रकाः कथ मेषां तृतीयसवने शस्तं भवतीति यदेव माध्यन्दिने द्वे द्वे सूक्ते शंसन्तीति ब्रूयात्तेनेत्यथाह यद् द्व्युक्थो होता कथं होत्रका द्व्युक्था भवन्तीति यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्तीति ब्रूयात्तेनेति ॥ ५ (१३) ॥

होत्रकाणां प्रस्थितयाज्याः सवनत्रये ऽभिधाय परस्परं साम्यं वैषम्यञ्च विवेक्तुं प्रश्न मुद्भावयति— "अथाह यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा, अनुक्था अन्याः, कथ मस्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा भवन्तीति"–इति। होत्रकाणां याज्याकथनानन्तरं कश्चिद् ब्रह्मवादी चोद्य माह। होत्रकाणां क्रियाः 'होत्रा'शब्देन विवक्षिताः। तासु 'अन्याः' काश्चित् क्रियाः 'उक्थिन्यः' शस्त्रयुक्ताः,

श्रौ० ५. ५. १८, १९। इह चैताः २६३—२७६ पृष्ठेषु विहिता द्रष्टव्याः। ता एवैताः 'प्रस्थितयाज्याः'–इत्युच्यन्ते। "होता यक्षत्०—० इति प्रेषितः प्रेषितो होतानुसवनं प्रस्थितयाज्याभिर्यजति, नामादेश मितरे, प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा ऽऽग्नीध्रो ऽच्छावाकश्च"–इति आश्व० श्रौ० ५. ५. १५—१७।

'अन्याः' इतराः क्रियाः 'अनुक्थाः' शस्त्ररहिताः। मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाक इत्येतेषां त्रयाणां शस्त्रसद्भावादेतदीयाः क्रियाः 'उक्थिन्यः', नेष्टृपोत्रादीनां शस्त्रराहित्यात् तदीयाः क्रियाः 'अनुक्थाः' *। एवं वैषम्ये स्पष्टे सति 'अस्य' यज्ञस्य यजमानस्य वा सम्बधिन्यः 'एताः' होत्राः सर्वाः 'उक्थिन्यः' शस्त्रयुक्ता भूत्वा 'समाः' वैषम्यरहिताः अत एव 'समृद्धाः' सम्पूर्णाः कथं भवन्ति ? इति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह – "यदेवैनाः सम्प्रगीर्य होत्रा इत्याचक्षते, तेन समाः"–इति। 'यदेव' यस्मादेव कारणात् 'एनाः' मैत्रावरुणादिक्रियाः पोतृनेष्ट्रादिक्रियाश्च 'सम्प्रगीर्य' सम्भूय प्रकर्षेणोक्ता 'होत्रा'–इतिशब्देन याज्ञिका आचक्षते, तेन समाः। यथा लोके छत्रयुक्तान् तद्रहितांश्च सम्भूय छत्रिण इत्येकेनैव शब्देन व्यवह्रियन्ते, एव मत्रापि शस्त्रयुक्ता मैत्रावरुणादयः, शस्त्ररहिताः पोतृनेष्ट्रादयश्च सम्भूय एकेनैव होत्राशब्देन व्यवह्रियन्ते। 'अतः शस्त्रिभिः समभिव्याहारात् अशस्त्रिणा मप्युपचरितं शस्त्रित्वम्'; 'तेन' व्यवहारैक्येन समा भवन्ति ; न चैतावता स्वाभाविकं शस्त्रित्वाशस्त्रित्ववैषम्य मपगच्छति ॥

तदेतद् वैषम्यं दर्शयति— "यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा अनुक्था अन्यास्तेनो विषमाः"–इति। 'उ'-शब्दोऽपिशब्दार्थः। 'तेन' उक्थित्वानुक्थित्वधर्मद्वयेन विषमा अपि भवन्ति ॥

सत्यपि वैषम्ये औपचारिकोक्थित्वेन साम्यं यदुपपादितम्, तदुपसंहरति—"एव मु हास्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा भवन्ति"–इति ॥

---

* १ भा० ४४९ पृ०, आश्व० श्रौ० ५, १०. १०। मैत्रावरुणः=प्रशास्ता।

होत्रकेषु चोद्यान्तर मुद्भावयति—"अथाह शंसन्ति प्रात-स्सवने, शंसन्ति माध्यन्दिने होत्रकाः ; कथ मेषां तृतीयसवने शस्तं भवतीति"–इति। अग्निष्टोमे मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावा-कानां सवनद्वये शंसनं विहितम्, तद्दृष्टान्तेन तृतीयसवनेऽपि शंसन मपेक्षितम् ; तच्च न विहितम्। तथा सति कथ मेषां तृतीयसवने 'शस्तं भवति' शंसनं सिध्यति ? इति चोद्यम् ॥

तस्योत्तरं दर्शयति—"यदेव माध्यन्दिने द्वे द्वे सूक्ते शंसन्तीति ब्रूयात्तेनेति"–इति। मैत्रावरुणस्य "सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः"–इत्येकं (सं० ३.४८.) सूक्तम्, "एवा त्वा मिन्द्र वज्रिन्" –इति (मं० ४. १९.) द्वितीयम् ; ब्राह्मणाच्छंसिनः "इन्द्रः पूर्भिद्"–इत्येकं (सं० ३. ३४.) सूक्तम्, "उदु ब्रह्माणि"–इति (सं० ७. २३.) द्वितीयम् ; अच्छावाकस्य "भूयः"–इत्येकम् (सं० ६. ३०.), "इम मू षु"–इति (सं० ३. ३६.) द्वितीयम्। एव मेते त्रयो माध्यन्दिने सवने प्रत्येकं द्वे द्वे सूक्ते शंसति *। तत्रैकं माध्यन्दिनसवनार्थं द्वितीयन्तु तृतीयसवनार्थ मित्युपचारेण तत्रापि शंसनं सिध्यतीत्युत्तरं ब्रूयात् ॥

तेष्वेव चोद्यान्तर मुद्भावयति—"अथाह यद् द्व्युक्थो होता, कथं होत्रका द्व्युक्था भवन्तीति"–इति। 'अथ' तृतीयसवने शंसनसम्पादनानन्तरं पुनरपि ब्रह्मवादी चोद्यान्तर माह। 'यद्' यस्मात् कारणाद्धोता 'द्व्युक्थः' द्वे उक्थे शस्त्रे यस्यासौ द्व्युक्थः। प्रातस्सवने आज्य-प्रउगे द्वे, माध्यन्दिनसवने मरु-त्वतीय-निष्केवल्ये द्वे, तृतीयसवने वैश्वदेवाग्निमारुते द्वे। एवं स्थिते होतृदृष्टान्तेन होत्रकाणा मपि उक्थद्वयोपेतत्व मपे-

* सूचितञ्चैतत्सर्वं माश्वलायनेन होत्रकाणा मिति कण्डिकायाम् (५. १६.)।

स्थितम्, न चोक्थद्वयं विहित मस्ति ; अतस्तत् केन प्रकारेण सिध्यति ? इति चोद्यम् * ॥

तस्योत्तर माह— "यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्तीति ब्रूयात्, तेनेति"–इति । प्रस्थितयाज्यानां श्रूयमाणदेवतया सम्पाद्यमानदेवतया च द्विदेवत्यत्वम् † ; तादृशीभिर्ऋग्भिर्यस्मात् यजन्ति, तेन द्विशस्त्रत्वम् ; तत्रैका देवता याज्यार्था, इतरा द्वितीया शस्त्रार्थेत्येव मुत्तरं ब्रूयात् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१३) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथाह यदेतास्तिस्र उक्थिन्यो होत्राः कथ मितरा उक्थिन्यो भवन्तीत्याज्य मेवाग्नीध्रीयाया उक्थं मरुत्वतीयं पोत्रीयायै वैश्वदेवं नेष्ट्रीयायै ता वा एता होत्रा एवं न्यङ्गा एव भवन्त्यथाह यदेकप्रैषा अन्ये होत्रका अथ कस्माद् द्विप्रैषः पोता द्वि-

---

* आज्यप्रउगादीनि षट् शस्त्राणि पुरस्ताद् द्रष्टव्याणि,— २प० ५अ० ४ख०, ३प० १अ० १ख०, ३प० २अ० १ख०, ३प० २अ० १०ख०, ३प० ३अ० ७ख०, ३प० ३अ० ४ख० (१भा० ४४५ पृ०—२भा० १८० पृ०) ।

† इन्द्रः श्रूयमाणदेवता, ऋभवश्च सम्पाद्यमानाः (२७४–२७६ पृ० द्र० ।

प्रैषो नेष्टेति यत्रादो गायत्री सुपर्णी भूत्वा सोम माहरत्तदेतासां होत्राणा मिन्द्र उक्थानि परिलुप्य होत्रे प्रददौ यूयं माभ्यह्वयध्वं यूय मस्मावेदिष्टेति ते होत्रुर्देवा वाचेमे होत्रे प्रभावयामेति तस्मात्ते द्विप्रैषे भवत ऋचाग्नीध्रीयाम् प्रभावयाञ्चक्रुस्तस्मात् तस्यैकयर्चा भूयस्यो याज्या भवन्त्यथाह यद्धोता यक्षद्धोता यक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्मादहोतृभ्यः सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रेष्यतीति प्राणो वै होता प्राणः सर्व ऋत्विजः प्राणो यक्षत् प्राणो यक्षदित्येव तदाहाथाहास्त्युन्नातॄणां प्रैषा३ः नाँ३ इति * अस्तीति ब्रूयाद्यदेवैतत्प्रशास्ता जपं जपित्वा स्तुध्व मित्याह स एषां प्रैषो ऽथाहास्त्यच्छावाकस्य प्रवरा३ः नाँ३ इति † अस्तीति ब्रूयाद्यदेवैन मध्वर्युराहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्य मित्येषो ऽस्य प्रवरो ऽथाह यदैन्द्रावरुणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसत्यथ कस्मादस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवत इत्यग्निना वै मुखेन देवा असुरानुक्थेभ्यो निर्जघ्नुस्तस्मादस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतो ऽथाह यदैन्द्राबार्हस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंस-

*, † "नाँ इति" ख, ग, घ, ङ; "नां इति" च।

त्यैन्द्रावैष्णव मच्छावाकः कथ मेनयोरैन्द्राः * स्तोत्रि-यानुरूपा भवन्तीतीन्द्रो ह स्म वा असुरानुक्थेभ्यः प्रजिगाय सो ऽब्रवीत् कश्चाहञ्चेत्यहञ्चाहञ्चेति ह स्म देवता अन्ववयन्ति स यदिन्द्रः पूर्वः प्रजि-गाय तस्मादेनयोरैन्द्राः † स्तोत्रियानुरूपा भवन्ति यदहञ्चाहञ्चेति ह स्म देवता अन्ववयुस्तस्मान्ना-नादेवत्यानि शंसतः ॥ ६ (१४) ॥

सर्वत्र होत्रकशब्दस्य व्यवहारसाम्येन शस्त्ररहिताना मप्युप-चरित मुक्थित्व मित्युक्तम् ; इदानीं प्रकारान्तरेण तेषा मुक्-थित्वं सम्पादयितुं प्रश्न मुद्भावयति— "अथाह यदेतास्तिस्र उक्-थिन्यो होत्राः, कथ मितरा उक्थिन्या भवन्तीति"–इति । 'अथ' द्वितीयशस्त्रसम्पादनानन्तरं ब्रह्मवादी चोद्य माह । 'यद्' यस्मात् कारणात् 'एताः' पूर्वोक्ताः 'होत्राः' मैत्रावरुणादीनां क्रियास्तिस्रः 'उक्थिन्यः' शस्त्रोपेताः, तद्दृष्टान्तेन 'इतराः' पोत्रादीनां क्रिया अपि शस्त्रयुक्ता इति वक्तव्यम् । न चात्र शस्त्रं विहितम्, अतः कथ मेता उक्थिन्यः ? इति प्रश्नः ॥

तत्रोत्तर माह—"आज्य मेवाग्नीध्रीयाया उक्थं, मरुत्वतीयं पोत्रीयायै, वैश्वदेवं नेष्ट्रीयायै ; ता वा एता होत्रा एवं न्यङ्गा एव भवन्ति"–इति । होतुः प्रातस्सवने यत् प्रथमम् 'आज्य'शस्त्रं तदेव 'आग्नीध्रीयायै' आग्नीध्रेण क्रियमाणायाः क्रियायाः 'उक्थं' शस्त्रम् । एवं मरुत्वतीयवैश्वदेवयोरपि योज्यम् । तथा सति ताः

*, † ग–ङ–च–पुस्तकेष्विह विसर्गो नास्ति ।

एवैताः 'होत्राः' होत्रकाणां क्रियाः 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण 'व्यङ्गाः' तत्तच्चिह्ना एव भवन्ति । अग्नि माग्नीध्रो यजति *, आज्यशस्त्रं चाग्नेयम् ; पोता मरुतो यजति † मरुत्वतीये च मारुतानि सूक्तानि शंसति ; "अग्ने पत्नीरिहावह"-इति (सं० १. २२. ९.) नेष्टा यजति ‡, तत्र "देवाना मुशतीः"-इत्यत्र "देवानाम्"-इति श्रवण मस्ति । एवं त्रयाणा मपि आग्नीध्र-पोतृ-नेष्टृणा माग्नेयत्व-मारुतत्व-वैश्वदेवत्व-चिह्नानि विद्यन्ते । तस्मादाज्यादिभिरुक्थैरितरेषा मुक्थित्वम् ॥

तेषा मेव होत्रकाणा मृतुयाजेषु § कस्यचिद् विशेषस्य प्रश्न मवतारयति— "अथाह यदेकप्रैषा अन्ये होत्रका अथ कस्माद् द्विप्रैषः पोता द्विप्रैषो नेष्टेति"-इति । प्रैषसूक्ते ‖ ये ये प्रैषा उक्ताः, तेषु प्रैषेषु एकैक एव प्रैषो नेष्टृ-पोतृ-व्यतिरिक्तानां होत्रकाणाम् ; पोतुर्नेष्टुश्च द्वौ द्वौ प्रैषौ । तथा च यज्ञसम्प्रदायविदः पठन्ति— "हो-पो-ने-ऽग्नीद्-ब्र-प्र-हो-पो-ने-ऽच्छा-ऽध्वर्यु-गृहपतीति च"-इति । अस्याय मर्थः — तत्र नाम्ना माद्यचरेणैते क्रतुपुरुषा निर्दिश्यन्ते । तथाच होता, पोता, नेष्टा, आग्नीध्रः, ब्राह्मणाच्छंसी, प्रशास्ता, होता, पोता, नेष्टा, अच्छावाकः, अध्वर्युर्गृहपतिश्च क्रमेणोक्ताः । एतेषां प्रैषसूक्ते द्वादश प्रैषाः क्रमेण सन्ति । तथा सति पोतुर्द्वि-

*, †, ‡ २९३, २९४ पृ० द्र० ।

§ २ भा० २४२ पृ० 'ऋतुयाजाः षड्ऋचः'-इति द्रष्टव्यम् ।

‖ अस्ति पञ्चाध्यायात्मक ऋक्परिशिष्टः । तत्र पञ्चमः प्रैषाध्यायः । स एव 'प्रैष-समाम्नायः'-इति, 'प्रैषग्रन्थः'-इति चोच्यते । तस्मिंश्च पञ्च सूक्तानि । तदीय पञ्चमे सूक्ते सुत्यायां सवनीय प्रैषा उक्ताः । तत्रैवेत्यर्थः । तदुक्त माश्वलायनेन— "ऋतुयाजैश्चरन्ति, तेषां प्रैषाः, पञ्चमं प्रैषसूक्तम्"-इति आश्व० श्रौ० ५. १०. १—३ । 'प्रैषसमाम्नाये यत् पञ्चमं प्रैषसूक्तं तदेषां प्रैषा भवन्ति'-इति तद्वृत्तिः ।

तीयोऽष्टमश्च द्वौ प्रैषौ ; नेष्टुस्तृतीयो नवमश्च द्वौ प्रैषौ। "होता यक्षन् मरुतः पोत्रात्"—इत्येकः (प० ५. ५. १०.) प्रैषः, "होता यक्षद्देवं द्रविणोदां पोत्राद्दतुभिः"—इति (प० ५. ५. १६.) द्वितीयः ; एतौ द्वौ पोतुः प्रैषौ। "होता यक्षद् ग्रावो नेष्टा"—इति (प० ५. ५. ११.) एकः, "होता यक्षद्देवं द्रविणोदां नेष्ट्रात्"—इति (प० ५. ५. १७.) द्वितीयः ; एतौ द्वौ नेष्टुः प्रैषौ। इतरेषा माग्नीध्राच्छावाकादीना मेकैक एव प्रैषः। तथा सति पोतृनेष्ट्रोः द्विः-प्रैषत्वे किं कारणम् ? इति प्रश्नः॥

तस्योत्तर माह—"यत्रादो गायत्री सुपर्णी भूत्वा सोम माहरत्, तदेतासां होत्राणा मिन्द्र उक्थानि परिलुप्य होत्रे प्रददौ ; यूयं माभ्यह्वयध्वं, यूय मस्यावेदिष्टेति ; ते होचुर्देवा वाचेमे होत्रे प्रभावयामेति ; तस्मात्ते द्विप्रैषे भवत ऋचाग्नीध्रीयां प्रभावयाञ्चक्रुस्तस्मात् तस्यैकयर्चा भूयस्यो याज्या भवन्ति"—इति। 'यत्र' यस्मिन् काले अदो गायत्री त्रिष्वपि छन्दःसु या शौर्ययुक्ताभूत् [असौ गायत्री सुपर्णी भूत्वा द्युलोकात् सोम माहरत्,— सोऽयं वृत्तान्तः पूर्व मेवाम्नातः *], 'तत्' तस्मिन् काले केनापि निमित्तेन क्रुद्धः इन्द्रः 'एतासां' होत्राणाम् 'उक्थानि' शस्त्राणि परिलुप्य होत्रे प्रददौ। होत्राशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान् होत्रकानभिधत्ते। पोतृनेष्ट्राग्नीध्राणां होत्रकाणा माज्य-मरुत्वतीय-वैश्वदेव-शस्त्राणि पूर्व मासन्, तानि क्रुद्ध इन्द्रस्तेभ्यो निवार्य्य होत्रे दत्तवान्। ततो होता प्रतिसवनं शस्त्रद्वययुक्तो बभूव। गायत्र्या सोमे ऽपहृते सति शोकाभिभूत मिन्द्रं सान्त्वयितु मृत्विजाभिमानिन्यो देवताः सर्वा उपतस्थिरे, पोतृनेष्ट्रा-

* ३ प० ३ अ० १,२ ख० (२ भा० ११५—१२२ पृ०)।

ग्नीध्रदेवास्तु नागताः ; तदिदं कोपकारणम् । स च कुपित इन्द्रः शस्त्राणि निवार्य्य पुनरप्येव मुवाच,— हे गर्वाधिकाः पोत्रादयो यूयं 'मा आभ्यह्वयध्वम्' "शोंसावोम्"—इत्याह्वान मपि मा कुरुत, दूरे युष्माकं शस्त्राणि ; यतो यूयम् 'अस्य' मम सान्त्वनं 'मा अवेदिष्ट' न ज्ञातवन्तः । निषेधार्थो मा-शब्दोऽत्रानुवर्त्तनीयः । 'इति' एव मिन्द्रेणोक्ते सति तत्समीपवर्त्तिनः 'ते' देवा इन्द्रं सम्प्रार्थ्यैव मूचु,— 'इमे होत्रे' एतौ पोतृनेष्टारौ शस्त्रशून्यावतिभीतौ येन केनापि प्रकारेणानुग्रहणीयौ । तस्माच्छस्त्राभावेऽपि 'वाचा' अधिकप्रैषरूपया 'प्रभावयाम' प्रकर्षेण भावितौ तोषितौ करवामेति । 'तस्मात्' कारणात् 'ते होत्रे द्विप्रैषे भवतः' तौ होत्रकौ पोतृनेष्टारौ प्रैषद्वययुक्तौ भवतः । तथैव 'आग्नीध्रीयाम्' आग्नीध्रक्रियाम् "ऋचा' कयाचिदधिकया 'प्रभावयाञ्चक्रुः' प्रभूतां कृतवन्तः । यस्मादेवं 'तस्मात्', 'तस्य' आग्नीध्रस्य एकयर्चा याज्या 'भूयस्यः' अत्यन्त मधिका भवन्ति । समाना मपि होत्रकाणां प्रस्थितयाज्यास्तिस्र एव भवन्ति, आग्नीध्रस्य "ऐभिरग्ने सरथम्"—इत्येषा (सं० ३. ६. ८.) अधिका । सा च पात्नीवतग्रहवर्त्तिनी * । तथा च सम्प्रदायविद आहुः—

"तिस्रः प्रस्थितयाज्यास्तु समाना मभवन् खलु ।
अग्नीधस्तिसृभिः सार्द्ध मैभिरग्ने चतुर्थ्यभूत् ॥"—इति ।

यद्यप्याग्नीध्रविषये ब्रह्मवादिना प्रश्नो न कृतः, तथापि पोतृनेष्टृभ्यां समानयोगक्षेमत्वेन तद्वृत्तान्तोऽप्यभिहितः ॥

होत्रकविषये प्रश्नान्तर मुद्भावयति— "अथाह यद्धोता यक्षद्धोता यक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्माद्होत्रभ्यः

---

* "पात्नीवतस्य यजत्यैभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङिति(उपांश्वेव"—इति आश्व श्रौ० ५.१९.७ ।

सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रेष्यतीति"-इति। 'अथ' हिप्रैषत्वनिमित्तकथनानन्तरं ब्रह्मवादिनां प्रश्नमाह। 'मैत्रावरुणः' सर्वेषां होत्रादीनां प्रैषकर्त्ता *; स च प्रैषभूतागनेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु आदौ "होता यक्षद्"-इत्येव तत्र तत्र पठति †। तत्र 'होत्रे' होतृकार्य्यार्थं तेन मन्त्रेण यत् प्रेष्यति, तदुपक्तम्; मन्त्रादाववस्थितस्य होतृशब्दस्य तद्वाचकत्वात्; ये तु 'अहोतारः' होतृव्यतिरिक्ताः सन्तो 'होत्राशंसिनः' होत्रा होता त माशंसन्ति तेषां होतृनामरहितानां प्रैषेषु तत्र तत्र "होता यक्षद्"-इति 'कस्मात्' कारणाद्धोतृशब्दं प्रयुङ्क्ते? इति प्रश्नः॥

तस्योत्तर माह—"प्राणो वै होता, प्राणः सर्व ऋत्विजः, प्राणो यक्षत्प्राणो यक्षदित्येव तदाह"-इति। योऽयं मुख्यो होता, स प्राणस्वरूप एव; मृतदेहस्य होतृत्वाभावात्। तथान्येषा मपि सर्वेषा मृत्विजां प्राणस्वरूप एव। तथा सति प्राणविवक्षया प्रयुक्तो होतृशब्दः सर्वेषूपपद्यते। "होता यक्षद्धोता यक्षद्"-इत्युक्ते 'प्राणो यक्षत्प्राणो यक्षद्"-इत्येव मैत्रावरुणो ब्रूते। तस्मादुपक्तः सर्वेषु होतृशब्दप्रयोगः॥

उद्गातृविषये प्रश्नोत्तरे दर्शयति—"अथाहास्त्युद्गातॄणां प्रैषा३ः नाँ३ इति? अस्तीति ब्रूयाद्; यदेवैतत्प्रशास्ता जपं जपित्वा स्तुध्व मित्याह, स एषां प्रैषः"-इति। होत्रादयो मैत्रावरुणेन

* "तेन तेनैव प्रेषितः प्रेषितः स स यथाप्रैषं यजति"-इति आश्व० श्रौ० ५.८.४।

† तद्यथा—"होता यक्षद्०—०होतर्यज। होता यक्षद्०—०पोतर्यज। होता यक्षद्०—० नेष्टर्यज। होता यक्षद्०—० अग्नीद्यज। होता यक्षद्०—० ब्रह्मन्यज। होता यक्षद्०—० प्रशास्तर्यज। होता यक्षद्०—० होतर्यज। होता यक्षद्०—० पोतर्यज। होता यक्षद्०—० नेष्टर्यज। होता यक्षद्०—० अच्छावाक यज। होता यक्षद्०—०अध्वर्यू यजतम्। होता यक्षद्०—० गृहपते यज"-इति प० ५.५.९—२०।

प्रेषिताः स्व-स्व-व्यापारं कुर्वन्तीति तद्दृष्टान्तेनोद्गातॄणा मपि प्रेषितत्वं युक्तम्, न चोद्गातृप्रैषाः प्रैषसूक्ते समाम्नाताः ; तस्मादेषां प्रैषोऽस्ति न वेति संशयः। प्लुतिद्वयं विचारार्थम्। नकारस्य सानुनासिकत्वं छान्दसम्*। अत्र प्रैषोऽस्तीत्येव मुत्तरं ब्रूयात्। प्रकर्षेण सर्वानृत्विजः 'शास्ति' प्रैषमन्त्रेण तत्तद्व्यापारे प्रवर्त्तयतीति 'प्रशास्ता' मैत्रावरुणः†; स च "स्तुत देवेन सवित्रा"-इत्यादिमन्त्रजपं‡ जपित्वा, अनन्तरं "स्तुध्वम्" -'इति' यदेवैतद्वचनं प्राह, स एव 'एषाम्' उद्गातॄणां प्रैषः॥

अच्छावाकविषये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "अथाहास्त्यच्छावाकस्य प्रवरा३ः नाँ३ इति ? अस्तीति ब्रूयाद् ; यदेवैन मध्वर्यु-राहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्य मित्येषो ऽस्य प्रवर."-इति। अच्छावाकव्यतिरिक्तानां वषट्कर्त्तॄणां 'प्रवरः' प्रकर्षेण वरण मस्ति। तथा च सूत्रकार आह—"प्रवृताहुतीर्जुह्वति वषट्कर्त्तारोऽन्येऽच्छावाकात्"-इति (आश्व० श्रौ० ५.३.१२.)। सूत्रान्तरेऽप्येव मुक्तम्— "यथाप्रवृतं§ प्रवृतहोमौ जुह्वति"-इति (कात्या० श्रौ० ८. ८. १६.)। अतोऽन्येषां प्रवरसद्भावोऽवगतः, अच्छावाकस्य नावगतः ; न्यायेन त्वितरदृष्टान्तेन प्रवरो ऽपेक्षितः ; अतो ऽस्ति नवेति संशयः। तत्रास्तीत्युत्तरं ब्रूयात्। यद्यप्यन्येषा

---

* "अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः"-इति पा० ८. ४. ५७।

† "मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्राशस्त्रात्"-इति कात्या० श्रौ० ९. ८. १०। अत एव ऋत्विङ्नामपरिगणनसूत्रेषु प्रशास्तेति न दृश्यते, दृश्यते मैत्रावरुण इति (आश्व० श्रौ० ४. १. ६ ; कात्या० श्रौ० ७. १. ६ ; आप० श्रौ० १०. १. ९.)।

‡ "मन्त्रं जपन्"-इति दृश्यमानसर्वभाष्यपुस्तकेषु।

§ "यथाप्रवृत मिति। प्रथमं होता, ततो ऽध्वर्युः, ततः प्रतिप्रस्थाता, प्रशास्ता, ब्राह्मणाच्छंसी, पोता, नेष्टा, आग्नीध्रः, यजमान इति च तट्टीकायां याज्ञिकदेवः।

मिव स्पष्टः प्रवरो नास्ति, तथापि पुरोडाशशकलं प्रत्त मिडा-मिवोद्यम्यासीन मच्छावाकम्, अच्छावाक ! यत्ते 'वाद्यं' वक्तव्य मस्ति, तद्वदस्व इति *, सोऽय मच्छावाकसम्बोधनेन प्रवरसमानत्वात् प्रवर इत्युच्यते ॥

इत्थ मग्निष्टोमसंस्थे होत्रकविषयव्यापारं परिसमाप्याधुना उक्थसंस्थेष्वहस्सु प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "अथाह यदैन्द्रावरुणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसत्यथ कस्मादस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवत इत्यग्निना वै मुखेन देवा असुरानुक्थेभ्यो निर्जघ्नुस्तस्मादस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः"–इति। 'अथ' अच्छावाकप्रवरसम्पादनानन्तरं ब्रह्मवादी प्रश्न माह। मैत्रावरुणस्तृतीयसवने "इन्द्रावरुणा युवम्"–इत्यादिक मैन्द्रावरुणं (मं० ७. ८२.) सूक्तं शंसति। तस्य शस्त्रादौ "एह्यू षु"–इत्याग्नेयः (मं० ६. १६. १६–१८.) स्तोत्रियः, "आग्निरगामि"–इत्याग्नेयोऽनुरूपः (मं० ६. १६. १९–२१.) ; तदेतद् व्यधिकरणत्वाद् अयुक्तम् ; ऐन्द्रावरुणाभ्यां स्तोत्रियानुरूपाभ्यां भवितव्यम् ? इति प्रश्नः। अग्निनेत्यादिना तस्योत्तरम्। यदा देवा असुरानुक्थेभ्यो 'निर्जघ्नुः' निःशेषेण हतवन्तः, दूरे अपसारितवन्तः ; तदानी मग्निः 'मुखं' प्रधानभूतं कृत्वा तन्मुखेन निस्सारितवन्तः। एतच्च "अग्निष्टोमं वै देवा अश्रयन्त"–इत्यादौ विस्पष्ट मुदीरितम् †। 'तस्मात्' असुरनिस्सारणेऽग्नेर्मुख्यत्वादाग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ युक्तौ ॥

ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकविषयप्रश्नोत्तरे दर्शयति— "अथाह

* तथाहि सूत्रम्—"पुरोडाशदृगलं प्रत्त मिडा मिवोद्यम्याच्छावाक वदस्वेत्युक्तो ऽच्छावो अग्नि भवस इति तृच मन्वाह"–इति आश्व० श्रौ० ५. ७. २।

†. ३ प० ४अ० ४ख० (२भा० २३५ पृ०)।

यदैन्द्राबार्हस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंसत्यैन्द्रावैष्णव मच्छावाकः, कथ मेनयोरैन्द्राः स्तोत्रियानुरूपा भवन्तीतीन्द्रो ह स्म वा असुरानुक्थेभ्यः प्रजिगाय ; सो ऽब्रवीत्,— कश्चाहञ्चेत्य-हञ्चाहञ्चेति ह स्म देवता अन्ववयन्ति ; स यदिन्द्रः पूर्वः प्रजिगाय, तस्मादेनयोरैन्द्राः स्तोत्रियानुरूपा भवन्ति ; यदहञ्चाहञ्चेति ह स्म देवता अन्ववयुस्तस्मान्नानादेवत्यानि शंसतः"–इति । तृतीय-सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः "प्र मंहिष्ठाय"–इत्यैन्द्राबार्हस्पत्यं (सं० १. ५७.) शस्त्रम् । तस्यादौ स्तोत्रियानुरूपावैन्द्रौ,—"वय मु त्वा"–इति (सं० ८. २. १६–१८.) स्तोत्रियः, "यो न इदम्"–इत्यनु-रूपः (सं० ८. २१. ९, १०.) । तथा अच्छावाकस्य "ऋतुर्ज-निती"–इत्यादिक मैन्द्रावैष्णवं (सं० २. १३.) शस्त्रम् । तस्या-दावैन्द्रौ स्तोत्रियानुरूपौ,—"अधाहीन्द्र गिर्वणः"–इति (सं० ८. ९८. ७–९.) स्तोत्रियः, "इयन्त इन्द्र गिर्वणः"–इत्यनुरूपः (सं० ८. १३. ४–६.) । तदेतद्वैयधिकरण्य मुपजीव्य पूर्ववत् प्रश्नः । इन्द्रो हेत्यादिक मुत्तरम् । इन्द्रः स्वयम् 'उक्थेभ्यः' शस्त्रेभ्यः सकाशादसुरान् 'प्रजिगाय' प्रकर्षेण जितवान्, प्राद्रावदित्यर्थः । तदानी मिन्द्र इतरान् देवान् प्रति सहाय मपेक्षमाणो युष्माकं मध्ये कश्चाहञ्चोभौ युद्धार्थं गच्छाव इत्यब्रवीत् । तदानीं देवानां मध्ये एकैको ऽहं चाहं च तव सहायभूत इत्युक्त्वा देवतास्त मिन्द्रम् 'अन्ववयन्ति' तस्य पृष्ठतो गच्छन्ति । यस्मात् स इन्द्रः सर्वेषां देवानां मध्ये स्वयं पूर्वगामी सन्नसुरान् प्रजिगाय, 'तस्मात्' 'एनयोः' ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकशस्त्रयोरप्यैन्द्रा स्तोत्रियानुरूपा युज्यन्ते । 'यदु' यदप्येतदस्ति, अहं चाहञ्च तव सहायभूत इति ब्रुवत्यो देवता इन्द्रम् 'अन्ववयुः' अन्वगच्छन्, 'तस्मात्' कारणाद्

देवतान्तराणा मपीन्द्रवत्पूज्यत्वात् नानादेवताकानि सूक्तानि ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकौ शंसतः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टाविंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१४) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथाह यद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवन मथ कस्मादेता- न्यैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवन आरम्भ- णीयानि शस्यन्त इतीन्द्र मेवैतैरारभ्य यन्तीति ब्रूया- द्यो यज्जागतं वै तृतीयसवनं तज्जगत्कास्यैव तद्यत् किञ्चात ऊर्द्ध्वं छन्दः शस्यते तद्ध सर्वं जागतं भवत्येतानि चेदैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीय- सवन आरम्भणीयानि शस्यन्ते ऽथैतत् * त्रैष्टुभ मच्छावाकोऽन्ततः शंसति सं वां कर्मणेति यदेव पनाय्यं कर्म तदेतदभिवदति स मिषेत्यन्नं वा इषो † ऽन्नाद्यस्यावरुद्धा अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्तेति स्वस्तिताया एवैतदहरहः शंसत्यथाह यज्जागतं वै

* "शस्यन्तेऽथ" क। † "इक्षो" क।

तृतीयसवनं मथ कस्मादेषां त्रिष्टुभः परिधानीया भवन्तीति वीर्यं वै त्रिष्टुब् वीर्य एव तदन्ततः प्रतितिष्ठन्तो यन्तीय मिन्द्रं वरुण मष्टमे गीरिति मैत्रावरुणस्य बृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादिति ब्राह्मणाच्छंसिन उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न पराजयेथे न पराजिग्य इति न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथा मितीन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिर्विक्रमते तावदस्माक मथ युष्माक मितरदिति स इमांल्लोकान् * विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचं तदाहुः किं तत् सहस्र मितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथा मैरयेथा मित्यच्छावाक उक्थ्येऽभ्यस्यति स हि तत्रान्त्यो भवत्यग्निष्टोमे होताऽतिरात्रे च स हि तत्रान्त्यो भवत्यभ्यस्येत् † षोळशिनी३ ‡ नाभ्यस्ये३त् इति अभ्यस्येदित्याहुः कथ मन्येष्वहःस्वभ्यस्यति कथ मत्र नाभ्यस्येदिति तस्मादभ्यस्येत् § ॥ ७ (१५) ॥

---

* "इमान् लोकान्" क, "इमांल्लोकान्" च। † "भवत्यभ्यसी३त्" क।

‡ "षोळशिनीँ ३" ख, ग; "षोळशिनी३" घ, च। § "तस्मादभ्यसी३त्" क।

अथ तेषा मेव शस्त्राणां छन्दोदैवतविषये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "अथाह यद् वैश्वदेवं वै तृतीयसवन मथ कस्मादेतान्यैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवन आरम्भणीयानि शस्यन्त इतीन्द्र मेवैतैरारभ्य यन्तीति ब्रूयादथो यज्जागतं वै तृतीयसवनं तज्जगत्काम्यैव; तद्यत् किञ्चात ऊर्द्ध्वं छन्दः शस्यते, तद्ध सर्वं जागतं भवत्येतानि चेदैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवन आरम्भणीयानि शस्यन्ते"–इति। 'अथ' ऐन्द्रावरुणादिशस्त्रेष्वैन्द्रस्तोत्रियानुरूपवर्णनानन्तरम्, ब्रह्मवादी प्रश्न माह। तृतीयसवनं वैश्वदेवं बहुदेवताकं यस्मात्, तस्माद् वैश्वदेवान्येव सूक्तानि तत्रोचितानि; अथैवं सति तानि परित्यज्य कस्मात् कारणादेतान्यारम्भणीयानि सूक्तान्यैन्द्राणि शस्यन्ते? सति चैन्द्रत्वे त्रिष्टुभो युक्तत्वात् तत्परित्यागेन जागतानि कस्मात् शस्यन्ते? "चर्षणीधृतम्"–इति (सं० ३. ५१.) मैत्रावरुणस्य सूक्तम्, "प्र मंहिष्ठाय"–इति (सं० १. ५७.) ब्राह्मणाच्छंसिनः सूक्तम्, "ऋतुर्जनित्री"–इत्यच्छावाकस्य (सं० २. १३.) सूक्तम्। एतेषु सूक्तेष्वैन्द्रप्रश्नोत्तर मुच्यते। ऐन्द्रत्वे सत्येतैः सूक्तैरिन्द्र मेवारभ्य प्रवृत्ता भवन्ति; इन्द्रो हि प्रारब्धस्याविघ्नेन समाप्तिकारीत्युत्तरं ब्रूयात्। 'अथो' अपि च त्रिष्टुप्परित्यागेन जागतसूक्त मिति यदस्ति, तत् तृतीयसवनस्य जागतत्वात् 'जगत्काम्यैव' जगत्कामनयैव प्रवृत्तिः कृता भवति। अपि च तथा सत्यत ऊर्द्ध्व मन्यदपि यत् किञ्चित् छन्दः शस्यते, तत् सर्वं जगतीच्छन्दस्क मेव सम्पद्यते ॥

आरम्भणीयाना मैन्द्राणां सूक्तानां जागतत्वाद्यस्य छन्दोन्तरस्य जागतत्वं सम्पद्यते, तच्छन्दोन्तरं दर्शयति—"अथैतत् त्रैष्टुभ मच्छावाकोऽन्ततः शंसति, सं वां कर्मणेति; यदेव पनाय्यं

कर्म, तदेतदभिवदति"–इति । आरम्भणीयशंसनादूर्ध्वं मच्छावाकः 'अन्ततः' शस्त्रस्यान्ते "सं वां कर्मणा"–इत्येतत् सूक्तं (सं० ६.६९.) त्रिष्टुपछन्दस्कं शंसेत्। अत्रेन्द्राविष्णू सम्बोध्य 'वां' युवा मनेन कर्मणा 'संहिनोमि' सम्यक् प्रीणयामि, इत्येतदुच्यते। तस्य च कर्मशब्दस्यार्थो यदेवेत्यादिना अभिधीयते। पनतिधातुस्तुत्यर्थे वर्त्तते; "पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च"–इति (भ्वा० ४३९, ४४०.) वैयाकरणैर्धातुषु पठ्यमानत्वात्। तथा सति 'पनाय्यं' स्तुत्यं सोमपानाख्यं कर्म; तदयं मन्त्रो ऽभिवदति * ॥

सं वां कर्मणेत्येतत्प्रथमपादस्य पूर्वभागं व्याख्यायोत्तरभाग मनूद्य व्याचष्टे—"स मिषेत्यन्नं वा इषोऽन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै"-इति । 'इषा' अन्नेन 'युवाम्' इन्द्राविष्णू 'संहिनोमि'-इत्यन्वयः। अत्रान्न मेवेषेत्यस्य शब्दस्यार्थः। इषशब्दस्येषा इति प्रथमाबहुवचनम् । तस्मादन्नवाचित्वे सति एतच्छंसन मन्नाद्यस्य प्राप्तये भवति ॥

अस्या ऋचश्चतुर्थपाद मनूद्य व्याचष्टे— "अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्तेति स्वस्तिताया एवैतदहरहः शंसति"–इति । सः अस्मान् 'अरिष्टैः' हिंसारहितैः 'पथिभिः' स्वर्गमार्गैः 'पारयन्ता' कर्मणः पारं फलरूपं नयन्तौ, इन्द्राविष्णू इत्यर्थः। एतस्य पादस्य शंसनं 'स्वस्तितऽया एव' क्षेमार्थ मेव भवति । तस्मादच्छावाकः 'एतद्' वचनं अहर्गणेषु प्रतिदिनं शंसति ॥

परिधानीयानां छन्दसि प्रश्नोत्तरे दर्शयति—"अथाह यज्ञागतं वै तृतीयसवन मथ कस्मादेषां त्रिष्टुभः परिधानीया भवन्तीति; वीर्य्यं वै त्रिष्टुब् वीर्य एव तदन्ततः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति"

* "सं वां कर्मणा स मिषा हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य। जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्त मरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता॥"–इति सं० ६. ६९. १ ।

–इति । तृतीयसवनस्य जागतत्वेन परिधानीया अपि जगत्य एव युक्ताः ; एतत्परित्यागेन त्रिष्टुभां स्वीकारे प्रतिदिनं किं कारणम् ? इति प्रश्नः । वीर्य्यं मित्यादुत्तरम् । त्रिष्टुभो वीर्य्यस्वरूपत्वात् तया परिधाने सति शस्त्रस्यान्ते वीर्ये एव प्रतिष्ठिताः सन्तो 'यन्ति' वर्त्तन्ते ॥

होत्रकाणां त्रयाणा मुक्तास्त्रिष्टुभः परिधानीया उदाहृत्य प्रदर्शयति— "इय मिन्द्रं वरुण मष्टमे गीरिति (सं० ७.८४.५.) मैत्रावरुणस्य, बृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादिति (सं० १०. ४२. ११.) ब्राह्मणाच्छंसिन, उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्य (सं० ६. ६८. ८.)"–इति ॥

तदिद मन्तिमोदाहरणं व्याचष्टे—"उभौ हि तौ जिग्यतुः"–इति । याविन्द्राविष्णू 'तावुभौ' 'जिग्यतुः' युद्धे जयं प्रापतुरिति प्रसिद्धम् ॥

ऋचः पूर्वार्द्धे "उभा जिग्यथुः"–इत्यमु मंशं व्याख्यायांशान्तरव्याख्यानं पठति— "न पराजयेथे न पराजिग्य इति"–इति । तस्यार्द्धस्य "कतरश्च नैनोः"–इत्ययं शेषो ब्राह्मणेनानुदाहृतोऽप्यर्थावबोधाय द्रष्टव्यः * । तस्य च सर्वस्याय मर्थः— हे 'इन्द्राविष्णू' युवां 'न पराजयेथे' कदाचिदपि पराजयं न प्राप्तवन्तौ । 'एनोः' एनयोः इन्द्राविष्णवोर्मध्ये 'कतरश्चन' एकोऽपि 'न पराजिग्ये' पराजयं न प्राप । एकैकस्यापि यदा पराजयो नास्ति, तदानी मुभयोर्मिलितयोर्नास्तीति किमु वक्तव्य मिति ॥

उक्तस्यार्द्धस्य तात्पर्य्यं दर्शयति—"न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्ये"–इति ॥

* "उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः"–इति ऋक्पूर्वार्द्धः ।

उत्तरार्द्धं पठति—"इन्द्रश्च विष्णोर्यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथा मिति"—इति। 'यत्' यदा हे विष्णो! त्वञ्च इन्द्रश्च युवां उभौ 'अपस्पृधेथां' स्पर्द्धा मसुरैः सह युद्धं कृतवन्तौ, 'तत्' तदानीं सहस्रं 'त्रेधा' विभज्य 'ऐरयेथां' तं तं भागं तस्मै तस्मै स्वामिने समर्पितवन्तौ ॥

तस्य तात्पर्य्यं दर्शयितु मितिहास माह—"इन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते; तान् ह स्म जित्वोचतुः,—कल्पामहा इति; ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः; सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिर्वि-क्रमते तावदस्माक मथ युष्माक मितरदिति; स इमाँल्लोकान्वि-चक्रमे ऽथो वेदानथो वाचं; तदाहुः किं तत् सहस्र मितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयाद्"—इति। योऽय मिन्द्रो यश्च विष्णुस्तावुभावसुरैः सह 'युयुधाते' युद्धं कृतवन्तौ। तत-स्तावसुरान् जित्वा तैः सहेद मूचतुः,—हे असुराः! वयं सर्वे 'कल्पामहै' विभागं करवामहा इति। असुरास्तथेत्यङ्गीचक्रुः। तदानी मसुरैः सह इन्द्र एव मब्रवीत्,—'अयं' विष्णुः 'यावद्' वस्तूद्दिश्य 'त्रिर्विक्रमते' वस्तुजाते पादत्रयं प्रक्षिपति, 'तावद्' वस्तु सर्व मस्माकं भवतु; अथ 'इतरत्' अवशिष्टं युष्माक मस्त्विति। एव मसुरैः सह समयं कृत्वा स विष्णुः 'इमान् लोकान्' त्रीनपि एकेन पादेन 'विचक्रमे' विक्रान्तवान्, लोकत्रयस्योपरि एक मेव पादं प्रक्षिप्तवान्। 'अथो' तदनन्तरं 'वेदान् विचक्रमे' सर्वेषां वेदाना मुपरि एकं पादं प्रक्षिप्तवान्। 'अथो' तदनन्तरं 'वाचं विचक्रमे' सर्वस्या वाच उपरि तृतीयं पादं प्रक्षिप्तवान्। एवं पादत्रयेणाक्रान्तं सर्व मिन्द्राविष्णवोर्भाग आसीत्। एवं विभागे व्यवस्थिते सति 'तत्' तन्मन्त्रार्थे ब्रह्मवादिनः प्रश्न माहुः। त्रेधा

सहस्रमिति मन्त्रे यदुक्तं, तत्र सहस्रशब्देन किमुच्यते? इति। इम मित्यादिकं तदुत्तरम्। य इमे त्रयो लोकाः, ये चेमे वेदाः, या चेयं वाक्, तदेतदपरिमितत्वस्योपलक्षकेण सहस्रशब्देन विवक्षित मित्युत्तरं ब्रूयात्। यद्यप्ययं मन्त्रस्तैत्तिरीयाणां सप्तमे काण्डे ऽतिरात्रस्य यागे * दक्षिणारूपगोसहस्रविषयत्वेन उदाहृतः†, तथाप्यत्र सहस्रशब्दः सर्वजगद्विषयत्वेन श्रुत्यैव व्याख्यायत इत्युभयार्थत्व मस्तु ॥

यदुक्त माश्वलायनेन उत्तमे शस्त्रे परिधानीयाया उत्तमे वचने उत्तमं चतुरक्षरं द्विरुक्त्वा प्रणुयादिति‡, त मेव चतुरक्षराभ्यासं विधत्ते—"ऐरयेथा मैरयेथा मित्यच्छावाक उक्थ्ये ऽभ्यस्यति; स हि तत्रान्त्यो भवति"–इति। उक्थ्यनामके क्रतावच्छावाकः "ऐरयेथाम्"–इति चतुरक्षरभागं द्विरभ्यस्येत्। 'स हि' भागः 'तत्र' अच्छावाकशस्त्रे ऽन्त्यो भवति ॥

अच्छावाकस्याभ्यासं विधाय होतुरभ्यासं विधत्ते—"अग्निष्टोमे होतातिरात्रे च; स हि तत्रान्त्यो भवति"–इति। अहर्गणेषूक्थ्यसंस्थायां यथा अच्छावाकस्यान्तिमे शस्त्रे ऽभ्यासः। तथाग्निष्टोमसंस्थाया मतिरात्रसंस्थायां होतान्तिमे शस्त्रेऽन्तिमं

* "त्रेधा विभक्तं वै त्रिरात्रे"–इति (ए. सो. मु. तै० सं० ६ भा० १८८ पृ० ८ पं०) श्रवणात्त्ववगम्यते त्रिरात्रयाग इति; तदिह लेखकप्रमादप्रवाहेन भवितव्यम्, अपित्वात्रातिरात्रप्रक्रम इति अतिरात्रस्यैतेरवागमल्लेखन्यग्रे सायणस्येति।

† "सोमो वै सहस्र मविन्दत्०—०उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे०—०सहस्रं वि तदैरयेथाम्०—०सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोक मेति०—० ता मध्यंमे वा ब्रह्मणे वा होत्रे ऽग्नीधे वाध्वर्यवे वा दद्यात्, सहस्र मस्य सा दत्ता भवति०—०देवान् गच्छति"–इति तै० सं० ७. १. ६, ७ अनु०।

‡ "उत्तमान्युत्तमे, चतुरक्षराणि त्वच्छावाकः"–इति तत्सूत्रम् (६. ४. ५, ६.)।

चतुरक्षरभाग मभ्यस्येत् । 'स हि' होता 'तत्र' उभयत्र 'अन्त्यः' शंसिता भवति । अग्निष्टोमे "यज्जरित्रे–यज्जरित्रोम्"–इति चतुरक्षराभ्यासः * ; अतिरात्रे तु "धेहि चित्रं–धेहि चित्रोम्"–इति चतुरक्षराभ्यासः † ॥

षोडशिसंस्थायां विचारपूर्वकं चतुरक्षराभ्यासं विधत्ते— "अभ्यस्येत् षोळशिनीं३ नाभ्यस्ये३त् इति ? अभ्यस्येदित्याहुः ; कथ मन्येष्वहस्स्वभ्यस्यति, कथ मत्र नाभ्यस्येदिति, तस्मादभ्यस्येत्"–इति । विचारार्थं प्लुतिद्वयम् । तत्राभ्यस्येदिति निर्णय माहुः । तत्रेय मुपपत्तिः— इतरेष्वहस्सु चतुरक्षरभाग मभ्यस्यात्रैव परित्यागे कारणं नास्तीति । तस्मादित्युपसंहारः । "सख्युः पदे–सख्युः पदोम्"–इति चतुरक्षराभ्यासो द्रष्टव्यः ‡ ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१५) ॥

* "एवा न इन्द्रो मघवा०—० माहिन यज्जरित्रे (सं० ४. १७. २०.)"–इत्येषैवर्क् अग्निष्टोमीयशस्त्रपरिधानीया । अतोऽस्या अन्त्याक्षरचतुष्टयस्याभ्यासः । "एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया परिदधाति"–इत्याम्नातं पुरस्तात् (२ भा० १७३ पृ० १६ पं०) । "एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति परिदध्यात्"–इति च आश्व० श्रौ० ५. २०. ६ ।

† "बृहस्पते अति०—० द्रविणं धेहि चित्रम्"–इति सं० २. २३. १५ । "बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्"–इति पु० २भा० २९९पृ० ८ पं० । "बृहस्पते०—० दिति परिधानीया"–इति च आश्व० श्रौ० ६. ५. १९ ।

‡ "उदप्रुद् ब्रध्नस्य०—० सप्त सख्युः पदे"–इति सं० ८. ६९. ७ । उदप्रुद् ब्रध्नस्य विष्टप मित्युत्तमया परिदधाति"–इति पु० २भा० २६० पृ० ९ पं० । "उदप्रुद्०—० मिति परिधानीया"–इति च आश्व० श्रौ० ६. २. १२ ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथाह यन्नाराशंसं वै तृतीयसवन मथ कस्मादच्छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसतीति विकृतिर्वै नाराशंसं किमिव च वै किमिव च रेतो विक्रियते तत्तदा विकृतं प्रजातं भवत्यथैतन् मृद्विव च्छन्दः शिथिरं यन्नाराशंस मथैषोऽन्त्यो यदच्छावाकस्तद् दृळ्हतायै दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति तस्मादच्छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसति दृळ्हतायै दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति ॥ ८ (१६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अच्छावाकविषये पुनरपि प्रश्न मुत्थापयति — "अथाह यन्नाराशंसं वै तृतीयसवन मथ कस्मादच्छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसतीति ?"–इति। 'अथ' चतुरक्षराभ्यासकथनानन्तरं ब्रह्मवादी प्रश्न माह। 'यद्' यस्मात् कारणात् 'तृतीयसवनं 'नाराशंसं वै' नरा मनुष्याः ऋभवोऽङ्गिरसो वा यत्र शस्यन्ते, तत् नाराशंसम्; तत्सम्बन्धिनि तृतीयसवने सति कस्मात् कारणादच्छावाकोऽन्ततः तृतीयसवनं शिल्पाख्येषु * शस्त्रेषु नाराशंस-

* "अत ऊर्ध्वं सनुरूपेभ्यो विकृतानि शिल्पानि शंसेयुः"–इति आश्व० श्रौ० ८. २. २। 'वालखिल्यादीनि शिल्पसंज्ञकानि'–इति तद्वृत्तौ नारायणः। तानि च शिल्पानि विवि-

सम्बन्धिरहिता ऋचः शंसति,— "ऋतुर्जनित्री"- इत्यादिकम् (सं० २.१३.१-१३.) मच्छावाकः शंसति †; न च तत्र नराः शस्यन्ते, तत् कथ मुपपादितम् ? इति प्रश्नः ॥

तस्योत्तर माह—"विकृति र्वै नाराशंसं, कि मिव च वै कि मिव च रेतो विक्रियते, तत् तदा विकृतं प्रजातं भवत्यथैतन् मृदिव च्छन्दः शिथिरं यन्नाराशंस मथैषोऽन्त्यो यदच्छावाकस्तद् दृळ्हतायै दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति"-इति। गर्भाशये निषिक्तस्य रेतसो 'विकृतिर्वै' विकारपरिणामैव 'नाराशंसं' सवनम्, अहः-परिणामक्रमेणैव भवति। लोकेऽपि निषिक्तं रेतः 'कि मिव च वै कि मिव च' क्रमेण किञ्चित् किञ्चिदेव विक्रियते। तथा च गर्भोपनिषदि— "एकरात्रोषितं कललं भवति, सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवति, अर्द्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डो भवति"- इत्यादि। 'तत्' तादृशक्रमेण विक्रियमाणं रेतो यदा साकल्येन 'विकृतं' विवृद्धं भवति, तदा 'प्रजातं भवति' पुत्रादिरूपेणोत्पद्यते। तस्मात् नाराशंसे तृतीयसवने विकारस्थानीयोऽन्तिमो भागः, तत्र सम्पूर्णतयोत्पत्त्यर्थं मनाराशंसीना मृचां शंसन मित्यभिप्रायः। अथान्यदपि कारण मस्ति। 'यत् नाराशंसं छन्दः' मनुष्यशंसनसम्बन्धि छन्दोऽस्ति, तत् 'मृदिव' मार्द्दवोपेत मिव। तस्यैव व्याख्यानं

धानि, विकृतान्यविकृतानीति। विहरण-न्यूङ्ख-निनर्द्दादीनि विकृतानि; वालखिल्यादीन्यविकृतानि। एतत्सूत्रे विकृताना मेव ग्रहणम्; विकृतानीतिवचनात्। इत उत्तरम् "ऊर्द्ध मारम्भणीयाभ्यः प्रकृत्या शिल्पानि शंसेयुः (४. ७.)" इति सूत्रे ऽविकृताना मेव, प्रकृत्येतिवचनात्। "नित्यशिल्पन्विद महः (४. ५.)"- इत्यादा तूभयविधशिल्पानां ग्रहणं भवति; विशेषतो निर्द्देशाभावात्।

† "ऋतुर्जनित्रीति नित्यान्यैकाहिकानि"-इति आश्व० श्रौ० ८. ४. ३।

'शिथिरम्'-इति, शिथिल मदृढ मित्यर्थः । अस्यापि च योऽच्छा-वाकोऽस्ति, 'एषोऽन्त्यः' ऋत्विक् ; न ह्येतदीयशंसनस्योपरि किञ्चिदन्यच्छंसन मस्ति । अतोऽन्तिमत्वात् दृढः । तस्मात् 'दृळ्हतायै' दार्ढ्यार्थं 'दृळ्हे' स्थाने प्रतिष्ठास्यामः 'इति' अनेनाभिप्रायेण तासा मनाराशंसीना मृचां शंसन मित्यर्थः ॥

उपपादित मर्थ मुपसंहरति — "तस्मादच्छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसति दृळ्हतायै, दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति, दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति"—इति ॥ अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः तृतीयाध्यायः ॥

———

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यः * श्वः † स्तोत्रियस्त मनुरूपं कुर्वन्ति प्रातः-सवने ऽहीनसन्तत्यै यथा वा एकाहः सुत एव मही-नस्तद्यथैकाहस्य सुतस्य सवनानि सन्तिष्ठमानानि यन्त्येव मेवाहीनस्याहानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति तद्यच्छ्वः ‡ स्तोत्रिय मनुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने ऽहीन-सन्तत्या अहीन मेव तत्सन्तन्वन्ति ते वै देवाश्च ऋष-यश्चाद्रियन्त समानेन यज्ञं सन्तनवामेति त एतत् समानं यज्ञस्यापश्यन्त्समानान् प्रगाथान्त्समानीः प्रतिपदः समानानि सूक्तान्योकस्सारी वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छत्येव तत्रापरं गच्छति यज्ञ-स्यैव सेन्द्रतायै ॥ १ (१७) ॥

'उन्नीयमानसूक्तानि तथा प्रस्थितयाज्यकाः ।
प्रश्नोत्तराभ्यां सम्प्रोक्ताः प्रयोगस्य च निर्णयः ॥ १ ॥

'अथाहर्गणेषु होत्रकाणां माध्यन्दिनीयशस्त्रक्लृप्तिर्वक्तव्या; तत्र प्रथमं तावत् सर्वत्र विहित मर्थ मनूद्य प्रशंसति— "यः श्वः स्तोत्रियस्त मनुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने ऽहीनसन्तत्यै"-इति ।

---

*, †, ‡ ग-ङ-च-पुस्तकेष्विहेह विसर्गो नास्ति ।

अहर्गणेषु 'श्वः' परेद्युर्यस्मिंस्तृचे सामगाः स्तोत्रं कुर्वन्ति, तं स्तोत्रियं पूर्वेद्युर्होतारः शस्त्रेष्वनुरूपं कुर्वन्ति। एतच्च प्रातस्सवने एव *। तच्चानुरूपकरणं महीनस्य सन्तत्यै सम्पद्यते। अह्नां समूहरूपः क्रतुरहीनः, स चैकैकस्मिन्नहनि विच्छिन्नो मा भूदित्यहर्द्वयसन्धानार्थं भविष्यत्यहनि स्तोत्रियस्य भूतेऽहनि अनुरूपत्वकरणं मह्नां भेदेऽपि फलैक्यात् समूहप्रयोग एक एव; ततः सन्ततिरपेक्षिता। अय मर्थः सप्तविंशाध्याये व्याख्यातः—"स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने ऽहरेव तदह्नोऽनुरूपं कुर्वन्ति"–इति (२३७ पृ०)। तस्य व्याख्यान मिदम्—"श्वः स्तोत्रियः"–इति ॥

अभिप्रेतविशेषस्य विधानादहर्भेदेऽपि प्रयोगैक्येन साम्यं दृष्टान्तेनोपपादयति— "यथा वा एकाहः सुत एव महीनस्तद्यथैकाहस्य सुतस्य सवनानि सन्तिष्ठमानानि यन्त्येव मेवाहीनस्याहानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति; तद्यच्छ्वः स्तोत्रिय मनुरूपं कुर्वन्ति, प्रातस्सवने ऽहीनसन्तत्या अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति"–इति। एकस्मिन्नेवाहनि निष्पन्नो ज्योतिष्टोमः 'एकाहः'। स यथा 'सुतः' सोमाभिषवेण कृत्स्नो निष्पादितः, एवम् 'अहीनः' अहर्गणोऽपि सोमाभिषवेण निष्पाद्यते। तावेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकौ तद्यथेत्यादिना स्पष्टीक्रियते। 'तत्' तस्यैकाहस्य 'सुतस्य' सोमाभिषवयुक्तस्यैव सतः क्रतोरवयवभूतानि प्रातर्माध्यन्दिनतृतीयसवनानि 'सन्तिष्ठमानानि' पृथक् पृथक् समाप्तियुक्तानि 'यन्ति' यजमाना

* "होत्रकाणाम्"–इत्युपक्रम्याश्वलायनीये श्रौते स्तोत्रियानुरूपाणां दश युगलानि प्रदर्शितम्—"स्तोत्रियानुरूपाणां यद्यनुरूपे स्तुवीरन्स्तोत्रियोऽनुरूपः"–इति ७. ४. ५। पुरस्तादपि (२४८ पृ०) स्तोत्रियादिकथा द्रष्टव्या।

अनुतिष्ठन्ति; एव मेवाहीनस्याहर्गणस्य एकस्यैव सतः क्रतो रवयवभूतानि अहानि पृथक् पृथक् समाप्तियुक्तानि यजमाना अनुतिष्ठन्ति। तथा सति यद्युत्तरदिनसम्बन्धिनं 'स्तोत्रियं' तृचं पूर्वदिने प्रातस्सवने 'अनुरूपं' तृचं कुर्वन्ति, तदानीं महर्गणस्यैकस्य क्रतोः 'सन्ततिः' मध्ये विच्छेदराहित्यं भवति। तस्मादन्यदिने गतस्यान्यदिने प्रयोगेण 'अहीनं' क्रतुं सन्ततं कुर्वन्ति॥

अथ माध्यन्दिनीयशस्त्रक्लृप्तिं विधातु माख्यायिका माह—"ते वै देवाश्च ऋषयश्चाद्रियन्त समानेन यज्ञं सन्तनवामेति; त एतत् समानं यज्ञस्यापश्यन्त्समानान् प्रगाथान्त्समानीः प्रतिपदः समानानि सूक्तानि"—इति। 'ते वै' प्रसिद्धाः, वस्वादयो 'देवाश्च', विश्वामित्रप्रभृतयः 'ऋषयश्च', 'आद्रियन्त' मनस्येव मादर मकुर्वन्त। कीदृग आदरः? सोऽभिधीयते—'समानेन' सर्वेष्वेकविधानेन प्रयोगेण 'यज्ञम्' अहीनं 'सन्तनवाम' सन्ततं करवाम 'इति' मनसि विचार्य 'ते' द्विविधा देवा ऋषयश्च 'एतद्' वक्ष्यमाणं मन्त्रजातं 'यज्ञस्य' अहीनस्य 'समानं' सर्वेष्वहस्सु सदृश मपश्यन्। किं किं सदृश मिति, उच्यते— ये कद्वत्सञ्ज्ञकाः प्रगाथाः, याश्च 'प्रतिपदः' आरम्भणीया ऋचः, यानि चाहीनसूक्तानि *; तेषां सर्वेषा महस्सु सर्वेषु समानत्व मपश्यन्॥

साम्ये तत्प्रयोजनं दृष्टान्तेन दर्शयति—"ओकस्सारी वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छत्यैव तत्रापरं गच्छति यज्ञस्यैव सेन्द्रतायै"—इति। 'ओकांसि' स्थानानि गृहाणि, तेषु सरति सर्वदा सञ्चरतीति 'ओकस्सारी' मार्जारः। 'वै'-शब्द उपमार्थः। यथा मार्जारः

---

* "ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपेभ्यः०—० कद्वन्तः प्रगाथाः। ०—० कद्वद्भ्य आरम्भणीयाः। ऊर्ध्व मारम्भणीयाभ्यः०—० अहीनसूक्तानि षडहस्तोत्रियानावपत्सु"—इति आश्व० श्रौ० ७, ४. ६—११

पूर्वस्मिन् दिने येषु गृहेषु सञ्चरति, तेष्वेव गृहेषु परेद्युरपि सञ्चरति ; एव मय मिन्द्रोऽप्यवगन्तव्यः । स चेन्द्रो 'यत्र वै' येषु स्थानेषु 'पूर्वम्' अहः गच्छति, 'तत्र' तेष्वेव स्थानेषु 'अपरम्' अहरागच्छत्येव ; अतो ऽहीनस्य 'यज्ञस्य' सर्वस्यापि सेन्द्रत्वार्थं पूर्वोक्तं समानत्व मादरणीयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तान् वा एतान्त्सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथम मपश्यत् तान् विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवो ऽसृजतैवा त्वा मिन्द्र वज्रिन्नत्र यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि कथा महा मवृधत् कस्य होतुरिति तान् क्षिप्रं समपतद्यत् क्षिप्रं समपतत् तत् सम्पातानां सम्पातत्वं स हेक्षाञ्चक्रे विश्वामित्रो यान् वा अहं सम्पातानपश्यं तान् वामदेवो ऽसृष्ट कानि न्वहं सूक्तानि सम्पातांस्तत्प्रतिमान्त्सृजेयेति स एतानि सूक्तानि सम्पातांस्तत्प्रतिमानसृजत सद्यो ह जातो

वृषभः कनीन इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दास मर्केरिमा मू षु प्रभृतिं सातये धा इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः आसद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यङ्गादभि तष्टेव दीधया मनीषामिति य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामिति भरद्वाजो यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति वसिष्ठोऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातस्सवने षळहस्तोत्रियाञ्छस्त्वा माध्यन्दिनेऽहीनसूक्तानि शंसन्ति तान्येतान्यहीनसूक्तान्या सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति सत्यवन् मैत्रावरुणोऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेन्द्राय ब्रह्माणि राततमा इन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन्निति ब्रह्मण्वद् ब्राह्मणाच्छंसी शासद्वह्निर्जनयन्त वह्निमिति वह्निवदच्छावाकस्तदाहुः कस्मादच्छावाको वह्निवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति पराक्षु चैवाहःस्वभ्यावर्तिषु चेति वीर्यवान् वा एष बह्वृचो वह्निवदेतत् सूक्तं वहति ह वै वह्निर्धुरो यासु युज्यते तस्मादच्छावाको वह्निवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति पराक्षु चैवाहःस्वभ्यावर्तिषु च तानि पञ्चस्वहःसु भवन्ति चतुर्विंशेऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रतेऽहीनानि ह वा एतान्यहानि न ह्येषु किञ्चन हीयते

पराञ्चीनि ह वा एतान्यहान्यनभ्यावर्तीनि तस्मा-देनान्येतेष्वहःसु शंसन्ति यदेनानि शंसन्त्यहीना-न्त्स्वर्गांल्लोकान्त्सर्वरूपान्त्सर्वसमृद्धानवाप्नवामेति य-द्वेवैनानि शंसन्तीन्द्र मेवैतैर्निह्वयन्ते यथर्षभं वाशि-तायै यद्वेवैनानि शंसन्त्यहीनस्य सन्तत्या अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति ॥ २ (१८) ॥

अथ सम्पातनामकानि सूक्तान्याख्यायिकया दर्शयति—"तान् वा एतान्त्सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथम मपश्यत्; तान् विश्वा-मित्रेण दृष्टान् वामदेवो ऽसृजतैवा त्वा मिन्द्र वज्रिन्नत्र, यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि, कथा महा मवृधत् कस्य होतुरिति; तान् चिप्रं समपतद्; यत् चिप्रं समपतत्; तत् सम्पातानां सम्पातत्वम्" —इति। 'तान् वै' शास्त्रप्रसिद्धानेव 'एतान्' अत्रैवोदाहरिष्य-माणान् सम्पातनामकान् सूक्तविशेषान् 'विश्वामित्रः' महर्षिः 'प्रथमं' सृष्ट्यादौ ईश्वरानुग्रहेण 'अपश्यत्' मनसा वेदमध्ये ज्ञातवान्। विश्वामित्रेण सृष्टा ये सूक्तविशेषाः, तानधीत्य 'वामदेवः' महर्षिः 'असृजत' स्वकीयत्वेन लोके प्रकटीकृतवान्। ते सूक्तविशेषा उदाह्रियन्ते। "एवा त्वाम्"—इत्येकं (सं० ४. १९.) सूक्तम्, "यन्न इन्द्रः"—इति (सं० ४. २२.) द्वितीयम्, "कथा महाम्"—इति (सं० ४. २३.) तृतीयम्। 'तान्' त्रीन् सूक्त-विशेषान् वामदेवः 'चिप्रं समपतत्' कालविलम्बे सति विश्वामित्र आगत्य स्वकीयत्वं प्रकटीकरिष्यतीति भीत्या स्वयं शीघ्र मेव 'सम-पतत्' सम्यगध्येतॄन् शिष्यान् प्राप्तवान्, स्वकीयत्वप्रसिद्ध्यर्थं बहून्

शिष्यान् सहसाध्यापयामासेत्यर्थः। 'तत्' तेषु सूक्तेषु 'यद्' यस्मात् कारणात् क्षिप्रं समपतत्, 'तत्' तस्मात् कारणात्, सम्यक् पतनं प्रकटीकरण मेषां सूक्ताना मिति व्युत्पत्त्या सम्पातं नाम सम्पन्नम् ॥

अथ सूक्तान्तराणां सृष्टिं दर्शयति— "स हैक्षाञ्चक्रे विश्वामित्रो यान्वा अहं सम्पातानपश्यं, तान् वामदेवो ऽसृष्ट, कानि न्वहं सूक्तानि सम्पातांस्तत्प्रतिमान्त्सृजेयेति ; स एतानि सूक्तानि सम्पातांस्तत्प्रतिमानसृजत; सद्यो ह जातो वृषभः कनीन, इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दास मर्कै, रिमा मू षु प्रभृतिं सातये धा, इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः, शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यङ्गा, दभितष्टेव दीधया मनीषा मिति"–इति। वामदेववृत्तान्त मवगत्य स विश्वामित्रः 'ईक्षाञ्चक्रे' मनस्येवं विचारितवान्, 'यान्' सम्पातानह मीश्वरानुग्रहेण दृष्टवानस्मि, तान् अयं वामदेवः 'असृष्ट' गुरुद्रोहभीतिरहितः सन् स्वकीयत्वेन लोके प्रकटीकृतवान्। इतः परं केषाञ्चित् सूक्तानां मदीयत्वप्रसिद्धिरपेक्षिता ; अतोऽहं कानि नाम सूक्तानि 'तत्प्रतिमान्' पूर्वसूक्तसदृशान् सम्पातान् कृत्वा 'सृजेय' लोके प्रकटीकरवाणि ? 'इति' विचार्य्य विश्वामित्रः 'एतानि' वक्ष्यमाणानि सूक्तानि पूर्वसूक्तसदृशान् सम्पातान् कृत्वा 'असृजत' प्रकटीकृतवान्। तेषु "सद्यो ह जातः"–इत्येकं (सं० ३. ४८.) सूक्तम्, "इन्द्रः पूर्भित्"–इति (सं० ३. ३४.) द्वितीयम्, "इमा मू षु"–इति (सं० ७. ८३.) तृतीयम्, "इच्छन्ति त्वा"–इति (सं० ३. ३०.) चतुर्थम्, "शासद्वह्निः"–इति (सं० ३. ३१.) पञ्चमम्, 'अभितष्टेव'–इति (सं० ३. ३८.) षष्ठम् *। एतानि सूक्तानि विश्वामित्रसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धान्यभवन् ॥

* आश्व० श्रौ० ७. ५. ६० द्रष्टव्यम्।

अथ भरद्वाजवसिष्ठनोधसां त्रयाणा मृषीणां सम्बन्धीनि सूक्तानि दर्शयति — "य एक इद्धव्यश्चर्षणीना मिति भरद्वाजो, यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम, उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति वसिष्ठो, ऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधाः"–इति। भरद्वाजो "य एक इद्"–इति (सं० ६. २२.) एकं सूक्त मसृजत। वसिष्ठो "यस्तिग्मशृङ्गः"– "उदु ब्रह्माणि"–इति सूक्तद्वयम् (सं० ७. १८,२३.) असृजत। नोधाः "अस्मा इदु प्र तवसे"–इत्येकं (सं० १. ६१.) सूक्त मसृजत। एतेषां सर्वेषां सूक्तानां तत्र तत्र विनियोगो वक्ष्यते॥

इदानी मह्हीनसूक्तानि विधत्ते— "त एते प्रातस्सवने षळहस्तोत्रियाञ्छस्त्वा माध्यन्दिने ऽहीनसूक्तानि शंसन्ति"–इति। 'ते' प्रसिद्धाः 'एते' प्रयोगकाले सन्निहिता होत्रकाः, अहर्गणेषु प्रातस्सवने षळहसम्बन्धिनः 'स्तोत्रियान्' तृचान्, "आ नो मित्रावरुणा"– "मित्रं वयम्"–इत्यादीन् सूत्रकारपठितान् तृचान् * शस्त्वा, 'माध्यन्दिने' सवने त्वहीनसूक्तानि शंसेयुः॥

कान्यहीनसूक्तानीत्याशङ्क्योदाहरति— "तान्येतान्यहीनसूक्तान्या सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति सत्यवन् मैत्रावरुणो, ऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेन्द्राय ब्रह्माणि राततमा इन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन्निति ब्रह्मण्वद् ब्राह्मणाच्छंसी, शासद्वह्निर्जनयन्त वह्निमिति वह्निवदच्छावाकः"–इति। 'तानि' पूर्ववाक्ये विहितानि अहीनसूक्तान्येतान्युदाह्रियन्ते,—"आ सत्यो यातु"–इति (सं० ४. १६.) 'सत्यवत्' सत्यशब्दोपेतं सूक्तं मैत्रावरुणः शंसेत्।

* "आ नो मित्रावरुणा, मित्रं वयं हवामहे, मित्रं हुवे पूतदक्ष, मयं वां मित्रावरुणा, पुरुरुणा चिद्धयस्ति, प्रति वां सूर उदिते इति षडहस्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य"–इति आश्व० श्रौ० ७. २. २। 'षडहशब्देन पृष्ठ्याभिप्लवौ उच्येते'–इति तत्र ना० वृ०।

"अस्मा इत्"–इति (सं० १. ६१.) सूक्तम् । तस्य "इन्द्राय ब्रह्माणि"–इति चतुर्थः पादः । तत्र ब्रह्माणीतिश्रुतत्वात् इदं सूक्तं 'ब्रह्मण्वत्' ब्रह्मशब्दोपेतम् । तथा तत्रैव सूक्ते "इन्द्र ब्रह्माणि" –इतिश्रुतत्वादिन्द्रब्रह्मण्वत् । तदेतदुभयं ब्राह्मणाच्छंसी शंसेत् । "शासद्वह्निः"–इति (सं० ३. ३१.) सूक्तं 'वह्निवत्' वह्निशब्दोपेतम् ; तस्मिन् सूक्ते "जनयन्त वह्निम्"–इतिश्रुतत्वात् । तदेतदच्छावाकः शंसेत् ॥

अथाच्छावाकविषयं प्रश्न मुद्भावयति— "तदाहुः कस्मादच्छावाको वह्निवदेतत् सूक्त मुभयत्र शंसति,—पराञ्चिषु चैवाहस्स्वभ्यावर्तिषु चेति ?"–इति । गवामयने हि द्विविधान्यहानि,— आवृत्तिरहितानि तत्सहितानि च । तत्र वक्ष्यमाणानि चतुर्विंशादीन्यावृत्तिरहितानि; अभिप्लवषडहगतानि पृष्ठ्यषडहगतानि चावृत्तिसहितानि, तयोः षडहयोरसकृदनुष्ठानस्य विहितत्वात् । एवं सति 'पराञ्चिषु' आवृत्तिरहितेषु चतुर्विंशादिष्वहस्सु वह्निवत् सूक्त मच्छावाकः शंसति, तथैव 'अभ्यावर्त्तिषु' षडहगतेष्वहस्सु च तं सूक्तं शंसति । तत्र उभयत्र शंसने किं कारणम् ? इति प्रश्नः ॥

तस्योत्तर माह— "वीर्यवान् वा एष बह्वृचो वह्निवदेतत् सूक्तं, वहति ह वै वह्निर्धुरो यासु युज्यते; तस्मादच्छावाको वह्निवदेतत् सूक्त मुभयत्र शंसति,—पराञ्चिषु चैवाहस्स्वभ्यावर्तिषु च"–इति । 'एषः' अच्छावाको 'बह्वृचः' बहूना मृचा मनेनाधीतत्वात् तादृशः । अच्छावाकत्वं पूर्वत्रैव माम्नातम् —"तस्माद्यो ब्राह्मणो वीर्य्यवान्स्स्यात् , सोऽस्याच्छावाकीयां कुर्य्यात्"–इति * ।

* १भा० ४४६ पृ० १६ पं० ।

बहृचत्वादेवायं 'वीर्य्यवान्' शक्तिमान्, यज्ञभारं वोढुं शक्तः; सूक्तं चैतद्वह्निशब्दोपेतत्वात् तस्य योग्यम्; लोकेऽपि 'वह्निः' वोढाश्वो वलीवर्दो वा 'यासु' रथशकटसम्बन्धिनीषु धुर्षु 'युज्यते' वध्यते, ता धुरो वहत्येव। 'तस्माद्' यज्ञभारं वोढुं समर्थत्वादच्छावाकः 'उभयत्र' द्विविधेष्वप्यहस्सु वह्निवत् सूक्तं शंसति ॥

तत्राहतिरहितेष्वहस्सु पूर्वोक्तसूक्तानां शंसनं प्रशंसति—"तानि पञ्चस्वहस्सु भवन्ति,—चतुर्विंशेऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते; ऽहीनानि ह वा एतान्यहानि, न ह्येषु किञ्चन हीयते; पराञ्चीनि ह वा एतान्यहान्यनभ्यावर्तीनि; तस्मादेनान्येतेष्वहस्सु शंसन्ति"–इति। गवामयने चतुर्विंशाख्य मारम्भणीयं द्वितीय मह:, महाव्रताख्य मुपान्त्य मह:, विषुवदाख्यं मध्यवर्त्ति प्रधानमह:, अभिजिद्विश्वजिदाख्ये विषुवत उभयभागवर्त्तिनी द्वे अहनी। एतेषु 'पञ्चस्वहस्सु' 'तानि' पूर्वोक्तानि अहीनसूक्तानि होत्रकाः शंसन्ति। एतेषा मह्ना महीनत्वात्तानि सूक्तानि तत्र योग्यानि। यस्मादेतेष्वहस्सु कि मप्यङ्ग न हीयते, तस्मादेतान्यहीनानि; किञ्चैतान्यहीनानि 'पराञ्चीनि' सकृदेव प्रयोज्यत्वात्। तेष्वहस्सु सामर्थ्यातिशयाय तानि सूक्तानि शंसेयुः ॥

प्रकारान्तरेण सूक्तानि प्रशंसति— "यदेनानि शंसन्त्यहीनान्त्स्वर्गांल्लोकान्त्सर्वरूपान्त्सर्वसमृद्धानवाप्नवामेति"–इति। 'ये' स्वर्गलोकाः 'अहीनाः' भोग्यैर्वस्तुभिर्हीना न भवन्ति, अत एव 'सर्वसमृद्धाः', उत्तममध्यमाधमकर्मफलरूपत्वात् 'सर्वरूपाः' बहुविधा भवन्ति; तांल्लोकान् प्राप्नवामेत्यनेनाभिप्रायेण तानि (२०८पृ०) सूक्तानि शंसेयुः ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यदेवैनानि शंसन्तीन्द्र मेवैतैर्निह्वयन्ते यथर्षभं वाशितायै"–इति । 'एनानि' सूक्तानि यदा शंसन्ति, तदानी मेतैरिन्द्र मेव 'निह्वयन्ते' नितरा माह्वयन्ति, गर्भग्रहण मिच्छन्ती धेनुः 'वाशिता', तदर्थं मृषभं पुङ्गवं यथाह्वयति तद्वदिन्द्राह्वानं द्रष्टव्यम् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण सूक्तानि प्रशंसति— "यद्वेवैनानि शंसन्त्यहीनस्य सन्तत्या, अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति"–इति । 'यद् उ एव' यस्मादेव कारणात् 'एनानि' सूक्तानि सर्वेष्वहस्सु शंसन्ति, तस्मादेव कारणादेतत् शंसनम् 'अहीनस्य' अहर्गणस्य सन्तत्यर्थं सम्पद्यते । 'तत्' तेन शंसनेन 'अहीन मेव' अहर्गण मेव 'सन्तन्वन्ति' सन्ततं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

ततो वा एतांस्त्रीन्त्सम्पातान्। मैत्रावरुणो विपर्यास। मेकैक महरहः शंसत्येवा त्वा मिन्द्र वज्रिन्नत्रेति प्रथमे ऽहनि। यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टीति द्वितीये। कथा महा मवृधत् कस्य होतुरिति तृतीये। त्रीनेव सम्पातान् ब्राह्मणाच्छंसी। विपर्यास

मेकैक महरहः शंसतीन्द्रः पूर्भिदातिरद्दास मर्कै-
रिति प्रथमे ऽहनि य एक इद्धव्यश्चर्षणीना मिति
द्वितीये यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इति तृतीये
चीनेव सम्पातानच्छावाको विपर्यास मेकैक मह-
रहः शंसतीमा मू षु प्रभृतं सातये धा इति प्रथमे
ऽहनीच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये
शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गादिति तृतीये तानि वा
एतानि नव चीणि चाहरहःशस्त्राणि तानि द्वादश
सम्पद्यन्ते द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः
प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत् संवत्सरं प्रजापतिं
यज्ञ माप्नुवन्ति तत् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे ऽहरहः
प्रतितिष्ठन्तो यन्ति तान्यन्तरेणावाप मावपेरन्नन्यूङ्खा
विराजो वैमदीश्चतुर्थे ऽहनि पङ्क्तीः पञ्चमे पारुच्छेपीः
षष्ठे ऽथ यान्यहानि महास्तोमानि स्युः को अद्य
नर्यो देवकाम इति मैत्रावरुण आवपेत वनेन
वा यो न्यधायि चाकन्निति ब्राह्मणाच्छंस्यायाह्यर्वा-
ङुप बन्धुरेष्ठा इत्यच्छावाक एतानि वा आवपनान्ये-
तैर्वा आवपनैर्देवाः स्वर्गं लोक मजयन्नेतैरृषयस्तथै-
वैतद् यजमाना एतैरावपनैः स्वर्गं लोकं जय-
न्ति ॥ ३ (१८) ॥

अथ पूर्वोक्तानां सम्पातसूक्तानां विनियोगं दर्शयति— "ततो वा एतांस्त्रीन्सम्पातान् मैत्रावरुणो विपर्यास मेकैक महरहः शंसति"-इति। 'ततो वै' तस्मादेव पूर्वोक्तात् चतुर्विंशादेरहः-षट्कादन्यत्र षड़हेष्विति शेषः। तेषु मैत्रावरुणः त्रीन् सम्पाताख्यान् सूक्तविशेषान् 'विपर्यासं' विपर्यस्य शंसेत्। स एव विपर्यास एकैक महरह इत्यनेन स्पष्टीक्रियते। प्रतिदिन मेकैकं सूक्त मित्यर्थः॥

तदेवोदाहृत्य प्रदर्शयति— "एवा त्वा मिन्द्र वज्रिन्नत्रेति (सं० ४. १९.) प्रथमेऽहनि, यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टीति (सं० ४. २२.) द्वितीये, कथा महा मवृधत् कस्य होतुरिति (सं० ४. २३.) तृतीये"-इति॥

मैत्रावरुणवद् ब्राह्मणाच्छंसिनोऽपि सूक्तत्रयस्य विपर्यासेन शंसनं दर्शयति— "त्रीनेव सम्पातान् ब्राह्मणाच्छंसी विपर्यास मेकैक महरहः शंसतीन्द्रः पूर्भिदातिरद्दास मर्कैरिति (सं० ३.३४.) प्रथमेऽहनि, य एक इद्धव्यश्चर्षणीना मिति (सं० ६. २२.) द्वितीये, यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इति (सं० ७. १९.) तृतीये"-इति॥

तथाच्छावाकस्यापि सूक्तत्रयस्य विपर्यासेन शंसनं दर्शयति— "त्रीनेव सम्पातानच्छावाको विपर्यास मेकैक महरहः शंसतीमा मू षु प्रभृतं सातये धा इति (सं० ३. ३६.) प्रथमेऽहनीच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति (सं० ३. ३०.) द्वितीये, शासद्वह्निर्दुहितु-र्नप्त्यं गादिति (सं० ३. ३१.) तृतीये"-इति॥

उक्तानां सूक्तानां मिलित्वा सङ्ख्यां दर्शयति— "तानि वा एतानि नव"-इति॥

दिनविशेषेण सूक्तविशेषान् विधाय प्रतिदिनं शंसनीयानि सूक्तानि विधत्ते— "त्रीणि चाहरहःशस्यानि"-इति। यानि प्रतिदिनं शंसनीयानि त्रीणि सूक्तानि, तान्युपरितनखण्डे "सद्यो ह जातः इत्यादिना (३१६पृ०) स्पष्टीकरिष्यन्ते ॥

दिनविशेषगतानि प्रतिदिनगतानि च मिलित्वा प्रशंसति— "तानि द्वादश सम्पद्यन्ते; द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञस्तत् संवत्सरं प्रजापतिं यज्ञ माप्नुवन्ति ; तत् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे ऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति"-इति। 'तानि' पूर्वोक्तानि नव त्रीणि च मिलित्वा द्वादश सम्पद्यन्ते। अतो मास-संवत्सर-तन्निमात्वप्रजापति-द्वारा प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपो यो यज्ञस्तादृशं संवत्सरात्मकं प्रजापतिरूपं यज्ञ मनुष्ठातारः प्राप्नुवन्ति। 'तत्' तेन शंसनेन संवत्सरात्मकप्रजापतिरूपे यज्ञे प्रतिदिनं प्रतिष्ठिताः सन्तो ऽनुतिष्ठन्ति ॥

अथ पृष्ठ्यषडहस्य उत्तरस्मिंस्त्र्यहे कासाञ्चिदृचा मावापं विधत्ते— "तान्यन्तरेणावाप मावपेरन्"-इति। यानि विपर्यासेन शंसनीयानि नव सङ्ख्याकानि सूक्तान्युक्तानि, यानि च प्रतिदिनं शंसनीयानि त्रीण्युक्तानि, 'तान्यन्तरेण' तेषा मुभयविधाना मन्तराले स्थाने किञ्चिदावपनीय सूक्तसमूह मावपेरन् ॥

कस्मिन् दिने का ऋच आवपनीया इत्याशङ्क्य तत् सर्वं विविच्य दर्शयति—"अन्यूङ्खा विराजो वैमदीश्चतुर्थे ऽहनि, पङ्क्तीः पञ्चमे, पारुच्छेपीः षष्ठे"-इति। उच्चारणविशेषोपेताः ओकाराः 'न्यूङ्खाः', ते च पूर्व मेव "मुखतो मध्यन्दिने न्यूङ्खयन्ति"-इत्यत्राभिहिताः (२४ पृ०) *; ता अनर्हन्तीति 'अन्यूङ्खाः'; 'विराजः' विराट्छन्दस्का ऋचः; ताः पृष्ठ्यषडहस्य चतुर्थेऽहन्यावपनीयाः।

"न ते गिरो अपि मृष्ये"–इत्याद्याश्चतस्र ऋचः (मं० ७.२२.५–८.), "प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्"–इत्याद्यास्तिस्रः (मं० ७. ३१. १०–१२.); एताः सप्त विराजः त्रयाणां होत्रकाणां त्रयस्तृचा भवन्ति। प्रथमा मारभ्यैकस्तृचो मैत्रावरुणस्य, तृतीया मारभ्यै कस्तृचो ब्राह्मणाच्छंसिनः, पञ्चमी मारभ्यैकस्तृचो ऽच्छावाकस्य। तद्देवं सप्तस्वृक्षु त्रयस्तृचा विभज्य प्रक्षेपणीयाः। सोऽयं विराजां प्रक्षेपः एकः पक्षः। वैमदीरावपन्निति पक्षान्तरम्। विमदा-ख्येन महर्षिणा दृष्टा वैमद्यः। ताश्च "यजामह इन्द्रम्" इत्या-द्याः सप्तर्चः (मं० १०. २३.१–७.)। ता अपि पूर्ववत् त्रय-स्तृचाः कर्त्तव्याः। पञ्चमे ऽहनि "यच्चिद्धि सत्य सोमपाः" –इत्याद्याः पङ्क्तिच्छन्दस्काः सप्तर्चः (मं० १. २९.१-७.)पूर्ववदाव-पनीयाः। तथा षष्ठेऽहनि परुच्छेपेन दृष्टा "इन्द्राय हि द्यौः" –इत्याद्याः सप्तर्चः (मं० १. १३१. १–७.) पूर्ववदावपनीयाः॥

स्तोमवृद्धावतिशंसनार्थान्यावपनीयानि सूक्तानि दर्शयति– "अथ यान्यहानि महास्तोमानि स्युः, को अद्य नर्यो देवकाम इति मैत्रावरुण आवपेत; वने न वायो * न्यधायि चाकन्निति ब्राह्मणाच्छंस्यायाह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठा इत्यच्छावाकः"–इति। 'अथ' पूर्वोक्तविराडाद्यावापकथनानन्तरम्, अन्य आवाप उच्यत इति शेषः। यान्यहानि 'महास्तोमानि' सप्तदशैकविंशादिस्तोमेभ्यो ऽधिकैश्चतुर्विंशादिस्तोमैर्युक्तानि स्युः, तेष्वहःसु, स्तोमसङ्ख्या मति-क्रम्याधिकाना मृचां शंसनं कर्त्तव्यम्। तत्र मैत्रावरुणः "को अद्य"-इति (मं० ४. २५.) सूक्त मावपेत। ब्राह्मणाच्छंसी

* "वायः—वेः पुत्रः।०—०। वेति च य इति च चकार शाकल्यः, उदात्तं त्वेव माख्यात मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थः"–इति निरु० ६. ५, ५।

"वने न"-इति (सं०. १० २९.) सूक्त मावपेत। अच्छावाकः "आयाहि"-इति (सं ३. ४३.) सूक्त मावपेत ॥

तेषां सूक्तानां प्रशंसां दर्शयति— "एतानि वा आवपनान्येतैर्वा आवपनैर्देवाः स्वर्गं लोक मजयन्नेतैर्ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतैरावपनैः स्वर्गं लोकं जयन्ति"-इति। कोअद्येत्यादीनि सूक्तानि 'आवपनानि' आवापयोग्यानि, एतैर्देवानां स्वर्गजयाद्यजमानाना मपि तैः स्वर्गजयो भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१९) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शंसति तदेतत् सूक्तं स्वर्ग्य मेतेन वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोक मजयन्नेतेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति तदु वैश्वामित्रं विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस विश्वं हास्मै मित्रं भवति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतन् मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्ताना

महरहः शंसति तदृषभवत् पशुमद्भवति पशूना मव-
रुद्धो तत् पञ्चर्चं भवति पञ्चपदा पङ्क्तिः पङ्क्तिर्वा
अन्न मन्नाद्यस्यावरुद्धा उद् ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति
ब्राह्मणाच्छंसी ब्रह्मण्वत् समृद्धं सूक्त महरहः
शंसति तदेतत् सूक्तं स्वर्ग्य मेतेन वै सूक्तेन देवाः
स्वर्गं लोक मजयन्नेतेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना
एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति तदु वासिष्ठ मेतेन
वै वसिष्ठ इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत् स परमं लोक
मजयदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं
य एवं वेद तद्वै षळृचं षड्वा ऋतव ऋतूना माप्त्यै
तदुपरिष्टात् सम्पातानां शंसत्याप्त्वैव तत् स्वर्गं लोकं
यजमाना अस्मिंल्लोके * प्रतितिष्ठन्त्यभि तष्टेव
दीधया मनीषा मित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्य-
भिवत् तत्यै रूप मभि प्रियाणि मर्मृशत् पराणीति
यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभि-
मर्मृशतो यन्त्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माल्लो-
कात् स्वर्गो लोकस्त मेव तदभिवदति कवीँरि-
च्छामि † सन्दृशे सुमेधा इति ये वै तेन ऋषयः पूर्वे

* "अस्मिन् लोके" ख, "अस्मिल्लोके" ग, "अस्मिंलोके" घ, ङ, च।

† "ऋच्छामि" ङ, च।

प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति तद् वैश्वा-मित्रं विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस विश्वं हास्मै मित्रं भवति य एवं वेद तदनिरुक्तं प्राजापत्यं शंसत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै सकृदिन्द्रं निराह तेनैन्द्राद्रूपान्न प्रच्यवते तद्वै दशर्चं दशाक्षरा विराळन्नं विराळन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै यदेव दशर्चा३म् * दश वै प्राणाः प्राणानेव तदाप्नुवन्ति प्राणानात्मन् दधते तदुपरिष्टात् सम्पातानां शंसत्याप्त्वैव तत् स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंल्लोके † प्रतिति-ष्ठन्ति ॥ ४ (२०) ॥

एवं तावत् प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्याधुना प्रस्तुत मारभते—"सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति (मं० ३. ४८.) मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शंसति"–इति। पूर्वत्र (३१४ पृ०) त्रीणि चाहरहःशस्यानीति यदुक्तं, तस्यैवैतद् व्याख्यानं सद्योह-जात इत्यादिकम्। मैत्रावरुणः स्वकीयस्य सूक्तस्य पुरस्तात् प्रतिदिनं शंसेत्। सूक्ताना मिति बहुवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यम्॥

उक्तं सूक्तं प्रशंसति— "तदेतत् सूक्तं स्वर्ग्य मेतेन वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोक मजयन्नेतेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति"–इति। 'स्वर्ग्यं' स्वर्गाय हितम्। अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम्॥

ऋषिसम्बन्धेन पुनः प्रशंसति— "तद् वैश्वामित्रं विश्वस्य ह

* "दशर्चां३" क, दशर्चा३" ङ, च। † "अस्मिन् लोके" क, ङ, च।

वै मित्रं विश्वामित्र आस"–इति । 'तद्' तत्तु सूक्तं विश्वामित्रेण दृष्टत्वात् 'वैश्वामित्रम्' । विश्वस्य मित्र मिति निरुक्त्या विश्वामित्रशब्दोऽभूत् * ॥

वेदनं तत्पूर्व मनुष्ठानञ्च प्रशंसति— "विश्वं ह्यस्मै मित्रं भवति य एवं वेद, येषां चैवं विद्वानेतन् मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शंसति"–इति ॥

वृषभः कनीन इति योऽयं वृषभशब्दस्तदन्तर्गतं वकारव्यतिरिक्त मृषभशब्द मुपजीव्य प्रशंसति— "तदृषभवत् पशुमद्भवति पशूना मवरुद्ध्यै"–इति । 'तत्' सूक्त मृषभशब्दोपेतम्, ऋषभस्य च पशुत्वात् सूक्तं पशुमद्भवति । अतः पशूनां प्राप्तिर सम्पद्यते ॥

ऋक्सङ्ख्या मुपजीव्य प्रशंसति— "तत् पञ्चर्चं भवति, पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तं वा अन्न मन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै"–इति । ऋग्गतया पञ्चसङ्ख्यया पादपञ्चकोपेतपङ्क्तिच्छन्दःस्वरूपत्वम्; अन्नञ्च पञ्चसङ्ख्योपेतत्वात् पङ्क्तिरेव,—प्राश्यं, पेयं, खाद्यं, लेह्यं, निगीर्य्यमिति । एव मन्नप्राप्तिर सम्पद्यते ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः सूक्तं विधत्ते— "उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति (सं० ७. २३.) ब्राह्मणाच्छंसी ब्रह्मण्वत् समृद्धं सूक्त मन्हरहः शंसति"–इति । ब्रह्माणीति ब्रह्मशब्दयोगादिदं सूक्तं ब्रह्मण्वत् 'समृद्धम्' समृद्धिकारणम् ॥

तस्य प्रशंसां दर्शयति— "तदेतत् सूक्तं स्वर्ग्य मेतेन वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोक मजयन्नेतेन ऋषयस्तथैवैतद् यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति"–इति ॥

---

* "विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव ; विश्वामित्रः सर्वमित्रः" –इति निरु० २. ७. २ । "मित्रे चर्षौ"–इति पा० ६. ३. १३० ।

पुनरप्यृषिसम्बन्धेन प्रशंसति— "तदु वासिष्ठमेतेन वै वसिष्ठ इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्, स परमं लोक मजयत्"–इति ॥

वेदनं प्रशंसति— "उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद"–इति ॥

ऋक्सङ्ख्या मुपजीव्य प्रशंसति— "तद्वै षळृचं षड्वा ऋतव ऋतूना माप्त्यै"–इति ॥

तस्य सूक्तस्य स्थानं विधत्ते— "तदुपरिष्टात् सम्पातानां शंसत्याप्त्वैव तत् स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति"–इति। सम्पातसूक्तस्योपरिष्टात् तत् सूक्तं शंसेत्। तेन शंसनेन 'स्वर्गलोक माप्त्वैव' देहपातादूर्द्ध्वभाविनीं स्वर्गप्राप्तिं सम्पाद्यैवेदानी मस्मिन् लोके यजमानाः प्रतिष्ठिता भवन्ति ॥

अच्छावाकस्य सूक्तं विधत्ते— "अभितष्टेव दीधया मनीषा मित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्यभिवत् तत्यै रूपम्"–इति। अभितष्टेत्यादिकं (मं० ३. ३८.) सूक्त मच्छावाकः प्रतिदिनं शंसेत्। तच्च 'अभिवत्' अभिशब्दोपेतम्। अभिशब्दस्य चाभितः सर्वत इत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानत्वात् सूक्तं 'तत्यै' सन्तत्यै, विच्छेदराहित्यस्वरूपं भवति ॥

तस्या ऋचस्तृतीयपाद मनूद्य व्याचष्टे— "अभि प्रियाणि मर्मृशत् पराणीति; यान्येव पराण्यहानि, तानि प्रियाणि; तान्येव तदभिमर्मृशतो यन्त्यभ्यारभमाणाः; परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोकस्त मेव तदभिवदति"–इति। अनया ऋचा (मं०३.३८.१.) विश्वामित्रः प्रजापतिं तुष्टाव। तथा सत्यस्य पादस्याय मर्थः— 'पराणि' उत्तराणि कर्माणि प्रजापतेः प्रियाणि 'अभि मर्मृशत्' सर्वतः पुनः पुनः स्पृशन्नहं वर्त्त इति। यान्येवेत्यादिकं तद्-

व्याख्यानम् । वर्त्तमानादङ्गः 'पराणि' उत्तराणि यान्येवाङ्गानि सन्ति, तानि देवस्य प्रियाणि ; अतस्तेन पादपाठेन तान्येव 'अभिमर्मृशतः' अभितः पुनः पुनः स्पृशन्तः । तस्यैव व्याख्यान मभ्यारभमाणा इति । तादृशा यजमाना 'यन्ति' वर्त्तन्ते । किञ्चास्माल्लोकात् परः स्वर्गो लोकः, त मेव लोकं 'तत्' तेन परशब्देनाभिवदति ॥

चतुर्थपाद मनुवदति—"कवी रिच्छामि सन्दृशे सुमेधा इति" -इति । 'सुमेधाः' शोभनया मेधया युक्तोऽहं 'सन्दृशे' सम्यग्-दर्शनाय 'कवीन्' महर्षीन् इच्छामि ॥

त मेव पादं व्याचष्टे—"ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति"-इति । 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनः पूर्वे ऋषयः ये, 'ते' प्रसिद्धाः 'प्रेताः' परलोकं गताः, त एवात्र 'कवयः' कविशब्देन विवक्षिताः । अतस्तानेव 'अभि'लक्ष्य तेन पादेन 'अतिवदति' अतिशयेन ब्रूते ॥

• ऋषिसम्बन्धेन प्रशंसति—"तद्वै श्वामित्रं, विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस ; विश्वं हास्मै मित्रं भवति य एवं वेद"-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अस्पष्टदेवताक मुपजीव्य प्रशंसति—"तदनिरुक्तं प्राजापत्यं शंसत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः, प्रजापतेराप्त्यै"-इति । 'तत्' सूक्तम् 'अनिरुक्तम्' न हि तत्र काञ्चिद्देवतां विस्पष्टं निरुच्यते ; अतः प्रजापतिदेवताकम्, तत् शंसेत् । प्रजापतिश्च सृष्टेः पूर्वं मूर्त्ति-राहित्यात् 'अनिरुक्तः', अतः सूक्तं प्रजापतिप्राप्त्यै सम्पद्यते ॥

सूक्तस्य प्राजापत्यत्वे सत्यैन्द्रत्वं प्रच्यवेतेत्याशङ्क्याह—"सकृदिन्द्रं निराह, तेनैन्द्राद्रूपान्न प्रच्यवते"-इति । कस्याञ्चिदृचि "शुनं

हुवेम मघवान मिन्द्रम्"—इति सकृदिन्द्रं निर्ब्रूते, तेन कारणेनैन्द्र-सम्बन्धिस्वरूपादपि प्रच्युतिर्नास्ति ॥

ऋक्सङ्ख्या मुपजीव्य प्रशंसति— "तद्वै दशर्चं, दशाक्षरा विराळन्नं विराळन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै"—इति ॥

पुनरप्यृक्सङ्ख्या मुपजीव्य प्रशंसति— "यदेव दशर्चा३म्, दश वै प्राणाः, प्राणानेव तदाप्नुवन्ति, प्राणानात्मन् दधते"—इति । 'यदेव' यस्मादेव कारणादिदं सूक्तं 'दशर्चा३म्' [प्लुतिः प्राणसादृश्ये-नाश्चर्यार्था । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, इन्द्रिय-रूपाः प्राणा दशैव । यद्वा प्राणापानादयः पञ्च वायवो नागकूर्मा-दयश्च पञ्च वायव इति दश प्राणाः ।] अतस्तच्छंसनेन प्राणा-नेव प्राप्य, तान् प्राणान् स्वात्मन्येव स्थापयन्ति ॥

तस्य सूक्तस्य स्थानं विधत्ते — "तदुपरिष्टात् सम्पातानां शंसत्यान्नैव तत् स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति"—इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२०) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः

कस्त मिन्द्र त्वा वसु कन्नव्यो अतसीनां कदू
न्वस्य कृत मिति कद्वन्तः प्रगाथा आरम्भणीया

अहरहः शस्यन्तं को वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै यदेव कद्वन्ता३ः * अन्नं वै क मन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै यद्देव कद्वन्ता३ः † अहरहर्वा एते शान्तान्यहीनसूक्तान्युपयुञ्जाना यन्ति तानि कद्वद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति तान्येभ्यः शान्तानि कं भवन्ति तान्येनाञ्छान्तानि स्वर्गं लोक मभि वहन्ति त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेयुस्ता हैके पुरस्तात्प्रगाथानां शंसन्ति धाय्या इति वदन्तस्तत् तथा न कुर्य्यात् क्षत्रं वै होता विशो होत्राशंसिनः क्षत्रायैव तद् विशं प्रत्युद्यामिनीं कुर्युः पापवस्यसं त्रिष्टुभो म इमाः सूक्तप्रतिपद इत्येव विंद्यात् तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवन्ते ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वासते तद्यथा सैरावतीं नावं पारकामाः समारोहेयुरेव मेवैतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति न ह वा एतच्छन्दो गमयित्वा स्वर्गं लोक मुपावर्त्तते वीर्यवत्तमं हि ताभ्यो न व्याह्वयीत समानं हि छन्दोऽथो नेद्धाय्याः करवाणीति यदेनाः शंसन्ति प्रज्ञाताभिः सूक्तप्रतिपद्भिः सूक्तानि समारोहामेति यदेवैनाः शंसन्तीन्द्र मेवैताभिर्निह्वयन्ते यथर्षभं वाशितायै यद्वेवैनाः शंसन्त्यहीनस्य सन्तत्या अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति ॥ ५ (२१) ॥

*, † "कद्वन्ता३" ख ।

अथ त्रीन् प्रगाथान् विधत्ते— "कस्त मिन्द्र त्वा वसुं, कन्नव्यो अतसीनां, कदू न्वस्या कृत मिति कद्वन्तः प्रगाथा आरम्भणीया अहरहः शस्यन्ते"-इति। "कस्तम्"-इत्यादिरेकः (सं० ७. ३२. १४, १५.) प्रगाथः, "कन्नव्यः"-इति (सं० ८. ३. १३, १४.) द्वितीयः, "कदू नु"-इति (सं० ८. ६६. ९, १०.) तृतीयः। यद्यपि प्रथमे कच्छब्दो नास्ति, तथापि छत्रिन्यायेन साहचर्याद्वा सर्वे कद्वन्तः, 'प्रगाथाः' ऋग्द्वयात्मकाः ; ते च वैकृतारम्भहेतुत्वात् 'आरम्भणीयाः' ते च प्रतिदिनं शंसनीयाः ॥

प्रथमं प्रगाथं प्रशंसति— "को वै प्रजापतिः, प्रजापतेराप्त्यै"-इति। प्रथमस्यादौ श्रूयमाणस्य क-शब्दस्य प्रजापतिरर्थः ; अतो ऽयं प्रजापतिप्राप्त्यै सम्पद्यते ॥

सर्वान् प्रगाथान् प्रशंसति— "यद्देव कद्वन्ताः३ अन्नं वै क मन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै"-इति। 'यद्देव' यस्मादेव कारणादेते प्रगाथाः कद्वन्ताः [प्लुतिः प्रशंसार्था] ; कच्छब्दैकदेशरूपं यत्कं, तदन्न मेव ; कशब्दस्य सुखवाचित्वादन्नस्यापि सुखहेतुत्वात् ; अतो ऽन्नप्राप्त्यै तत् सम्पद्यते ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्देव कद्वन्ताः३: अहर-हर्वा एते शान्तान्यहीनसूक्तान्युपयुञ्जाना यन्ति ; तानि कद्वद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति ; तान्येभ्यः शान्तानि कं भवन्ति ; तान्ये-नाञ्छान्तानि स्वर्गं लोक मभि वहन्ति"-इति। 'यद्देव' पुनरपि यस्मादेव कारणात् एते प्रगाथाः कद्वन्तः शस्यन्ते [प्लुतिः पूर्व-वत्] , तस्मादेव कारणात् प्रतिदिनम् 'एते' यजमानाः 'शान्तानि' सर्वोपद्रवशमकराणि अहीनसूक्तान्युपयुञ्जानाः 'यन्ति' वर्त्तन्ते। कथं सूक्तानां शान्तत्व मिति, तदुच्यते—'तानि'

सूक्तानि 'कद्वद्भिः' सुखवाचकशब्दोपेतैः प्रगाथैर्यजमानाः 'शमयन्ति' शान्तानि कुर्वन्ति । 'तानि' च सूक्तानि शान्तानि भूत्वा 'एभ्यः' यजमानेभ्यः 'कं भवन्ति' सुखकारणानि भवन्ति । 'तानि' सूक्तानि शान्तानि भूत्वा 'एनान्' यजमानान् स्वर्गं लोकम् 'अभि वहन्ति' प्रापयन्ति ॥

कद्वत्-प्रगाथेभ्य ऊर्द्धम् "अप प्राच इन्द्र"-इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः (३२८ पृ०) प्रतिदिनं शंसनीयसूक्तादित्वेन विधत्ते—"त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेयुः"-इति ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षमुद्भावयति—"ता हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, धाय्या इति वदन्तः"-इति । यथा होतुर्निष्केवल्यशस्त्रे प्रगाथात् पुरस्तात् धाय्या भवन्ति, तद्वत् "अप प्राचः"-इत्याद्यास्त्रिष्टुभोऽपि धाय्यास्तस्मात् पूर्वोक्तानां कद्वत्-प्रगाथानां पुरस्तात् शंसितुं योग्या इति वदन्तः केचिद्याज्ञिकाः 'ताः' ऋचः तेषां पुरस्तात् शंसन्ति ॥

तं पूर्वपक्षं निराचष्टे— "तत् तथा न कुर्य्यात्"-इति ॥

तस्मिन् पक्षे दोषं दर्शयति—क्षत्रं वै होता, विशो होत्राशंसिनः; क्षत्रायैव तद् विशं प्रत्युद्यामिनीं कुर्युः पापवस्यसम्"-इति । निष्केवल्यस्य शंसको यो होतास्ति, असौ 'क्षत्रं वै' क्षत्रियो राजैव । होतृत्वे समुत्पन्नाः क्रिया होत्राः, ताः शंसतीति मैत्रावरुणादयो 'होत्राशंसिनः', ते च 'विशः' राष्ट्रवर्त्तिन्यः ; प्रजाः 'तत्' तथा सति, होतृदृष्टान्तेन प्रगाथेभ्यः पूर्वं त्रिष्टुभः शंसने सति, तां 'विशं' प्रजां 'क्षत्रायैव' राज्ञ एव 'प्रत्युद्यामिनीं' प्रतिकूलोद्योगयुक्तां कुर्युः । तच्च 'पापवस्यसम्' अतिशयेन पापरूपम् ; स्वामिना राज्ञा सह मात्सर्यस्य स्वामिद्रोहरूपत्वात् ॥

परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं निगमयति—"त्रिष्टुभो म इमाः सूक्त-प्रतिपद इत्येव विद्यात्"–इति। 'इमाः' "अप प्राचः"–इत्याद्याः (३२८पृ०) त्रिष्टुभ ऋचः 'मे' मम शंसितुः 'सूक्तप्रतिपदः' अह-रहःशंसनीय सूक्तप्रारम्भरूपाः इत्येव निश्चिनुयात्; न पुनः प्रगा-थेभ्यः पुरस्तात् त्रिष्टुभा मवस्थानं युक्तम् ॥

सूक्तप्रतिपत्पक्षे गुणं दर्शयति— "तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवते, ये संवत्सरं द्वादशाहं वासते,; तद्यथा सैरावतीं नावं पारकामाः समारोहेयुरेव मेवैतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति"–इति। 'तत्' तस्मिन्नभिहितेऽर्थे दृष्टान्तोऽभिधीयते,— यथा लोके समुद्रं प्रप्लवेरन्। 'प्रप्लवः' परतीरगमनम्। स्वल्पेषु नदीतड़ागादिषु परतीरगमनं सुशकं भवति, समुद्रस्य तु तद्दुःशकम्; तथा संव-त्सरसत्रस्य द्वादशाहस्य वानुष्ठातॄणां 'प्रप्लवः' पारगमनं समापन मत्यन्तदुःशकम्; प्रयोगस्यातिबहुलत्वात्। 'तत्' तथा सति, यथा लोके समुद्रस्य परतीरगमनकामाः पुरुषाः 'सैरावतीं भावं समारोहेयुः' इरा अन्नम्, तत्समूहः ऐरम्, तेन सह वर्त्तत इति 'सैरं' नौस्थं वस्तुजातम्, तादृशं सैरं यस्यां नाव्यस्ति, सेयं नौः सैरावती। समुद्रपारगमनस्य चिरकालसाध्यत्वात्, तावतः कालस्य पर्य्याप्तेनान्नेन सह सर्वं मपेक्षितं वस्तुजातं तस्यां नावि सम्पाद्य पश्चान्नाविकास्तां नाव मारोहेयुः, एव मेवानुष्ठातारः तथाविध-नौसदृशा एतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति। सर्ववस्तुसम्पन्ना नौरिवैतास्त्रिष्टुभः पारं नेतुं समर्था इत्यर्थः ॥

तदेव सामर्थ्यं स्पष्टीकरोति— "न ह वा एतच्छन्दो गम-यित्वा स्वर्गं लोक मुपावर्त्तते; वीर्यवत्तमं हि"–इति। समुद्रं बाहुभ्या मुडुपेन वाप्लवनं पारगमनक्षमं न भवति, सैरावत्या तु

नावा पार मवश्यं प्राप्यते ; एव मेव त्रिष्टुप् छन्दो यजमानान् स्वर्गं लोकं गमयित्वा नैवोपावर्तते, किन्तु सर्वथा स्वर्गं गमयत्येव । यस्मादेतच्छंसन मतिशयेन वीर्यवत्, तस्मादुक्तं पारगमयितृत्वम् । एवंविधास्त्रिष्टुभो यदि सूक्तप्रतिपदः स्युः, तदानीं सूक्तच्छन्दसोऽपि त्रिष्टुप्त्वात् तत्साहाय्येन वीर्यवत्तमत्व मुपपद्यते । प्रगाथानां तु त्रिष्टुप्त्वाभावात् तेभ्यः पुरस्तात् शंसने वीर्यवत्तमत्वं न सिध्येदित्यभिप्रायः ॥

एताभ्यस्त्रिष्टुब्भ्यः पूर्वं शोंसावो मिति व्याहाव मितरदृष्टान्तेन प्रसक्तं प्रतिषेधति — "ताभ्यो न व्याह्वयीत ; समानं हि च्छन्दो ऽथो नेद्धाय्याः करवाणीति"–इति । ताभ्यस्त्रिष्टुब्भ्यः पूर्वं शोंसावो मिति व्याहावं न कुर्यात् * । यस्मात सूक्तैः सहैतासां छन्दः समानम्, तस्मात् सूक्तान्तर्भूताना मृगन्तराणा मिवैतासां व्याहावो नास्ति । यदि धाय्यादृष्टान्तेन व्याहावः क्रियेत, तदानी मेता अपि धाय्याः क्रियेरन्, अहं तु तासां धाय्यात्व 'नेत् करवाणि' सर्वथा न करवाणीत्यभिप्रेत्य धाय्यारूपाङ्गीतः सन् व्याहावं न कुर्यात् ॥

उक्तास्त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः प्रशंसति— "यदेनाः शंसन्ति, प्रज्ञाताभिः सूक्तप्रतिपद्भिः सूक्तानि समारोहामेति"–इति । 'एनाः' ऋचो यदा शंसन्ति, तदानीं महानौस्थानीयानां त्रिष्टुप्छन्दस्कानां समारोहणम् 'एताभिः' सूक्तप्रतिपद्भिः प्रज्ञाताभिर्भविष्यतीति शंसितृणा मभिप्रायः । यथा प्रौढायाः नावः समारोहणं यत्र क्वापि कर्त्तुं न शक्यते, किन्तु निश्रेण्यादिसाधनेनैव कर्त्तुं शक्यते, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

* २ भा० ८६ पृ० २१ पं० व्याहावव्याख्यानं कृतं द्रष्टव्यम् ।

पुनरपि प्रकारद्वयेन प्रशंसति— "यद्देवैनाः शंसन्तीन्द्र मेवै-ताभिर्निह्वयन्ते यथऋषभं वाशितायै, यद्वेवैनाः शंसन्त्यहीनस्य सन्तत्या अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति"—इति। "अप प्राच इन्द्र"—इतिश्रुतत्वादिन्द्राह्वानं भवति। अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२१) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रानिति मैत्रा-वरुणः पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शंसत्यपापाचो अभिभूते नुदस्व अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेमेत्यभयस्य रूप मभय मिव हि यन्निनीच्छति ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति ब्राह्म-णाच्छंस्यहरहः शंसति युनज्मीति युक्तवती युक्त इव ह्यहीनो ऽहीनस्य रूप मुरुं नो लोक मनु नेषि विद्वानित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्यनु नेषीत्येतीव ह्यहीनो ऽहीनस्य रूपं नेषीति सन्नायणरूपं ता वा एता अहरहः शस्यन्ते समानीभिः परिदध्युरोकः-

सारो हैषा मिन्द्रो यज्ञं भवतीं३ * यथर्षभो वाशितां यथा वा गौः प्रज्ञातं गोष्ठं मवं हैषा मिन्द्रो यज्ञ मेव गच्छति न शुनंहुवीययाहोनस्य परिदध्यात् क्षत्रियो ह राष्ट्राच्च्यवते यो हैव परो भवति त मभि ह्वयति ॥ ६ (२२) ॥

यदुक्तं त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेयुरिति (३२५ पृ०), तत्रस्थास्त्रिष्टुभः उदाहृत्य प्रदर्शयति— "अप प्राच इन्द्र विश्वां अमित्रानिति मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्तानां महरहः शंसति" इति। "अप प्राचः"-इत्येता मृचं (मं० १०. १३१. १.) मैत्रावरुणः प्रतिदिनं स्वकीयसूक्तादौ शंसेत्। हे इन्द्र ! 'विश्वान् अमित्रान्' सर्वानपि शत्रून् 'प्राचः' प्राङ्मुखान् कृत्वा 'अप नुदस्व'-इतिवक्ष्यमाणेनान्वयः। सोऽयं प्रथमपादस्यार्थः॥

अवशिष्टं पादत्रयं पठति -- "अपापाचो अभिभूते नुदस्व, अपोदीचो अप शूराधराच, उरौ यथा तव शर्मन्मदेमेति"-इति। हे 'अभिभूते' शत्रु मभिभवितुं समर्थ ! 'अपाचः' दक्षिणान् शत्रून् प्रत्यङ्मुखांश्च कृत्वा अप नुदस्व। तथैव 'उदीचः' उदङ्मुखान् कृत्वा अप नुदस्व। हे शूर ! 'अधराचः' अधोमुखान् कृत्वा अप नुदस्व। 'उरौ' विस्तीर्णे 'तव शर्मन्' त्वत्सम्बन्धिनि गृहे 'यथा मदेम' येन प्रकारेण हृष्टा भवेम तथा कुर्विति शेषः॥

ऋचस्तात्पर्य्यं दर्शयति— "अभयस्य रूप मभय मिव हि यन्निच्छति"-इति। एतत् सन्ततवाक्य मभयस्य स्वरूपम् ; शत्रु-

* "भवतीं३" ख, घ, च।

निराकरणस्य स्वकीयहर्षस्य चात्र प्रार्थ्यमानत्वात् । भयरहित मेव स्थान मयं मैत्रावरुणो 'यन्' प्राप्नुवन् 'इच्छति' प्राप्तु मपेक्षते । तस्माद्योग्येय मृक् ॥

ऋगन्तरं ब्राह्मणाच्छंसिनो विधत्ते — "ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति ब्राह्मणाच्छंस्यहरहः शंसति ; युनज्मीति युक्तवती ; युक्त इव ह्यहीनो ऽहीनस्य रूपम्"-इति । अस्या मृचि (सं० ३.३५.४.) युनज्मीतिश्रवणादिय मृग् युजिधात्वर्थवती । अहीनो ऽहर्गणश्च 'युक्त इव' अङ्गां परस्परसम्बन्धवानेव ; अतो युजिधात्वर्थ-युक्तं मन्त्रवाक्य महीनस्य रूपम् ॥

अनुकूल मृगन्तर मच्छावाकस्य विधत्ते — "उरुं नो लोक मनुनेषि विद्वानित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्यनुनेषीत्येतीव ह्यहीनो ऽहीनस्य रूपम्"-इति । अत्र (सं० ६. ४७. ८.) यदेतदनु-नेषीति पद मस्ति, तस्यार्थः एतीव ह्यहीन इत्यनेनोच्यते । अय महर्गणः 'एतीव' प्रवर्तत एव । 'अनुषेति' अनुक्रमेण 'नय' प्रवर्तयेति । एव मुच्यमानत्वात् प्रवर्तमानस्याहीनस्येदं वाक्य मनु-रूपम् ॥

अनुनेषीतिपदस्याभिप्राय मुक्त्वा तन्मध्यगतस्य नेषीत्येतस्यार्थ माह— "नेषीति सत्रायणरूपम्" -इति । सत्रस्यायन मनुष्ठानं 'सत्रायणं', 'नेषि' नय, अनुष्ठापयेति तस्यार्थः ; अत एतत् पदं सत्रायणस्यानुकूलम् ॥

उदाहृतास्तिस्र ऋच उपसंहरति— "ता वा एता अहरहः शस्यन्ते"-इति * ॥

अथ परिधानीया ऋचः स्तोतु मुपक्रमते—"समानीभिः परि-

---

* "अप प्राचः ०—० कद्रदस्य आरम्भणीयाः"-इति आश्व० श्रौ० ७. ४. ७ ।

दध्युः”--इति। ‘समानीभिः’ एकविधाभिः ऋग्भिर्मैत्रावरुणादयो होत्रकाः ‘परिदध्युः’ शस्त्रसमाप्तिं कुर्य्युः। “नू ष्टुत”–इति मैत्रावरुणस्य परिधानीया (मं० ४. १८. ११.)। “एवेदिन्द्रम्”–इति (मं० ७. २३. ६.) ब्राह्मणाच्छंसिनः परिधानीया। “नूनं सा ते”–इति (मं० २. ११. २१.) अच्छावाकस्य परिधानीया *। अनेन सूक्तसामान्यादेताः समान्य इत्युच्यन्ते ॥

दृष्टान्तद्वयेन परिधानीयाः प्रशंसति— “ओकस्सारी हैषामिन्द्रो यज्ञं भवती ३ यथऋषभो वाशितां यथा वा गौः प्रज्ञातं गोष्ठमेवं हैषामिन्द्रो यज्ञमेव गच्छति”–इति। ‘ओकस्सारी ह’ मार्जार इवेन्द्रः ‘एषां’ यजमानानां यज्ञं ‘भवती’’ पुनःपुनः प्राप्नोति। सानुनासिका प्लुतिः पूजार्था। यथा ‘वाशितां’ गर्भार्थिनीं गां वृषभो गच्छति; यथा वा गौः ‘प्रज्ञातं’ प्रतिदिनगमनेनात्यन्तं परिज्ञातं गोष्ठं प्राप्नोति; एवमेवायमिन्द्रः ‘एषां’ यजमानानां यज्ञमागच्छत्येव। अतस्तदागमनार्थं समान्यः परिधानीया इत्यर्थः ॥

समानीभिः परिदध्युरिति यदुक्तम् तत्र “अभितष्टेव”–इत्यच्छावाकस्याहरहःशस्यं सूक्तम् (मं० ३. ३८. १–१०.) †; तस्मिन् अन्त्या “शुनं हुवेम”–इत्येषा (१०.); तया परिधानप्राप्तौ निषेधति—“न शुनंहुवीययाहीनस्य परिदध्यात्; क्षत्रियो ह राष्ट्राच्च्यवते यो हैव परो भवति तमभि ह्वयति”–इति। शुनं हुवेमेति यस्यामृचि श्रूयते सा ‘शुनंहुवीया’; अहर्गणस्य शस्त्रे तया न परिदध्यात्। परिधाने हि ‘क्षत्रियः’ राजा स्वकीयाद्राष्ट्रात् च्यवते; यस्तु ‘परः’ तदीयः शत्रुर्भवति, तम् ‘अभि’लक्ष्य ‘ह्वयति’

* । पु० २४६--२५५ पृ० ६. २. ५; आश्व० श्रौ० ७. ४. ८. १०।

आह्वानं करोति ; हुवेमेत्यन्याह्वानस्य प्रतीयमानत्वात् । अत एव सूत्रकारो ब्राह्मणान्तर माश्रित्य “नूनं सा ते”—इत्येतां (सं० २. ११. २१.) परिधानीया मुक्तवान् ※ ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२२) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः

अथातोऽहीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च व्यृतरिच्च मतिरदित्यहीनं युङ्क्त एवेदिन्द्र मिति विमुञ्चत्याहं सरस्वतीवतोर्नूनं सा त इत्यहीनं युङ्क्ते ते स्याम देव वरुण नू ष्टुत इति विमुञ्चत्येष ह वा अहीनं तन्तु मर्हति य एनं योक्तुं च विमोक्तुं च वेद तद्यच्चतुर्विंशेऽहन् युज्यन्ते सा युक्तिरथ यत्

※ “इन्द्र अग्नावरुणामितास्वनीतिरावहरहःशंसेत्, नूनं सा त इत्यन्त्य उत्तमम्”—इति आश्व० श्रौ० ७. ४. ९, १०। यद्यपीह ब्राह्मणे शुनःशेपीयायाः परिधानीयात्वनिषेधमात्रं श्रूयते, न तु “नूनं सा ते”—इत्यस्याः विधिरपि ; तथापि तद्विधिर्ब्राह्मणान्तरादेवावगम्य इत्यभिप्रायः। तच्च ब्राह्मणान्तरमिहैवोत्तरखण्डे द्रष्टव्यम् “नूनं सा त इत्यहीनं युङ्क्ते”—इति। किञ्च शौनःशेपे सूक्ते यद्यपि संहितायां दशमी आम्नातम्, परमिह नूनमित्य [illegible] । अत एवाश्वलायनवृत्तौ नारायण [illegible] ।

पुरस्तादुदयनीयस्यातिरात्रस्य विमुच्यन्ते सा विमुक्तिस्तद्यच्चतुर्विंशे ऽहन्नैकाहिकाभिः परिदध्युर्यथाहैव यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युरथ यदहीनपरिधानीयाभिः परिदध्युर्यथा श्रान्तो विमुच्यमान उत्क्रान्त्येतैवं यजमाना उत्क्रान्त्येरन्नुभयीभिः परिदध्युस्तद्यथा दीर्घाध्व उपविमोकं यायात् तादृक्तत् सन्ततो हैषां यज्ञो भवती३ व्यमुञ्चन्त एकां द्वे न द्वयोः सवनयोः स्तोम मतिशंसेद्दीर्घारण्यानि ह वै भवन्ति यत्र बह्वीभिः स्तोमो ऽतिशस्यते ऽपरिमिताभिस्तृतीयसवने ऽपरिमितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यै सन्ततो ह्यस्याभ्यारब्धो विस्रस्तो ऽहीनो भवति य एवं विद्वानहीनं तनुते ॥ ७ (२३) ॥

एवं तावत् शस्त्रिणां होतकाणां प्रातस्सवने माध्यन्दिने च शस्त्राणि उक्तानि ; तेषां च परिधानीयाः पूर्व मेव "उभय्यः परिधानीयाः"-इत्यत्र (२४६ पृ०) ऐकाहिका अहीनाश्च विसृष्टाः । अथेदानीं कतमास्ता इति विविनक्ति—"अथातो ऽहीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च"-इति । 'अथ' परिधानीयाकथनानन्तरं यतस्तद्विवेको ऽपेक्षितः, अतः कारणात् 'अहीनस्य' अहर्गणस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च विवेकायोभे, वक्ष्येते इति शेषः । 'युक्तिः' योगः, स्वाधीनत्वेन क्रतोः सम्पादनम् ; 'विमुक्तिः' विमोचनं, स्वाधीनतया निर्बन्धपरित्यागः ; तदेतदुभयं परिधानीयावशेन सम्पद्यते ॥

तत्र ब्राह्मणाच्छंसिनः परिधानीयामुपजीव्य क्रतोर्योग-विमोकौ दर्शयति — "व्यन्तरिक्ष मतिरदित्यहीनं युङ्क्त एवेदिन्द्र मिति विमुञ्चति"-इति। प्रातस्सवने ब्राह्मणाच्छंसिनो "व्यन्त-रिक्षम्"-इति (सं० ८. १. ७-८.) पर्यासस्तृचः *, तस्य "इन्द्रेण रोचना दिवः"-इति ऋगुत्तमा (८.); तया यत् परिधानं, तेन 'अहीनं' क्रतुं 'युङ्क्ते' स्वाधीनतया निबध्नाति। माध्यन्दिने सवने तु "एवेदिन्द्रम्"-इति (सं० ७. २३. ६.) परिधानीया †; तया 'विमुञ्चति' स्वाधीनतया निगृहीत महीनक्रतुं विस्रम्भव्यवहाराय निग्रहपरित्यागेन विमुञ्चति ; स्वाधीनो हि क्रतुरवश्यं फलं दास्य-तीति युक्तौ बन्धविमोकः ॥

अथाच्छावाकस्य परिधानीयया योगविमोकौ दर्शयति— "आहं सरस्वतीवतोर्नूनं सा त इत्यहीनं युङ्क्ते"-इति। अयं योगो विमोकस्याप्युपलक्षणार्थः। "आहम्"-इति (सं० ८. ३८. १०.) प्रातस्सवने परिधानीया ‡; तया क्रतोर्योगो भवति। "नूनं सा ते"-इति (सं० २. ११. २१.) माध्यन्दिने सवने परिधानीया §; तया क्रतोर्विमोको भवति ॥

अथ मैत्रावरुणस्य परिधानीयया योगविमोकौ दर्शयति— "ते स्याम देव वरुण, नू ष्टुत इति विमुञ्चति"-इति। अत्र विमोको योगस्याप्युपलक्षणार्थः। "ते स्याम"-इति (सं० ७. ६६. ९.) प्रातस्सवने परिधानीया ‖ ; तया अहीनस्य क्रतोर्योगः।

*, ‡, ‖ पु० ६. २. ४। "ऊर्ध्वं मावापात् प्रति वां सूर उदिते (सं० ७. ६६. ७.), व्यन्तरिक्ष मतिरत् (सं० ८. १४. ७.), श्यावाश्वस्य सुन्वतः (सं० ८. ३८. ८.) इति तृचाः पर्यासाः"-इति आश्व० श्रौ० ७. २. १२। सूक्तानां पर्यासानां वा अन्त्या एव परिधानीयाः।

†, § आश्व० श्रौ० ७. ४. ९। पु० ६. २. ५, २४८ पृ० द्र०।

"नू ष्टुत"-इति (मं० ४. १६. २१.) माध्यन्दिने सवने परिधानीया * ; तया क्रतोर्विमोकः ॥

यद्यपि तृतीयसवने विमोको वक्तुं युक्तः, तथाप्यग्निष्टोमसंस्थेऽहनि होत्रकाणां तृतीयसवने शस्त्राभावात् सर्वेष्वहस्सु अनुगत्यर्थं माध्यन्दिने सवने विमोकोऽभिहितः ॥

यथोक्तयोगविमोकज्ञानं प्रशंसति—"एष ह वा अहीनं तन्तुमर्हति य एनं योक्तुं च विमोक्तुं च वेद"-इति। 'यः' पुमानुक्तप्रकारेण 'एनम्' अहीनं प्रातस्सवनपरिधानीयया योक्तुं माध्यन्दिनपरिधानीयया विमोक्तुञ्च जानाति, एष एव पुमानहर्गणं तन्तुं विस्तारयितु मर्हति। यथोक्तपरिधानीयानभिज्ञस्य नास्ति तत्राधिकार इत्यर्थः। एव मेकैक महरपेक्ष्य योगविमोकावुक्तौ ॥

अथाहस्समूह मपेक्ष्य योगविमोकौ दर्शयति— "तद्यच्चतुर्विंशेऽहन् युज्यन्ते, सा युक्तिरथ यत् पुरस्तादुदयनीयस्यातिरात्रस्य विमुच्यन्ते, सा विमुक्तिः"-इति। गवामयनस्य संवत्सरसत्रस्य आद्यन्ते अहनी अतिरात्रसंस्थे। तत्रोपक्रमगतस्य प्रायणीयातिरात्रस्यानन्तरभाविनि चतुर्विंशाख्ये आरम्भणीयेऽहनि परिधानीयाभिः सर्वेऽहर्विशेषा युज्यन्ते। सोऽयं गवामयनस्य योगः। अथोदयनीयस्यातिरात्रस्य पुरस्ताद् वर्त्तमाने महाव्रतीयेऽहनि परिधानीयाभिः सर्वेऽप्यहर्विशेषा विमुच्यन्त इति यदस्ति, सेयं गवामयनस्य विमुक्तिः ॥

तत्र योगविमोकहेतूनां परिधानीयाना मेकैकविषयत्वं निन्दित्वा उभयविषयत्वं दर्शयति— "तद्यच्चतुर्विंशेऽहन्नैकाहिकाभिः परिदध्युरत्राहैव यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युरथ यद-

* आश्व० श्रौ० ७. ४. १० । पु० ६. २. ५. ७४९ पृ० ८० ।

हीनपरिधानीयाभिः परिदध्युर्यथा श्रान्तो विमुच्यमान उत्कृत्ये-वं यजमाना उत्कृत्येरन्नुभयीभिः परिदध्युः" इति । 'अहन्' अहनि चतुर्विंशाख्ये यदि 'ऐकाहिकाभिः' प्रकृतिभूते एकाहे ज्योतिष्टोमे विद्यमानाभिः परिधानीयाभिः परिदध्युः, तदानीम् 'अत्रैव' चतुर्विंशाख्ये द्वितीयस्मिन् अहन्येव यज्ञं गवामयनं 'संस्थापयेयुः' समाप्तिं कुर्युः । अत्राहेत्यहशब्दः खेदे ; कष्टमेतत् । अत्रैव समाप्तौ 'अहीनकर्म' कृत्स्नाहर्गणकर्तव्यं न कुर्युः । एतदेव कष्टम् । 'अथ' पूर्वोक्तवैपरीत्येन ऐकाहिकाः परिधानीयाः परित्यज्य यद्यहीनपरिधानीयाभिरेव सर्वे होत्रकाः परिदध्युः, इदानीं यथा लोके रथशकटादौ युक्तो ऽश्वबलीवर्दादिः कियद् दूरं गत्वा श्रान्तः सन् यदि न विमुच्येत, तदानीम् 'उत्कृत्येत' उच्छिद्येत; तथैव यजमाना 'उत्कृत्येरन्' विनश्येयुः । सर्वेषां होत्रकाणामैकाहिकस्वीकारे समाप्तभावः, अहीनगतस्वीकारे यजमानोच्छेदः, इति दोषद्वयपरिहारार्थम् 'उभयीभिः' ऐकाहिकाभिरहीनगताभिश्च परिधानीयाभिः परिदध्युः । तत्र प्रकारविशेषः पूर्वमेवोक्तः,— मैत्रावरुण ऐकाहिकाभिरेव सवनद्वये परिदध्यात् ; अच्छावाको ऽहीनगताभिरेव सवनद्वये परिदध्यात् ; ब्राह्मणाच्छंसी तु प्रातस्सवने अहीनगताभिः परिदध्यात्, माध्यन्दिनसवने चैकाहिकाभिरिति निर्णयः । अस्य निर्णयस्य पूर्वमेव सिद्धत्वेऽपि (२४८,२५० पृ०) प्रकारान्तरेण प्रशंसार्थमत्र पुनरभिधानम् ॥

तदेतदुभयीभिः परिधानं दृष्टान्तेन प्रशंसति— "तद्यथा दीर्घाध्व उपविमोकं यायात् तादृक्तत्"–इति । लोके यथा वा 'दीर्घाध्वे' दूरमार्गे गच्छन् पुरुषः 'उपविमोकं' रथशकटादौ

योजित मश्ववलीवर्दादिकं तत्र तत्र उपविमुच्योपविमुच्य 'यायात्' श्रान्तिपरिहारेण शनैर्गच्छेत्, तादृगेव 'तत्' उभयविधपरिधानी ; यथा मार्गे वहनश्रमः विमोकेन निवर्तते, एवं मह्वीनगताभिशापादितः श्रमः रैकाह्निकाभिर्निवर्तते ॥

उभयविधपरिधाने दोषं परिहृत्य गुणं दर्शयति — "सन्ततो हैषां यज्ञो भवती३ व्यूमुञ्चन्तः" - इति । 'एषाम्' उभयविधपरिधानयुक्तानां पुरुषाणां यज्ञः 'सन्ततः' विच्छेदरहितो भवति । सानुनासिका प्लुतिः प्रशंसार्था । विशब्दादुपरितन उकार एवकारार्थः, तस्य दीर्घश्छान्दसः । यजमानाः श्रमं विमुञ्चन्त एव ॥

अथ स्तोमातिशंसने कञ्चिद्विशेषं दर्शयति — "एकां द्वे न द्वयोः सवनयोः स्तोम मति शंसेद्" - इति । यदा सामगैर्विवृद्धः स्तोमः क्रियते, तदानीं होत्रकाः स्तोमसङ्ख्या मतिलङ्घ्य शंसनीयम्, तत्र 'द्वयोः' प्रातर्माध्यन्दिनयोः सवनयोः 'एकाम्' ऋचं वा 'द्वे' ऋचौ वातिक्रम्य न शंसेत्, किन्त्वेकया द्वाभ्यां वातिशंसेत् । पूर्वत्रायं नियमः प्रातस्सवन एवोक्तः, उत्तरयोस्तु सवनयोरपरिमिताभिः अतिशंसन मुक्तम् * ; तथा सति माध्यन्दिने सवने पूर्वोत्तरविरोधः प्रसज्येतेति चेत्, तर्हि तत्रैकया द्वाभ्या मपरिमिताभिर्विकल्पोऽस्तु † ॥

बहुभिरतिशंसने बाध माह — "दीर्घारण्यानि ह वै भवन्ति, यत्र बह्वीभिः स्तोमो ऽतिशस्यते" - इति । यथा दीर्घेष्वरण्येषु गच्छतः पुरुषस्य विश्रामस्थानाभावात् महाप्रयासः, तथा बह्वीभिरतिशंसनं दुःखहेतुरित्यर्थः ॥

* "एकां द्वे न स्तोम मति शंसेत्०—०अपरिमिताभिरुत्तरयोः" - इति २५.२, २५.३१० ।

† "श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभावपि" - इति म० सं० २. १४ ।

माध्यन्दिनसवन इव तृतीयसवने पञ्चान्तर मस्तीति शङ्कां वारयितुं पूर्वोक्त मेवापरिमितत्वं पुनरप्यभिधत्ते— "अपरिमिताभिस्तृतीयसवनेऽपरिमितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यै" —इति। 'अपरिमिताभिः' नियतपरिमाणरहिताभिः। स्वर्गस्य भोगबाहुल्यादपरिमितत्वम् ॥

वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशंसति— "सन्ततो ह्यस्याभ्यारब्धोऽविस्रस्तोऽहीनो भवति य एवं विद्वानहीनं तनुते"-इति। 'यः' पुमानुक्तप्रकारेणातिशंसनं जानन् अहीन मनुतिष्ठति, 'अस्य' पुरुषस्य 'अभ्यारब्धः' आभिमुख्येनोपक्रान्तोऽहर्गणः 'सन्ततः' नैरन्तर्येण वर्त्तमानः, कदाचिदपि 'अविस्रस्तः' विनाशरहितो भवति ॥ ७॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२३) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

देवा वै वलं गाः पर्यपश्यंस्ता यज्ञेनैवेप्संस्ताः षष्ठेनाह्नाप्नुवंस्ते प्रातस्सवने नभाकेन वल मनभयंस्तं * यदनभया३न् अश्रथयन्नेवैनं तत् त उ तृतीयसवने वज्रेण। वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं विरुज्य गा उदाजंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रात-

* "मनभयस्तं" ख, ग, ङ।

स्सवने नभाकेन वलं नभयन्ति तं यन्नभयन्ती३ *
श्रथयन्त्येवैनं तत् तस्माद्धोत्रकाः प्रातस्सवने नाभा-
कांस्तृचाञ्छंसन्ति यः ककुभो निधारय इति मैत्रा-
वरुणः पूर्वीष्ट इन्द्रोप मातय इति ब्राह्मणाच्छंसी
ता हि मध्यम्भरणा मित्यच्छावाकस्त उ तृतीय-
सवने वज्रेण वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं
विरुज्य गा आप्नुवन्ति पच्छः प्रथमं षड् वाल-
खिल्यानां सूक्तानि विहरत्यर्द्धर्चशो द्वितीय मृक्-
शस्तृतीयं स पच्छो विहरन् प्रगाथे प्रगाथ एवैकपदां
दध्यात्स वाचःकूटस्ता एताः पञ्चैकपदास्ततो दश-
मादह्न एका महाव्रतादथाष्टाक्षराणि माहानाम-
नानि पदानि तेषां यावद्भिः सम्पद्येत तावन्ति
शंसेन्नेतराण्याद्रियेताथार्द्धर्चशो विहरंस्ताश्चैवैकपदाः
शंसेत्तानि चैवाष्टाक्षराणि माहानामनानि पदान्यथ
र्चकशो विहरंस्ताश्चैवैकपदाः शंसेत्तानि चैवाष्टाक्ष-
राणि माहानामनानि पदानि स यत् प्रथमं षड्
वालखिल्यानां सूक्तानि विहरति प्राणञ्च तद्वाचं च
विहरति यद् द्वितीयं चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति यत्
तृतीयं श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति तदुपाप्तो
विहारे कामं उपाप्तो वज्रे वालखिल्यासूपाप्तो

* "यन्नभयन्तीं३" ग, घ।

वाचःकूट एकपदाया मुपाप्तः प्रागाक्रूप्ता मविहृता-
नेव चतुर्थं प्रागाथाञ्छंसति पशवो वै प्रगाथाः पशूना
मवरुद्ध्यै नाचैकपदां व्यवदध्याद्यदचैकपदां व्यव-
दध्याद् वाचःकूटेन यजमानात्पशून्निर्हण्याद् य एनं
तत्र ब्रूयाद् वाचःकूटेन यजमानात्पशून्निरवधीरपशु
मेन मकरिति शश्वत् तथा स्यात्तस्मात्तचैकपदान्न
व्यवदध्याद् द्वावोत्तमे सूक्ते पर्यस्यति स एव तयोर्विहार
स्तदेतत सौबलाय सर्पिर्वात्सिः शशंस स होवाच
भूयिष्ठानहं यजमाने पशून् पर्यग्रहैष मकनिष्ठा उ
मा मागमिष्यन्तीति तस्मै ह यथा महद्भ्य ऋत्विग्भ्य
एवं निनाय तदेतत्पशव्यञ्च स्वर्ग्यञ्च शस्त्रं तस्मा-
देतच्छंसति ॥ ८ (२४) ॥

अथ पृष्ठ्यस्य षडहस्य षष्ठेऽहनि भिषाग्राख्यशस्त्रक्लृप्तिसूक्तं विधातु माख्यायिका माह —"देवा वै वले गाः पर्यपश्यंस्ता यज्ञेनैवेप्संस्ताः षष्ठेनाह्नाप्नुवंस्ते प्रातस्सवने नभाकेन वल मनभयंस्तं यदनभयान् अग्रयन्नेवैनं तत्, त उ तृतीयसवने वज्रेण वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं विरुज्य गा उदाजन्"—इति। वलनामकः कश्चिदसुरप्रभुः, तदीयभृत्याः बृहस्पतिप्रमुखानां देवानां गा अपहृत्य वलस्य गृहे स्थापितवन्तः। देवाश्च केनचिद्दूतमुखेन 'वले' वलस्य गृहे अवस्थापिता गाः 'पर्यपश्यन्' ज्ञातवन्तः। ज्ञात्वा च सामभेदादीन् लौकिकोपायान् परित्यज्य

'यज्ञेनैव' उपायेन 'ऐप्सन्' आसु मिच्छां कृतवन्तः। कृत्वा च पृष्ठ्यषडहस्य यत् षष्ठ मह:, तदहरनुष्ठाय तत्सामर्थ्येन 'ताः' गाः प्राप्नुवन्। 'ते' देवा प्रातस्सवने नभाकनाम्ना महर्षिणा, तद्दृष्टेन मन्त्रेण वा, वलनामक मसुरम् 'अनभयन्' [नभतिधातुर्हिंसार्थः] ताडितवन्त इत्यर्थ.। 'तं' प्रतिबन्धकारणं वलनामान मसुरं यद्यपि 'अनभयन्' ताडितवन्तः [श्रुतिस्ताडनप्रशंसार्था] तदानी मेव गोग्रहणं 'अश्रथयन्नेव' रक्षणार्थप्राकारद्वारोद्घाटनेन निरोधं शिथिलीकृतवन्तः; यद्वा वलनामान मसुर मेव वलक्षय मापाद्य शिथिलीकृतवन्तः। 'ते उ' पुनरपि ते देवाः तृतीयसवने वज्ररूपेणावस्थिताभिः 'वालखिल्याभिः' ऋग्भिः 'वाचःकूटेनैकपदया' वलं 'विरुज्य' विशेषेण भग्नं कृत्वा स्वकीया गाः 'उदाजन्' तदीयाद् दुर्गादुन्नमितवन्तः। वाचःकूटशब्देन विहृतो मन्त्रविशेष उच्यत इत्युपरिष्टाद् दर्शयिष्यति; स एव वाचःकूट एकपदा भवति॥

अथ नभाकेन दृष्टान् तृचान् विधत्ते — "तथैवैतद्यजमानाः प्रातस्सवने नभाकेन वलं नभयन्ति; तं यन्नभयन्ती३ अथयन्त्येवैनं तत्; तस्माद्धोत्रकाः प्रातस्सवने नाभाकांस्तृचाञ्छंसन्ति"–इति। यथा देवा नभाकेन वलं हिंसितवन्तः, तथैवैतस्मिन् षष्ठेऽहनि यजमानाः प्रातस्सवने नभाकनाम्ना महर्षिणा दृष्टेन मन्त्रेण 'वलं' वलनामकासुरवत् प्रतिबन्धकं पाप्मानं 'नभयन्ति' हिंसन्ति। 'तं' वलं 'यद्' यदा नभयन्ति [प्लुतिः पूर्ववत्], 'तत्' तदैनं 'श्रथयन्ति' शिथिलं कुर्वन्ति। 'तस्मात्' कारणात् मैत्रावरुणादयो 'होत्रकाः' प्रातस्सवने 'नाभाकान्' नभाकेन दृष्टान् तृचान् शंसेयुः॥

तांस्तृचानुदाहरति – "यः ककुभो निधारय इति मैत्रा-

वरुणः, पूर्वीष्ट इन्द्रोप मातय इति ब्राह्मणाच्छंसी, ता हि मध्य-भराणा मित्यच्छावाकः"—इति। "यः ककुभः"—इत्येकस्तृचः (सं० ८. ४१. ४–६.), "पूर्वीष्टे"—इति (सं० ८. ४०. ८–११.) द्वितीयः, "ता हि"—इति (सं० ८. ४०. ३–५.) तृतीयः ; मैत्रावरुणादयः क्रमेण शंसेयुः * ॥

तांस्तृचान् विधाय शिल्पस्वरूपं विधत्ते— "त उ तृतीयसवने वज्रेण वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं विरुज्य गा आप्नुवन्ति"—इति। 'त उ' ते तु मैत्रावरुणादयः 'वलं' प्रतिबन्धकं पाप्मानं वैरिणं वज्ररूपेण वालखिल्येन विनाश्य गोप्राप्तौ विघ्नरहिताः सन्तो गाः प्राप्नुवन्ति। 'वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया'—इति, एतावता शिल्पस्वरूप मभिहितम् † ॥

तदेतद्विशदयति— "पच्छः प्रथमं षड् वालखिल्यानां सूक्तानि विहरत्यर्द्धर्चशो द्वितीय मृक्शस्तृतीयं, स पच्छो विहरन् प्रगाथे प्रगाथ एवैकपदां दध्यात् स वाचःकूटः"—इति। वालखिल्यनामकाः केचन महर्षयः, तेषां सम्बन्धीन्यष्टसूक्तानि विद्यन्ते ; तानि वालखिल्यनामके ग्रन्थे समाम्नायन्ते ‡। तेष्वादौ यानि षट् सूक्तानि,

---

* "महावालभिदं चेच्छंसेदूर्द्ध मनुरूपेभ्य आरम्भणीयाभ्यो वा नाभाकांस्तृचानावपेरन् गायत्रीकारम्"—इत्यादि आश्व० श्रौ० ७. २. १६,१७। † पृ० २९८ पृ० '४' द्रष्टव्यम्।

‡ अध्यापक-मोक्षमूलर-मुद्रितपुस्तके अष्टममण्डलीय-षष्ठानुवाकात्परस्तात् वालखिल्य" नामकान्येकादश सूक्तानि मुद्रितानि दृश्यन्ते। वस्तुतस्तु यस्याः संहिताया मण्डलात्मको विभागः, न तत्र वालखिल्याना मृचां सन्निवेशः ; ता मेव संहिता मवलम्ब्य सायणाचार्येण भाष्य मकारि। अतएवेहोक्तं "वालखिल्यनामके ग्रन्थे"—इति। अष्टकविभक्तसंहितायां तु षष्ठाष्टकस्य चतुर्थाध्याये चतुर्दशाद्याः सप्तदश वर्गा वालखिल्यीया एवेति न तत्र वालखिल्याख्यः कश्चन पृथक् ग्रन्थ इति। अथ यदुक्त मारण्यकभाष्ये 'संहिताया माम्नातानि'—इति (५. २. ४. २.), तदपि वालखिल्यसंहितेति पृथक् ग्रन्थ इत्यभिप्रायेणैव।

तानि प्रथमं 'पच्छः' पादशो विहरेत् । ततो द्वितीयस्या मावृत्ता वर्द्धर्चशो विहरेत् । तृतीयस्या मावृत्तौ ऋक्शो विहरेत् । यदा पच्छो विहरति, तदानी मेकैकस्मिन् प्रगाथे एकैका मेकपदां दध्यात् । स प्रगाथैकपदयोः समूहो 'वाचःकूटः'-इत्यनेन शब्देना-भिधीयते । त मिमं विहारप्रकार माश्वलायन आह—"षट् सूक्तानि व्यतिमर्शं पच्छो विहरेद्, व्यतिमर्श मर्द्धर्चशो, व्यतिमर्श मृक्शः, प्रगाथान्तेषु चानुपसन्तान मृगावान मेकपदाः शंसेत्"-इति (श्रौ० ८. २. १९, २०) । तेषु षट्सूक्तेषु प्रथमसूक्तादा-वृग्द्वय मेव माम्नातम्—

"अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे ।
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षति * (१)
शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
गिरे रिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः † (२)"-इति ।

द्वितीयसूक्तेऽपि ऋग्द्वय मेव माम्नातम्—

"प्र सु श्रुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।
यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ‡ (१)
शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः § (२)"-इति ।

तत्र प्रथमसूक्तगत मेकं पादं च संयोजयेत् । सोऽयं विहारः । अस्मिन् विहारे 'व्यतिमर्शः' नाम कश्चिद्विशेषः । स च यथाक्रमं परित्यज्य प्रकारान्तरेण योजने सति सम्पद्यते । प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि प्रथमपाद मुक्त्वा द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयाया मृचि (यद्) द्वितीयपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

*, †, ‡, § एषु स्थानेषु 'ओम्'-इति अन्तपदं भाष्यपुस्तकेषु ।

"अभि प्र वः सुराधस मिन्द्रस्य समिषो मही:"–इति ।

द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि प्रथमपाद मुक्त्वा प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि (यत्) द्वितीयपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

"शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्र मर्च यथा विदोम्"–इति ।

अथ प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि तृतीयपाद मुक्त्वा द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि (यत) चतुर्थपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

"यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुर्यदीं सुता अमन्दिषुः"–इति ।

द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि तृतीयपाद मुक्त्वा प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि (यत्) चतुर्थपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

"गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते सहस्रेणेव शिक्षतोम्"–इति ।

तदिदं पादयोर्विहृत मृग्द्वय मेकः प्रगाथः सम्पद्यते । तस्य प्रगाथस्यान्ते "इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः"–इत्येता मेकपदां सन्दध्यात् । सोऽयं समूहो वाच कूटसञ्ज्ञकः । अनेनैव न्यायेन सर्वेषु सूक्तेषु सर्वास्वृक्षु बुद्धिमता पादशो व्यतिमर्शविहरण मुन्नेयम् ।

अथार्द्धर्चशो विहार उच्यते । प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि प्रथमार्द्धर्च मुक्त्वा द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि (यत्) उत्तरार्द्धं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

"अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे ।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषोम्"–इति ।
एवं सर्व मुन्नेयम् ।

ऋक्शो विहरेत् । तत्र प्रथमसूक्तस्य प्रथमा मृच मुक्त्वा तया सह द्वितीयसूक्तस्य द्वितीया मृचं योजयेत् । एवं सर्वत्रोहनीयम् * ॥

* एष विहारो महावल्लभिन्नामकः ; अन्यविधावपि विहारौ आश्वलायनेनैवाभिहितौ "अथ वालखिल्या विहरेत् ०—० इति नु शौण्डिनः"–इति (८. २. ३—१७.) ।

अथ प्रगाथान्तेषु प्रक्षेपणीया एकपदा दर्शयति — "ता एताः पञ्चैकपदास्तस्रो दशमादह्न एका महाव्रतात्"–इति। या एकपदा ऋचः प्रक्षेप्तव्याः, ता एता एकपदाः पञ्चसङ्ख्याकाः। तासु चतस्र एकपदाः श्रुत्यन्तरेषु दशमेऽहनि पठिताः *। तस्माद्दशमादह्नस्तास्तस्र आनेतव्याः। तासु "इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः"–इत्येषा प्रथमा, "इन्द्रो विश्वस्य भूपतिः"–इत्येषा द्वितीया, "इन्द्रो विश्वस्य चेतति"–इत्येषा तृतीया, "इन्द्रो विश्वस्य राजति"–इत्येषा चतुर्थी; अथावशिष्टा श्रुत्यन्तरेषु महाव्रते श्रुता †, सा च "इन्द्रो विश्वं विराजति"–इत्येतादृशी; तस्मात् महाव्रतादानेतव्या। ता एताः पञ्च एकपदाः पञ्चसु प्रगाथेषु प्रक्षिपेत् ॥

अवशिष्टेषु प्रगाथेषु प्रक्षेपणीयान् पादान् दर्शयति — "अथाष्टाक्षराणि माहानाम्नानि पदानि; तेषां यावद्भिः सम्पद्येत, तावन्ति शंसेन्नेतराण्याद्रियेत"–इति। अथ पञ्चसु प्रगाथेषु पञ्चाना मेकपदानां प्रक्षेपादनन्तरं 'माहानाम्नानि' महानामशब्देन "विदा मघवन्"–इत्यादयो महानाम्नीसञ्ज्ञकाः (ऐ० आ० ४.) विधीयन्ते, तेषां महानाम्ना मृचां सम्बन्धीन्यष्टाक्षराणि पदानि "प्र चेतन प्र चेतया"–इत्येवमादीनि यानि सन्ति, तेषां मध्ये यावद्भिः अष्टाक्षरैः पादैरवशिष्टेषु प्रगाथेषु प्रक्षेपः सम्पद्येत, तावन्त्यष्टाक्षराणि पदानि शंसेत् ‡ ; इतराण्यष्टाक्षराणि पदानि महानामसम्बन्धीनि 'नाद्रियेत' न प्रक्षिपेत् ॥

* एतास्तस्रः शाखान्तरीया इति कल्पे प्रपठ्य विहिताः (आश्व० श्रौ० ८, २. २१.)।

† ऐ० आ० ५. ३. १. २। "इत्येता मेकपदां शाखान्तरगतां पठेत्"–इति तत्र सा० भा०। "एकां महाव्रतादाहरेत्"–इति आश्व० श्रौ० ८. २. २२।

‡ "त्रयोविंशति मष्टाक्षरान् पादान् महानाम्नीभ्यः सपुरीषाभ्यः"–इति आश्व० श्रौ० ८.२.२३।

एवं पच्छः शंसने प्रक्षेपणीय मभिधायार्द्धर्चशो विहरणे प्रक्षेपणीयं दर्शयति — "अथार्द्धर्चशो विहरंस्ताश्चैवैकपदाः शंसेत्; तानि चैवाष्टाक्षराणि माहानामनानि पदानि"-इति। यथा पच्छो विहरणे प्रगाथान्ते प्रक्षेपः, एव मर्द्धर्चशो विहरणेऽपि योजनीयम् ॥

तदृक्शो विहरणेऽपि प्रक्षेपं विधत्ते—"अथ ऋक्शो विहरंस्ताश्चैवैकपदाः शंसेत्; तानि चैवाष्टाक्षराणि माहानामनानि पदानि"-इति। पूर्ववत्प्रगाथान्ते प्रक्षेपः ॥

यदुक्तं पच्छोऽर्द्धर्चश ऋक्श इति पर्यायत्रयेण विविधं विहरणम्, तदेतत् प्रशंसति—"स यत्प्रथमं षड् वालखिल्यानां सूक्तानि विहरति, प्राणञ्च तद्वाचं च विहरति; यद् द्वितीयं, चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति; यत् तृतीयं, श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति; तदुपाप्तो विहारे काम उपाप्तो वज्रे वालखिल्यासूपाप्तो वाचःकूट एकपदाया मुपाप्तः प्राणकॢप्ताम्"-इति। 'सः' अनुष्ठाता 'प्रथमं' प्रथमे पर्य्याये वालखिल्यानां षट सूक्तानि विहरतीति यदस्ति, तेन प्रथमेन पच्छो विहरणेन प्राणं वाचं 'विहरति' मिश्रीकरोति। द्वितीयपर्य्याये अर्द्धर्चशो विहरणेन चक्षुर्मनसोर्मिश्रीकरणम्। तृतीयपर्य्यायि ऋक्शो विहरणेन श्रोत्रेन्द्रियजीवात्मनोर्मिश्रीकरणम्। 'तत्' तथा सति विहरणे यः 'कामः' फलविशेषः, स 'उपाप्तः' प्राप्तो भवति। तथा वज्ररूपासु वालखिल्यासु यः कामः, सोऽपि प्राप्तः। तथा वाचःकूटरूपाया मेकपदायां यः कामः, सोऽपि प्राप्तः। तथा प्राणवागादीनां कॢप्तां विहरणे यः कामः, सोऽपि प्राप्तो भवति ॥

चतुर्थपर्य्याये विहार मन्तरेण यथापाठं शंसनं विधत्ते—

"अविहृतानेव चतुर्थे प्रगाथाञ्छंसति ; पशवो वै प्रगाथाः, पशूना मवरुद्धै"-इति । प्रगाथानां पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुत्वम् ॥

विहरणशंसनवदत्राप्येकपदाप्रक्षेपप्रसक्तौ निषेधति —"नात्रै-कपदां व्यवदध्याद्"-इति । एकपदायाः प्रक्षेपे प्रगाथद्वयस्य मध्ये व्यवधानं स्यात्, तन्न कुर्य्यात् ॥

तत्करणे बाधं दर्शयति — "यदत्रैकपदां व्यवदध्याद्, वाचः-कूटेन यजमानात् पशून्निर्हण्याद् ; य एनं तत्र ब्रूयाद्, वाचःकूटेन यजमानात्पशून्निरवधीरपशु मेन मकरिति शश्वत् तथा स्यात्"-इति । यदि 'अत्र' चतुर्थपर्याये एकपदाव्यवधानं कुर्यात्, तदानीं वाचःकूटरूपेण एकपदासहितप्रगाथेन वज्रेण पूर्वं विद्यमानान् पशून् यजमानादस्मात् 'निर्हण्यात्' निःशेषेण विनाशयेत् । एवं सति यः कोऽपि विरोधी समागत्य 'एनं' शंसितारं तत्र शंसन-काले 'ब्रूयात्' शपेत् । कीदृशः शाप इति सोऽभिधीयते— हे शंसितः ! त्वं वाचःकूटेन वज्रेण यजमानात् पशून् 'निरवधीः' निःसार्य्य हतवानसि । 'एनं' यजमानम् 'अपशुं' पशुरहितम् 'अकः' कृतवानसीति । तदानीं 'शश्वत्' अवश्यं 'तथा स्यात्' पशुरहित एव स्यात् ॥

विपक्षे बाध मुक्त्वा स्वपक्ष मुपसंहरति—"तस्मात् तत्रैकपदां न व्यवदध्यात्"-इति ॥

वालखिल्यानां षट्सूक्तेषु विहार मुक्त्वा अवशिष्टयोः सप्तमाष्ट-मयोः सूक्तयोः* विपर्य्यासेन शंसनं विधत्ते —"द्वावुत्तमे सूक्ते पर्य-

* मुद्रिते शाकलसंहितापुस्तके तु वालखिल्याना मेकादश सूक्तानि दृश्यन्ते । विरो-धस्त्वेष शाखाभेदकृत इत्यपनेतव्यः । अपि वा अष्टावेव वालखिल्यानि, तदितराणि त्रीणि तु खिलसूक्तान्येवेति स्यात् समाधेयम् ।

स्यति, स एव तयोर्विहार:"-इति। ये द्वे उत्तमे सूक्ते, ते विपर्यस्येदेव; न तु विहरेत्। अष्टमं सूक्त मादौ पठित्वा पश्चात् सप्तमस्य पाठो विपर्यासः। 'तयोः' द्वयोः सूक्तयोः (सं० ८. ६. ५५ ५६.) 'सः' एष विपर्य्यस्तपाठ एव विहारस्थानीयः॥

शिल्पनामकं शस्त्रं निरूप्य प्रशंसति—"तदेतत्सौबलाय सर्पिर्वात्सिः शशंस; स होवाच— भूयिष्ठानहं यजमाने पशून् पर्यग्रहैष मकनिष्ठा उ मा मागमिष्यन्तीति; तस्मै ह यथा महद्भ्य ऋत्विग्भ्य एवं निनाय; तदेतत्पशव्यञ्च स्वर्ग्यञ्च शस्त्रं; तस्मादेतच्छंसति"-इति। 'सौबल'नामकः कश्चिद्यजमानः, तस्मै वत्सस्य पुत्रः 'सर्पि:' -इत्येतन्नामक ऋत्विक्, 'तदेतत्' शिल्पशस्त्रं शशंस च। शंसनादूर्द्ध्वमेव मुवाच,— अह मस्मिन् सौबलनामके 'यजमाने' 'भूयिष्ठान्' अतिशयेन प्रभूतान् पशून् 'पर्य्यग्रहैषम्' परितः सम्पादितवानस्मि। तस्माद् 'अकनिष्ठा उ' श्रेष्ठा एव पशवो मा माग-मिष्यन्ति। ततः सौबलो यजमानः यथा 'महद्भ्य ऋत्विग्भ्यः' होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्मभ्यो दक्षिणां दत्तवान्, अथापि शिल्पशंसिने होतृकायापि बह्वी उत्तमाः गाः दक्षिणात्वेन निनाय। तस्मादेतत् शिल्पशस्त्र मिह लोके पशुसाधनं परलोके स्वर्गसाधनञ्च। तस्मात् 'एतत्' शिल्पं शंसेत्॥ ८॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः॥ ८ (२४)॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

दूरोहणं रोहति तस्योक्तं ब्राह्मणं मैन्द्रे पशुकामस्य रोहेदैन्द्रा वै पशवस्तज्जागतं स्याज्जागता वै पशवस्तन्महासूक्तं स्याद्भूयिष्ठेष्वेव तत् पशुषु यजमानं प्रतिष्ठापयति वरौ रोहेत्तन्महासूक्तं च जागतं चैन्द्रावरुणं प्रतिष्ठाकामस्य रोहेदेतद् देवता वा एषा होचैतत्प्रतिष्ठा यदैन्द्रावरुणा तदेनत्स्वाया मेव प्रतिष्ठाया मन्ततः प्रतिष्ठापयति यदेवैन्द्रावरुणा३इ एषा ह वा अत्र निविन्निविदा वै कामा आप्यन्ते स यद्यैन्द्रावरुणे रोहेत् सौपर्णं रोहेत्तदुपाप्न ऐन्द्रावरुणे काम उपाप्नः सौपर्णे ॥ ८ (२५) ॥

शिल्पशंसन मभिधाय शंसनान्तर मभिधत्ते— "दूरोहणं रोहति, तस्योक्तं ब्राह्मणम्"–इति। दुःशकं रोहण मुच्चारणं यस्य शंसनस्य, तत् 'दूरोहणम्', तत् 'रोहति' शंसेदित्यर्थः। 'तस्य' दूरोहणस्य विधायकं ब्राह्मणं पूर्व मेव विषुवदहःप्रसङ्गे "आहूय दूरोहणम्"–इत्यत्राभिहितम् *। अत एव पूर्वाचार्या आहुः—

"स्वर्गो वै लोक इत्यादि पूर्वं विषुवति क्रतौ।
दूरोहणब्राह्मणन्तु प्रागवोचाम वै स्फुटम्।
सप्तरूपा हंसवती दूरोहण मितीरितम्"–इति।
हंसवती पच्छः, अर्द्धर्चशः, त्रिपद्या, ऋक्शो ऽनवानम्,

* २ भा० ३५६ पृ०, ४. १. ७. द्रष्टव्यम्।

पुनरपि त्रिपद्या, अर्द्धर्चशः, पच्छ इति सप्तभिः प्रकारैः पठनमिति दूरोहणम् *। तदेतत् 'पूर्वं' तार्क्ष्यसूक्तेऽभिहितम् †, इदानीं फलविशेषाय ऐन्द्रे सूक्ते तद् विधत्ते— "ऐन्द्रे पशुकामस्य रोहेदैन्द्रा वै पशव."–इति। इन्द्रदेवताके कस्मिंश्चित् सूक्ते पशुप्राप्त्यर्थं दूरोहणं 'रोहेत्' शंसेत्। इन्द्रस्य वृष्टिद्वारा पशुपोषकत्वात् पशव ऐन्द्राः ॥

तस्मिन् सूक्ते छन्दोविशेषं विधत्ते— "तज्जागतं स्याज्जागता वै पशवः"–इति। सोमाहरणप्रसङ्गे जगत्या पशूनामानीतत्वात् ‡ 'तत्' सूक्तं 'जागतम्' ॥

तस्य सूक्तस्य कञ्चिद्विशेषं विधत्ते—"तन्महासूक्तं स्याद् भूयिष्ठेष्वेव तत् पशुषु यजमानं प्रतिष्ठापयति"–इति। द्विविधं सूक्तं क्षुद्रं महच्च। अत एवारण्यकाण्डे वक्ष्यति— "ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन् महासूक्ताश्च"–इति (२. २. २. ५.)। महासूक्तलक्षणं पूर्वाचार्यैरुक्तम्—"दशर्चताया अधिकं महासूक्तं विदुर्बुधाः"–इति। तेन महासूक्तेन 'भूयिष्ठेषु' अत्यन्तप्रभूतेष्वेव पशुषु यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥

विवक्षितं सूक्तविशेषं दर्शयति— "बरो रोहेत्तन्महासूक्तं च जागतञ्च"–इति। बरुर्नाम कश्चित् महर्षिः, तेन दृष्टं सूक्तमपि बरुशब्देनोच्यते। तस्मिन् सूक्ते 'रोहेत्' दूरोहणं शंसेत्। "प्र ते महे"–इत्यादिकं (सं० १०. ९६.) बरुनामकं सूक्तम्। तच्च त्रयोदशर्चत्वान्महासूक्तं, जगतीच्छन्दस्कञ्च ॥

* "हंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्द्धर्चशस्त्रिपदा चतुर्थं मनवान सूक्तं प्रणुत्यावस्येत् पुनस्त्रिपदार्द्धर्चशः पच्छ एव सप्तम मेतद् दूरोहणम्"–इति आश्व० श्रौ० ८. २. १४, १५।

† २ भा० ३४६पृ० ४. ३. ६. द्रष्टव्यम्।

‡ २भा० ११५—१२०पृ० सोमाहरणकथा, तत्र ११७पृ० द्रष्टव्यम्।

फलान्तराय सूक्तान्तरं विधत्ते— "ऐन्द्रावरुणे प्रतिष्ठाकामस्य रोहेदेतद्देवता वा एषा होत्रैतत्प्रतिष्ठा यदैन्द्रावरुणा ; तदेनत्स्वाया मन्ततः प्रतिष्ठापयति"–इति । यथा पशुकामस्य सप्तरूपहंसवत्यात्मकं दूरोहणम् ऐन्द्रसूक्ते रोहेत्, तथैव प्रतिष्ठाकामस्यैन्द्रावरुणके सूक्ते शंसेत् । शंसितुर्मैत्रावरुणस्य होत्रकस्य क्रिया 'होत्रा'; एषा चैतद्देवताका 'एतत्प्रतिष्ठा' इन्द्रावरुणदेवताकसमाप्तियुक्ता । यस्मादैन्द्रावरुणा, याज्येति शेषः । "इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य"–इति (सं ६. ६८. ११.) याज्याया इन्द्रावरुणदेवताकत्वात् समाप्तेरिन्द्रावरुणसम्बन्धः । तथा सति 'एनद्' दूरोहणं 'स्वाया मेव प्रतिष्ठायां' स्वस्योचिताया मेव समाप्तौ 'अन्ततः' शस्त्रान्ते प्रतिष्ठापयति ॥

पुनरपि सूक्तं प्रशंसति— "यदेवैन्द्रावरुणा३इ एषा ह वा अत्र निविन्निविदा वै कामा आप्यन्ते, स यदैन्द्रावरुणे रोहेत्, सौपर्णे रोहेत्तदुपाप्त ऐन्द्रावरुणे काम उपाप्तः सौपर्णे"–इति । 'यद्' यस्मात् कारणादैन्द्रावरुणे सूक्ते दूरोहणं रोहति, तस्मात् स्वाया मेव प्रतिष्ठापयतीति पूर्वत्रान्वयः । यद्वा ऐन्द्रावरुणे सूक्ते दूरोहण मिति यदस्ति, एषैव दूरोहणक्रिया अत्र 'निवित्' [इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः] निवित्सदृशीत्यर्थः । तथाच दूरोहणरूपया 'निविदा' सर्वे कामाः प्राप्यन्ते । 'सौपर्णे' सूक्ते दूरोहणं रोहेदिति पक्षान्तरम् । खिलेषु * समाम्नातम् "इमानि वां भागधेयानि"–इति

* "यद्वा उर्वरयोरसम्भिन्नं भवति, खिल इति वै तदाचक्षते"–इति शत० ब्रा० ८. ३. ४. १ । "पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिल मिति हि खिललक्षणम्"–इति शत० ब्रा० १४. ८. १. १. सु० प्र० ।

† मुद्रितशाकलसंहिताया मेतत् सूक्तं वालखिल्येष्वन्त्य मेकादशम् ।

(सं० ८. ५९. १) सूक्तं सौपर्णम् ; "इमानि वेति समर्चं सौपर्णं खैलिकं * विदुः"—इति । यद्वा "प्र धारा यन्त्विति (आश्व० श्र० ३. १२. १४.) गद्योक्तं सूक्तं सौपर्णम् । ऐन्द्रावरुणे सौपर्णे वा दुरोहणशंसनेन तत्रोभयत्र यः कामः सम्भावितः, सः 'उपासः' प्राप्तो भवति ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनत्रिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ९ (२५) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तदाहुः संशंसेत् षष्ठेऽहा३न् न संशंसे३त् इति संशंसेदित्याहुः कथ मन्येष्वहःसु संशंसति कथ मत्र न संशंसेदित्यथो खल्वाहुर्नैव संशंसेत् स्वर्गो वै लोकः षष्ठ महरसमायी वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति स यत्संशंसेत्समानं तत्कुर्यादथ यन्न संशंसती३ † तत्स्वर्गस्य लोकस्य रूपं तस्मान्न संशंसेद् यदेव न संशंसती३ ‡ आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वालखिल्याः स यत्संशंसेदेताभ्यां देवताभ्यां यजमानस्य प्राणान् वीयाद्य एनं तत्र ब्रूयादेताभ्यां देवताभ्यां यजमानस्य प्राणान् व्यगात्प्राण एनं हास्यतीति

* वालखिल्यसूक्तान्यपि खिलविशेषाण्येव । शत० ब्रा० ८. ६. ४. १. द्र० ।

†, ‡ "०ती" क, ग, घ, ब ।

शस्त्वत्तथा स्यात्तस्मान्न संशंसेत् स यदीच्छेताशंसिषं वालखिल्या हन्त पुरस्ताद् दूरोहणस्य संशंसानीति नो एव तस्याशा मियात्तं यदि दर्प एव विन्देदुपरिष्टाद्दूरोहणस्यापि बहूनि शतानि शंसेद्यो तत् कामाय तथा कुर्यादेवैव तदुपाप्त मैन्द्रो वालखिल्यास्तासां द्वादशाक्षराणि पदानि तत्र स काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जागते ऽथेद मैन्द्रावरुणं सूक्तं मैन्द्रावरुणी परिधानीया तस्मान्न संशंसेत्तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रं विहृता वालखिल्याः शस्यन्ते विहृतांस्तोत्रा३ अविहृता३ इति विहृत मिति ब्रूयादष्टाक्षरेण द्वादशाक्षर मिति तदाहुर्यथा वाव शस्त्र मेवं याज्या तिस्रो देवताः शस्यन्ते ऽग्निरिन्द्रो वरुण इत्यथैन्द्रावरुण्या यजति कथ मग्निरनन्तरित इति यो वा अग्निः स वरुणस्तदप्येतदृषिणोक्तं त्व मग्ने वरुणो जायसे यदिति तद्यदेवैन्द्रावरुण्या यजति तेनाग्निरनन्तरितो ऽनन्तरितः ॥ १० (२६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अत्र किञ्चिद् विचार मुद्भावयति— "तदाहुः संशंसेत् षष्ठे ऽहा३न् न शंसे३त् ? इति"–इति । 'तत्' तत्र सौपर्णे सूक्ते दूरोहणे शस्ते सति पश्चाद् ब्रह्मवादिनो विचार माहुः । यान्यैकाह्निकानि

तदुक्तं शंसनीयानि सन्ति, तान्यत्र षष्ठेऽहनि अवत्यैः सम्भूय किं शंसेत्, किं वा सम्भूय न शंसेदिति विचारः। श्रुतिर्विचारार्था ॥

तत्र प्रथमं पक्षं दर्शयति— "संशंसेदित्याहुः"-इति। सम्भूय शंसेदित्येवं केचिद्याज्ञिका इत्याहुः। तत्रोपपत्तिं पृच्छति— "कथम् ?"-इति। उत्तर माह— "अन्येष्वहस्सु संशंसति, कथ मत्र न संशंसेदिति"-इति। इतरेषु पञ्चस्वहस्सु मैत्रावरुणः सम्भूय शंसति। तथा सत्यहस्सामान्यादत्रापि कथं न संशंसेत्? तत्परित्यागो न युक्तः, किन्तु तदनुष्ठान मेव युक्त मित्येकः पक्षः ॥

पक्षान्तरं दर्शयति— "अथो खल्वाहुर्नैव संशंसेत्"-इति। अहरन्तरवत् सम्भूय शंसनं कर्त्तव्य मित्यपरे कथयन्ति ॥

तत्रोपपत्ति माह— "स्वर्गो वै लोकः षष्ठ महरसमायी वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्वै स्वर्गं लोके समेतीति; स यत् संशंसेत्समानं तत्कुर्यादथ यन्न संशंसती३ तत्स्वर्गस्य लोकस्य रूपं; तस्मान्न संशंसेद्यदेव न संशंसती३"-इति। यदिदं षष्ठ महः, तदेतत् स्वर्गलोक एव; प्रयोगबाहुल्येन दुस्साधनत्वात्। तदेवासमायी-त्यादिना स्पष्टीक्रियते। बहुभिः सम्भूतैः 'एतुं' गन्तुं योग्यः 'समायी' ["इण् गतौ"-इत्यस्माद्धातोरयं शब्दो निष्पन्नः] उक्त-विपरीतो बहुभिर्गन्तु मशक्यः 'असमायी'; तादृशो हि स्वर्गो लोकः। 'कश्चिदेव' पुण्यकृत् स्वर्गं लोकं 'समेति' समीचीनं भोग्यं प्राप्नोति, न तु सर्वैः; स्वर्गहेतोः पुण्यस्य दुर्लभत्वात्। एवं सति मैत्रावरुणो यदि षष्ठेऽहनि शिल्पेनान्यानि सूक्तानि सम्भूय शंसेत्, तदानीं मीदृशं स्वर्गरूप मुत्तमं षष्ठ महरितरैरहोभिः समानं कुर्यात्; तेषु शंसनीयाना मस्मिन्नपि शंसनात्। अथ तद्वै-परीत्येन यदि षष्ठेऽहनि न संशंसति [पूजार्था प्लुतिः] 'तत्' एतद्-

संशंसनं स्वर्गलोकरूपत्वात् पूज्यम् ; तस्मात् सम्भूय न संशंसेत्। न संशंसतीति यदेवास्ति, तदेवातिपूज्यत्वम्। पूजार्थेयं स्तुतिः ॥

इत्थं द्वितीयपक्ष मुपपाद्य पुनरपि प्रथमपक्षे दोषान्तर माह— "आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वालखिल्याः स यत्संशंसेदेताभ्यां देवताभ्यां यजमानस्य प्राणान्वीयाद् य एनं तत्र ब्रूयादेताभ्यां देवताभ्यां यजमानस्य प्राणान् व्यगात्प्राण एनं हास्यतीति शश्वत्तथा स्यात् ; तस्मान्न संशंसेत्"–इति। अत्र संशंसनवादी प्रष्टव्यः,— किं वालखिल्याभ्यः पूर्वं मैकाहिकस्य शंसनं, किं वोपरिष्टात् ? इति। तत्र प्रथमपक्षे दूषण मुच्यते,— योऽय मत्र शिल्पशंसने 'स्तोत्रियः' सामसाध्यस्य स्तोत्रस्याधारभूतस्तृचोऽस्ति, सोऽयम् 'आत्मा वै' जीवस्थानीय एव। 'वालखिल्याः' ऋचः प्राणस्थानीयाः। तथा सति 'सः' मैत्रावरुणो यदि 'संशंसेत्' तदानीम् 'एताभ्याम्' इन्द्रावरुणदेवताभ्यां 'यजमानस्य' स्तोत्रियस्थानीयस्य 'प्राणान्' वालखिल्यस्थानीयान् 'वीयात्' विगतान् कुर्यात्, इन्द्रावरुणौ क्रुद्धौ यजमानस्य प्राणान् विनाशयेताम्। एवं सति 'यः' कश्चित् मैत्रावरुणस्य विरोधी समागत्य 'एनं' मैत्रावरुणं 'तत्र' तस्मिन् संशंसने 'ब्रूयात्' शपेत्। केन प्रकारेणेति, तदुच्यते —'एताभ्याम्' इन्द्रावरुणदेवताभ्यां यजमानस्य प्राणानसौ मैत्रावरुणो 'व्यगात्' विगतान् कृतवान्। तस्मात्प्राणः 'एनं' मैत्रावरुणं यजमानं वा 'हास्यति' परित्यजतीति। तदानीं तस्य शापेन 'शश्वत्' अवश्यं 'तथा स्यात्' प्राणवियोगो भवेत्। तस्मात् मैत्रावरुणो न संशंसेत् ॥

एवं वालखिल्याभ्यः पूर्वं शंसने दोष मभिधायोर्ध्व मपि तत्-संशंसने दोष माह— "स यदीमेताशंसिषं वालखिल्या इन्त पुर-

स्ताद्दूरोहणस्य संशंसानीति, नो एव तस्याशा मियात्"–इति। 'सः' मैत्रावरुणो यदि मनस्येवम् 'ईक्षेत' विचारयेत्। कथ मिति, तदुच्यते – 'वालखिल्याः' अत्यन्तदुःसाध्याः, अहम् 'अशंसिषं' शंसितवानस्मि, 'हन्त' महाहर्षः सम्पन्नः ; इतः परं दूरोहणस्य पुरस्तात् ऐकाहिकं सम्भूय शंसानीति। तदानीं तस्य शंसनस्य पूर्ववत् प्राणवियोगहेतुत्वात् 'तस्य' फलस्याशा मपि 'नो एवेयात्' सर्वथा न प्राप्नुयादेव ; मानसो विचारोऽपि न कर्त्तव्यः, दूरे तत्संशंसन मित्यर्थः ॥

इदानीं स्थानविशेषेण तत्संशंसन मङ्गीकरोति— "तं यदि दर्प एव विन्देदुपरिष्टाद् दूरोहणस्यापि बहूनि शतानि शंसेद्यस्यो तत्कामाय तथा कुर्यादत्रैव तदुपाप्तम्"–इति। तं मैत्रावरुणं यदि 'दर्प एव विन्देत्' गर्वोऽवश्यं लभेत [अत्यन्तदुःशंसं शिल्प मह मशंसिषं, किं नाम मया शंसितु मशक्य मित्येतादृशो दर्पः] तदानीं तस्य मैत्रावरुणस्यौत्सुक्यानुसारेण दूरोहणस्योपरिष्टाद् बहून्यपि शस्त्राणां शतानि शंसेत्। अस्त्येव तदानीं शंसनस्यानुज्ञा। 'यस्यो' यस्यैव फलस्य 'कामाय' प्राप्तये 'तद्' बहुविधं शंसनम् 'अत्रैव' स्थाने तथा कुर्यात्, 'तत्' फलम् 'उपाप्तं' प्राप्तं भवति। एवं तावदैकाहिकानां सूक्ताना मशंसनं शंसनं वेति पक्षद्वय मप्यभिहितं भवति ॥

तत्र कस्य शंसन मङ्गीकृतं, कस्य वा निषिद्धम् ? इत्यपेक्षाया मुभयं विविच्य दर्शयति— "ऐन्द्रो वालखिल्यास्तासां द्वादशाक्षराणि पदानि ; तत्र स काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जागते ऽथेद मैन्द्रावरुणं सूक्त मैन्द्रावरुणी परिधानीया ; तस्मात्र संशंसेत्"–इति। "चर्षणी धृतम्"–इत्यादिकं (सं० ३. ५१.), यदेतदैन्द्रं

सूक्त मैकाहिकम्, तदेतन्निराकृत्य यत्सूक्तान्तरम् "आ वां राजानौ" –इति (सं० ७. ८४.), ऐन्द्रावरुण मैकाहिकम्, तदेतदङ्गीक्रियते। याः 'वालखिल्याः' ऋचस्ताः 'ऐन्द्रः' इन्द्रदेवताकाः। तासां मध्ये यानि द्वादशाक्षराणि 'पदानि' पादा विद्यन्ते, बृहती-सतोबृहतीद्वयात्मकेषु प्रगाथेषु बृहत्यास्तृतीयपादौ द्वौ द्वादशाक्षरौ, सतोबृहत्या आद्यस्तृतीयश्चोभौ पादौ द्वादशाक्षरौ; तेषां पादाना मक्षरसङ्ख्यया जागतत्व मस्ति। एवं सत्यैकाहिके जागते "चर्षणी धृतम्"–इत्यस्मिन्नैन्द्रे सूक्ते 'यः' कामो ऽपेक्षितः, स कामः 'तत्र' तेष्विन्द्रदेवताकवालखिल्यागतेषु द्वादशाक्षरपादेषु 'उपाप्तः' लब्धो भवति। तस्माच्चर्षणी धृत मित्येतदैकाहिक मैन्द्रं सूक्त मत्र परित्याज्यम्। आ वां राजानावित्येतदैन्द्रावरुणं सूक्तम्; तत्रेयम् "इन्द्रं वरुणम्"–इति (सं० ७.८४.५.) परिधानीयाप्यैन्द्रावरुणी। तथा सत्येतस्य सूक्तस्यानुकूलतया तदेव शंसेत्, तस्मादन्यत् न संशंसेत्। अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्यः। अत एव सूत्रकारः ऐन्द्रावरुणं सूक्त मङ्गीचकार— "आ वां राजानाविति नित्य मैकाहिकम्"–इति (आश्व० श्रौ० ८.२.१६.)। इत्थं शिल्पाख्यं शस्त्रं व्यवस्थाप्य तस्योपरि सूक्तान्तर मप्यङ्गीकृतम्॥

इदानीं शस्त्र मेवोपजीव्य स्तोत्रे कञ्चिद्विचार मुद्भावयति— "तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रं; विहृता वालखिल्याः शस्यन्ते, विहृतांस्तोत्राँ३ अविहृताँ३ ? इति"–इति। स्तोत्रशस्त्रयोः सादृश्यस्यापेक्षितत्वात् शस्त्रगतासु वालखिल्यनामकास्वृक्षु विहरणं दृष्ट्वा सामगानां स्तोत्रेऽपि संशयो जायते, किं मिदं स्तोत्रं विहृत माहोस्विद् अविहृतम्? इति। प्लुतिद्वयं विचारार्थम्॥

तस्मिन् विचारे निर्णय माह— "विहृत मिति ब्रूयादष्टाक्ष-

रेण द्वादशाक्षर मिति"—इति। "अग्ने त्वं नो अन्तमः"—इत्यादिषु द्विपदासु सामगाः स्तुवते *। तत्र चाद्याः पादा अष्टाक्षराः, द्वितीयाः पादा द्वादशाक्षराः ; एवं तत्र छन्दो विकृत मित्युत्तरं ब्रूयात् ॥

अथ शस्त्र मुपजीव्य याज्यायां चोद्य मुद्भावयति— "तदाहुर्यथा वाव शस्त्र मेवं याज्या ; तिस्रो देवताः शस्यन्ते ऽग्निरिन्द्रो वरुण इत्यथैन्द्रावरुण्या यजति, कथ मग्निरनन्तरित इति" —इति। 'तत्' तत्र शस्त्रयाज्यायां चोद्य माहुः। शस्त्रस्य तदीययाज्यायाश्च सादृश्य मपेक्षितम्। शस्त्रे च तिस्रो देवताः शस्यन्ते, — अग्निरिन्द्रो वरुणश्चेति। तत्र स्तोत्रियानुरूपयोरग्निर्देवता, वालखिल्यास्विन्द्रो देवता, "आ वां राजानौ"—इति सूक्ते (सं० ७. ८४.) इन्द्रो वरुणश्च। एवं सति याज्याया मपि देवतात्रय मपेक्षितम्, तत्तु नास्ति ; "इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य"—इतियाज्याया मिन्द्रावरुणयोरुभयोरपि प्रतिपादितत्वेनाग्नेः परित्यक्तत्वात्। कथ मत्राग्निः 'अनन्तरितः' परित्यक्तो भवेदिति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह— "यो वा अग्निः स वरुणस्तदप्येतदृषिणोक्तं,— त्व मग्ने वरुणो जायसे यदिति ; तद्यदैन्द्रावरुण्या यजति, तेनाग्निरनन्तरितो ऽनन्तरितः"—इति। अग्निवरुणयोरत्यन्तभेदो नास्ति ; परस्पर मतिप्रियत्वेनैकत्वोपचारात्। 'तत्' एकत्वम्

* "अग्ने त्वं नः"—इति द्वे, "तं त्वा शोचिष्ठ"—इत्येका (सं० ५. २४. १, २२४.), एवं मिलितो द्वैपदस्तृचः स्तोत्रियः (छ० आ० ४. १. २२.)। अत्र द्वे सामनी अधीयेते (ऊ० गा० ३. २. १८; १२. २. १५.)। तयोराद्यं 'गूर्द' नाम दशरात्रे, अपरं 'सत्रासाहीयं' त्वेकाहे इति विशेषः। इह खलु गूर्दस्यैव ग्रहणम् "गूर्दो भवति"—इत्यादि हि तब्राह्मणम् (ता० ब्रा० १९. १२. ४, ५,)।

'ऋचिणा' मन्त्रेणाप्युक्तम् । "त्व मग्ने"-इत्यादिको मन्त्रः (सं० ५. ३. १.*) । हे अग्ने ! त्वं वरुणो भूत्वा 'जायसे' प्रादुर्भवसीति मन्त्रार्थः । तथा सत्यैन्द्रावरुण्या यजतीति यदेवास्ति, 'तेन' अग्नेर्वरुणे एवान्तर्भावात् अथ मग्निः 'अनन्तरितः' अपरित्यक्तः । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थोध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (२६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरवुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः चतुर्थोध्यायः ॥

* संहितायामेतन्मन्त्रस्य व्याख्याने सायणाचार्येणैषा श्रुतिस्तत्रोद्धृता,—"ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् (तै० सं० ६.२.२.६.)"-इति । वस्तुतोऽग्नेः सर्वदेवताकत्व मनेकत्र विश्रुतम् । निरु० "अथापि ब्राह्मणं भवति,—अग्निः सर्वा देवता इति (१भा० २५१ पृ० १९पं०) । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय,— इन्द्रं मित्रं वरुण मग्नि माहुः०—० (ऋ० सं० १६४.४६.) । इम मेवाग्निं महान्त मात्मान मेक मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति"-इत्यादि ३भा० ३८७—३९० पृ० । ततः ४१६, ४२९ पृ० । ४भा० ७४ पृ० "॥" टिप्पनी चैतदर्थिका । पुनस्तत्परिशिष्टेऽपि ४भा० ४०८ पृ० । "अग्निः सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय,—जातवेदसे सुनवाम ०—० (ऋ० सं० १. ९९. १.)"-इति ४भा० ४०८—४१०पृ० ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ शिल्पानि शंसन्ति देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पाना मनुकृतीह शिल्प मधिगम्यते हस्ती कंसो वासो हिरण्य मश्वतरीरथः शिल्पं शिल्पं हास्मिन्नधिगम्यते य एवं वेद यदेव शिल्पानी३ * आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि छन्दोमयं वा एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते नाभानेदिष्ठं शंसति रेतो वै नाभानेदिष्ठो रेतस्तत् सिञ्चति त मनिरुक्तं शंसत्यनिरुक्तं वै रेतो गुहा योन्यां सिच्यते स रेतो मिश्रो भवति च्मया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति रेतः समृद्ध्या एव तं स नाराशंसं शंसति प्रजा वै नरो वाक् शंसः प्रजास्वेव तद्वाचं दधाति तस्मादिमाः प्रजा वदन्त्यो जायन्ते तं हैके पुरस्ताच्छंसन्ति पुरस्तादायतना वागिति वदन्त उपरिष्टादेक उपरिष्टादायतना वागिति वदन्तो मध्य एव शंसेन् मध्यायतना वा इयं वागुपरिष्टान्नेदीयसीवोपरि-

* "शिल्पानी" क, ग, घ, च।

छाग्नेदीयमीत्र का इयं वाक्कं होता रेतोभूतं सिक्त्वा मैत्रावरुणाय सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं प्राणान् कल्पयेति ॥ १ (२७) ॥

स्तोत्रियस्यानुरूपत्वं सम्पाताश्च प्रगाथकाः ।
त्रिष्टुभोऽथाहीनयुक्तिमोक्तौ शिल्पञ्च वर्णितम् ॥

अथ पृष्ठ्यषडहस्य षष्ठेऽहनि शिल्पनामकानि शस्त्राणि विवक्ते— "शिल्पानि शंसति"–इति * ॥

शिल्पत्वं लौकिकनिदर्शनेन प्रशंसति— "देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पाना मनुकृतीह शिल्प मधिगम्यते,— हस्ती कंसो वासो हिरण्य मश्वतरीरथः शिल्पम्"–इति । शिल्पशब्दश्च आश्चर्यकरं कर्म ब्रूते । तत्र शिल्पं द्विविधम्—देवशिल्पं मानुषशिल्पञ्चेति । नाभानेदिष्ठादीनि यानि शिल्पानि सन्ति, तानि देवानां प्रीतिहेतुत्वाद्देवशिल्पानीत्युच्यन्ते । 'एतेषाम्' एव देवशिल्पानाम् अनुकृति' सदृशरूपम् 'इह' मनुष्यलोके शिल्पम् 'अधिगम्यते' प्रतीयते । हस्तीत्यादिना तदेवोदाह्रियते। लोके शिल्पिनः कर्मकाराः मृद्दार्वादिभिः हस्तिसदृश माकारं निर्मिमीते । तथान्यैः शिल्पिभिः 'कंसः' दर्पणादि निर्मीयते । अपरैर्वासो विविधं निर्मीयते । अन्यैः सुवर्णमयं कटकमुकुटादि निर्मीयते । अपरैश्चाश्वतरीरथो निर्मीयते । गर्दभाश्वाभ्या मुत्पन्नो ऽश्वतरजातिः, तद्युक्तो रथो ऽश्वतरीरथः । तदेतत्सर्वं मस्माभिरधिगम्यमानं मानुषशिल्प मेतद्दृष्ट्वा नाभानेदिष्ठादि 'शिल्पम्' आश्चर्यकर मिति निश्चेतव्यम् ॥

* वालखिल्याना मष्टसूक्ताना मेव पाठप्रकारैः शिल्पत्व मभिहितम् (२४२—२४८. पृ०) ।

वेदनं प्रशंसति— "शिल्पं ह्यस्मिन्नधिगम्यते य एवं वेद"–इति। 'अस्मिन्' वेदितरि 'शिल्प' कौशलं नानाविधं प्राप्यते ॥

सानुनासिकप्लुतेन शिल्पानां पूज्यत्वं दर्शयति— "यदेव शिल्पानीँ ३"–इति। यस्मान्नाभानेदिष्ठादीनि शिल्पशब्दवाच्यानि, तस्मात् सुवर्णाभरणादिवत् पूज्यानीत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण शिल्पानि प्रशंसति— "आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि छन्दोमयं वा एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते"–इति। वक्ष्यमाणानि नाभानेदिष्ठादिशिल्पानि 'आत्मसंस्कृतिः' जीवात्मनः संस्करणानि ; तस्मादेतैर्यजमानो जीवात्मानं 'छन्दोमयं' वेदमयो यथा भवति तथा संस्कुरुते ॥

होतुः शिल्पं विधत्ते— "नाभानेदिष्ठं शंसति"–इति। नाभानेदिष्ठाख्येन महर्षिणा दृष्टम् "इद मित्था"–इत्यादि सूक्तं 'नाभानेदिष्ठम्' (सं० १०.६१.१–२७.) ; तद्धोता शंसेत् * ॥

तत् प्रशंसति – "रेतो वै नाभानेदिष्ठो रेतस्तत्सिञ्चति"–इति। एतैः सूक्तैर्यजमानस्यात्मसंस्कारो वेदमयजन्मरूपो योऽभिहितः, स एव क्रमेणोपवर्ण्यते। तत्र नाभानेदिष्ठाख्यः सूक्तविशेषो यजमानोत्पादकरेतःस्थानीयः ; 'तत्' तेन सूक्तेन होता रेतः सिञ्चति ॥

तस्मिन् सूक्ते देवताविशेषवाचिनः पदस्य विस्पष्टप्रतीत्यभावाद्यदनिरुक्तत्व मस्ति, तत्प्रशंसति— "त मनिरुक्तं शंसत्यनिरुक्तं वै रेतो गुहा योन्यां सिच्यते"–इति। 'तं' नाभानेदिष्ठं सूक्तविशेषम् 'अनिरुक्तम्' अस्पष्टदेवताकं शंसेत्। लोके ततः 'अनिरुक्तम्' अस्पष्ट मेव 'गुहा' गोप्ये अन्तःस्थाने योन्यां सिच्यते ॥

---

* "उद्धृत्य चोत्तमं सूक्तं शौंस"–इत्यादीनि आश्व० श्रौ० ८. १. १९—२४।

नाभानेदिष्ठाख्येन सिक्तरेतसा यजमानस्य सम्बन्धं मन्त्रलिङ्गदर्शनेन द्रढयति—"स रेतो मिश्रो भवति; क्ष्मया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति रेतःसमृद्ध्या एव"—इति। 'सः' यजमानो नाभानेदिष्ठेन रेतसा मिश्रितो भवति। तस्मिन्नर्थे "क्ष्मया"—इत्यादिकस्तत्सूक्तगतः कश्चिदेकपादः प्रमाणम्। प्रजापतिर्यदा स्वां दुहितरं दिव मुषसं वा 'अधिष्कन्' अध्यस्कन्दत्, तदानी मेव 'क्ष्मया' भूम्या स्वदुहित्रा 'सञ्जग्मानः' सङ्गं प्राप्तोऽस्मिंल्लोके रोहितो भूतो मृश्यो भूतो 'रेतो नि षिञ्चत्' रेतो निषिक्तवानिति *। अतः सूक्ते रेतस्सेकलिङ्ग मस्ति। तस्मादिदं सूक्तं रेतःसमृद्ध्यर्थ मेव सम्पद्यते॥

तस्य नाभानेदिष्ठस्य सूक्तान्तरसाहित्यं विधत्ते—"तं स नाराशंसं शंसति; प्रजा वै नरो वाक् शंसः, प्रजास्वेव तद्वाचं दधाति; तस्मादिमाः प्रजा वदन्त्यो जायन्ते"—इति। 'तं' नाभानेदिष्ठाख्यं सूक्तविशेषं नाराशंसाख्यसूक्तसहितं होता शंसेत्। 'नराः' अङ्गिरसो महर्षयः, मनुष्यजातावुत्पन्नत्वात्; ते शस्यन्ते यस्मिन् "ये यज्ञेन"—इतिसूक्तविशेषे (सं० १०. ६२. १-११.) सोऽयं 'नाराशंसः', तेन सहितम् "इद मित्था रौद्रम्"—इत्येतन्नाभानेदिष्ठं सूक्तं शंसेत् †। तत्र मनुष्यरूपाः प्रजा एव नरशब्देनाभिधीयन्ते, शंसशब्देन च वागुच्यते; तथा सति नराशंसशब्देन प्रजास्वेव वाच मवस्थापयति; तस्मात् कारणादिमाः प्रजाः 'वदन्त्यः' वाग्व्यवहारं कुर्वन्त्य उत्पद्यन्ते॥

अत्रेदं चिन्तनीयम्— कि मिदं नाराशंससूक्तं नाभानेदिष्ठसूक्तस्य पुरस्तात् पठनीयम्, उतोपरिष्टात्, अथवा मध्ये? इति॥

* २ भा० १४८ पृ० ३. ३. ९. द्र०। † आश्व० श्रौ० ८. १. २१।

तत्र प्रथमपक्षं दर्शयति— "तं हैके पुरस्ताच्छंसन्ति, पुरस्तादायतना वागिति वदन्तः"-इति। मनुष्यशरीरस्य 'पुरस्तात्' पूर्वभागे 'आयतनं' स्थानं यस्या वाचः, सेयं वाक् 'पुरस्तादायतना' 'इति' एव मुपपत्तिं वदन्तः केचिद् याज्ञिका नाभानेदिष्ठस्य पुरस्तान्नाराशंसं शंसन्ति ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति— "उपरिष्टादेक उपरिष्टादायतना वागिति वदन्तः"-इति। शरीरस्य पूर्वभागेऽपि 'उपरिष्टात्' मूर्द्धनि 'आयतनं' वक्त्रादिरूपं स्थानं यस्या वाचः, सेयम् 'उपरिष्टादायतना वाक्' इति युक्तिं वदन्तः केचिदन्ये याज्ञिकाः नाभानेदिष्ठस्योपरिष्टान्नाराशंसं शंसन्ति ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति— "मध्य एव शंसेन्मध्यायतना वा इयं वाग्"-इति। शरीरस्याधोभागः पादरूपोऽपि वाच आयतनं न भवति, ऊर्द्धभागः ललाटादिरपि वाचो नायतनम्, किन्त्वाधारादिर्वक्त्रान्तो मध्यभागः आयतनं यस्या वाचः, सेयं 'मध्यायतना'; तस्मान्नाभानेदिष्ठसूक्तस्य मध्य एव नाराशंससूक्तं शंसेत्। एवकारेण पूर्वोक्तौ पक्षौ व्यावर्त्तते ॥

मध्यभागेऽपि स्थानविशेषं दर्शयति— "उपरिष्टान्नेदीयसी वोपरिष्टान्नेदीयसीव वा इयं वाग्"-इति। उपरिष्टान्नाभानेदिष्ठसूक्तस्यावसानभागो 'नेदीयान्' अत्यन्तसमीपवर्त्ती यस्य सूक्तस्य मध्यभागस्य, स मध्यभागः 'उपरिष्टान्नेदीयान्' 'इव'शब्द एवकारार्थः, तथाविध एव मध्यभागे नाराशंसं संशंसेत्। "इद मित्था"-इत्येतं नाभानेदिष्ठं सूक्तं सप्तविंशत्यृगात्मकम्, तत्रावसाने द्वे ऋचाववशिष्य पञ्चविंश ऊर्द्ध मेव नाराशंसं सूक्तं शंसेत्। तथा चाश्वलायन आह— "इद मित्था रौद्र मिति प्रागुपोत्तमाया ये

यज्ञेनेत्यावपते"–इति (श्रौ० ८. १. २१, २२.)। वागपि 'उपरिष्टान्नेदीयसि' अत्यन्तसमीपवर्त्तिन्येव शरीरमध्यभागे ताल्वोष्ठादौ वर्तते। तस्मात् सूक्तस्योक्तस्थाने युक्तम् ॥ ॥

होतुः शंसन मुपसंहरन् मैत्रावरुणशस्त्रं प्रस्तौति—"तं होता रेतोभूतं सिक्त्वा मैत्रावरुणाय सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं प्राणान् कल्पयेति"–इति। उक्तशंसनेन होता 'तं' यजमानं 'रेतोभूतः' रेतःप्राप्तो यथा भवति तथा सिक्त्वा तस्मै मैत्रावरुणाय सम्प्रयच्छति। तदा केनाभिप्रायेणेति सोऽभिधीयते— हे मैत्रावरुण! त्वम् 'एतस्य' यजमानस्य रेतोरूपस्य प्राणान् सम्पादय 'इति' अनेनाभिप्रायेण यजमानं तस्मै प्रयच्छति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२७) ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

वालखिल्याः शंसति प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवास्य तत्कल्पयति ता विहृताः शंसति

✻ नाभानेदिष्ठस्य वर्णनं पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (७७—८५ पृ०)।

विहृता वा इमे प्राणाः प्राणेनापानो ऽपानेन व्यानः स पङ्क्तः प्रथमे सूक्ते विहरत्यर्धर्चशो द्वितीये ऋक्-शस्तृतीये स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति प्राणञ्च तद्वाचं च विहरति यद् द्वितीये चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति यत्तृतीये श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति ते हैके सह बृहत्यौ सह सतोबृहत्यौ विहरन्ति तदुपाप्तो विहारे कामो नेत्तु प्रगाथाः कल्पन्ते ऽतिमर्शमेव विहरेत्तथा वै प्रगाथाः कल्पन्ते प्रगाथा वै वाल-खिल्यास्तस्मादतिमर्शमेव विहरेद्यदेवातिमर्शाँ३ आत्मा वै बृहती प्राणाः सतोबृहती स बृहती मशंसीत् स आत्माथ सतोबृहतीं ते प्राणा अथ बृहतीमथ सतोबृहतीं तदात्मानं प्राणैः परिबृह-न्नेति तस्मादतिमर्शमेव विहरेद्यद्देवातिमर्शाँ३ आत्मा वै बृहती पशवः सतोबृहती स बृहती मशं-सीत् स आत्माथ सतोबृहतीं ते पशवोऽथ बृहती मथ सतोबृहतीं तदात्मानं पशुभिः परिबृहन्नेति तस्मादतिमर्शमेव विहरेद् द्वावोत्तमे सूक्ते पर्यस्यति स एव तयोर्विहारस्तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्प-यित्वा ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रयच्छत्येतं त्वं प्रजन-येति ॥ २ (२८) ॥

होतुः शिल्पशस्त्रमुक्त्वा मैत्रावरुणस्य शिल्पशस्त्रं विधत्ते — "वालखिल्याः शंसति;* प्राणा वै वालखिल्याः, प्राणानेवास्य तत्कल्पयति"—इति। वालखिल्याख्यैर्मुनिभिर्दृष्टाः "अभि प्र वः सुराधसम्"—इत्यादिके (सं० ६ अष्ट० ३ अ०) अष्टके स्थिता ऋचो वालखिल्याभिधाः; ता एव वालखिल्याख्ये ग्रन्थे समाम्नाताः * ताः सर्वा मैत्रावरुणः शंसेत्। वालखिल्यानां शिल्पानां प्राणरूपत्वेन तच्छंसने सति 'अस्य' रेतोरूपस्य यजमानस्य प्राणानेव सम्पादयति ॥

इतरशस्त्रवदत्रापि यथापाठशंसनप्रसक्तौ विशेषं विधत्ते —"ता विहृताः शंसति; विहृता वा इमे प्राणाः, प्राणेनापानो ऽपानेन व्यानः"—इति। 'ताः' वालखिल्या ऋचो 'विहृताः' परस्परव्यतिषक्ताः शंसेत्; प्राणाश्चेमे शरीरे 'विहृता वै' परस्परव्यतिषक्ता एव वर्तन्ते। ऊर्द्धगामिना प्राणवायुना निरोधात् अपानवायुर्व्यतिषक्तः, तेन चापानवायुना तद्वायुद्वयमध्यवर्त्ती व्यानो व्यतिषक्तः; "अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः"—इतिश्रुत्यन्तरात् (छा० उप० १. ३. ३.) ॥

व्यतिषङ्गप्रकारं विधत्ते — "स पच्छः प्रथमे सूक्ते विहरत्यर्द्धर्चशो द्वितीये ऋक्शस्तृतीये"—इति। वालखिल्यानामष्टसु सूक्तेषु सप्तमाष्टमे सूक्ते परित्यज्य यान्यवशिष्टानि षट् सूक्तानि, तेषु त्रीणि युग्मानि। तत्र प्रथमयुग्मगते द्वे सूक्ते 'सः' मैत्रावरुणः 'पच्छो विहरेत्' प्रथमसूक्तगतं पादं द्वितीयसूक्तगतेन पादेन योजयेत्। द्वितीययुग्मगते द्वे सूक्ते 'अर्द्धर्चशो विहरेत्' तस्मिन्

* अष्टाष्टकविभक्तायां वाष्कलसंहितायां वालखिल्यानां षष्ठाष्टकान्तर्गतत्वेऽपि सायणव्याख्यातायां दाशतय्यां शाकलसंहितायां तेषामनन्तर्भावाद् ग्रन्थान्तरस्थत्वम्।

युग्मे एकसूक्तगत मर्द्धर्चं द्वितीयसूक्तगतेनार्द्धर्चेन योजयेत्। तृतीययुग्मगते द्वे सूक्ते 'ऋक्शो विहरेत्' तस्मिन् युग्मे एकसूक्तगता मृचं द्वितीयसूक्तगतयर्चा योजयेत्। तदुक्त माश्वलायनेन —"अथ वालखिल्या विहरेत्, तदुक्तं षोडशिना; सूक्तानां प्रथमद्वितीये पच्छस्तृतीयचतुर्थे ऽर्द्धर्चश ऋक्शः पञ्चमषष्ठे"—इति (श्रौ० ८. २. ३-६.)। यद्यपि पूर्वाध्याये "पच्छः प्रथमं षड्वालखिल्यानां सूक्तानि विहरत्यर्द्धर्चशो द्वितीय मृक्शस्तृतीयम्"—इति विहारो ऽभिहितः (३४२ पृ०), तथाप्यत्रास्ति विशेषः। तत्र हि षण्णा मपि सूक्तानां पादविहारः, अर्द्धर्चविहारः; ऋग्विहार इति त्रिरावृत्तिरभिहिता; अत्र तु प्रथमयुग्मे पादविहारः, द्वितीययुग्मे ऽर्द्धर्चविहारः, तृतीययुग्मे ऋग्विहार इति। तत्रापि सकृदेव पादादिविहारः, न त्वावृत्तिः; तथा वाचः सद्भावाभावाभ्या मप्यस्ति विशेषः। अत एवोभयत्र नामभेदोऽस्ति,—महावालभिद्विहार इति पूर्वस्य नामधेयम्, ह्रौण्डिनो विहार इति एतस्य नामधेयम्। अत एव सूत्रकारो नामधेयद्वयं दर्शयति—"इति नु ह्रौण्डिनावथ महावालभिद्"—इति (आश्व० श्रौ० ८. २. १७, १८.) हुण्डिनाख्येन महर्षिणा दृष्टौ द्वौ विहारौ, महावालभिदाख्येन महर्षिणा दृष्ट एको विहारः * ॥

अत्रोक्तौ ह्रौण्डिनविहारौ प्रशंसति— "स यत्प्रथमे सूक्ते विहरति प्राणञ्च तद्वाचं च विहरति, यद् द्वितीये चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति, यत्तृतीये श्रोत्रञ्च तदात्मानं च विहरति"—इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् (३४६ पृ०)॥

योऽय मत्रोक्तो ह्रौण्डिनविहारस्तस्यापि मतभेदेन द्वौ प्रकारौ;

* पृ० ३४४पृ० "*" टिप्पनी द्रष्टव्या।

तत्र प्रथमप्रकार मुपन्यस्य, तत्र किञ्चिदपरितोषं दर्शयति —
"ते हैके सह बृहत्यौ सह सतोबृहत्यौ विहरन्ति, तदुपाप्तो विहारे कामो नेत्तु प्रगाथाः कल्पन्ते"—इति। याः [षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, चत्वारिंशदक्षरा सतोबृहती] वालखिल्यसूक्तेषु प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती, तृतीया बृहती, चतुर्थी सतोबृहती, इत्येवं मणिप्रवालन्यायेन एकान्तरिताः पठिताः, तत्र प्रथमाद्ययुजो बृहत्यः, द्वितीयचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः। एवं सति प्रथमसूक्ते द्वितीयसूक्ते चादिभूते द्वे बृहत्यौ सह विहरेत्, तदनन्तरभाविन्यौ द्वे सतोबृहत्यौ सह विहरेत। इत्थं विहारं 'ते' प्रसिद्धाः याज्ञिकाः केचिदिच्छन्ति। तस्मिन् पक्षे विहारस्य विद्यमानत्वात् विहारनिमित्तो यः कामः स उपाप्तो भवेदेव, किन्तु प्रगाथाः 'नेत् कल्पन्ते' नैव सम्पद्यन्त इति। परिभवद्योतनार्थो नेच्छब्दः। छन्दोद्वयं मिलित्वा एकः प्रगाथो भवति। स्वाध्यायपाठे प्रगाथानां विद्यमानत्वात् विहारोऽपि प्रगाथान्त एवापेक्षितः। ते न केवलबृहतीभ्यां केवलसतोबृहतीभ्यां वा सम्पद्यन्ते, किन्तु छन्दोद्वयेन सम्पद्यन्ते। प्रग्रथनेन द्वयोर्ऋचोर्वा बृहतीत्वसम्पादनार्थं प्रगाथाश्रयणम्। तच्च छन्दोद्वये सुकरम्। तथाहि— प्रथमा बृहती यथापाठ मेव पठितव्या, ततोऽष्टाक्षरचतुर्थपादं द्विरावर्त्य च सतोबृहत्याः प्रथमार्द्धगतेन द्वादशाक्षरपादेनाष्टाक्षरपादेन च द्वितीया बृहती सम्पद्यते; त मप्यष्टाक्षरपादं द्विरभ्यस्य सतोबृहत्या उत्तरार्द्धगतेन द्वादशाक्षरपादेनाष्टाक्षरपादेन च तृतीया बृहती सम्पद्यते। अतः प्रगाथेषु छन्दोद्वय मपेक्षितम्; केवलयोर्बृहत्योः सतोबृहत्योर्वा यथोक्तप्रग्रथनासम्भावात् ॥

इत्थं होत्विनविहारे प्रथमप्रकारं निराकृत्य द्वितीयं च प्रकारं

विधत्ते –"अतिमर्शमेव विहरेत् ; तथा वै प्रगाथाः कल्पन्ते ; प्रगाथा वै वालखिल्यास्तस्मादतिमर्शमेव विहरेद्यदेवातिमर्शाँ३"–इति । 'अतिमर्शम्' अतिमृश्यातिमृश्य, प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि प्रथमपाद मुक्त्वा तदनन्तरभावि सर्व मतिलङ्घ्य द्वितीयसूक्ते द्वितीयस्या मृचि द्वितीयपादेन योजयेत् ; सोऽय मतिलङ्घ्य मृश्यमानत्वादतिमर्श इत्युच्यते । तत्र बृहतीपाद-सतोबृहतीपादयोर्मिश्रणरूपो विहारो भवति । एवकारेण पूर्वोक्तविहारो व्यावर्त्त्यते । स तु केवलबृहत्योः केवलसतोबृहत्योः सम्पद्यते, न तु मिलितयोः ; अतो न तत्र प्रगाथभावः । इह तु 'तथा' सति, अतिमृश्य मेलने सति, छन्दोद्वयसम्बन्धात् प्रगाथाः सम्पद्यन्ते । या वालखिल्या ऋच आम्नातास्ताः प्रगाथरूपादय एव ; तस्माद्विहारेऽपि प्रगाथरूपत्वं युक्तम् । तस्मादित्युपसंहारः । यदेवातिमृश्य विहरणं तत् पूज्य मिति श्रुतेरर्थः ॥

अथ छन्दोद्वयं तदीय मतिमर्शनं च प्रशंसति— "आत्मा वै बृहती, प्राणाः सतोबृहती, स बृहती मशंसीत्, स आत्माथ सतोबृहतीं ते प्राणा अथ बृहती मथ सतोबृहतीं तदात्मानं प्राणैः परिबृहन्नेति ; तस्मादतिमर्श मेव विहरेत्"–इति । पूर्वोदाहृतं यदेवेति वाक्य मत्र योजनीयम् । अतिमृश्यातिमृश्य पूज्यं विहरणं यदस्ति, तस्मिन् विहरणे सा बृहती 'आत्मा वै' मध्यदेह एव ; या तु सतोबृहती, सा प्राणाः ; तथा सति 'सः' मैत्रावरुणो यदादौ बृहतीः 'अशंसीत्' शंसनं कृतवान्, 'सः' बृहतीशंसनरूपः 'आत्मा' मध्यदेहः सम्पद्यते । 'अथ' अनन्तरं सतोबृहती मशंसीत्, 'ते' सतोबृहतीरूपाः प्राणाः सम्पद्यन्ते । 'अथ' पुनरपि बृहतीं, तत ऊर्ध्वं सतोबृहतीं बहुकृत्वः शंसति । 'तत्' तेन

व्यतिषक्तशंसनेन 'आत्मानं' मध्यदेहं 'प्राणैः' वायुविशेषैः 'परिबृहन्' परितो वर्द्धयन् 'एति' गच्छति ॥

पुनरपि व्यतिषङ्ग मनूद्य प्रकारान्तरेण प्रशंसति— 'यद्वेवातिमर्शं३ आत्मा वै बृहती, पशवः सतोबृहती स बृहती मशंसीत्; स आत्माथ सतोबृहतीं ते पशवोऽथ बृहती मथ सतोबृहतीं, तदात्मानं पशुभिः परिबृहन्नेति; तस्मादतिमर्श मेव विहरेत्"—इति। यदेवातिमृश्यातिमृश्य पूज्यं शंसन मस्ति, तत्र बृहती यजमानः, सतोबृहती पशुरूपा। अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

इत्थं षण्णां सूक्तानां विहरण मुक्त्वा सप्तमाष्टमयोर्विपर्यासं विधत्ते —"हे रर्वोत्तमे सूक्ते पर्यस्यति, स एव तयोर्विहारः"—इति। अष्टमं सूक्त मादौ पठित्वा पश्चात् सप्तमं सूक्तं पठेदित्येव मन्तिमं सूक्तं विपर्यस्येदेव, न तु पादार्द्धर्चादि व्यतिषङ्गं कुर्यात्, 'सः' विपर्यास एव तयोर्विहार इत्युच्यते ॥

मैत्रावरुणस्य शस्त्र मुपसंहरन् ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रं प्रस्तौति— "तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्पयित्वा ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रयच्छत्येतं त्वं प्रजनयेति"—इति। 'तस्य' होतृशस्त्रेण निष्पन्नस्य रेतोरूपस्य यजमानदेहस्य मैत्रावरुणः स्वकीयेन शस्त्रेण प्राणवायून् सम्पाद्य, तं प्राणविशिष्टं यजमानदेहं ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रयच्छति। हे ब्राह्मणाच्छंसिन्! 'एतं' यजमानदेहं त्व 'प्रजनय' उत्पादयेति तस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२८) ॥

अथ तृतीयः खण्डः

सुकीर्तिं शंसति देवयोनिर्वै सुकीर्तिस्तद्यज्ञाद्देवयोन्यै यजमानं प्रजनयति वृषाकपिं शंसत्यात्मा वै वृषाकपिरात्मानमेवास्य तत् कल्पयति तं न्यूङ्खयत्यन्नं वै न्यूङ्खस्तदस्मै जातायान्नाद्यं प्रतिदधाति यथा कुमाराय स्तनं स पाङ्क्तो भवति पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांसमस्थि मज्जा स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्करोति तं ब्राह्मणाच्छंसी जनयित्वाऽच्छावाकाय सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पयेति ॥ ३ (२८) ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रं विधत्ते — "सुकीर्तिं शंसति; देवयोनिर्वै सुकीर्तिस्तद्यज्ञाद्देवयोन्यै यजमानं प्रजनयति"–इति। "अप प्राचः"–इत्यादि सूक्तं (सं० १०. १३१. १–७.) सुकीर्त्तिशब्देनोच्यते। तत् सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसी शंसेत् *। सुकीर्त्तेर्देवप्रियत्वात् देवयोनित्वम्। तस्य देवयोनिरूपात् सुकीर्त्यात्मकत्वात्, यज्ञावयवाद्यजमानं ब्राह्मणाच्छंसी 'प्रजनयति' उत्पादयति ॥

तस्यैव सूक्तान्तरं विधत्ते — "वृषाकपिं शंसत्यात्मा वै वृषाकपिरात्मानमेवास्य तत् कल्पयति"–इति। "वि हि सोतोरसृक्षत"–इत्यादिकं सूक्तं (सं० १०. ८६. १–२३.) वृषाकपिना दृष्टत्वात् तच्छब्देनाभिधीयते †। तस्य वृषाकपिसूक्तस्य जीवात्म-

* "सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी"–इति आश्व० श्रौ० ८. ४. ९।

† "वृषाकपिं च पङ्क्तिशंसम्"–इति आश्व० श्रौ० ८. ४. ९।

स्थानीयत्वात् । तेन 'अस्य' यजमानदेहस्य जीवात्मान मेव सम्पादयति ॥

तस्य सूक्तस्य मध्ये न्यूङ्खं विधत्ते — "तं न्यूङ्खयत्यन्नं वै न्यूङ्ख स्तदस्मै जातायान्नाद्यं प्रतिदधाति, यथा कुमाराय स्तनम्" - इति । 'तं' वृषाकपिं 'न्यूङ्खयति' न्यूङ्खयुक्तं कुर्यात् । ह्रस्वैस्त्रयोदशभि रोकारैर्युक्ता दीर्घास्त्रय ओकारा मिलित्वा न्यूङ्खा भवन्ति । एतच्च पूर्व मेवोक्तम् (२१, २४ पृ०) न्यूङ्खस्यान्नसाधनत्वेनान्नरूपत्वात् तेन न्यूङ्खेन 'अस्मै' यजमानायोत्पन्नाय अन्नाद्यं समर्पयति ;— यथोत्पन्नाय कुमाराय माता स्तनं प्रयच्छति, तद्वत् ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति — "स पाङ्क्तो भवति ; पाङ्क्तो ऽयं पुरुषः,—पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांस मस्थि मज्जा ; स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्करोति"- इति । 'सः' वृषाकपिनामकः सूक्तविशेषः पङ्क्तिच्छन्दोयुक्तो भवति, पुरुषोऽपि लोमादिभिः पञ्चधा सृष्टत्वात् पञ्चसङ्ख्यायोगेन 'पाङ्क्तः' । तथा सति 'सः' पुरुषः स्वकीयैरवयवैर्यावानेव भवति, तावन्तं सर्व मपि यजमान मनेन संस्करोति ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र मुपसंहरन् अच्छावाकस्य शस्त्रं प्रस्तौति— "तं ब्राह्मणाच्छंसी जनयित्वाच्छावाकाय सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पयेति"-इति । 'तं' यजमानं ब्राह्मणाच्छंसी स्वकीयेन शस्त्रेणोत्पाद्य प्रतिष्ठासम्पादनार्थ मच्छावाकाय सम्प्रयच्छति । हे अच्छावाक ! 'एतस्य' यजमानस्य त्वं प्रतिष्ठां सम्पादयेति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एवयामरुतं शंसति प्रतिष्ठा वा एवयामरुत्प्रतिष्ठा मेवास्य तत् कल्पयति तं न्यूङ्खयत्यन्नं वै न्यूङ्खो ऽन्नाद्य मेवास्मिंस्तद्दधाति स जागतो वातिजागतो वा सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा स उ मारुत आपो वै मरुत आपो ऽन्न मभिपूर्व मेवास्मिंस्तदन्नाद्यं दधाति तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते नाभानेदिष्ठं वालखिल्या वृषाकपि मेवयामरुतं तानि सह वा शंसेत् सह वा न शंसेद् यदेनानि नाना शंसेद्यथा पुरुषं वा रेतो वा विच्छिन्द्यात् तादृक्तत्तस्मादेनानि सह वा शंसेत् सह वा न शंसेत् सह बुलिल आश्वतर आश्विवैश्वजितो होता सन्नीचाञ्चक्र एषां वा एषां शिल्पानां विश्वजिति सांवत्सरिके हि मध्यन्दिन मभि प्रत्येतोर्हन्ताह मित्थ मेवयामरुतं शंसयानीति तद्ध तथा शंसयाञ्चकार तद्ध तथा शस्यमाने गौश्ल आजगाम स होवाच होतः कथा ते शस्त्रं विचक्रं प्लवत इति किं ह्यभूदित्येवयामरुदय मुत्तरतः शस्यत इति स होवाचैन्द्रो वै मध्यन्दिनः कथेन्द्रं मध्यन्दिनाग्निनीषसीति नेन्द्रं मध्यन्दिनान्निनीषामीति होवाच छन्दस्त्विद ममध्यन्दिनसाच्ययं जागतो वाति-

जागतो वा सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा स उ मारुतो मैव शंसिष्टेति स होवाचारमाच्छावाकेत्यथ हास्मिन्ननुशासन मीषे स होवाचैन्द्र मेष विष्णुं न्यङ्गं शंसत्वथ त्व मेतं होतरुपरिष्टाद्रौद्र्यै धाय्यायै पुरस्तान्मारुतस्याप्यस्याथा इति तद्ध तथा शंसयाञ्चकार तदिद मप्येतर्हि तथैव शस्यते ॥ ४ (३०) ॥

अच्छावाकस्य शस्त्रं विधत्ते—"एवयामरुतं शंसति ; प्रतिष्ठा वा एवयामरुत्प्रतिष्ठा मेवास्य तत् कल्पयति"–इति। "प्र वो महे मतयः"–इत्यादिकं (सं० ५. ८७. १–९.) सूक्तम् 'एवयामरुत्'-शब्देनोच्यते। तत् सूक्त मच्छावाकः शंसेत्। तच्च 'प्रतिष्ठा वै' प्रतिष्ठारूपत्वात्। तेन यजमानस्य प्रतिष्ठा मेव सम्पादयति * ॥

तस्मिन् सूक्ते न्यूङ्खं विधत्ते—"तं न्यूङ्खयत्यन्नं वै न्यूङ्खोऽन्नाद्य मेवास्मिंस्तद्दधाति"–इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति— "स जागतो वातिजागतो वा, सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा"–इति। सूक्तविशेषो द्वादशांक्षरपादत्वात् जगतीच्छन्दस्को भवति, चतुर्थपादे षोडशाक्षरत्वात् अतिच्छन्दस्त्वादतिजगतीच्छन्दस्कोऽपि भवति। 'सर्वम्' अप्येतत् प्राणिजातं जगच्छब्दाभिधेयत्वात् जागत मतिजागतं वा भवति। अतः सर्वरूपत्वेन छन्दोद्वयं प्रशस्तम् ॥

देवताद्वारेण सूक्तं प्रशंसति— "स उ मारुत आपो वै मरुत

* "एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना"–इति आश्व० श्रौ० ८. ४. २।

आपो ऽत्र अभिपूर्व मेवास्मिंस्तदन्नाद्यं दधाति"–इति। 'स उ' सोऽपि सूक्तविशेषो 'मारुतः' मरुद्देवताकः। मरुतश्च वृष्टिद्वारेण 'आपो वै' आप एव। अपां चान्नहेतुत्वादन्नत्वम् 'अभिपूर्व-मेव' उक्तानुपूर्व्यैव वायुसम्पादितजलद्वारा यजमाने अन्नाद्यं स्थापयति ॥

होत्रादिभिः प्रयोक्ष्यमाना मुक्तानां चतुर्णां शिल्पाना मेकस्मिन्नहनि प्रयोगसहभावं विधत्ते— "तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते, —नाभानेदिष्ठं वालखिल्या वृषाकपि मेवयामरुतं; तानि सह वा शंसेत्, सह वा न शंसेत्"–इति। नाभानेदिष्ठादीनि चत्वारि शिल्पानि यान्युक्तानि, तानि एतानि 'सहचराणि' एकस्मिन्नहनि सह वर्तन्ते 'इति' एव मभिज्ञा आचक्षते*। तस्माद्यस्मिन्नहनि शंसनीयानि, तस्मिन् चत्वार्य्यपि शंसेत्; यस्मिन्न शंसनीयानि, तस्मिंश्चत्वार्य्यपि परित्यजेत् ॥

विपक्षे बाधक मुक्त्वा स्वपक्ष मुपसंहरति—"यदेनानि नाना शंसेद् यथा पुरुषं वा रेतो वा विच्छिन्द्यात्, तादृक्तत्; तस्मादेनानि सह वा शंसेत्, सह वा न शंसेत्"–इति। तदेकस्मिन् अहनि 'एनानि' चत्वारि शिल्पानि 'नाना शंसेत्' नाना विच्छिद्य विच्छिद्य अवशिष्ट महरन्तरे शंसेत्, तदानीं लोके यथा सम्पूर्णगर्भादुत्पन्नं 'पुरुषं वा', तत्कारणं 'रेतो वा', 'विच्छिन्द्याद्' विनाशयेत्, तादृशं तद्भवेत्। 'तस्मात्' कारणादेतेषां चतुर्णां साहित्य मेव; न तु परस्परवियोगः कर्तव्यः ॥

अथ शिल्पेष्वेव कञ्चिद्विशेषं वक्तु माख्यायिका माह—"स ह बुलिल आश्वतर आश्विर्वैश्वजितो होता सन्नीचाञ्चक्र एषां वा

* "तनेतानि सहचराणीत्याचक्षते"–इत्युक्तं पुरस्तादपि (८५पृ०)

एषां शिल्पानां विश्वजिति सांवत्सरिके द्वे मध्यन्दिन मभि प्रत्येतो-र्हन्ताह मित्थ मेवयामरुतं शंसयानीति ; तद्ध तथा शंसयाञ्चकार'–इति । 'ह'-शब्द ऐतिह्यद्योतनार्थः * । 'सः' प्रसिद्धः बुलिलनामको महर्षिः, 'आश्वतरः' अश्वतरनाम्नो महर्षेर्गोत्रे समुत्पन्नः, 'आश्विः' अश्वनाम्नो महर्षेः पुत्रः †, कदाचित् 'वैश्वजितः' विश्वजिद्याग-सम्बन्धी होता सन्, स्वमनसि 'ईक्षाञ्चक्रे' विचारितवान् । सांवत्सरिके गवामयनाख्यसंवत्सरसत्रसम्बन्धिनि 'विश्वजिति' विषुवतोऽह्नः ऊर्द्ध मुत्तरपक्षगते विश्वजिन्नामके ‡ चतुर्थेऽहनि 'एषां' होतृमैत्रावरुणादीनां सम्बन्धीनि शस्त्राणि शिल्पनामकानि चत्वारि सन्ति, 'एषां शिल्पानां' मध्ये द्विशिल्पे मैत्रावरुण-ब्राह्मणाच्छंसिनोः सम्बन्धिनी, मध्यन्दिनसवनम् 'अभि'लक्ष्य 'प्रत्येतोः' प्रत्येतुं, कुशलोऽस्मीति शेषः । 'हन्त' हृष्टोऽहं मेवयामरुतं शंसयानीत्येवं महर्षिर्विचारितवान् । अय मर्थः । तृतीयसवन-गतान्येतानि शिल्पशस्त्राणि तान्यन्येष्वहस्सु सम्भवन्ति, विश्व-जिति त्वग्निष्टोमे तृतीयसवने होत्रकाणां शस्त्राभावात् मैत्रा-वरुण-ब्राह्मणाच्छंसिनोः सम्बन्धि शस्त्रद्वयं माध्यन्दिने सवने समानेतुं तावदच्छावाक मस्मिन् मध्यन्दिने एवयामरुतं शंस-यानि । तथा सति ततः पूर्वभाविनोः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसि-

---

* 'इतिह'–इति निपातसमुदायः, ततो ऽण् रूपम् ऐतिह्यम् (पा० ५. ४. २३) । "स्मृतिः प्रत्यक्ष मैतिह्य मनुमानश्चतुष्टयम्"–इति तै० आ० १. २. १ । 'ऐतिह्यम्—इतिहासपुराणमहाभारतब्राह्मणादिकम्'–इति तद्भाष्ये सायणः ।

† बुडिल इति वाजसनेयिच्छान्दोग्यब्राह्मणयोः पाठः (शत० ब्रा० ४. ६. १. ९, १०, ६. १. १ ; १४. ८. १५. ११ ; का० उप० ५. ११. १ ।

‡ विश्वजित्परिचयः पूर्वत्र विस्पष्टः (३१०पृ०)।

शस्त्रयोरर्थात् माध्यन्दिने सवने समाकर्षणं भवति। 'इति इत्थं बुलिलः स्वमनसि विचार्य्य 'तद्' तस्मिन् एव माध्यन्दिने सवने, तथा स्वविचारितक्रमेण 'एवयामरुतं' सूक्तम् अच्छावाकं 'शंसयाञ्चकार' बलादाज्ञाप्य शंसनं कारितवान् ॥

तत्र दोषं कथामुखेनोद्भावयति— "तद्ध तथा शस्यमाने गौश्ल आजगाम ; स होवाच,— होतः कथा ते शस्त्रं विचक्रं प्लवत इति ?"–इति। 'तद्' तस्मिन्नेव माध्यन्दिने सवने 'तथा' तेन क्रमेण बुलिलप्रेरितेनाच्छावाकेनैवयामरुन्नामके शस्त्रे शस्यमाने सति, तदानीं गौश्लनामकः कश्चित् * महर्षिरागत्य बुलिलनामकं होतारं प्रत्येव मुवाच। हे होतः! 'ते' त्वदीय मच्छावाकप्रयुक्त मेवयामरुन्नामकं शस्त्रं 'प्लवते' विनश्यति। तत्र दृष्टान्तः— 'विचक्रं' चक्ररहितं शकट मिव। अश्रूयमाणोऽपि इवशब्दोऽध्याहर्त्तव्यः। अतः 'कथा' तदेतत् सर्वं कथं घटते ? इत्याक्षेपः ॥

तत ऊर्द्ध्वं बुलिलस्य वचनं दर्शयति— "किं ह्यभूदिति ?"–इति। अत्राच्छावाकेन शस्यमाने सति किं वा दूषण मभूत् ? नास्ति कश्चिदपि दोष इत्यर्थः ॥

तत ऊर्द्ध्वं गौश्लेनोक्तं दोषं दर्शयति— "एवयामरुदय मुत्तरतः शस्यत इति ; स होवाचेन्द्रो वै मध्यन्दिनः ; कथेन्द्रं मध्यन्दिनान्निनीषसीति ?"–इति। होतुर्धिष्ण्यादुत्तरतो ह्यच्छावाकस्य धिष्ण्यम् ; तत्समीपे ऽवस्थितेनाच्छावाकेनैवयामरुन्नामको

* गौश्लः गौश्रः अभिन्नः। साङ्ख्या० ब्रा० १६. ९ ; २३. ४। स च गुश्रेरपत्यम्। गुश्रिः कुश्रिश्च स्यादभिन्नः। स त्वेकः "कुश्रिर्वाजश्रवसः"–इति शत० ब्रा० १०. ६. ५. ९ ; अथापरः "कुश्रिर्वाजश्रवसः"–इति शत० ब्रा० १४. ९. ४. ३३ ; १०. ५. ४. १।

यः शस्त्रविशेषः, स पठनीय इति तस्याशय इत्युक्त्वा, पुनरपि 'सः' गौश्ल एव मुवाच । 'मध्यन्दिनः' तत्सवनीयः 'ऐन्द्रः' इन्द्रदेवताकः ; तथा सति हे होतः ! त मेत मिन्द्र मस्मात् माध्यन्दिनसवनात् 'कथा निनीषसि' केन प्रकारेणापनेतु मिच्छसि ? सैव मपनयनेच्छैवं त्वदीयाच्छावाकशंसने दोष इति गौश्लस्याभिप्रायः ॥

तं मभिप्राय मजानतो बुलिलस्य वाक्यं दर्शयति— "नेन्द्रं मध्यन्दिनान्निनीषामीति होवाच"–इति । अस्मात् माध्यन्दिनसवनात् तत्स्वामिन मिन्द्र मपनेतु मह नेच्छामि ; तद्विरुद्धस्य कस्यचिदपि अननुष्ठितत्वात् । 'इति' एवं बुलिल उक्तवान् ॥

ततो विरुद्धार्थानुष्ठानप्रदर्शनार्थं गौश्लस्य वाक्यं दर्शयति— "छन्दस्विद ममध्यन्दिनसाच्ययं जागतो वातिजागतो वा सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा ; स उ मारुतो मैव शंसिष्टेति"–इति । हे होतः ! त्वं स्वमनसेन्द्र मपनेतुं नेच्छसि, किन्त्विदं छन्दो ऽच्छावाकेन प्रयुज्यमानं शस्त्रगतम् 'अमध्यन्दिनसाचि' मध्यन्दिनसवनसम्बन्धार्हं न भवति। कथ मिति चेत्, तदुच्यते— 'अयं सूक्तविशेषो 'जागतो वातिजागतो वा' द्वादशाक्षरपादेन षोडशाक्षरपादेन चोपेतत्वात् । सर्वं चेदं जागत मतिजागतं च मन्त्रजातं जागते तृतीयसवने एव योग्यम्, न तु त्रैष्टुभे मध्यन्दिने सवने ; 'स उ' सोऽपि सूक्तविशेषो 'मारुतः' मरुद्देवताको न चैन्द्रः । अतोऽपि कारणात् तृतीयसवने एव योग्यम् । तस्मादय मच्छावाको 'मैव शंसिष्ट' शंसनं सर्वथा मा करोत्विति दोषं दर्शितवान् ॥

तत ऊर्ध्वं बुलिलकृत्यं दर्शयति—"स होवाचारमाच्छावाकेत्यथ हास्मिन्ननुशासन मीषे"–इति । हे अच्छावाक ! त्वम्

'आरम' शंसनादुपरतो भव। 'इति' एवं बुलिल उवाच। 'अथ' अनन्तर मिद मप्युवाच—'हा' कष्टं सम्पन्नम्! इत: पर महम् 'अस्मिन्' गौश्ले गुरौ 'अनुशासनम्' अनुष्ठेयोपदेशनम् 'इषे' इच्छामि। एतस्मादवगत्य सर्व मनुष्ठास्यामीति तस्याभिप्राय:॥

अथ गौश्लस्योपदेशवाक्यं दर्शयति— "स होवाचैन्द्र मेष विष्णु न्यङ्ग शंसत्वथ त्वमेतं होतरुपरिष्टाद्रौद्र्या धाय्यायै पुरस्तान्मारुतस्याप्यस्याथा इति"–इति। 'स:' गौश्ल एव मुवाच,— 'एष:' अच्छावाक: 'ऐन्द्रम्' इन्द्रदेवताकं 'विष्णुन्यङ्ग' *' विष्णुलिङ्गोपेतं शंसतु। एवयामरुतं त्यक्त्वा "द्यौर्न य इन्द्र"–इति प्रत्येवयामरुन्नामकं † यदैन्द्रं सूक्त मस्ति (मं० ६. २०. १–१३.), तस्मिन् सूक्ते द्वितीयस्या मृचि चतुर्थपादे एव माम्नायते—"हन्नृजीषिन् विष्णुना सचान:"–इति; अत इदं विष्णुचिह्नोपेतं सूक्तं शंसतु। हे 'होत:' बुलिल! त्वम् 'एतम्' एवयामरुतं ‡ त्वदीयशस्त्रे 'अस्याथा:' प्रक्षिपे:। तत्र स्थानविशेष उच्यते— तृतीयसवने "शन्न: करति"–इति (मं० १. ४३. ६.) रुद्रदेवताका येयं धाय्या, तस्या उपरिष्टात्, मारुतसूक्तस्य § पुरस्तात्, तयोरुभयोर्मध्ये प्रक्षेपस्थानम्। एवं गौश्लउपदेश:॥

अथानुष्ठानं दर्शयति— "तद्ध तथा शंसयाञ्चकार; तदिद मप्येतर्हि तथैव शस्यते"–इति। 'तद्ध' गौश्लेन यदुक्तं तत् सर्वं, तथैव बुलिल: 'शंसयाञ्चकार' माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकं प्रति

---

* "विष्णुन्यङ्गम्"–इति ख-पाठ एव भाष्यसम्मतो गम्यते।

‡ "प्रत्येवयामरुदितीरतदाद्यचर्ति"–इति आश्व० श्रौ० ८. ४. ११।

† एवयामरुतं = प्रत्येवयामरुतं।

§ "प्र वो महे"–इत्येवयामरुतसूक्तं मेव मारुतं सूक्तम्। ३७५पृ० २१पं० द्र०।

एवयामरुच्छंसने प्रेषितवान्, स्वयं तृतीयसवने आग्निमारुतशस्त्रमध्ये धाय्यामारुतसूक्तयोर्मध्ये एवयामरुतं प्रक्षिप्य शंसनं कृतवान्। तस्मादिदानीमपि तदिदं सर्वं होत्रकैस्तथैव शस्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३०) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

तदाहुर्यदस्मिन् विश्वजित्यतिरात्र एवं षष्ठेऽहनि कल्पते यज्ञः कल्पते यजमानस्य प्रजातिः कथ मत्राशस्त एवं नाभानेदिष्ठो भवत्यथ मैत्रावरुणो वालखिल्याः शंसति ते प्राणा रेतो वा अग्रेऽथ प्राणा एवं ब्राह्मणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ वृषाकपिं शंसति स आत्मा रेतो वा अग्रेऽथात्मा कथ मत्र यजमानस्य प्रजातिः कथं प्राणा अविक्लृप्ता भवन्तीति यजमानं ह वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कुर्वन्ति स यथा गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवञ्छेते न वै सकृदेवाग्रे सर्वः सम्भवत्येकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवतीति सर्वाणि चेत्समानेऽहन् क्रियेरन् कल्पत एव यज्ञः कल्पते यजमानस्य प्रजातिरथैतं होतैवया-

मरुत्वतं तृतीयसवने शंसति तद्यास्य प्रतिष्ठा तस्या मेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ५ (३१) ॥

संवत्सरसत्रे यदहरग्निष्टोमसंस्थं विश्वजिदाख्य मस्ति, तत्र शिल्पानां शस्त्राणां क्लृप्ति पूर्वत्राभिहिता (३६०–३८० पृ०); तत्र किञ्चिच्चोद्य मुद्भावयन्ति—"तदाहुर्यदस्मिन् विश्वजित्यतिरात्र एवं षष्ठेऽहनि कल्पते यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजातिः; कथ मत्राशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ मैत्रावरुणो वालखिल्याः शंसति; ते प्राणा, रेतो वा अग्रेऽथ प्राणा एवं ब्राह्मणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ वृषाकपिं शंसति; स आत्मा, रेतो वा अग्रेऽथात्मा; कथ मत्र यजमानस्य प्रजातिः, कथं प्राणा अविक्लृप्ता भवन्तीति"—इति। द्विविधो हि विश्वजित्,— अतिरात्रसंस्थोऽग्निष्टोमसंस्थश्च। तत्रातिरात्रसंस्थः स्वतन्त्र एकाहः। तत्र तृतीयसवने होत्रकाणां शस्त्राणि विद्यन्ते। तथा सति पूर्वोक्तक्रमेण होता नाभानेदिष्ठं शस्त्वा रेतः सिञ्चति, मैत्रावरुणो वालखिल्याः शस्त्वा प्राणानवस्थापयति, ब्राह्मणाच्छंसी सुकीर्त्तिं शस्त्वा प्रजनयति, अच्छावाक एवयामरुतं शस्त्वा प्रतिष्ठां करोतीत्ययं क्रम उपपन्नः। एवं पृष्ठ्यषळहस्य यदहः षष्ठ मस्ति, तस्याप्युक्तसंस्थत्वेन तृतीयसवने होत्रकशस्त्रसद्भावात् पूर्वोक्ता यजमानोत्पत्तिरुपपद्यते। यथा विश्वजिदतिरात्रे षष्ठेऽहनि च शस्त्ररूपो यज्ञः 'कल्पते' उपपद्यते, तदनुसारेण यजमानस्य 'प्रजातिः' जनन मप्युपपद्यते। तथा संवत्सरसत्रगते ऽग्निष्टोमसंस्थे विश्वजित्यहनि तदुपपादयितुं न शक्यते। तथाहि— तत्राग्निष्टोमसंस्थे विश्वजिति होत्रा नाभानेदिष्ठो माध्यन्दिनसवने

शस्त एव भवति ; तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यमानत्वात् । अथैवं सति मैत्रावरुणो वालखिल्याः प्रथमं शंसति ; तृतीयसवने होत्रकाणां शस्त्राभावेऽपि माध्यन्दिने सवने तेषां शस्त्राणां बुलिलाख्येन महर्षिणा समाकृष्टत्वात् । 'ते' च वालखिल्यात्मकाः प्राणा इत्युक्तम् (३६५ पृ०)। लोके तु रेत एव 'अग्रे' प्रथमं सिक्तं भवति, पश्चात् सिक्ते रेतसि प्राणानां प्रवृत्तिरिति क्रमः। इह तु नाभानेदिष्ठराहित्येन रेतःसेको नास्ति, वालखिल्यानां सद्भावेन प्राणा विद्यन्ते, कथमेतदुपपद्यते ? इत्येकं चोद्यम्। एवं चोद्यान्तरमस्ति । ब्राह्मणाच्छंसी मध्यन्दिने वृषाकपिं शंसति । 'सः' वृषाकपिर्यजमानस्य प्रजायमानस्य 'आत्मा' देहः । अत्रापि नाभानेदिष्ठो ऽशस्त एव भवति, अतो रेतो नास्ति । लोके तु-रेत एवाग्रे सिच्यते, 'अथ' पश्चादात्मदेहो जायते ; अतो लोकवैपरीत्ये सति कथमत्र यजमानस्य 'प्रजातिः' जन्म ? इति द्वितीयं चोद्यम् । यजमानस्य जन्मसम्भवे वालखिल्यरूपाः 'प्राणाः' 'अविक्लृप्ताः' विशेषेण स्थानक्लृप्तिरहिताः 'कथं भवति' केन प्रकारेण वर्त्तन्ते ? 'इति' एवं ब्रह्मवादिनश्चोद्यमाहुः ॥

तस्य परिहारं दर्शयति—"यजमानं ह वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कुर्वन्ति ; स यथा गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवञ्छेते ; न वै सकृदेवाग्रे सर्वः सम्भवत्येकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवतीति"–इति । इह 'यज्ञक्रतु'शब्देन तत्साधनभूतः शिल्पसमूहो विवक्षितः। 'एतेन' सर्वेणापि शिल्पसमूहेन यजमानं 'संस्कुर्वन्ति' प्राणप्रसारहेता संस्कारः, स एव चात्र क्रियते ; न तु यजमानस्य मरणजन्मवद्भिः शिल्पैः क्रमेण संस्कारे दृष्टान्तः । यथा योन्याम् 'अन्तः' मध्ये 'सः' प्रसिद्धो गर्भो भवति, एवमयं यजमानः

क्रमेण 'सम्भवन्' संस्कृताकारेणोत्पद्यमानः 'शेते' अवतिष्ठते। लोकेऽपि गर्भः 'अग्रे' प्रथमं रेतस्सेककाले एव 'सर्वः' सम्पूर्णाङ्गः सकृदेव 'न वै सम्भवति' नैवोत्पद्यते ; किन्तु 'सम्भवतः' उत्पद्यमानस्य पुरुषस्य एकैक मङ्गं क्रमेण 'सम्भवति' निष्पद्यते। तथा च गर्भोपनिषद्यामाम्नातम्— "एकरात्रोषितं कललं भवति, सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवति"-इत्यादि। अतो गर्भवत्क्रमेण संस्कारो युक्त इत्यर्थः ॥

उक्त मेवोत्तरं पुनरपि विस्पष्टयति—"सर्वाणि चेत्समाने ऽहन् क्रियेरन्, कल्पत एव यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजातिरथैतं होतैवयामरुतं तृतीयसवने शंसति ; तद्यास्य प्रतिष्ठा, तस्या मेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति"-इति। 'सर्वाणि' शिल्पशस्त्राण्येकस्मिन्नेवाहनि क्रियेरन्। तदानीं तावतैवायं यज्ञो यजमानसंस्कारे हेतुः शिल्पसमूह उपपद्यते। यजमानस्य 'प्रजातिः' जननोपचार उपपद्यते। अतः सर्वशस्त्रानुष्ठान मेव संस्कारसाधनम्, न तु होतुः शस्त्रस्य प्रथमभावित्वादिक्रमविशेषः संस्कारोपयोगी। नन्वत्र सर्वशस्त्रानुष्ठानं नास्ति माध्यन्दिनसवने ; एवयामरुन्नाम्नः सूक्तस्याच्छावाकेनाननुष्ठानात्। नायं दोषः। तत्र तदभावेऽपि तृतीयसवने होतुरेवयामरुच्छस्त्र मस्ति, 'तत्' तथा सति यजमानस्य सर्वशस्त्रानुष्ठानेन या प्रतिष्ठा अपेक्षिता, तस्या मेव प्रतिष्ठायाम्, 'एनं' यजमानं तत् 'अन्ततः' शस्त्राणा मन्ते प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (३१) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

छन्दसां वै षष्ठेनाह्नाप्तानां रसो ऽत्यनेदत्तं प्रजापतिरबिभेत् पराङयं छन्दसां रसो लोकानत्येष्यतीति तं परस्ताच्छन्दोभिः पर्यगृह्णान्नाराशंस्या गायत्र्या रैभ्या त्रिष्टुभः पारिक्षित्या जगत्याः कारव्ययानुष्टुभ स्तत्पुनश्छन्दस्सु रस मदधात् सरसैर्हास्य छन्दोभिरिष्टं भवति सरसैश्छन्दोभिर्यज्ञं तनुते य एवं वेद नाराशंसीः शंसति प्रजा वै नरो वाक् शंसः* प्रजास्वेव तद्वाचं दधाति तस्मादिमाः प्रजा वदन्त्यो जायन्ते य एवं वेद यदेव नाराशंसी३ः शंसन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक मायंस्तथैवैतद्यजमानाः शंसन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्न्याय मेति तासु न न्यूङ्खयेन्नीवीव नर्दैत् स हि तासां न्यूङ्खो रैभीः शंसति रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक मायंस्तथैवैतद्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्न्याय मेति तासु न न्यूङ्खयेन्नीवीव नर्देत् स हि तासां न्यूङ्खः पारिक्षितीः शंसत्यग्निर्वै परिक्षिदग्नि-

* "वाकशंसः" ड ।

हीमाः प्रजाः परिचेत्यग्निं हीमाः प्रजाः परिचियन्त्य-ग्नेरेव सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं वेद यदेव पारिचितीः संवत्सरो वै परिचित् संवत्सरो हीमाः प्रजाः परिचेति संवत्सरं हीमाः प्रजाः परि-चियन्ति संवत्सरस्यैव सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं वेद ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्याय मेति तासु न न्यूङ्ख-येन्नीवीव नर्देत् स हि तासां न्यूङ्खः कारव्याः शंसति देवा वै यत्किञ्च कल्याणं कर्माकुर्वंस्तत्कारव्याभिर-वाप्नुवंस्तथैवैतद्यजमाना यत्किञ्च कल्याणं कर्म कुर्वन्ति तत्कारव्याभिराप्नुवन्ति ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्याय मेति तासु न न्यूङ्खयेन्नीवीव नर्देत् स हि तासां न्यूंखो दिशांक्लृप्तीः शंसति दिश एव तत् कल्पयति ताः पञ्च शंसति पञ्च वा इमा दिशश्चतस्रस्तिरश्चा * एकोर्ध्वा तासु न न्यूंखयेन्नैवेव च निनर्देन्नेदिमा दिशो न्यूंखयानीति ता अर्द्धर्चशः शंसति प्रति-ष्ठाया एव जनकल्पाः शंसति प्रजा वै जनकल्पा दिश एव तत कल्पयित्वा तासु प्रजाः प्रतिष्ठापयति

* "०स्तिरश्च" क, ख, ग।

तासु न न्यूंखयेन्नैवेव च निनर्देन्नेदिमाः प्रजा न्यूंखयानीति ता अर्द्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एवैन्द्रगाथाः शंसतीन्द्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगायाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्य मभिगायाथैन मति यन्ति ता अर्द्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव ॥ ६ (३२) ॥

पूर्वत्र ब्राह्मणाच्छंसिनः शिल्पे शस्त्रे 'सुकीर्त्तिं शंसति', 'वृषाकपिं शंसति' इति यत्सूक्तद्वयं विहितम् (३७२ पृ०), तत ऊर्द्ध्वं कुन्तापाख्यं सूक्तं खिले कुन्तापनामके ग्रन्थे समाम्नातं त्रिंशदृचं ❋ वक्तव्य मिति तदितिहास माह— "छन्दसां वै षष्ठेनाह्नाप्तानां रसो ऽत्यनेदत्, स प्रजापतिरबिभेत्पराङयं छन्दसां रसो लोकानत्येष्यतीति ; तं परस्ताच्छन्दोभिः पर्यगृह्णान्नाराशंस्या गायत्र्या, रैभ्या त्रिष्टुभः, पारिक्षित्या जागत्याः, कारव्ययानुष्टुभस्तत्पुन-

❋ अस्ति चतुरध्यायात्मकः खिलरूप ऋक्परिशिष्टो ग्रन्थः। तत्राद्यो निविदध्यायः, कुन्तापाध्यायो द्वितीयः, पुरोरुगध्यायस्तृतीयः, ततः प्रैषाध्यायो ऽन्तिमः। तत्र कुन्तापाध्याये त्वादौ नाराशंस्यस्तिस्रः, अथ रैभ्यस्तिस्रः, अथ पारिक्षित्यश्चतस्रः, अथ कारव्याश्चतस्रः, अथ दिशांक्लृप्तयः पञ्च, अथ जनकल्पाः षट्, अथैन्द्रगाथाः पञ्चेति त्रिंशत्सङ्ख्याका ऋचः सन्ति ; एतावदेव कुन्तापसूक्तम् ; ततश्चैतशप्रलापनामपदसप्ततिः, अथ प्रवह्लिका ऋचः षट्, अथ आजिज्ञासेन्या ऋचश्चतस्रः, अथ पदत्रयात्मकः प्रतिराधः, अथातिवाद एकः, अथ सप्तदशपदात्मको देवनीथः, अथ भूतेच्छदस्तिस्रः, अथाहनस्या ऋच अष्टाविति पञ्चदशविधा मन्त्राः समाम्नाताः। त एवेहेत आरभ्याध्यायसमाप्तिं यावत् पञ्चसु खण्डेषु क्रमाद् विधीयन्ते। तत्रास्मिन् खण्डे त्विन्द्रगाथान्तानां कुन्तापसूक्तीयाना मेवर्चां विधानम्, अत उच्यते त्रिंशदृच मिति।

श्छन्दस्सु रस मदधात्''-इति। पृष्ठ्यषळहस्य सम्बन्धिनां षष्ठे-नाम्ना प्राप्तानां गायत्र्यादीनां छन्दसां 'रसः' सारः 'अत्यनेदत्' अतिक्रम्यागच्छत्। तदानीं 'सः' प्रजापतिः 'अबिभेत्' भीतवान्। केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते— अयं छन्दसां रसः 'पराङ्' परावृत्य लोकान् 'अत्येष्यति' अतिक्रम्य गमिष्यति 'इति' अनेनाभि-प्रायेण। ततो भीतः प्रजापतिः 'तं' रसं 'परस्तात्' परभागे 'छन्दोभिः' गायत्र्यादिभिः 'पर्य्यगृह्णात्' परितो निरुद्धवान्। गायत्र्यादीनां मध्ये कस्याः सम्बन्धि रसं कया पर्य्यगृह्णादिति, तदुच्यते— गायत्र्याः सम्बन्धि रसं नाराशंस्या पर्य्यगृह्णात्। नरा-शंसशब्दो यस्या ऋग्जातावस्ति, सेयं 'नाराशंसी'। तथा त्रिष्टुभः सारं 'रैभ्या' रेभशब्दोपेतया ऋग्जात्या पर्य्यगृह्णात्। जगत्याः सारं 'पारिक्षित्या' परिक्षिच्छब्दोपेतया ऋगजात्या पर्य्यगृह्णात्। अनुष्टुभः सारं 'कारव्यया' कारुशब्दोपेतया ऋग्जात्या पर्य्य-गृह्णात्। 'तत्' तस्मात्परिग्रहादूर्द्ध्वं पुनः 'छन्दस्सु' गायत्र्यादिषु 'तं' रसम् 'अदधात्' अवस्थापितवान्॥

वेदनं प्रशंसति—''सरसैर्हास्य छन्दोभिरिष्टं भवति, सरसै-श्छन्दोभिर्यज्ञं तनुते, य एवं वेद''-इति। 'अस्य' वेदितुः दर्श-पूर्णमासादिकं सारयुक्तैर्गायत्र्यादिभिरिष्टं भवति, अथ अग्निष्टो-मादिकं प्रौढयज्ञं वेदिता सारयुक्तैश्छन्दोभिः 'तनुते' विस्तारयति॥

इदानीं कुन्तापसूक्तगता ऋचो विधत्ते—''नाराशंसीः शंसति; प्रजा वै नरो वाक् शंसः, प्रजास्वेव तद्वाचं दधाति; तस्मादिमाः प्रजा वदन्त्यो जायन्ते य एवं वेद; यदेव नाराशंसी३ः''-इति। ''इदं जनाः''-इत्याद्यास्तिस्रऋचो नाराशंस्यः (ऋ॰पं॰२.१.१-३.); तत्र ''नराशंसस्तविष्यते''-इति नराशंसशब्दस्य श्रुतत्वात्। तास्ति

स्वर्चो ब्राह्मणाच्छंसी शंसेत् *। तत्र नर इत्यनेन प्रजा विवक्षिता, शंस इत्यनेन वाक् विवक्षिता। अतस्तच्छंसनेन प्रजास्वेव वाच मवस्थापयति। 'तस्मात्' कारणादिमाः प्रजा लोके 'वदत्यः' वाग्व्यवहारयुक्ता उत्पद्यन्ते। य एवं वेद, तस्य वाचः व्यवहारक्षमाः प्रकाशयन्त इति शेषः। नाराशंसीरिति यदेवास्ति, तत् पूज्य मिति स्तुतेरभिप्रायः॥

ता ऋचः पुनः प्रशंसति— "शंसन्तो वै देवाश्च स्वर्गं लोक मायंस्तथैवेतद्यजमानाः शंसन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति"-इति। स्पष्टोऽर्थः॥

तच्छंसने किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—"ताः प्रगाह्यं शंसति, यथा वृषाकपिं; वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्न्याय मेति"-इति। 'ताः' नाराशंसीस्तिस्त्रर्चः 'प्रगाह्यं' पादे पादे प्रगृह्य, अवसाय शंसेत्; यथा वृषाकपिसूक्तं पादे पादे विगृह्य शंसति, तद्वदेतत् †। वृषाकपिसूक्ते प्रग्रहविधिरर्थसिद्धो द्रष्टव्यः। 'हि' यस्मात् कारणात् इद मृचां शंसनं 'वार्षाकपं' वृषाकपिसम्बन्धं कर्त्तव्यम्, 'तत्' तस्मात्कारणात् 'वृषाकपेः' एतन्नामकस्य सूक्तस्य 'न्यायं' प्रकारम् 'एति' प्राप्नोति। विग्रह एवात्र तन्न्यायः ‡॥

* नाराशंस्यादीना मिन्द्रगाथान्तानां त्रिंशदृचां कुन्तापसूक्त मिति समाख्या। "तस्माद् (वृषाकपेः) ऊर्द्ध्वं कुन्तापम्"-इति आश्व० श्रौ० ८. ३. ७।

† "तस्य (कुन्तापस्य) आदितश्चतुर्द्दश (कारव्यान्ताः) विग्राहं निनर्द्दं शंसेत्"-इति आश्व० श्रौ० ८. ३. ८। इह त्वित उत्तर मेव निनर्दं विधास्यति।

‡ "अथ वृषाकपिं शंसेद् यथा होताज्यादाच्चतुर्थे"-इति आश्व० श्रौ० ८. ३. ४। आज्याद्यधर्मास्तु अर्द्धर्चशंसनम्, विग्राहः, त्रिरभ्यासः, न्यूङ्खः, निनर्दः, प्रतिगरश्चेति षट् (७. ११.१-२१)। अर्द्धर्चशंसनातिदेशं वारयितुं तत्र उक्तम् "पच्छःशंसन्निह"-इति (५)।

वृषाकपिसूक्ते न्यूङ्खनिनर्दावपि विहितौ, अतोऽत्रापि तदुभय-प्राप्तौ न्यूङ्खं निराकृत्य इतरं विधत्ते—"तासु न न्यूङ्खयेन्नीवीव नर्दत्, स हि तासां न्यूङ्खः"-इति। 'तासु' नाराशंसीषु न्यूङ्खं न कुर्यात, किन्तु 'नीवीव नर्ददेव' विशेषेण निनर्द मेव कुर्यात्। 'सः' एव निनर्दः 'तासां' नाराशंसीनां न्यूङ्खस्थानीयः। तृतीय-पादस्य द्वितीयस्वरे त्रयोदशभिरोकारैस्तत्र चावसानं कृत्वा त्रयाणां त्रिमात्राणा मोकाराणा मुच्चारणं न्यूङ्खः (२१,२४ पृ०)। तृतीयपादस्य प्रथमाक्षर मनुदात्तत्वेन द्वितीयाक्षर मुदात्तत्वेनो-च्चारयेदिति यदस्ति, सोऽयं निनर्दः * ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते—"रैभीः शंसति"-इति। रेभशब्दो-पेता ऋचो रैभ्य। "वच्यस्व रेभ वच्यस्व"-इत्याद्यास्तिस्रः (ऋ० प० २. २. १-३.), ताः शंसेत् ॥

ता ऋचः प्रशंसति—"रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक मायंस्तथैवैतद्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति"-इति। 'रेभन्तः' शब्दं कुर्वन्तः, कीर्त्तिं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥

विग्रहादिकं विधत्ते—"ताः प्रगाहं शंसति, यथा वृषाकपिं; वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्न्याय मेति; तासु न न्यूङ्खयेन्नीवीव नर्देत्स हि तासां न्यूङ्खः"-इति ॥

पूर्ववत् ऋगन्तराणि विधत्ते—"पारिक्षितीः शंसति"-इति। परिक्षिच्छब्दोपेताः "राज्ञो विश्वजनीनस्य"-इत्याद्याश्चतस्र ऋचः

* "तृतीयेषु पादेषूदात्त मनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निनर्देत्। तदपि निदर्शनायो-दाहरिष्यामः—'इदं जना उपश्रुत। नराशंसस्तविष्यते। षष्टिं सहस्रा नवतिश्च कौरम आरुश मेषु दद्महेऽ३म्'-इति"-इति आश्व० श्रौ० ८. ३. ९, १०। इह षकारो ऽनुदात्तः, टिकार उदात्तः, अन्यदेकश्रुतिः।

पारिच्चित्य: ; तासु "परिच्चित: चेम मकरत्"--इतिपरिच्चि च्छब्दस्य श्रुतत्वात्। ता ऋच: शंसेत् ॥

ता: प्रशंसति— "अग्निर्वै परिच्चिदग्निर्हीमा: प्रजा: परिचेत्यग्निं हीमा: प्रजा: परिच्चियन्ति"–इति। तास्वृक्षु परिच्चिच्छब्देनाग्निरेवाभिधीयते। अग्निर्हीमा: सर्वा: प्रजा: दाहपाकादिना परिपालयन् 'चेति' निवसति, प्रजाश्चेमा अग्निं परित: सेवमाना: 'चियन्ति' निवसन्ति ; अत: कर्त्तरि कर्मणि वा व्युत्पत्त्या अय मग्नि: परिच्चिद्भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—"अग्नेरेव सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं वेद"–इति। सहवास-समानरूप-समानलोकत्वानि वेदिता प्राप्नोति ॥

. तासा मृचां श्रुतेन पूज्यत्वं दर्शयति—"यदेव पारिच्चितीः३:" –इति ॥

प्रकारान्तरेण ता: प्रशंसति— "संवत्सरो वै परिच्चित्, संवत्सरो हीमा: प्रजा: परिच्चेति ; संवत्सरं हीमा: प्रजा: परिच्चियन्ति"–इति। अग्निवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥

वेदनप्रशंसां प्रशाहविधिं च दर्शयति—"संवत्सरस्यैव सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं वेद ; ता: प्रग्राहं शंसति, यथा वृषाकपिं ; वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्न्याय मेति ; तासु न न्यूंखयेन्नीवीव नर्दन्त हि तासां न्यूङ्ख."–इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते— "कारव्या: शंसति"–इति। कारुशब्दोपेता: 'कारव्या:', "इन्द्र: कारु मबूबुधद्"–इत्याद्याश्चतस्र: (ऋ० प० २. ४. १–४.), ता: शंसेत् ॥

ता: प्रशंसति— "देवा वै यत् किञ्च कल्याणं कर्माकुर्वं-

स्तत् कारव्याभिरवाप्नुवंस्तथैवैतद्यजमाना यत्किञ्च कल्याणं कर्म कुर्वन्ति, तत्कारव्याभिराप्नुवन्ति"-इति । 'कल्याणं' काम्यफलार्थं कर्म कृतवतां कारव्याभिर्ऋग्भिस्तत्फलप्राप्तिर्भवति ॥

विग्रहादिकं विधत्ते—"ताः प्रगाह्यं शंसति, यथा वृषाकपिं ; वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्याय मेति ; तासु न न्यूङ्खयेन्नीवीव नर्दे॒स हि तासां न्यूङ्खः"-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् * ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते—"दिशांक्लृप्तीः शंसति ; दिश एव तत्कल्पयति"-इति । "यः सभेयो विदथ्यः"-इत्याद्या ऋचः (ऋ० प० २. ५. १-५.) दिशांक्लृप्तीः शंसेत् । प्राच्यादिदिग्वत्वात्, "ते देवाः प्रागकल्पयन्"-इति क्लृपिधातुश्रवणाच्च दिशांक्लृप्तित्वम् ; तच्छंसनेन दिश एव 'कल्पयति' स्वप्रयोजनक्षमाः करोति ॥

तासामृचां सङ्ख्यां दर्शयति—"ताः पञ्च शंसति ; 'पञ्च वा इमा दिशश्चतस्रस्तिरश्चा एकोर्द्ध्वा"-इति । दिशांक्लृप्तिसञ्ज्ञकास्ता ऋचः पञ्च शंसेत् । अर्यमा उपलभ्येत्याद्या दिशः पञ्चसङ्ख्याका एव ; ऐन्द्री, यामी, वारुणी, सौमी, चेत्येवं 'तिरश्चाः' तिर्यगवस्थिता दिशश्चतस्रः, ऊर्द्ध्वं चैका ; इत्थं पञ्च सङ्ख्या प्रपद्यते ॥

न्यूङ्खनिनर्दौ निषेधति—"तासु न न्यूङ्खयेन्नैव च निनर्देन्नेदिमा दिशो न्यूंखयानीति"-इति । 'तासु' दिशांक्लृप्तिषु न्यूंखं न कुर्यात्, तथा निनर्द मपि नैव कुर्यात् । 'एव', 'च' इति पदद्वयं विषययोः समुच्चयार्थम् । न्यूंखवर्ज्जने कोऽभिप्रायः, सोऽभिधीयते— इमा दिशो 'नेत् न्यूंखयानि' नैव चालयानि 'इति' अनेनाभिप्रायेण । न्यूंखनिनर्दयोरभिधानादेव वर्ज्जनसिद्धौ निषेधो नित्यानुवादः, पूर्वमन्त्रदृष्टान्तेन शङ्कितयोर्निषेधार्थो वा ॥

* "चतुर्दश्याम (कारव्यचतुर्थ्याम्) एकैन द्वाभ्याञ्च विग्रहः"-इति आश्व० श्रौ० ८.३.१२

शंसने निषेधं दर्शयति— "ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठाया एव"-इति। पूर्वासा मृचां पादे पादे अवसाय शंसन मुक्तम्, तासु दिशांक्लृप्तीरर्द्धर्चे ऽर्द्धर्चे ऽवसाय शंसेत्। अर्द्धर्चस्य प्रत्यृचं द्वित्वात्तच्छंसनं प्रतिष्ठायै सम्पद्यते ※ ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते— "जनकल्पाः शंसति ; प्रजा वै जनकल्पा, दिश एव तत्कल्पयित्वा तासु प्रजाः प्रतिष्ठापयति"-इति। "योऽनाक्ताक्षः"-इत्याद्याः षडृचो जनकल्पाभिधाः (ऋ० प० २. ६. १-६.), ताः शंसेत्। अनाक्ताक्ष इत्यादिना पुरुषविशेषानुपन्यस्यति †, ताः कल्पेषु ‡ कल्पशब्दाभिधानादेव 'जनकल्पाः'; तासां प्रजारूपत्वात्, पूर्वोक्तदिग्रूपाभिर्ऋग्भिर्दिशः सम्पाद्य 'तासु' दिक्षु प्रजाः प्रतिष्ठापयति ॥

पूर्ववत् न्यूङ्खनिनर्दनिषेध मर्द्धर्चेऽवसानं च दर्शयति— "तासु न न्यूङ्खयेन्नैव च निनर्देन्नेदिमाः प्रजा न्यूङ्खयानीति ; ता अर्द्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव"-इति ॥

ऋगन्तराणि विधीयन्ते—"इन्द्रगाथाः शंसतीन्द्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगायाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्य मभिगायाथैन मति यन्ति"-इति। "यदिन्द्रो दाशराज्ञे"-इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रगाथाभिधाः (ऋ० प० २. ७. १-५.), ताः शंसेत्। इन्द्रो गाथ्यते कथ्यते यास्वृक्षु ताः 'इन्द्रगाथाः', ताभिर्देवा असुरानभिगाय योद्धु माभिमुख्येन प्राप्य युद्धेनैनान् 'अत्यायन्' अतिक्रान्तवन्तः, जयं प्राप्ता इत्यर्थः। देववद् यजमाना अपि एताभिर्वैरिणं जयन्ति ॥

※ "शेषोऽर्द्धर्चशः"-इति आश्व० श्रौ० ८. ३. १३।

†, ‡ जनकल्पाभिधासु ऋक्षु द्रष्टव्यम्।

५०

पूर्ववदर्द्धर्चेऽवसानं विधत्ते — "ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठाया एव"—इति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३२) ॥

अथ सप्तमः खण्डः ॥

ऐतशप्रलापं शंसत्यैतशो ह वै मुनिरग्नेरायुर्ददर्श। यज्ञस्यायातयाम मिति हैक आहुः सोऽब्रवीत्पुत्रान् पुत्रका। अग्नेरायुरदर्शं। तदभिलपिष्यामि यत् किञ्च वदामि। तन्मे मा परिगातेति। स प्रत्यपद्यतैता अश्वा आप्लवन्ते। प्रतीपं प्रातिसत्वन मिति। तस्याभ्यग्निरैतशायन एत्याकाले ऽभिहाय मुख मप्यगृह्णाददृपन्नः पितेति तं होवाचापेह्यलसो ऽभूर्यो मे वाच मवधीः शतायुं गा मकरिष्यं सहस्रायुं पुरुषं पापिष्ठां ते प्रजां करोमि यो मेत्थ मसक्था इति तस्मादाहुरभ्यग्नय ऐतशायना और्वाणां पापिष्ठा इति तं हैके भूयांसं शंसन्ति स न निषेधेद्यावत्कामं शंसेत्येव ब्रूयादायुर्वा ऐतशप्रलापं

आयुरेव तद्यजमानस्य प्रतारयति य एवं वेद यदे-वैतशप्रलापा३: छन्दसां हैष रसो यदैतशप्रलाप-श्छन्दस्स्वेव तद्रसं * दधाति सरसैर्हास्य छन्दोभिरिष्टं भवति सरसैश्छन्दोभिर्यज्ञं तनुते य एवं वेद यद्वैवै-तशप्रलापा३: अयातयामा वा अक्षितिरैतशप्र-लापो ऽयातयामा मे यज्ञे ऽसदक्षितिर्मे यज्ञे ऽस-दिति तं वा एत मैतशप्रलापं शंसति पदावग्राहं यथा निविदं तस्योत्तमेन पदेन प्रणौति यथा निविदः प्रवह्लिकाः शंसति प्रवह्लिकाभिर्वै देवा असुरान् प्रवह्ल्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रवह्लिकाभि-रेवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रवह्ल्याथैन मति यन्ति ता अर्द्ध-र्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एवाजिज्ञासेन्याः शंस-त्याजिज्ञासेन्याभिर्वै देवा असुरानाज्ञायाथैनाम-त्यायंस्तथैवैतद्यजमाना आजिज्ञासेन्याभिरेवाप्रियं भ्रातृव्य माज्ञायाथैन मति यन्ति ता अर्द्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव प्रतिराधं शंसति प्रतिराधेन वै देवा असुरान्प्रतिराध्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रतिराधेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रतिराध्याथैन मति यन्त्यतिवादं शंसत्यतिवादेन वै देवा असुरानत्यु-द्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना अतिवादेनैवाप्रियं

* "सद्यार्चं" क ।

भ्रातृव्य मत्युद्याथैन मति यन्ति त मर्ङ्चश: शंसति प्रतिष्ठाया एवं ॥ ७ (३३) ॥

कुन्तापनामकं त्रिंशट्टचं सूक्तं विधायैतशप्रलापनामकं सप्तति-सङ्ख्याकं पदसमूहं (ऋ० प० २. ८. १–७०.) विधत्ते—"ऐतश-प्रलापं शंसति"-इति। ऐतशाख्येन मुनिना दृष्टः 'ऐतशः', अनन्वितानामर्थानां वचसां लापः 'प्रलापः'; तं ब्राह्मणाच्छंसी शंसेत् ॥

त मैतशप्रलापं स्तोतु माख्यायिका माह— "ऐतशो ह वै मुनिरग्नेरायुर्ददर्श, यज्ञस्यायातयाम मिति हैक आहुः; सोऽब्रवीत् पुत्रान्,— पुत्रका अग्नेरायुरदर्शं, तदभिलपिष्यामि, यत्किञ्च वदामि, तन्मे मा परिगातेति, स प्रत्यपद्यतैतां अश्वा आप्लवन्ते, प्रतीपं प्रातिसत्वन मिति"–इति। ऐतशनामकः कश्चित् मुनिः 'अग्नेरायुः'–इत्येतन्नामकं मन्त्रकाण्डं ददर्श। पूर्व-वदग्नेः प्रियत्वात् तस्य काण्डस्याग्नेरायुरिति नाम सम्पन्नम्। 'एके' याज्ञिकाः 'यज्ञस्यायातयामम्'–इति तस्य मन्त्रकाण्डस्य नामधेय माहुः। पुनः-पुनः-पठितैः सार्थकैर्मन्त्रजातैरसौ यज्ञो गतसारोऽभूत्, तस्य यज्ञस्यालस्यपरिहारेण सारोत्पादनाद्रस-ब्रह्मप्रलापरूपस्य मन्त्रकाण्डस्य 'अयातयामम्'–इति नाम सम्पन्नम्। 'सः' मुनिरैतशः स्वकीयान् 'पुत्रान्' प्रत्येव मब्रवीत्,— हे 'पुत्रकाः' कुत्सिताः पुत्राः! अह मग्नेरायुरित्येतन्नामकं मन्त्र-काण्डं दृष्टवानस्मि, तदहं भवता मग्रे अभिलपिष्यामि। तस्मिन् सङ्गतार्थस्य कस्याप्यभावात् यत् किञ्चिद्वाङ्मात्रं वदामि, 'तत्' मे वचनं यूयं 'मा परिगाता' अस्य वचनस्य निन्दां मा कुरुत। एवं

पुत्रान् मन्त्रयित्वा 'सः' मुनिः 'प्रत्यपद्यत' प्रलापं प्रारब्धवान्। सप्ततिसङ्ख्याकपदरूपे तस्मिन् "एता अश्वा आप्लवन्ते"-इति प्रथमं पदम्, "प्रतीपम्प्रातिसत्वनम्'-इति द्वितीयं पदम्। 'इति'शब्दः प्रदर्शनार्थः, इत्यादिकं सप्ततिपदसमूह मुक्तवान् * ॥

तदीयपुत्रवृत्तान्तं दर्शयति— "तस्याभ्यग्निरैतशायन एत्याकाले ऽभिहाय मुख मप्यगृह्णादृदृपन्नः पितेति"-इति। तस्य मुख मित्यन्वयः। एतशस्य पुत्रः 'ऐतशायन', स च 'अभ्यग्निः' -इति एतन्नामक, एतादृशः सः प्रत्यपलपन्तं पितरं दृष्ट्वा सहसा समेत्य, तदानीम् 'अकाले' प्रलापसमाप्तिकालाभावेऽपि 'अभिहाय' आभिमुख्येनोत्थाय तस्य पितुर्मुख मपि 'अगृह्णात्' हस्तेनाच्छादितवान्। केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते—'नः' अस्माकं पिता तदानीम् 'अदृपत्' दर्पं प्राप्तः, उन्मत्त इत्यभिप्रायेण ॥

अथ मुनेर्वृत्तान्त माह – "तं होवाचापेह्यलसो ऽभूर्यो मे वाच मवधीः, शतायु' गा मकरिष्यं, सहस्रायु' पुरुषं, पापिष्ठां ते प्रजां करोमि, यो मेत्थ मसक्था इति"-इति। 'तम्' अभ्यग्निनामकं पुत्रं मुखपिधाने प्रवृत्तं पिता एव मुवाच। हे पुत्र! त्वम् 'अपेहि' अस्माद् देशादपागच्छ, 'अलसोऽभू' मद्वाक्यं श्रोतु मालस्ययुक्तस्त्व मभूः। यस्त्वं मे मदीयां वाचम् 'अवधीः' मुखपरिधानेन विनाशितवानसि; अह मुन्मत्त इति तव बुद्धिः; न त्वह मुन्मत्तः, किन्तु मन्त्रकाण्ड मीदृशम्। सामर्थ्यन्तु मदीयं शृणु,— अल्पायुष्यं गां 'शतायु' शतसंवत्सरायुष्काम् 'अकरिष्यं' कर्त्तुं शक्नोमि, तथा शतायु' पुरुषं 'सहस्रायु' सहस्रसंवत्सरायुष्कं कर्त्तुं

* "एता अश्वा आप्लवन्त इति सप्ततिपदानि"-इत्यादीनि आश्व० श्रौ० ८.३.१४—१७। 'सप्ततिपदं शाखान्तरे क्वचित् षट्सप्ततिपदानि सन्तीति प्रदर्शनार्थम्'-इति तद्वृत्तौ।

शक्नोमि। अतो मा मवजानतस्ते 'प्रजां' पुत्रादिरूपां 'पापिष्ठाम्' अतिशयेन दारिद्र्यादिहेतुयुक्तां करोमि। यस्त्वं मा मित्थम् 'असकृथाः' अभिभूतवानसि, तस्मात्तव शापो युक्त इत्येवं पितोवाच ॥

पितुः शापं लोकप्रसिद्धया द्रढ़यति—"तस्मादाहुरभ्यग्नय ऐतशायना औवार्णां पापिष्ठा इति"-इति। यस्मात् पित्रा शापो दत्तः, 'तस्मात्' कारणात् तद्वृत्तान्ताभिज्ञा जना एव माहुः,—'औवार्णाम्' औवंगोत्रोत्पन्नानां पुरुषाणां मध्ये 'ऐतशायनाः' ऐतशस्य मुनेः सम्बन्धिनः 'अभ्यग्नयः' अभ्यग्निप्रमुखाः पुरुषाः 'पापिष्ठाः' अत्यन्तपापयुक्ता इति * ॥

ऐतशप्रलापस्य बाहुल्यं विधत्ते—"तं हैके भूयांसं शंसन्ति'-इति। 'तम्' ऐतशप्रलाप मभिज्ञाः केचिद्याज्ञिकाः अतिशयेन बहुलं शंसन्ति। तथाचाश्वलायन आह— "सप्ततिं पदान्यष्टादश वा"-इति (श्रौ० ८. ३. १४, १५.)॥

तत्र किञ्चिन्नियमं विधत्ते — "स न निषेधेद्यावत्कामं शंसेत्येव ब्रूयादायुर्वा ऐतशप्रलापः"-इति। 'सः' यजमान औत्सुक्येनैतशप्रलापं शंसन्तं ब्राह्मणाच्छंसिनं 'न निषेधेत्' माभूदयं प्रलाप इति निषेधं न कुर्यात्, किन्तु 'यावत्कामं' त्वदीयेच्छानुसारेण शंस इत्येव ब्रूयात्। अथ मैतशप्रलापः आयुःस्वरूपः; तस्मादत्र प्रवर्त्तमानस्य निषेधनं न युक्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति—"आयुरेव तद्यजमानस्य प्रतारयति य एवं वेद"-इति ॥

स्तुतेन पूज्यत्वं दर्शयति— "यद्देवैतशप्रलापा३ः"-इति ॥

---

* "तस्मादैतशायना आजानेया, सन्तो भृगूणां पापिष्ठाः"-इति साङ्ख्या० ब्रा० ३०.५।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति — "छन्दसां ह्येष रसो यदेतशप्रलापश्छन्दस्स्वेव तद्रसं दधाति"—इति । योऽय मेतशप्रलापः, स एषः 'छन्दसां' वेदानां मध्ये 'रसः' सारः ; अत एव तच्छंसनेन 'छन्दस्सु' वेदेष्वेव रस मवस्थापयति ॥

वेदनं प्रशंसति— "सरसैर्हास्य छन्दोभिरिष्टं भवति, सरसैश्छन्दोभिर्यज्ञं तनुते य एवं वेद"—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

पुनरपि प्लुतेन पूज्यत्वं दर्शयति — "यद्देवैतशप्रलापा३:"—इति । 'उ' अपिचेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "अयातयामा वा अक्षितिरेतशप्रलापो ऽयातयामा मे यज्ञे ऽसदक्षितिर्मे यज्ञे ऽसदिति"—इति । योऽय मेतशप्रलापः, स 'यातयामत्वम्' असारत्वं, तद्वैपरीत्यात् 'अयातयामः' सारयुक्त इत्यर्थः । अत एव 'अक्षितिः' अक्षयफलहेतुः । तस्मान्मे यज्ञे प्रयोगोऽयम् 'अयातयामा' स्वतः सरसः अस्तु, तथा मे यज्ञे प्रयोगोऽयम् 'अक्षितिः' रसवदक्षय्यफलहेतुत्व मभिप्रेत्य शंसेत् ॥

तत्रैकस्मिन् पदे ऽवसानं विधत्ते—"तं वा एत मेतशप्रलापं शंसति, पदावग्राहं यथा निविदम्"—इति । पदे पदे अवगृह्य यथा निविदं शंसति, तथैवैतशप्रलापं पदे पदे अवगृह्यावगृह्य शंसेत् ॥

अन्ते प्रणवं विधत्ते— "तस्योत्तमेन पदेन प्रणौति, यथा निविदः"—इति । निविदः पदानां शंसने चरमे पदे यथा प्रणवं करोति । तद्वदत्राप्युत्तमे पदे प्रणवं कुर्यात् ॥

ऐतशप्रलापं विधाय प्रवह्लिकाख्या ऋचो विधत्ते— "प्रवह्लिकाः शंसति ; प्रवह्लिकाभिर्वै देवान् असुरान् प्रवह्लायैना

नत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रवह्लिकाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रवह्लाथ्येन मति यन्ति"–इति । "विततौ किरणौ द्वौ"–इत्याद्याः षड्नुष्टुभः (ऋ० प० २.९.१–६.) प्रवह्लिकाख्याः । पुरा किलैताभिः ऋग्भिर्देवाः असुरान् 'प्रवह्ला' अमनस्कं प्रिय मुक्त्वा, ततस्तानसुरानतिक्रम्यागच्छन् । प्रवह्लनं निर्हृदयं सान्त्ववचन मित्युक्तवान् । अमनःपूर्वकेण प्रियवचनेन विरोधिनो ऽसुरान् वञ्चयित्वा तदीयदेश मतिक्रम्य गतवन्त इत्यर्थः । देवदृष्टान्तेन यजमानाना मपि तथैव भवति * ॥

तास्वृक्षु अर्द्धर्चे अवसानं विधत्ते— "ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठाया एव"–इति । अर्द्धर्चयोर्द्वित्वात् पादद्वयसाम्येन प्रतिष्ठात्वम् ॥

शाखान्तरगताः प्रवह्लिकाख्या ऋचो विधाय तथैव शाखान्तरगता आजिज्ञासेन्या ऋचो विधत्ते— "आजिज्ञासेन्याः शंसत्याजिज्ञासेन्याभिर्वै देवा असुरानाज्ञायाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना आजिज्ञासेन्याभिरेवाप्रियं भ्रातृव्य माज्ञायाथैन मति यन्ति ; ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठाया एव"–इति। आकारोऽत्र अवशब्दार्थे वर्तते ; आज्ञातु मवज्ञातु मिच्छा 'आजिज्ञासा', ता मर्हन्तीति तत्साधनीभूता ऋचः 'आजिज्ञासेन्याः' आज्ञायासुराणा मवज्ञां कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् । "इहेत्थ प्रागपागुदग्"–इति शाखान्तरपठिताश्चतस्र ऋच आजिज्ञासेन्याः (ऋ० प० २. १०. १–४.) ॥

तासां शंसनं विधाय प्रतिराधाख्यस्य मन्त्रस्य शंसनं विधत्ते— "प्रतिराधं शंसति ; प्रतिराधेन वै देवा असुरान् प्रतिराध्याथैना-

* "आश्व० श्रौ० ८, ३. १८ ।

नत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रतिराधेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रतिराध्याथैन मति यन्ति"—इति । सूत्रे "भुगित्यभिगत इति त्रीणि पदानि"—इत्यादिना (आश्व० श्रौ० ८. ३. २२.) योऽयं मन्त्र उक्तः, सोऽयं 'प्रतिराधः' (ऋ० प० २. ११. १.) । विरोधिनां राधं समृद्धिं प्रतिबध्नाति, प्रतिराधत्वम् ; 'असुरान् प्रतिराध्य' तदीयां समृद्धिं प्रतिबध्येत्यर्थः ॥

प्रतिराधाख्यं शाखान्तरगतं मन्त्रं विधाय *, अतिवादाख्यं शाखान्तरगत मेव † मन्त्रं विधत्ते—"अतिवादं शंसत्यतिवादेन वै देवा असुरानत्युद्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना अतिवादेनैवाप्रियं भ्रातृव्य मत्युद्याथैन मति यन्ति ; त मर्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव"—इति । "वीमे देवा अक्रंसत"—इत्याद्यनुष्टुप् शाखान्तरपठिता अतिवाद इत्युच्यते (ऋ० प० २. १२. १.) । विरोधिनां सत्कार मतिलङ्घ्याधिक्षेपरूपो वादः 'अतिवादः', तस्यार्थसाधनत्वात् ऋगप्यतिवाद इत्युच्यते । 'अत्युद्य' अतिक्रम्योक्त्वा, अधिक्षिप्येत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३३) ॥

*, † शाखान्तरगतमन्त्रस्य विधाने तत्स्वरूपज्ञानायैतद्ब्राह्मणे एव तत्पाठस्याप्यौचित्यम्, तथा पठ्यते चेह सर्वत्रैव । दृश्यते चानयोः पाठः परिशिष्टग्रन्थे कुन्तापाध्याये । आश्वलायनेनापि नायं प्रपठ्य विहितः, प्रत्युत प्रतीकग्रहणात एव (आश्व० श्रौ० ८. ३. २२, २३) । तदिमौ मन्त्रौ न शाखान्तरीयाविति ज्ञायते ।

† "वीमे देवा अक्रंसतेत्यनुष्टुप्"—इति आश्व० श्रौ० ८. ३. २३, २४ ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

देवनीथं शंसत्यादित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गे लोके ऽस्पर्द्धन्त वयं पूर्व एष्यामो वय मिति ते हाङ्गिरसः पूर्वे श्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृशुस्ते ऽग्निं प्रजिघ्युरङ्गिरसां वा एको ऽग्निः परेह्यादित्येभ्यः श्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूहीति ते हादित्या अग्नि मेव दृष्ट्वा सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृशुस्तानेत्याब्रवीच्छ्वः सुत्यां वः स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूम इति ते होचुरथ वयं तुभ्यं सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूमस्त्वयैव वयं होत्रा * स्वर्गं लोकं मेष्याम इति स तथेत्युक्त्वा प्रत्युक्तः पुनराजगाम ते होचुः प्रावोचा३ः इति प्रावोच मिति होवाचाथो मे प्रति प्रावोचन्निति नो हि न प्रत्यज्ञास्था३ः इति प्रति वा अज्ञास मिति होवाच यशसा वा एषो ऽभ्येति य आर्त्विज्येन तं यः प्रतिरुन्धेद्यशः स प्रतिरुन्धेत् तस्मान्न प्रत्यरौत्सीमि यदि त्वस्मादपोज्जिगांसेद्यज्ञेनास्मादपोदियात् यदि त्वयाज्यः † स्वय मपोदितं तस्मात् ॥ ८ (३४) ॥

---

* "होत्राः"—इति सविसर्गपाठः क ख-ङ-पुस्तकेषु।

† अत्र विसर्गाभाव. कादिषु षट्सु पुस्तकेषु।

अथ देवनीथाख्यं सप्तदशानां पदानां समूहं विधत्ते—"देवनीथं शंसति"–इति। सूत्रकारेण "आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणा मनयन्निति सप्तदश पदानि"–इति (आश्व० श्रौ० ८. ३. २५.) योऽयं पदसमूहो ऽभिहितः, स 'देवनीथः' (ऋ० पं० २. १३. १–१७.); देवलोकनयनहेतुत्वात् ॥

तं प्रशंसितु माख्यायिका माह—"आदित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गे लोके ऽस्पर्द्धन्त,— वयं पूर्व एष्यामो वय मिति; ते हाङ्गिरसः पूर्वे श्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृशुस्ते ऽग्निं प्रजिघ्युरङ्गिरसां वा एको ऽग्निः परेह्यादित्येभ्यः श्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूहीति; ते हादित्या अग्नि मेव दृष्ट्वा सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृशुस्तानेत्याब्रवीच्छ्वः सुत्यां वः स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूम इति; ते होचुरथ वयं तुभ्यं सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूमस्त्वयैव वयं होत्रा स्वर्गं लोक मेष्याम इति; स तथेत्युक्त्वा प्रत्युक्तः पुनराजगाम"–इति। अदितेः पुत्राः 'आदित्याः' देवाः, 'अङ्गिरसः' महर्षयः; ते द्विविधाः स्वर्गे लोके सति परस्पर मस्पर्द्धन्त। तत्रादित्या एव मुक्तवन्तः,— वय मेव 'पूर्वे' प्रथमं प्रवृत्ताः सोमयाग मनुष्ठाय स्वर्गं मेष्याम इति। तथा अङ्गिरसोऽपि वय मेव 'पूर्वे' प्रथमं प्रवृत्ताः स्वर्गं गमिष्याम इत्यवोचन्। तदानीं 'ते' अङ्गिरसो महर्षयः 'पूर्वे' प्रथमं प्रवृत्ताः सन्तः स्वर्गस्य लोकस्य निमित्तभूतां 'सुत्यां' सोमाभिषवं 'श्वो ददृशुः' परेद्युः करिष्याम इति निश्चितवन्तः। निश्चित्य च 'ते' अङ्गिरसः आदित्यानां समीपे स्वकीय मग्निं 'प्रजिघ्युः' प्रहितवन्त इत्यर्थः। अङ्गिरसा मेव महर्षीणां मध्ये अग्निनामको महर्षिरेकोऽस्ति, तं प्रत्येवं मुक्तवन्तः। हे अग्ने! त्वं 'परेहि' परागच्छ। आदित्यानां समीपे

गत्वा 'श्वः सुत्यां' परेद्युरस्माभिः करिष्यमाणं सोमयागं, स्वर्गस्य लोकस्य निमित्तभूतम्, आदित्येभ्यः प्रब्रूहि। हे आदित्याः! परेद्युरङ्गिरसः सुत्यां करिष्यन्ति, यूय मागत्यार्त्विज्यं कुरुतेति कथयेत्यर्थः। 'ते' त्वादित्या दूरादागच्छन्त मग्निं दृष्ट्वैव तदभिप्राय मवगत्य भविष्यतस्तदीययज्ञात् पूर्व मेव स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूतां 'सद्यः सुत्याम्' अद्यतनसोमयागं कर्मविशेषं 'ददृशुः' निश्चितवन्तः। तदानीं मग्निः 'तान्' आदित्यान् 'एत्य' प्राप्येदं वचन मब्रवीत्,— हे आदित्याः! स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूतां मङ्गिरोभिः करिष्यमाणां श्वः सुत्यां 'वः' युष्मभ्यं 'प्रब्रूमः' अहं प्रब्रवीमि— यूय मागत्यार्त्विज्यं कुरुतेति। ततः 'ते' आदित्या अग्नि मूचुः। 'अथ' तद्वचनश्रवणानन्तरं वयं तुभ्यं ब्रूमः,— स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूता सुत्या अस्माभिः सद्यः क्रियते; तस्मादिदानी मागतेन त्वयैव 'होत्रा' आर्त्विज्यं कुर्वता सह वयं प्रथमतः स्वर्गं लोक मेष्याम इति। सोऽग्निस्तथेत्युक्त्वा 'प्रत्युक्तः' तैरादित्यैरुक्तं प्रतिवचनं प्राप्तः, स्वकीयाना मङ्गिरसां समीप माजगाम॥

अङ्गिरसा मग्नेश्च परस्परं संवादं दर्शयति—"ते होचुः प्रावोचा३ः इति; प्रावोच मिति होवाचाथो मे प्रति प्रावोचन्निति; नो हि न प्रत्यज्ञासा३ः इति; प्रति वा अज्ञास मिति होवाच"—इति। 'ते' त्वाङ्गिरसस्त मग्नि मूचुः,— हे अग्ने! त्व मादित्याना मग्रे किं मस्मदीय मभिप्रायं प्रावोचाः? इति। प्लुतिः प्रश्नार्था। सोऽग्निस्त मभिप्रायं प्रावोच मित्युक्त्वा पुनरप्येतदुवाच,—'अथ' अनन्तरं 'मे' मम 'प्रति प्रावोचन्' त आदित्याः प्रत्युत्तर मेव मुक्तवन्त इति। तदीया मुक्ति मनूदितवान्। ता मुक्तिं श्रुत्वा तेऽङ्गिरस एवं पप्रच्छुः,— हे अग्ने! 'नो हि न प्रत्यज्ञासा३ः?'

प्रतिज्ञान मार्त्विज्याङ्गीकारः, तन्निषेधो ऽनङ्गीकारः, तस्यापि निषेधः अवश्याङ्गीकारः ; किं मदीय मार्त्विज्यं परिहृत्य मङ्गी-कृतवानसि ? श्रुतिः प्रश्नार्था । ततोऽग्निः अहं तत् 'प्रत्यज्ञास मेव' प्रतिज्ञा मङ्गीकारं कृतवानिवेत्युक्तवान् ॥

अङ्गिरसा मनभीष्टस्यापि स्वकीयार्त्विज्यस्याङ्गीकारे युक्तिं दर्शयति—"यशसा वा एषो ऽभ्यैति, य आर्त्विज्येन ; तं यः प्रतिरुन्ध्येद् यशः स प्रतिरुन्ध्येत् ; तस्मान्न प्रत्यरौत्सीति"—इति । 'यः' पुमाना-र्त्विज्येन चरति, एष पुरुषो यशसैव युक्तः 'अभ्यैति' अभितः सञ्च-रति । आर्त्विज्य मत्यन्तं यशस्कर मित्यर्थः । 'यः' पुमान् परेण प्रार्थित मार्त्विज्यं परित्यज्य 'तं' तदीययागं 'प्रतिरुन्ध्येत्' यागस्य प्रतिरोधं कुर्यात् , स पुमान् स्वकीयं यश एव 'प्रतिरुन्ध्येत्' विना-शयेत् । 'तस्मात्' कारणादहं 'न प्रत्यरौत्सि' तदीययज्ञस्य प्रति-रोधं न कृतवानस्मि, किन्त्वार्त्विज्यं मयाङ्गीकृत मिति ॥

तर्हि कीदृशे विषये परिहर्तव्य मार्त्विज्य मित्याशङ्क्य परि-हारयोग्यं विषयं दर्शयति—"यदि त्वस्मादपोज्जिगांसेद्यज्ञेनास्मा-दपोदियाद् ; यदि त्वयाज्यः, स्वय मपोदितं तस्मात्"—इति । पूर्व-त्रार्त्विज्यं परिहर्त्तु मशक्य मित्युक्तम्, तद्वैलक्षण्यार्थः 'तु'-शब्दः । यदि कथञ्चिद् 'अस्माद्' आर्त्विज्यात् 'अपोज्जिगांसेत्' अपेत्योद्गन्तु मिच्छेत्, तदानीं 'यज्ञेन' स्वकीयेन निमित्तभूतेन 'अस्माद्' आर्त्विज्याद् 'अपोदियात्' अपक्रम्योद्गच्छेद् । यस्मिन् दिने त्वं यज्ञं करिष्यसि, तस्मिन्नेवाह मपि करिष्यामीत्युक्त्वा तदार्त्विज्यं परिहर्त्तुं शक्यम् । एककालीनस्वकीयानुष्ठान मेकं परिहार-निमित्तम् । निमित्तान्तर मप्युच्यते— 'यदि तु' यदि कथञ्चिद् 'अयाज्यः' यागार्थी पुरुषः शास्त्रनिषेधाद्दुष्ट मयोग्यः स्यात् ,

तादृशादयाज्यात् पुरुषात् स्वकीय मार्त्विज्यं 'स्वय मपोदितं' शास्त्रेणैव निषिद्धम्; तादृशे विषये नास्त्यार्त्विज्यपरिहारे दोष इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३४) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

ते हादित्यानङ्गिरसो ऽयाजयंस्तेभ्यो याजयद्भ्य इमां पृथिवीं पूर्णां दक्षिणाना मददुस्तानियं प्रतिगृहीतातपत्तान्यवृञ्जन्त्सा (हि *) सिंही भूत्वा विजृम्भन्ती जनानचरत्तस्याः शोचत्या इमे प्रदराः प्रादीर्यन्त ये ऽस्या इमे प्रदराः समेव हैव ततः पुरा तस्मादाहुर्न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयान्नेन्मा शुचा विध्या शुचा विध्यादिति यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयादप्रियायैनां भ्रातृव्याय दद्यात्परा हैव भवत्यथ योऽसौ तपतीँ३ एषो ऽश्वः श्वेतो रूपं कृत्वाश्वाभिधान्यपिहितेनात्मना प्रतिचक्रम इमं वो नयाम इति स एष देवनीथो ऽनूच्यत आदित्या ह जरित-

* "हि" नास्ति क-पुस्तकादन्यत्र ।

दङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन्। तां ह जरितर्न प्रत्यायन्निति न हि त इमां प्रत्यायंस्तां मु ह जरितः प्रत्यायन्निति प्रति हि ते ऽमु मायंस्तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णन्निति न हि त इमां प्रत्यगृभ्णंस्तां मु ह जरितः प्रत्यगृभ्णन्निति प्रति हि ते ऽमु मगृभ्णन्नहा नेतसन्न विचेतनानीत्येष ह वा अह्नां विचेतयिता जज्ञा नेतसन्न पुरोगवास इति दक्षिणा वै यज्ञानां पुरोगवी यथा ह वा इदं मनो पुरोगवं रिष्यत्येवं हैव यज्ञो ऽदक्षिणो रिष्यति तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकाप्युत श्वेत आशु मत्वा। उतो पद्याभिर्जविष्ठः। उतेमाशु मानं पिपर्ति। आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते। इदं राधः प्रतिगृभ्णीह्यङ्गिर इति प्रतिग्रह मेव तद्राधस ऐच्छन्निदं राधो बृहत्पृथु। देवा ददत्वा वरम्। तद्वो अस्तु सुचेतनम्। युष्मे अस्तु दिवे दिवे। प्रत्येव गृभायतेति प्रत्येवैन मेतदजग्रभैषं तं वा एतं देवनीथं शंसति पदावग्राहं यथा निविदं तस्योत्तमेन पदेन प्रणौति यथा निविदः ॥ ८ (३५) ॥

योऽयं देवनीथः पूर्व मुक्तः, तस्य स्तुत्यर्थकथापि पूर्वं कियत्यपि दर्शिता; तं कथाशेषं देवनीथप्रतिपाद्यावगतिकामाय दर्शयति— "ते हादित्यानङ्गिरसो ऽयाजयंस्तेभ्यो याजयद्भ्य इमां पृथिवीं

पूर्णां दक्षिणाभिः मददुस्तानियं प्रतिगृहीतातपत्तान्यवृञ्जन्त्सा सिंही भूत्वा विजृम्भन्ती जनानचरत्; तस्याः शोचत्या इमे प्रदराः प्रादीर्यन्त; ये ऽस्या इमे प्रदराः, समैव हैव ततः पुरा"—इति। अङ्गिरसां मध्ये य एकोऽग्निः, सोऽय मादित्यानां यागे आर्त्विज्य मङ्गीचकार। त मङ्गीकार मनुसरन्तस्ते सर्वे अङ्गिरसो गत्वा तानादित्यानयाजयन्। याजयन्नः 'तेभ्यः' अङ्गिरोभ्य ऋत्विग्भ्यः आदित्याः इमां पृथिवीं 'पूर्णां' चतुःसागरपरिवेष्टिताम् 'अददुः' दत्तवन्तः। कदा? दक्षिणाकाले इति शेषः। मध्यन्दिने हि सवने दक्षिणा नीयन्ते, तस्मिन् काले दक्षिणार्थं दत्ता च 'इयं' पृथिवी तैरङ्गिरोभिः प्रतिगृहीता सती, 'तान्' परिगृहीतॄन् 'अतपत्' तापयुक्तानकरोत्। तदानी मङ्गिरसः 'तां' पृथिवीं 'न्यवृञ्जन्' नितरां वर्जितवन्तः। तैरङ्गिरोभिः परित्यक्ता सा पृथिवी सिंह-रूपयुक्ता भूत्वा 'विजृम्भन्ती' शिरः कम्पयन्ती, वेगेन धावन्ती, पुरतोऽवस्थितान् 'जनान्' 'अचरत्' अभक्षयत्। तदानीं भीत्या सर्वेषु जनेषु पलायितेषु 'शोचत्याः' क्षुधाग्निना सन्तापयुक्तायाः 'तस्याः' भूमेः 'इमे' अस्माभिर्दृश्यमानाः 'प्रदराः' रेखाकारा विदारणविशेषाः 'प्रादीर्यन्त' प्रकर्षेणाभवन्। 'अस्याः' भूमेः सम्ब-न्धिनो य इमे प्रदराः, सर्वैर्जनैस्तत्र तत्र दृश्यन्ते; ते सर्वे परितो भूमेरुपरि विदारणेन निष्पन्नाः; 'ततः' शोकात् पुरा भूमिः सम-तलैवासीत्। 'इव-ह-एव'—इति निपातत्रयसमूहो ऽवधार-णार्थः। तदानीं समतलत्वेन 'प्रदरः' विदारणरूपः छिद्रविशेषो न कोऽप्यासीदित्यर्थः॥

अङ्गिरसां भूमिपरित्यागप्रसङ्गेन किञ्चिदाख्यानं वचन मुदाहरति— "तस्मादाहुर्न निहृत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयाकेन्मां

शुचा विद्धा शुचा विध्यादिति"–इति। यस्मादङ्गिरोभिर्भूरूप-दक्षिणा सर्वात्मना परित्यक्ता, तस्मादन्येऽपि शास्त्रज्ञा एव माहुः—'निहृतदक्षिणां' केनापि कारणेन परित्यक्तां दक्षिणां पुनर्न प्रतिगृह्णीयात्। गोभूहिरण्यरूपादिदक्षिणा ऋत्विग्भिः स्वीकृता सती यदि किञ्चिद्दोषं दृष्ट्वा परित्यजेत्, तदानीं पुनरपि द्रव्यलोभेन तत्प्रतिग्रहं न कुर्यात्। केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते— इयं दक्षिणा 'शुचा' शोकोपलक्षितेन दोषेण विद्धा सती, मा मपि 'शुचा' शोकोपलक्षितदोषेण विध्यात्; मैवं विध्यत्विति भीतो न प्रतिगृह्णीयात्॥

प्रमादात्पुनः प्रतिग्रहे कर्त्तव्यं दर्शयति – "यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयादप्रियायैनां भ्रातृव्याय दद्यात्पराहैव भवति"–इति। पुनःप्रतिग्रहपक्षे प्रतिगृहीतां दुष्टां दक्षिणां मत्यन्तविरोधिने शत्रवे कृत्स्ना दद्यात्। तेन शत्रुः पराभवत्येव॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य दक्षिणान्तरं दर्शयन्नुपाख्यानस्य देवनीथोपयोग माह –"अथ योऽसौ तपतीँ३ एषो ऽश्वः श्वेतो रूपं कृत्वाश्वाभिधान्यपिहितेनात्मना प्रतिचक्रम इमं वो नयाम इति; स एष देवनीथो ऽनूच्यो"–इति। 'अथ' अङ्गिरोभिः पृथिवीरूप-दक्षिणायां परित्यक्तायां ततोऽनन्तरम्, अदितिपुत्राणां यजमानानां सङ्कल्पवशाद् 'योऽसौ' मण्डलमध्ये सूर्यस्तपति, एषः 'प्रतिचक्रमे' सम्मुख माजगामेत्यर्थः। सानुनासिका प्लुतिः पूजार्था। 'असौ' मण्डलवर्ती पुरुषः तेजसा तपन्नपि भूमिवच्चित्त-पीड़ातुल्यं सन्तापं न करोति, तस्मादस्य पूज्यत्वम्। सूर्यः केन रूपेणागच्छतीति, तद्रूप मुच्यते— लोके श्वेतोऽश्वो यादृग्रूपवान्, तादृशं रूपं कृत्वा, ततः 'अश्वाभिधान्यपिहितेन' अश्वस्य

बन्धनार्था रज्जुः 'अश्वाभिधानी', तया अपिहित आच्छादित आत्मा अश्वदेहः, तेन देहेन युक्तः सन्नागत इत्यर्थः । स्वसङ्कल्पितं त मश्वरूपं सूर्य्यं दृष्ट्वा, त आदित्या एव मब्रुवन्, हे अङ्गिरसः ! 'वः' युष्माकम् 'इमम्' अश्वं नयामः दक्षिणात्वेन समर्थयामः । 'इति' यस्यां कथायां यो वृत्तान्तो ऽभिहितः, स एष देवनीथो भूत्वा वेदेनानूच्यते ॥

तस्य देवनीथस्य सप्तदश पदानि ; तेषु प्रथमं पद माह— "आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणा मनयन्"–इति । आदित्याख्या यजमानाः पुरा 'जरितृभ्यः' स्तोतृभ्यः अङ्गिरोभ्यः भूरूपां दक्षिणाम् 'अनयन्' दत्तवन्तः ॥

द्वितीयं पद मनूद्य व्याचष्टे—"तां ह जरितर्न प्रत्यायन्निति ; न हि त इमां प्रयायन्"–इति । 'जरितः !' जरितारः स्तोतारो अङ्गिरसः 'तां ह' तां तु पृथिवीरूपां दक्षिणां 'न प्रत्यायन्' नैव प्रतिगृहीतवन्तः । अस्मिन् पदे प्रोक्ताः 'ते' अङ्गिरसः 'इमां' भूमिं न प्रतिगृहीतवन्त इत्यर्थः । प्रसिद्ध इति 'ह'-शब्देन द्योतयति ॥

तृतीयं पद मनूद्य व्याचष्टे—"ता मु ह जरितः प्रत्यायन्निति ; प्रति हि ते ऽमु मायन्"–इति । 'ता मु ह' ता मादित्यरूपां दक्षिणां 'जरितः प्रत्यायन्' स्तोतारः प्रतिगृहीतवन्तः । अस्मिन् (तस्मिन् ?) पदे प्रोक्ताः 'ते' अङ्गिरसः 'अमुम्' आदित्यं प्रत्यायन् । निषेधोऽर्थः प्रसिद्धः (भूप्रतिग्रहनिषेधोऽर्थसिद्धः ?) ॥

द्वितीयपदार्थवैशद्याय प्रवृत्तं चतुर्थं पद मनूद्य व्याचष्टे—"तां ह जरितर्न प्रत्यगृभ्णन्निति ; न हि त इमां प्रत्यगृभ्णन्"–इति । पूर्ववद् व्याख्यानयोरर्थः स्पष्टः ॥

तृतीयपदार्थवैशद्याय पञ्चमं पदमनूद्य व्याचष्टे—"ता मु ह जरितः प्रत्यगृभ्णन्निति; प्रति हि तेऽगृभ्णन्"-इति। पूर्वपदवद् व्याख्यानयोरर्थो विस्पष्टः॥

षष्ठं पदमनूद्य व्याचष्टे—"अहा नेत सन्नविचेतनानीत्येष ह वा अह्नां विचेतयिता"-इति। हे अङ्गिरसः! अयं सूर्यः सन् युष्माकं समीपेऽस्ति, तस्माद् 'अविचेतनानि' विशेषप्रकाशरहितानि 'अहा' तमोयुक्तान्यहानि 'नेत' न गच्छत। 'एषः' आदित्योऽह्नां विचेतयिता॥

सप्तमं पदमनूद्य व्याचष्टे—"जज्ञा नेत सन्नपुरोगवास इति; दक्षिणा वै यज्ञानां पुरोगवो, यथा ह वा इदमनो पुरोगवं रिष्यत्येवं हैव यज्ञोऽदक्षिणो रिष्यति; तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकापि"-इति। हे 'जज्ञाः' ज्ञानयुक्ताः, अङ्गिरसः! अयमादित्यः सन् भवत्समीपे वर्त्तते, तस्माद् 'अपुरोगवासः' मार्गप्रदर्शनेन पुरोगामिना रहिता यूयं 'नेत' न गच्छत। अस्मिन् पदे पुरोगन्तर्थपेक्षा दर्शिता। यज्ञानां तु दक्षिणैव पुरोगवो। अत्र दृष्टान्तः— यथा ह वा इदम् 'अनोऽपुरोगवं' बलीवर्दरहितं शकटं 'रिष्यति' विनश्यति। 'एवं हैव' अनेनैव प्रकारेण 'अदक्षिणः' दक्षिणारहितो यज्ञः 'रिष्यति' विनश्यति। तस्मात्कारणाद् याज्ञिका एवमाहुः—द्रव्यहीनेनापि यजमानेन 'अल्पिकापि' अत्यन्तस्वल्पापि दक्षिणा यज्ञे दातव्या भवति॥

अष्टमं पदमाह—"उत श्वेत आशुपत्वा"-इति। 'उत' अपि तु हे अङ्गिरस! युष्माकमयं श्वेतरूपोऽश्व आदित्यः 'आशुपत्वा' शीघ्रगामी; तस्मादस्ति पुरोगन्तेत्यर्थः॥

नवमं पदमाह—"उतो पद्याभिर्जविष्ठः"-इति। 'उतो'

अपि च 'पद्याभिः' पादविक्षेपहेतुभिः 'जविष्ठः' अयं सूर्योऽतिशयेन वेगवान् ॥

दशमं पद माह—"उतेमाशु मानं पिपर्त्ति"–इति। 'उत' अपि च 'ईम्' ईदृशं 'मानं' सत्कारम् 'आशु पिपर्त्ति' असौ सूर्यः शीघ्रं पूरयति ॥

एकादशं पद माह—"आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते"–इति। हे सूर्य्य ! आदित्याद्या देवगणाः 'त्वा' त्वाम् 'ईळते' स्तुवन्ति ॥

द्वादशं पद मनूद्य व्याचष्टे—"इदं राधः प्रति गृभ्णीह्यङ्गिर इति; प्रतिग्रह मेव तद्राधस ऐच्छन्"–इति। हे 'अङ्गिर' जातावेकवचनम्; अङ्गिरोऽभिधमहर्षिजाते! 'इदम्' अस्माभिर्दीयमानं 'राधः' सर्वसुखसाधक मादित्यरूपं धनम् 'प्रति गृभ्णीहि' दक्षिणारूपेण प्रतिगृहाणेति यदस्ति, तेन पदेन 'राधसः' सुखसाधनस्यादित्यस्य 'प्रतिग्रह मेव' स्वीकार मेव 'ऐच्छन्' अङ्गिरस इच्छन्ति स्म ॥

त्रयोदश पद माह— "इदं राधो बृहत्पृथु"–इति। 'इदम्' अस्माभिर्दीयमानं 'राधः' सुखसाधक मादित्यरूपं 'बृहद्' गुणैः प्रवृद्धम्, 'पृथु' स्वरूपेण विस्तृतम् ॥

चतुर्दशं पद माह— "देवा ददत्वा वरम्"–इति। 'देवाः' इन्द्राद्याः 'आ' समन्ताद् 'वरं' श्रेष्ठ मादित्यरूपं 'ददतु' प्रयच्छन्तु ॥

पञ्चदशं पद माह— "तद्वो अस्तु सुचेतनम्"–इति। हे अङ्गिरसः! 'वः' युष्माकं 'तत्' आदित्यस्वरूपं 'सुचेतनं' सुष्ठु प्रकाशक मस्तु ॥

षोडशं पद माह— "युष्मे अस्तु दिवे-दिवे"–इति। हे

अङ्गिरसः ! 'दिवे-दिवे' प्रतिदिनं तदादित्यस्वरूपं 'युष्मे' युष्मास्वेव तिष्ठताम् ॥

सप्तदशं पद मनूद्य व्याचष्टे— "प्रत्येव गृभायतेति ; प्रत्येवैन मेतदजग्रभैषम्"—इति * । हे अङ्गिरसः ! 'प्रतिगृभायतैव' अवश्य मादित्यरूपां दक्षिणां प्रतिगृह्णीतेति यत्पद मस्ति, 'एतत्' एतेन पदेन अङ्गिरसः एत मादित्यं दक्षिणारूपं 'प्रत्यग्रभैषन्नेव' अवश्यं प्रत्यग्राहीषुः ॥

देवनीथाख्यस्य पदसमूहस्य सप्तदशानि पदानि व्याख्याय तच्छंसनप्रकारविशेषं विधत्ते— "तं वा एतं देवनीथं शंसति, पदावग्राहं यथा निविदं ; तस्योत्तमेन पदेन प्रणौति यथा निविदः"—इति । 'तं वा' आदित्याह जरितरित्यादिकं प्रत्येव गृभायतेत्यन्तम्, 'एतम्' इदानी मुक्तं 'देवनीथं' निविद्दृष्टान्तेन 'पदावग्राहं शंसति' यथा निविदः पदे पदे ऽवगृह्यावगृह्य शंसनम्, तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । यथा च निविद उत्तमेन पदेन 'प्रणवः' ओँकारः, एव मत्रापि अन्तिमे पदे प्रणवो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ८ (३५) ॥

* यदिहेमानि देवनीथाख्यसप्तदशपदानि प्रपठ्य विहितानि, ततो ऽवगम्यते यस्याः शाखाया एतद्ब्राह्मण मैतरेयकं नाम, न तस्या मिमानि पठितानीति ; अस्मद्दृष्टसंहिता-परिशिष्टे तु पठितान्येव । आश्वलायनेनापि प्रतीकग्रहणमार्गेणैवेमानि विहितानि (श्रौ० ८. ३. २५.) ।

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

भूतेच्छदः शंसति भूतेच्छद्भिर्वै देवा असुरानुपासचन्तोतेव युद्धेनोतेव मायया तेषां वै देवा असुराणां भूतेच्छद्भिरेव भूतं छादयित्वाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना भूतेच्छद्भिरेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य भूतं छादयित्वाथैन मति यन्ति ता अर्द्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एवाहनस्याः शंसत्याहनस्याद्वै रेतः सिच्यते रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते प्रजाति मेव तद्दधाति ता दश शंसति दशाक्षरा विराळन्नं विराळन्नाद्रेतः सिच्यते रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते प्रजाति मेव तद्दधाति ता न्यूङ्खयत्यन्नं वै न्यूङ्खो ऽन्नाद्रेतः सिच्यते रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते प्रजाति मेव तद्दधाति दधिक्राव्णो अकारिष मिति दाधिक्रीं शंसति देवपवित्रं वै दधिक्रा इदं वा इदं व्याहनस्यां वाच मवादीत् तद्देवपवित्रेण वाचं पुनीते सानुष्टुब् भवति वाग्वा अनुष्टुप् तत्स्वेन छन्दसा वाचं पुनीते सुतासो मधुमत्तमा इति पावमानीः शंसति देवपवित्रं वै पावमान्य इदं वा इदं व्याहनस्यां वाच मवादीत्तद्देवपवित्रेणैव वाचं पुनीते ता अनुष्टुभो भवन्ति वाग्वा अनुष्टुप् तत्स्वेनैव छन्दसा वाचं पुनीते ऽव द्रप्सो

अंशुमती मतिष्ठदित्यैन्द्राबार्हस्पत्यं तृचं शंसति विशो अदेवीरभ्याचरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाह इत्यसुरविशं ह वै देवानभ्युदाचार्य आसीत् स इन्द्रो बृहस्पतिनैव युजासुर्यं वर्णमभि दासन्त मपाहंस्तथैवैतद्यजमाना इन्द्राबृहस्पतिभ्या मेव युजासुर्यं वर्ण मभि दासन्त मप घ्नते तदाहुः संशंसेत् षष्ठे३ऽहा३न् न संशंसे३त् इति संशंसेदित्याहुः कथ मन्येष्वहःसु संशंसति कथ मत्र न संशंसेदित्यथो खल्वाहुर्नैव संशंसेत् स्वर्गो वै लोकः षष्ठ मह॑रसमायी वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति स यत्संशंसेत् समानं तत्कुर्यादथ यन्न संशंसती३ तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं तस्मान्न संशंसेद्यदेव न संशंसती३ एतानि वा अत्रोक्थानि नाभानेदिष्ठो वालखिल्या वृषाकपिरेवयामरुत् स यत्संशंसेदपैव स एतेषु कामं राध्नुयादैन्द्रो वृषाकपिः सर्वाणि छन्दांस्यैतशप्रलापस्तत्र स काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जागतेऽथैन्द्र मैन्द्राबार्हस्पत्यं सूक्त मैन्द्राबार्हस्पत्या परिधानीया तस्मान्न संशंसेन्न संशंसेत् ॥ १० (३६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथ त्व मिन्द्र शर्मणी त्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो विधत्ते—"भूतेच्छदः शंसति"-इति। 'भूते' भूतिर्वैरिणा मैश्वर्यं छादयन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्युदाहृता अनुष्टुभो 'भूतेच्छदः' ॥

ताः प्रशंसति—"भूतेच्छद्भिर्वै देवा असुरानुपासचन्तोतेव युद्धेनोतेव मायया, तेषां वै देवा असुराणां भूतेच्छद्भिरेव भूतं छादयित्वाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना भूतेच्छद्भिरेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य भूतं छादयित्वाथैन मति यन्ति"-इति। भूतेच्छन्नामधेयाभिरनुष्टुब्भिर्देवा असुरान् युद्धेन च मायया च 'उपासचन्त' समीपे समवेताः। 'उतेव'-इति निपातसमूहः समुच्चयार्थः। छद्मयुद्धेनासुरान् विनाशयितुं समागता इत्यर्थः। आगत्य च देवाः 'तेषाम्' असुराणां 'भूतम्' ऐश्वर्यं एताभिर्ऋग्भिराच्छाद्य, अनन्तरम् 'एनाम्' अतिक्रम्यागच्छन्। तथैवैतद्यजमाना अपि कुर्वन्ति * ॥

तासा मृचा मर्द्धर्चावसानं विधत्ते—"ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठाया एव"-इति ॥

अथ शाखान्तरे समाम्नाताः "यदस्या अंहुभेद्याः"-इत्याद्या ऋचः (ऋ० प० २.१५.१–८.) विधत्ते—"आहनस्याः शंसति" -इति। 'आहनस्याः' आहननं स्त्रीपुरुषयोः परस्परसंयोगः, तद्धप्रजोत्पत्तिहेतुत्वात् ऋचोऽप्याहनस्याः † ॥

ता ऋचः प्रशंसति—"आहनस्याद्वै रेतः सिच्यते, रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते; प्रजाति मेव तद्दधाति"-इति। 'आहनस्य' मिथुन मित्युक्तम्, स्पष्ट मन्यत् ॥

* "त मिन्द्र शर्मरिणीति भूतेच्छदस्तिस्र एता अनुष्टुभः"-इति आश्व० श्रौ० ८. ३. २७।

† "यदस्या अंहुभेद्या इत्याहनस्याः"-इति आश्व० श्रौ० ८. ३. २८।

ऋक्सङ्ख्यां प्रशंसति—“ता दश शंसति ; दशाक्षरा विराळन्नं विराळन्नाद्रेतः सिच्यते ; रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते ; प्रजाति मेव तद्दधाति”–इति । स्पष्टोऽर्थः * ॥

षोड़शीकारान् विधत्ते— “ता न्यूङ्खयत्यन्नं वै न्यूङ्खो ऽन्नाद्रेतः सिच्यते, रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते ; प्रजाति मेव तद्दधाति”–इति । ‘ताः’ ऋचो ‘न्यूङ्खयति’ ओकारविशिष्टाः कुर्वन्ति †। न्यूङ्खस्यान्नहेतुत्वादन्नत्वम् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते— “दधिक्राव्णो अकारिष मिति (सं० ४. ३९. ६.) दाधिक्रीं शंसति ; देवपवित्रं वै दधिक्रा, इदं वा इदं व्याहनस्यां वाच मवादीत्, तद्देवपवित्रेण वाचं पुनीते”–इति । दधिक्रेतिशब्दयुक्तत्वादियं ‘दाधिक्री’ । दधिक्राख्या देवता । ‘देवपवित्रं’ देवानां शोधकं वाक्यम् । तथा सति ‘व्याहनस्यां वाचं’ विशिष्टमैथुनयुक्तां तदङ्गभूतां वाचं यदवादीत् [इद मिति तस्य ग्राम्यवाक्यजातस्य विस्पष्टत्वेनाभिधानम्], ‘तत्’ सर्वं ग्राम्यवाक्यजात मसत्य मपि ‘वाचं’ वाचोच्चारित मनेन देवपवित्रेण ‘पुनीते’ शुद्धं करोति ॥

तस्या मृचि छन्दः प्रशंसति— “सानुष्टुब् भवति ‡ ; वाग्वा अनुष्टुप्, तत् स्वेन छन्दसा वाचं पुनीते”–इति । वाग्देवताया

* यद्यप्यस्मद्दृष्टे ऋक्परिशिष्टे ऽष्टावेवाहनस्याः, परं मैतरेयकं नाम ब्राह्मणं यस्याः संहितायाः, तस्या दशैव स्युः । आश्वलायनेन तु आहनस्यानां विधान मुक्त्वा तत उत्तरं ताभिः सह शंसनीये ऽपरे ऽपि ऋचौ विहिते (८.३.२९,३०.), ते एव नवमदशमे आश्वलायनसंहितादीना मिति ध्येयम् ।

† आश्व० श्रौ० ८. ३. ३१ सू० द्रष्टव्यम् ।

‡ “दधिक्राव्णो अकार्ष मित्यनुष्टुप्”–इति आश्व० श्रौ० ८. ३. ३२ ।

अनुष्टुप्छन्दोऽभिमानित्वाद्वाचोऽनुष्टुप्त्वम्। अतस्तच्छन्दो वाचः स्वकीयं, तेन वाचं शोधयति ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते— "सुतासो मधुमत्तमा इति पावमानीः शंसति"-इति। "सुतासः"-इत्याद्यास्तिस्रः (मं० ९. १०१. ४.) शुद्धिहेतुत्वात् पावमान्यः * ॥

ता ऋचः प्रशंसति— "देवपवित्रं वै पावमान्य इदं वा इदं व्याहनस्यां वाच उवादीत्तद्देवपवित्रेणैव वाचं पुनीते; ता अनुष्टुभो भवन्ति; वाग्वा अनुष्टुप्, तत्स्वेनैव छन्दसा वाचं पुनीते"-इति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अन्यासा मृचां तृचं विधत्ते—"अव द्रप्सो अंशुमती मतिष्ठदित्यैन्द्राबार्हस्पत्यं तृचं (मं० ८. ९६. १३. †) शंसति"-इति ॥

इन्द्राबृहस्पतिदेवताकत्वं दर्शयितुं तृचस्यान्तिम मर्धर्चं पठति—"विशो अदेवीरभ्याचरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाह इति"-इति। 'अदेवीः' देवविरुद्धाः 'अभि' सर्वतः 'आचरन्तीः', 'विशः' आसुरीः प्रजाः सर्वाः 'युजा' सहकारिणा 'बृहस्पतिना' युक्तः 'इन्द्रः' 'ससाहे' तिरस्कृतवानित्यर्थः ॥

अस्यार्द्धर्चस्यार्थं प्रशंसति— "असुरविशं ह वै देवानभ्युदाचार्य आसीत्; स इन्द्रो बृहस्पतिनैव युजासुर्यं वर्णमभि दासन्तमपाहंस्तथैवैतद्यजमाना इन्द्राबृहस्पतिभ्यामेव युजासुर्यं वर्णमभिदासन्तमप घ्नते"-इति। 'असुरविशम्' असुरप्रजाः सैन्यरूपाः 'देवान्' इन्द्रादीन् 'अभि' लक्ष्य 'उदाचार्य' उल्लङ्घनरूपमाचरणं कृत्वा तिरस्कृत्य 'आसीत्' देवसमीपे अवस्थिता। तदानीं 'सः' इन्द्रो

* "सुतासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः"-इति आश्व० श्रौ० ८. ३. २२।

† "अव द्रप्सो अंशुमती मतिष्ठदिति तिस्रः"-इति आश्व० श्रौ ८. ३. २२।

बृहस्पतिनैव 'युजा' सहकारिणा युक्तः सन्, 'असुर्यम्' असुरमैन्यं 'वर्णं' विचित्रपताकादियुक्तम् 'अभिदासन्तं' देवोपक्षयहेतुम् 'अपाहन्' विनाशितवान्। देववद् यजमाना अपि हचप्रतिपाद्याभ्याम् 'इन्द्राबृहस्पतिभ्याम्' एव युक्ताः 'असुर्यं वर्णं' बाधकं विचित्रम् 'अभिदासन्तम्' उपक्षयहेतुं पापं विनाशयन्ति ॥

अथात्र प्र मंहिष्ठायेत्यादिना (मं० १. ५७. १.) प्राकृतेन वैकृतानां सम्भूय शंसनं विचार्य, पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निश्चिनोति-- "तदाहुः संशंसेत् षष्ठेऽहा३न्, न संशंसे३त्? इति; संशंसेदित्याहुः; कथ मन्येष्वहस्सु संशंसति, कथ मत्र न संशंसेदित्यथो खल्वाहुर्नैव संशंसेत्, स्वर्गो वै लोकः षष्ठ महरसमायी वै स्वर्गो लोकः, कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति; स यत्संशंसेत्समानं तत् कुर्यादथ यन्न संशंसतो३, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं; तस्मान्न संशंसेद्यदेव न संशंसतो३"-इति। पूर्वाध्यायस्यान्तिमखण्डवद् व्याख्येयम् * ॥

संशंसनपक्षे दोषान्तरं दर्शयति— "एतानि वा अत्रोक्थानि नाभानेदिष्ठो वालखिल्या वृषाकपिरेवयामरुत् स यत्संशंसेदपैव स एतेषु कामं राध्नुयात्"-इति। नाभानेदिष्ठादीनि चत्वारि शिल्पानि यानि सन्ति, एतान्येवात्र षष्ठेऽहनि 'उक्थानि' प्रधानशस्त्राणि। तथा सति 'सः' पुमान् यदि प्राकृतेन "प्र मंहिष्ठाय"- इत्यनेन सम्भूय शंसेत्, तदानीं 'सः' पुरुषः 'एतेषु' प्रधानशस्त्रेषु 'कामं' फलम् 'अप राध्नुयाद्' विनाशयेत् ॥

एवं तर्हि प्र मंहिष्ठायेत्येतस्मिन्नैन्द्रे लभ्यः कामोऽत्र न लभ्येतेत्याशङ्क्याह—"ऐन्द्रो वृषाकपिः, सर्वाणि छन्दांस्यैतशप्रलापस्तत्र

* प० ६. अ० ५. ख० १ . ३५२, ३५३. ३५४ पृ० द्र०।

स काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जागते ऽथैन्द्र मैन्द्राबार्हस्पत्यं सूक्त मैन्द्राबार्हस्पत्या परिधानीया ; तस्मान्न संशंसेन संशंसेत्"—इति। ब्राह्मणाच्छंसिना शंसितव्यो योऽयं 'वृषाकपिः' सोऽय मैन्द्रः, ऐतशप्रलापश्च सर्वच्छन्दस्थानीयः ; तथा सति "प्र मंहिष्ठाय"—इत्यादिके इन्द्रदेवताके जगतीच्छन्दस्के यः कामोऽस्ति, स कामः 'तत्र' वृषाकपौ ऐतशप्रलापे च प्राप्तो भवति। 'अथ' अपि चेदम् "अव द्रप्सः"—इत्यादिकं (सं० ८. ९६. १३.) सूक्त मैन्द्राबार्हस्पत्यम्, अन्तिमा * परिधानीया चैन्द्राबार्हस्पत्या †; ततोभयत्रेन्द्रनिमित्तः काम उपाप्तो भवति। तस्मात् कारणात् प्राकृत मत्र सम्भूय न संशंसेत्। अभ्यासोऽत्राध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (३६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरवुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायः ॥

* "तत्रत्यान्तिमा" भ।

† "अच्छा न इन्द्र मिति (सं० १०. ४३. १.) नित्य मैकाहिकम्"—इति आश्व० श्रौ० ८. ३. ३४।

देवा ह वै तीर्थे[1] । देवा वै यज्ञं पञ्च[2] । आ त्वा वहन्त्वष्टौ[3] । यः प्लवः स्तोत्रियो दश[4] । शिल्पानि दश[5] ॥ ६ * ॥

देवा ह वा, असावि देवं, कस्त मिन्द्र, तदाहु-र्यदास्मिन्, विश्वजिति षट् ॥ ६ † ॥

॥ इति षष्ठपञ्चिका समाप्ता ॥

* २१३, २२१, २५७, ३०१, २६० पृ० (३—५—८—१०—१०=३६ ख०) ।

† २१६, २४५, २२२, ३८१ पृ० (१०-१०-१०-६ - ३६ ख०) १ भा० २३२पृ० + द्र० ।